3-diverse-artikelen-in-tijdschriften door-sieth-delhaas

Tussen corruptie en onomkoopbaarheid (2014) 1
'Iets wat verder reikt dan wat reeds is' (2006) 9
Vrouwen en India's hoge vlucht (2006) 17
Grijs verleden (2005) 20
Tweede feministische golf? (2005) 25
Breken en delen (2002) 26
Feministisch oud worden (2001) 30
Van secularisatie naar emancipatie (2001) 36
Overleven door vriendinnen (1999) 40
Vrouwen en zinvol ouder worden (1999) 46
Op weg naar tweeduizend (1995) 52
Europese Vrouwensynode (1995) 54
Beijing, tussen religie en regenboog (1995) 57
Hinkstapsprong door de geloofstraditie (1995) 62
Ondergeschikt en te hoog gegrepen (1995) 66
Op weg naar de Europese Vrouwensynode (1994) 76
Mijmeringen bij een witwas verhaal (1994) 80
Armoede raakt ons allemaal (1993) 85
Misbruik van vrouwen en de dubbelzinnigheid van Gods Woord (1993) 89
Geloven met het lichaam (1993) 94
Op de fiets naar de kernexplosie (1993) 99
Dorothee Sölle, een hedendaagse profetes (1992) 103
Europese vredespelgrimage (1992) 105
Pelgrimeren in het Columbusjaar (1992) 107
Aan de bron van de nucleaire keten (1992) 110
Weduwen in de kou (1992) 112
Sovjet-Russische vrouwen in de kerk (1992) 115
Ontmoetingen met Sovjet-vrouwen (1991) 119
Wet nabestaanden is ongehoord verraad aan vele vrouwen (1991) 122
Het land waar vrouwen willen wonen (1991) 126
Een nieuwe wereldorde? Niks mee te maken! (1991) 128
Arabische vrouwen onder de dictatuur van de keuken (1991) 133
Nonnen sponsoren het feminisme (1990) 138

Vriendinnen voor een veilig Europa (1990) 141
Secularisatie ter discussie (1990) 144
Bijstandsvrouwen als cultuurproducten (1990) 147
Al lachend zal haar kracht vermeerderen (1988) 151
Vrouwen in de bijstand krijgen het steeds moeilijker: huismoeders belanden in de goot (1988) 156
Het verborgen leven van vriendinnen van priesters (1988) 162
Na de kruisraket: Kokend bloed en grimmiger acties (1986) 169
Waarom bijstandsvrouwen uit de kerk verdwijnen (1986) 175
Horzels in de pels van het bijstandsbeleid (1986) 183
Zelfs vragen staat vrouwen niet vrij (1985) 187
De strijd tegen het ongewenste kerstpakket (1985) 191
Tussen heks en heilige (1985) 196
Oecumenisch congres vrouwelijke pastores (1985) 200
'… Jezus de enige betrouwbare man' (1985) 205
Pausbezoek wekt verontwaardiging bij katholieke vrouwen (1985) 210
Aartsbisschop Simonis wilde geen luisterende man zijn (1985) 215
Pijn, verdriet en woede bij 'christelijke' incest (1985) 218
Een kerkelijke nota over prostitutie (1985) 224
De helft van het Koninkrijk (1985) 228
Ongezeglijke vrouwmensen halen de beelden omlaag (1984) 230
Over ouderpraatgroepen (1984) 235
Het huwelijkspastoraat blijft achter (1984) 238
Vrouwen tegen geboorteafwijkingen en giftige groenten (1984) 242
Vrouwen mannen mensen (1984) 233
Een simpele leefregel (1984) 235
Doornroosje ontwaakt (1983) 241
Katharina von Bora: een reuzin-in-rok (1983) 248
Demonstratie in Brussel (1983) 252
Vrouwen over de kerken (1982) 256
Weloverwogen volkerenmoord in Zuid-Afrika (1982) 261
Kerk en Wereld, een oase voor duizenden vrouwen (1982) 266
Heiligheid, we redden ons wel zonder u (1981) 268
Scheiden: een stuk uit je leven (1981) 270
Vrouwen op zoek naar een nieuw pastoraat (1981) 273

Zondagsschool geloof op de helling (1980) 278
Kan een mannelijke Heiland een vrouw redden? (1980) 281
Vrouwen die toch in de kerk blijven (1979) 285
Kerk pas op je vrouwen … (1978) 287
Feministische theologie (1978) 291
Feminisme en theologie (1979) 293
Ontwikkelingssamenwerking (1977) 298
Na parachutesprong aan Duitsers ontkomen (1972) 300
Machinefabriek en scheepswerf van P. Smit jr. N.V. bestaat 100 jaar - 1871–1971 – (1971) .. 304

Corruptie is het misbruik maken van aan jou toevertrouwde macht voor persoonlijk gewin. Dit beschadigt iedereen die afhankelijk is van de onomkoopbaarheid van mensen die een gezaghebbende plaats innemen. (www.transparency.org)

Tussen corruptie en onomkoopbaarheid (2014)

Sieth Delhaas

My World Magazine, internet versie 21 maart 2014
www.myworld.nl/category/opinie/

Tussen 2007 en 2012 op reis in Nyanza, een achteraf provincie in Kenia, op zoek naar achtergronden over de vererving van Luo weduwen, waande ik me soms beland in een Oudtestamentisch Bijbelverhaal. Soms ook in een aflevering van mijn eigen vaderlandse geschiedenis van enkele eeuwen terug. Deze flitsen hielpen mij om de steeds opduikende relatie tussen corruptie en 'Derde Wereldlanden' terug te brengen tot een aannemelijker achtergrond.

In de discussie op de My World Community-site gaat het niet speciaal over corruptie in Afrika. Immers in veel, misschien wel in alle gebieden waar PI's werken, worden zij met het verschijnsel corruptie geconfronteerd. Om corrupte te kunnen begrijpen moeten we wat mij betreft helemaal niet in Afrika, Azië, Oost-Europa of Zuid-Amerika zijn. Integendeel, we moeten in het verleden duiken van ons eigen Europa.

Ik ontdekte de oorzaak van corruptie tijdens mijn studie Algemene Cultuurwetenschappen. Daarin was een moduul opgenomen met de titel het 'Ancien Régime'. Het handelde over het dagelijkse bestaan va de bewoners en het bestuur in het Europa in de vroeg-moderne tijd die duurde van 1450 tot 1800.[1]

Dat tijdperk begon dus rond het midden van de 15e eeuw. Het feodalisme, de eeuwen waarin de adel het in Europa voor het zeggen had, liep op zijn eind. Deze afkalving van de macht van de adel had alles te maken met de opkomst van een andere macht. Die van de burgerij. De driestandenmaatschappij van geestelijkheid, adel en boeren, eeuwenlang het model in vroeg Europa, raakte in verval.

[1] Pollmann, J., 'Dienst en Wederdienst. Aspecten van patronage in bestuur en samenleving', In: L.H.M. Wessels e.a. (red.) Het Ancien Régime. Europa in de vroegmoderne tijd 1450-1800 (Heerlen 1991) p 51

De opkomst van de nieuwe stand kwam voort uit een andere manier van inkomstenwerving. Het ging om kooplieden, handwerkslieden, drukkers, graveurs, zeelieden, soldaten die niet meer aan een heer verbonden waren, vissers, vroedvrouwen, kortom een geweldige variatie aan beroepen.

Vooral in de steden ontstond een steeds sterker wordende burgerbeweging die haar rechten opeiste. De vorsten van de staten gingen zich steeds meer op die nieuwe stand richten om de grote invloed van de veel te machtig geworden adel in te perken.

Toch is er in dat ancien régime van de vijftiende tot de negentiende eeuw nog maar weinig vrijheid voor de burgerij. Er is beperkt recht op zaken waaraan de nieuwe stand behoefte heeft: eigen bezit, recht op het gebruik van wegen en goederen, rechten om zich te vestigen, op het gebruik van waterwegen. En vele andere rechten die het hen mogelijk moeten maken hun beroep uit te oefenen en een vrij leven te lijden. Bijna alles op bestuurlijk gebied is – nog — in handen van vorst en adel; de grondbezitters.

Patronage

Van al die onvrijheden moet de burgerij zichzelf in de eeuwen na 1450 gaandeweg verlossen. Dat gaat pas enigszins lukken als er een grondwet komt, die een begin is van vormen van democratisch bestuur. Zolang er in het bestuur nog beperkende regels zijn blijft de burgerij voor haar dagelijks reilen en zeilen afhankelijk van de gunsten en de goedwillendheid van mensen die meer macht hebben.

Een begin van die rechten komen in Nederland in zicht in 1798 als er binnen de Bataafse Republiek (Leve de Franse Revolutie!!!) een eerste grondwet komt. Dat wordt een begin van een fatsoenlijk georganiseerde maatschappij. En als de tweede Nederlandse Koning in 1848 bang is dat er in zijn land een burgeroproer komt, zoals in Frankrijk en Duitsland gaande is, bedenkt hij dat de Hollandse burgers misschien ook wat meer rechten zouden moeten krijgen. Hij benoemt een commissie onder leiding van staatsman Thorbecke die een ‘nieuwe’ grondwet moet ontwerpen. Daarin wordt vastgelegd dat niet de koning, maar de ministers voortaan de macht hebben. Voordat die macht van de ministers nog wat verder naar beneden zakte, naar de onderste lagen van de bevolking, moest er nog het één en ander gebeuren. Het kiesrecht voor alle burgers kwam met kleine stapjes. De laatsten, de vrouwen, moesten er nog zeventig jaar op wachten.

Dienst en wederdienst

Hoe kwamen de burgers van allerlei rangen en standen tussen 1450 en 1920 aan hun trekken? Door zich te nestelen in het netwerk van patronage. Dit weefsel bestond uit een kluwen van relaties tussen personen of groepen die in een ongelijkwaardige verhouding tot elkaar stonden. Een patroon had altijd meer geld, macht en relaties met nog machtiger en rijker personen dan de cliënt. Waarom was die machtige patroon bereid om zijn cliënt gunsten of geld te (ver)lenen? Omdat de patroon op zijn beurt weer afhankelijk was van zijn soms vele cliënten als hij stemmen nodig had voor een bestuurspost of iets anders dat hij graag wilde hebben en waarvoor hij gunstige berichten over zichzelf nodig had. Historica Pollmann schrijft: ‘De verhouding tussen patroon en cliënt is in principe langdurig, vrijwillig en heeft een informeel karakter – er is niet precies afgesproken wat de cliënt van de patroon kan verwachten en wat de wederdiensten zijn die hij zijn patroon moet bewijzen.’ Dit maakt

duidelijk dat er in de patronageverhoudingen grote onzekerheden schuilen en dat de machtigste meestal aan het langste eind trok en de afhankelijke nooit zeker was van zijn hachje.

Pollmann noemt voorbeelden: 'Wie in een vroegmodern Europa iets wilde bereiken – wie een lening wilde sluiten of een rechtszaak wilde, wie een huwelijkspartner voor zijn dochter wilde, of een benoeming voor zijn zoon zocht, wie in de politiek wilde of een pensioen begeerde, had de hulp nodig van mensen met meer macht, geld of invloed dan hij zelf. Hij had behoefte aan patronage.' De kring gunstvragers waren op hun beurt weer gunstgevers aan personen met kleinere wensen. Iedereen was in het dagelijks bestaan afhankelijk van iedereen en heel de samenleving was in het patronagenetwerk verwikkeld, waarin de scheidslijnen moeilijk waren aan te geven.[2]

Wellicht herkennen de PI's van nu in deze voorbeelden het een en ander van wat ze in het gebied waarin hun project zich ontwikkelt voordoet tussen mensen. Het zijn dezelfde afhankelijkheden van mensen die geen rechten hebben, geen bescherming van een overheid en waarin het leven van toevalligheden aan elkaar hangt, zoals in ons vroegmoderne Nederland. Corruptie, geld nemen of aannemen, sjoemelen, waardoor gemaakte afspraken anders uitpakken dan de partner dáár beloofde of waarop de PI rekende.

En om de illusie weg te nemen dat corruptie in onze Nederlandse samenleving geen rol speelt: de huidige crisis moet toch onze ogen geopend hebben: 'Patronage speelt een belangrijke rol in alle politieke systemen', zegt onderzoekster Pollmann: 'ook in het Nederland van vandaag'. Ze noemt geen voorbeelden, maar in onze tijd zouden we kunnen denken aan de nog lopende zaken tegen de wethouder in Roermond of de Noord-Hollandse bestuurder die onlangs terechtstond.

Derde Wereldlanden

Op een website bestemd voor het onderwijs vond ik tussen de vele definities over corruptie een formulering waarin corruptie als een 'groot probleem in alle Derde Wereldlanden' wordt genoemd en dat het 'vaak wordt geaccepteerd.'[3]
Ik ben er zo goed als zeker van dat het verschijnsel patronage/corruptie, door de diverse Europese kolonisatoren is geëxporteerd naar die gebieden waar zij zich in de eeuwen vestigden en daar, zonder zich iets aan te trekken van de plaatselijke structuur, hun eigen bestuurssystemen begonnen in te voeren.

Als voorbeeld van mijn vermoeden verwijs ik naar de geschiedenis van de Luo, het volk waarvan ik de traditie weduwenvererving onderzocht. Historicus professor Bethwell A. Ogot, zelf Luo, heeft aan het eind van de jaren vijftig van de 20e eeuw de geschiedenis van zijn volk op schrift gesteld. Een geschiedenis van een nomadenvolk die tot de 15e eeuw was te

[2] tseg.nl/2005/4-janssen.pdf

[3] oud.digischool.nl/ak/onderbouw-vmbo/materiaal/begrip/b_indone.htm

achterhalen, maar die waarschijnlijk nog eeuwen verder terug gaat.[4] Hierin leer ik de wederwaardigheden van een volk kennen dat vele eeuwen lang een stabiele organisatie had en zich gaandeweg vermenigvuldigt, ondanks rampen als hongersnood en ziekten. Ogot laat zien dat alle sociale instituties in Afrika, zoals de familie, de clan, de verwantschap en hun religie hun eigen tradities hebben die de idealen en waarden van de cultuur tot uitdrukking brengen.

Duidelijk wordt dat de macht van de tradities van de Luo door de eeuwen heen een garantie zijn geweest voor hun voortbestaan. Deze tradities worden op hun beurt ondersteund door rituelen die ik het gebinte van de samenleving noem. Het Maryknoll Institute of African Studies deed onderzoek naar rituelen van vele Afrikaanse volken.[5] De rituelen helpen individuele personen hun plaats in de gemeenschap in te nemen, die behoort bij een bepaalde leeftijd. Bovendien leren zij mensen om te gaan met gebeurtenissen die van buitenaf het leven van een heel volk of een persoon kunnen beïnvloeden. Dat betekent dat elke persoon binnen de familie, de clan en de grotere verbanden van de 'stam' haar/zijn plaats had/heeft met de daarbij behorende verantwoordelijkheden. Daarin paste zoals ik concludeer, zeker niet een systeem van patronage, waarin de één afhankelijk is van de gunsten en of beloningen van een machtiger persoon. Ieder wist en had zijn/haar plaats in dat verband.

Kolonialisme

Overal waar kolonialisme zijn intrede doet, heeft het sterke, eeuwenoude organisaties van volken (stammen) aangetast. Daarmee werd de aanzet gegeven tot vernietiging van die eeuwenoude samenlevingen. Armoede, verlies van identiteit en eigenwaarde, verlies aan gezag van authentieke leiders en 'elders' waren het gevolg.

Voorbeelden te over kwam ik tegen tijdens mijn onderzoek. De Luo, die als een nomadenvolk met hun vee tijdens een eeuwenlange zwerftocht vanuit Noord Sudan waren afgezakt naar Oost-Afrika, nu Tanzania en Kenia, en naar Oeganda, werden aan het eind van de 19e eeuw door de Duitse en Engelse kolonisatoren gedwongen zich te vestigen waar ze op dat moment waren. De mannen moesten hun vee, bij gebrek aan land, gaandeweg van de hand doen. Een geweldig identiteitsverlies niet alleen, maar ook van status. Ze werden gedwongen ander werk te zoeken. De enige werkgevers waren aan het begin van de 20e eeuw de Europese settlers, die de Engelsen naar Kenia hadden uitgenodigd om er eigen boerderijen te beginnen. Er was immers ongebruikt land in overvloed…, redeneerden de Engelsen. Had men geïnformeerd bij de bewoners van het gebied waarom dat land daar leeg en onbebouwd lag en wie het wanneer en hoe gebruikten?

---

[4] Delhaas, Sieth, *Weerbarstig erfgoed. Globalisering in zakformaat* (Nijmegen 2012) p. 73-85

[5] Kirwen, Michael C. (ed.) *African Cultural Domains. Life and Cycle of an Individual* (Nairobi 2008) p. 277-282

Wat de gedwongen arbeid voor de oorspronkelijke bewoners van Oost-Afrika betekende, vertelt de Keniaanse dr. Wangari Maathai. Zij ontving in 2004 als eerste Afrikaanse vrouw de Nobelprijs voor de Vrede. Ze behoorde tot het Kikuyu volk. Haar vader, die een eigen boerderij had, werd in de jaren veertig van de 20e eeuw een squatter, iemand die gedwongen werd te gaan werken voor een Engelse kolonist, honderden kilometers van zijn eigen land vandaan. Hij behoorde tot de eerste generatie mannen die hun eigen erf moesten verlaten om te werken op het bedrijf van de kolonisten. Wat dat betekende voor het gevoel van eigenwaarde van de familie kunnen wij alleen maar raden.

Priester Samuel Opinio Nalo uit Ahero, Nyanza, publiceerde in 2004 een onderzoek naar de invloed van het katholicisme op de tradities en rituelen van de gekerstende Luo. Zelf behorend tot dit volk legt hij in zijn verslag het fundamentele belang uit van het leiderschap van een familie, een clan of een groter verwantschapsgeheel. Aan een leider worden hoge eisen gesteld. Men moet allereerst een grote familie hebben, dus polygaam zijn en men moet een goede gezondheid hebben.

De morele maatstaven binnen de verwantschap worden in stand gehouden doordat ieder lid van de gemeenschap zonder tegenspraak de Luo wetten en taboes accepteert. Luo geloven dat hun morele code van bestuur door de eeuwen heen is gefundeerd door hun god (Were) en hun opeenvolgende leiders. Zo kreeg hun sociale organisatie een heilige basis. Straf en vergelding binnen de eenheid kunnen alleen door de oudsten worden bepaald en uitgevoerd. Deze priester zegt dat de Luo gemeenschap, ook al behoren velen tegenwoordig tot allerlei christelijke denominaties, evenals andere Afrikaanse gemeenschappen, van oudsher diep religieus zijn en dat zij zich door een goddelijke kracht weten aangestuurd. [6]

Door de afbraak en dreigende teloorgang van hun oorspronkelijke levenscycli, hun nomadenbestaan, het verlies van hun vee, de gedwongen arbeid in andere gebieden onder een Europese baas, de invloed van de christelijke missie/zending, zijn de eeuwenoude structuren van de gekoloniseerde volken binnen de tijd van nog geen eeuw grotendeels vernietigd. Daarvoor in de plaats kwamen uiteen gevallen families, losgeslagen individuen, losgeraakt van hun oorspronkelijke gemeenschappen, waarvan vooral de mannen gaandeweg hun houvast zochten in drank, zich overgaven aan prostitutie omdat hun gezinnen achter moesten blijven of omdat ze deze opzettelijk achterlieten op het voorouderlijke home. In de jaren tachtig van de 20e eeuw kwam de hiv/aids die families, zelfs generaties uitwisten.

Modernisering

De ‘modernisering’ van de Afrikaanse staten, die met de kolonisering moest worden ingezet, zette zich na de onafhankelijkheid in de tweede helft van de 20e eeuw niet door. Volgens de historicus Van der Veen is een belangrijke oorzaak daarvan dat de elite die de nieuwe staat overnam van de kolonisator, grotendeels gestudeerd had aan Europese, Oost-Europese en

[6] ‘Weerbarstig erfgoed’ p. 136 — 146

Amerikaanse universiteiten. Deze elite is vervreemd van haar eigen volk, maar neemt wel de leiding over dat volk ter hand. Ze moet aan het werk in een Afrikaans systeem waarvan ze is vervreemd.[7]

Het door de kolonisators op gang gebrachte 'moderniserings'-systeem is sinds hun komst besmet door een systeem dat men gewend was uit het vroeg-moderne Europa. Dat van het cliëntelisme, de patronage oftewel corruptie.

Het ging via de strategie van verdeel-en-heers. Toen de kolonisator kwam en hij de Keniaanse bevolking wilde administreren, werden de gerespecteerde en gekozen leiders van een clan of een stamverband vervangen. De kolonisator stelde een leider aan die de kolonisator goed gezind was. Hij werd daarvoor beloond. Deze leider zocht op zijn beurt in die gemeenschap naar handlangers die evenals hij bereid waren voor de kolonisator te werken en daarvoor beloond te worden. Kortom in een niet democratisch geordende wereld geeft dit 'patronage'-systeem een ogenschijnlijk betrouwbare ordening. Tegelijkertijd veroorzaakt dit juist in de Afrikaanse staten die hun eigen eeuwenoude ordening vertrouwden, een besef van afhankelijkheid, verlies van identiteit en kweekt het een sfeer van wederzijds wantrouwen.

Particuliere initiatieven (PI's)

Intussen zijn vele voorheen gekoloniseerde gebieden zogenaamd democratieën geworden. Er zijn verkiezingen, maar wetten en regels zijn er nauwelijks, onvoldoende of niet geïmplementeerd. Als ze er zijn worden ze gebrekkig gehandhaafd en nauwelijks gecontroleerd. Daardoor floreert het 'patronage'-systeem er uitbundig. Zo kan men terecht zeggen dat corruptie in de Derde Wereld nog altijd welig tiert.

Om terug te gaan naar het begin van dit artikel. Ook bovenstaande discussie op de Community-site tendeert naar corruptie als een gewoonte die bij de partner in het 'derde wereldland' regelmatig wordt waargenomen. Dat is een mening die waarschijnlijk op ervaring berust. Maar men moet bedenken dat zolang de bevolking van een land niet kan vertrouwen op de aandacht en de zorg van betrouwbare en gekozen leiders, het 'moderne' systeem van begunstigen en begunstigd worden, zal worden voortgezet. Want de PI die in de ogen van de partner in de 'derde wereld' vaak als 'toevallig' is komen aanwaaien en maar al te vaak weer even snel verdwijnt, wordt waarschijnlijk maar moeilijk als een garantie voor een betere toekomst beschouwd.

Het vertrouwen dat de partner in de vreemde PI moet leren stellen, zal niet alleen gelijke tred houden met de vakkennis die hij aanbiedt aan de partner. Naast vakkennis is belangstelling voor en op de hoogte zijn van de geschiedenis van het verre, ook het voor-koloniale verleden van de partner, net zo belangrijk. Ik herhaal hier wat ik met het oog op de verervingstraditie bij de Luo in mijn boek schreef. Ik verwijs daar naar het boek *Worlds of Power*. De auteurs vragen daarin aan al degenen die op de een of andere manier met

[7] 'Weerbarstig Erfgoed', p 254

Afrikaanse gemeenschappen te maken hebben, aandacht voor de rol die tradities hebben gespeeld en nog spelen in die gemeenschap. De auteurs wijzen erop dat westerse waarden als democratie, maar ook gelijke rechten van mannen en vrouwen en andere westerse verworvenheden, niet op bevel en in hoog tempo door wie dan ook kunnen worden opgelegd of dat evenmin kan worden verwacht dat men deze overneemt. Noch dat Afrikanen – en andere bewoners van 'Derde Wereldlanden' (sd) – zich deze in kort bestek, als ze van goede wil zouden zijn, zomaar zouden kunnen toe-eigenen. Tradities, aldus de auteurs, zijn onverbrekelijk verbonden met de religies in Afrika. [8]

Rentia Krijnen-Hendrikx, die in 1988 het weduwenproject initieerde, dacht, evenals zo vele andere PI's, haar project voor vier jaar op te zetten. Dit zijn er intussen zesentwintig geworden. Ik heb haar werk al die jaren gevolgd en ik ben van mening dat zij met haar geduld, bij tijd en wijle teleurstellingen incasserend door onbetrouwbare en corrupte medewerkers, behoort tot die PI's die iets begrepen hebben van wat een PI te doen staat: de lange adem volhouden om de partners ver weg zich op hun eigen wijze te laten ontwikkelen, om ze hun weg te laten zoeken naar een zelfstandig leven dat een toekomst biedt.

Voorbeeldfunctie

Wat de verwerpelijke corruptie betreft. De voorbeeldfunctie van het door mij onderzochte project werkt voor zichzelf. Daarin wordt de inzet en de werkwijze van de PI weerspiegeld. De voorbeeldfunctie werkt door op de omgeving over een afstand van enkele honderden kilometers. De families, de clans, al degenen die dagelijks zien hoe goed het de weduwen gaat, dat hun kinderen naar school gaan en dat ze in hun zelfstandigheid bijdragen aan het welzijn van de totale gemeenschap.

Hoe het werkt vertellen de woorden van een burgemeester, die nauw bij het waterprobleem betrokken was waaronder het guesthouse van het project in 2011/12 leed. Hij hield kort daarna in zijn functie als regioadviseur een toespraak op een vergadering van schoolhoofden en schoolbesturen. Een van de weduwen was daar als bestuurslid aanwezig. 'In zijn speech', vertelde ze, 'gebruikte hij Rentia als voorbeeld. Hij noemde haar een hardwerkende dame, transparant en eerlijk. Ze bedelt om geld bij mensen in haar eigen land, brengt het naar Kenia en gebruikt het in overeenstemming met haar toezeggingen aan de weduwen en aan de donateurs van het geld. We zien dat al haar projecten het zeer goed doen.'

De burgemeester probeerde de schoolhoofden en bestuurders ervan te doordringen dat ze geschonken geld met evenveel wijsheid moeten gebruiken als Rentia doet. Want dat is de reden waarom haar projecten slagen en niet mislukken. [9]

8 'Weerbarstig Erfgoed' p. 155/6

9 'Weerbarstig Erfgoed' p. 258-260

Inderdaad, uit de duur van het weduwenproject blijkt dat lange adem van de Pi een eerste vereiste is, naast belangstelling en bestudering van de achtergronden van de partners. Het zich verdiepen in hun historische en culturele achtergronden, hun religieuze en spirituele wereld. Je best doen hen werkelijk te leren kennen. Een alledaagse manier is bijvoorbeeld door de website van de beste krant van het land regelmatig te bezoeken. Weten wat daar gebeurt. Actie tegen corruptie vraagt tijd. Decennia op z'n minst. Er is geen andere weg.

‘Iets wat verder reikt dan wat reeds is’ (2006)

Over de verhouding tussen mystiek en verzet bij Sölle[10]

Sieth Delhaas

Michsjol – in verband met theologie 2/2006

Bij het verschijnen van Dorothee Sölle’s omvangrijke studie *Mystiek en verzet*, heeft menigeen, ook onder haar bewonderaars, de wenkbrauwen opgetrokken.[11] Een voorbeeld van die ontvangst is de *Trouw*-recensie uit 1998.[12] Verbaasdheid klinkt door, al dan niet bedekt, in vragen van sommige interviewers in gesprekken met haar over dit werk. De vrouw, theoloog, activist, wetenschapper, analytica, feminist, profeet, demonstrant, filosoof, christen-radicaal, radikalinski, enerzijds fervent aangehangen, anderzijds door velen gehaat, leek zich op een terrein te hebben gewaagd waarvan maar betrekkelijk weinigen terug hadden. Met mystiek hield men zich het laatste kwart van de twintigste eeuw bepaald niet bezig binnen de linkse, naar elite neigende aanhang van de Duitse theologe in ons land. Want bij ons land wil ik het wat betreft de reacties op haar boek in dit artikel houden.

Het gaat vooral om de vraag hoe de verhouding bij Sölle ligt tussen mystiek en verzet. Daarvoor is dan eerst nodig te weten wat zij verstaat onder *mystiek* en wat zij voor haar betekent. Hetzelfde geldt voor het begrip *verzet* in deze combinatie.

Levenswerk

Sölle (+ 2003) beschouwde *Mystiek en verzet* als haar levenswerk.13 Aan dit boek heeft zij niet haar hele leven gewerkt. Wel is zij vanaf het begin van haar volwassenheid met de verbinding tussen mystiek en verzet bezig geweest. Dat zouden goede lezers van haar werk al bij haar eerste publicaties hebben kunnen opmerken. Zo’n goede lezer was haar uitgever en vertaler — samen met zijn echtgenote -, Ton van der Worp van uitgeverij Ten Have. Hij was het die haar begin jaren tachtig op het spoor zette van dit werk. Tijdens een gesprek op de Frankfurter

10 Alma De Walsche, ‘De mens is ongeneeslijk religieus’, Interview met Dorothee Sölle. Wereldwijd Magazine 23.3.2003, 289.

11 Dorothee Sölle, Mystiek en Verzet. “Gij stil geschreeuw” (Baarn 1998).

12 Samuel de Lange, Mystiek is er voor iedereen. ‘Trouw’, 25.9.1998.

13 Rinus van Warven, Interview n.a.v. de publicatie van Mystiek en verzet in: Vrijzinnig Protestantisme ca. 2000 (overgenomen door Wereldwijd Magazine/Katholiek Nederland 2003).

Buchmesse over een van haar nieuwste uitgaven vroeg hij waarom ze niet eens iets schreef wat zou beklijven bij de lezers: ‘Schrijf eens een boek over mystiek.’14 Aan deze suggestie heeft Sölle gevolg gegeven.

Mystiek en verzet heeft in Nederland nu, na zeven jaar, een derde druk gekregen. Het past in een tijd, aan het begin van de 21e eeuw, dat er, hier en daar, een niet te miskennen vleug van verlangen is te bespeuren naar ervaringen waar Sölle in haar studie op doelt. *Mystiek en verzet* is, vergeleken met haar voorgaande boeken, niet het meest verkochte. Maar dit keer gaat het wel om een klassieker, zoals kenners zeggen. Op het gebied van mystiek nog wel. Het heeft dus vermoedelijk — grotendeels — een heel ander lezerspubliek dan haar eerdere boeken. Men zal van dit werk dan ook niet snel kunnen zeggen, wat over haar andere boeken na haar plotselinge overlijden in april 2003 wel gebeurde, dat het gedateerd is.

Verbindingen

De verbazing over Sölle in combinatie met mystiek is weggeëbd. Voor de Duitse protestantse theologe was die verbinding vanaf haar keuze om theologie te gaan studeren, vanzelfsprekend. Waarom sloeg deze combinatie in Nederland bij haar oecumenische publiek niet of maar ten dele aan? Ik doe een poging tot een verklaring. In Nederland verbinden protestanten, en wellicht ook vele katholieken — even grote aanhangers van de protestantse theologe -, mystiek vooral met religieuzen, kloosters en dan vooral middeleeuwse. In Duitsland ligt dit anders. Sölle noemt zich Luthers theologe. Dáár wil ik de verbinding met de vanzelfsprekendheid van haar relatie met mystiek leggen. Hoewel er geleerden zijn die dit tegenspreken, wordt Luther tot de grote mystici gerekend. Als Augustijner monnik was zijn spiritualiteit getekend door het lezen van de Heilige Schrift en behoorde hij tot degenen die het belangrijk vonden dat deze in de volkstaal werd vertaald. Bovendien bezocht Luther als jongen, voordat hij ging studeren, in Maagdenburg de school van de ‘Broeders des gemenen levens’, de Moderne Devotie. In deze beweging gaat de ervaring vóór de leer. Verinnerlijking van het geloof, wat een omschrijving is van mystiek, neemt bij hen een belangrijke plaats in. Deze, aan het eind van de 14e eeuw in Nederland ontstane en tot ver in Duitsland doorgedrongen lekenbeweging, heeft er toe bijgedragen dat er in deze streken aan de vooravond van de reformatie een ‘verlangen naar innerlijkheid’ bestond. In de Nederlanden heeft deze hang naar mystiek door de invloed van Calvijn zich minder ontwikkeld.[15]

14 Uit een telefoongesprek tussen de auteur en Van der Worp, oktober 2005.

15 Joris Baers (red.) e.a., Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities en perspectieven (Kampen 2003) passim.

Dat Sölle zich door de Lutherse mystieke invloed heeft laten raken, maak ik onder meer op uit haar verwijzingen, ook in haar Mystiek van de dood[16], naar woorden van Luther.[17] Bijzonder is dat deze kerkreformator, evenals Sölle vierhonderdvijftig jaar later, de mystiek voor 'gewone' mensen toegankelijk wilde maken.

Dat de tijden in Nederland wat betreft mystiek intussen veranderd zijn, zou men ook kunnen opmaken uit de in het sterfjaar van Sölle verschenen *Encyclopedie van de Mystiek*. De samenstellers verwijzen voor die veranderingen naar de toenadering tussen katholieken en protestanten in Nederland. In deze encyclopedie wordt Sölle uitvoerig besproken en geciteerd.

Mystiek bij Sölle

De encyclopedie beschrijft niet alleen de vele betekenissen die aan het woord mystiek zijn toegekend. Zij laat ook zien dat het geheimzinnige dat aan het woord eigen is, het gevaar in zich bergt dat het geannexeerd wordt door 'ingewijden'. Zo zouden 'gewone mensen', of het nu al dan niet om de religieuze betekenis gaat, slechts toegang tot mystiek kunnen krijgen via een elite.

Sölle spreekt, als het gaat over het toegankelijk maken van de mystiek voor gewone mensen, over *democratiseren* van de mystiek:

> *'Daarmee bedoel ik dat de mystieke gevoeligheid die in ons allen steekt, weer wordt toegelaten, wordt uitgegraven uit het puin van de trivialiteit. Uit de zelftrivialisering.'*

Gewone mensen moeten weten dat ze aangelegd zijn op mystiek. Zij zegt dit in een gesprek met haar levenspartner Fulbert Steffensky wanneer zij hem de eerste notities voor *Mystiek en verzet* laat lezen.[18] In hun dialoog valt de uitdrukking 'wij zijn allen mystici'. Steffensky wijst zijn vrouw erop dat het allemaal niet zo eenvoudig ligt, dat deze woorden geen vaststelling zijn, maar dat het een éis is die aan het leven van álle mensen wordt gesteld: 'Voor ieder geldt dat hij dichter bij de waarheid moet komen.' Sölle haalt als reactie op die – zware? — eis vervolgens een heel toegankelijk voorbeeld aan van de mystieke gevoeligheid 'die in ons allen steekt'. Ze vertelt hoe ze op een avond onverwacht binnenkwam bij haar schoonmoeder en hoe ze deze aantrof met gevouwen handen. Of ze zat te bidden, of in overpeinzing was verzonken, was haar niet duidelijk, 'maar ik ervoer een grote vrede. Die zou ik willen gaan uitdelen.'

Dit voorbeeld is ontroerend in de context van het gesprek tussen Sölle en haar echtgenoot. Ik vind het echter niet voldoende sprekend om het in het kader van dit artikel te gebruiken. Ik

16 Dorothee Sölle, Mystiek van de dood (Baarn 2004).

17 Dorothee Sölle, Tegenwind. Herinneringen (Baarn 1995) 48.

18 Mystiek en verzet, 13-16.

wil hier het voorbeeld gebruiken dat zij later geeft in een interview waar haar naar de betekenis van democratisering van mystiek wordt gevraagd. Zij zegt dan:

> *'Mystiek is een noodzakelijke aanvulling voor de institutionele en intellectuele dimensie van religie. Het is de veruiterlijking van gevoelens en ervaringen. Mystiek is te vinden in de werkelijkheid, in de realiteit van gewone huismoeders bijvoorbeeld. In een wereld waarin we worden overspoeld door materiële dingen, groeit steeds meer het bewustzijn dat er iets tekort is. Bij vele jongeren leeft er onder de laag van depressiviteit en radeloosheid een verlangen naar iets méér en iets anders. Ze verzetten zich tegen nog meer van hetzelfde: nog meer consumptie, nog méér rotzooi, nog méér afval. Ze willen een zin in het leven terug.'*[19]

Het 'vage' verlangen van deze jongeren zou, als ik Sölle goed begrijp, moeten worden uitgegraven uit het puin van de/hun (zelf)trivialisering.

Waarin haar mystiek wortelt

Sölle weet waarover ze spreekt als ze het voorbeeld van deze jongeren kiest. Misschien is het op het eerste gezicht buiten proportioneel om de depressiviteit en de radeloosheid van bovengenoemde jongeren over het consumentisme, over 'nog meer van hetzelfde' aan het eind van de 20e eeuw, te vergelijken met diezelfde gevoelens van Sölle vijftig jaar eerder. De omvang en intensiteit van datgene wat er aan de oorzaken van háár depressie en radeloosheid ten grondslag lag, lijkt ons, als tijdgenoten van zowel de jongeren als van Sölle en haar verleden, en als medegetuigen van hun ervaring, misschien zelfs ongepast. Sölle echter neemt de gevoelens van deze jonge mensen absoluut serieus. Ik denk omdat ze het gevaar daarvan onderkent. Het gevaar van het nihilisme dat de jongeren bedreigt, wat haar destijds ook bedreigde. Het gevaar dat hun depressiviteit en radeloosheid, het het-niet-meer-zien-zitten, zelfs het laatste restantje van hun verlangen zal vernietigen.

Om inzicht te krijgen in het begrip van Sölle voor deze jonge mensen moeten we terug naar de tijd dat ze haar eigen bron van mystiek ontdekt.

In interviews zegt ze vaak dat haar 'bekering' in de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog te maken heeft met 'Auschwitz'. Dit woord is wat mij betreft in de loop van de tijd echter te sleets geworden en vraagt om uitleg. Wat Sölle betreft gaat achter dit woord een crises in haar persoonlijke ontwikkeling schuil. Deze was zo dramatisch dat ze zelfs vijftig jaar daarna nog haarscherp aanvoelt in welk gevaar de jongeren in haar voorbeeld verkeren. Wat de oorzaken zijn van die crisis vertelt ze in haar autobiografie.[20]

Sölle (*1929) belandt in de laatste jaren van haar gymnasiumtijd (± 1945-1949), in een 'geestelijke strijd'. Stapvoets ontdekt ze welke rol haar land vanaf 1933 in de geschiedenis heeft gespeeld: niet alleen de

19 De mens is ongeneeslijk religieus'

20 Tegenwind, 25-45.

nazi's, zoals ze zelf toen graag geloofde, moeten als schuldigen worden aangewezen voor het leed een groot deel van de wereld en de mensheid aangedaan, nee, haar geliefde Duitse volk, de roemruchte Duitse geschiedenis hebben in hun samenhang en totaliteit alles met die rol te maken.

Voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog opgegroeid in een burgerlijk liberaal-christelijk milieu, begrijpt ze na haar ontluisterende ontdekking, dat het onmogelijk is opnieuw bij de wereld van vóór 1933 aan te sluiten. Tot overmaat van ramp wordt haar 'mythische Duitsland' in die naoorlogse jaren ook nog eens door de overwinnaars gehalveerd. Keulen, haar stad, blijft jaren een puinhoop. Ze ziet dit alles als een beeld van haar eigen leven. Ze moet op zoek naar een nieuwe identiteit. Tijdens die zoektocht raakt ze in de ban van het nihilisme, later van het existentialisme. Voor christelijkheid is geen plaats meer. Christenen vindt ze laf en niet in staat het nihilisme in het gezicht te zien. 'Ik voelde een vulgair-nietzscheaanse verachting voor het christendom.'

Dan ontmoet ze Marie Veit, godsdienstlerares en bevrijdingstheologe avant la lettre. Tijdens haar lesuren daagt ze Sölle 's intelligentie uit om de realiteit van die dagen onder ogen te zien. Sölle laat zich raken. Gaandeweg wordt ze gefascineerd door een nieuw, radicaal, niet-kerkelijk christendom. Veit wordt voor haar 'een voorbeeld van een lerares van de hoop'. En ten slotte wordt Christus voor de jonge Sölle het alternatief voor het nihilisme en het cynisme dat gangbaar is voor veel van haar leeftijdgenoten in die naoorlogse tijd:

> *'De alternatieven waren voor mij een existentialistisch nihilisme of een existentialistisch christendom. Als je niet terug wilde naar een burgerlijke levenswijze en de bijbehorende ambivalenties, kon je in mijn generatie binnen de tradities van de middenklasse alleen maar nihilist worden. Nietzsche, Gottfried Ben, Heidegger, Camus en Sartre waren mijn gesprekspartners.*
>
> *Maar er was een alternatief voor dit nihilisme: 'het gelaat van een mens, van een ten dode gefolterde van tweeduizend jaar geleden die geen nihilist was geworden.'* [21]

In deze ontdekking ligt de bron van haar mystiek. Vandaaruit gaat ze op zoek naar een nieuw bestaan en een nieuwe theologie.

Consequentie: verzet

Eerst gaat de dan twintigjarige klassieke filologie, germanistiek en filosofie studeren, maar het is te weinig om haar leven zin te geven. Anderhalf jaar later kiest ze voor theologie en literatuurwetenschappen: om 'de waarheid' te ontdekken.

In dat jaar leest ze Anne Frank. Met dat boek dringt de realiteit van haar land pas echt tot haar door. De tijd dat ze zich kon wijsmaken dat zij, Dorothee, daar niet bij hoorde, is

21 Idem, 35.

voorgoed voorbij. Haar diepste gevoel is dat van een onuitwisbare schaamte ‘omdat ik tot dit volk behoor’.

Het volgende decennium houdt ze zich bezig met de vraag die typerend is voor het kritische deel van haar generatie: hoe kon dit gebeuren? Die vraag stelt ze aan iedereen die haar pad kruist. Ze stelt hem tijdens haar studietijd aan de geschiedenis, aan de kerk, aan de kerkvaders, aan de filosofen. ‘Welke tradities van mijn land hebben dit voorbereid?’

Tekenend voor Sölle is dat ze niets zomaar aanneemt. Ook niet van grote geleerden. Naast haar zoektocht in de studieboeken naar een antwoord op die vraag, luistert ze nachtenlang naar de frontervaringen van haar teruggekeerde vrienden en hun ervaringen in Stalingrad. Ze trekt er haar consequenties uit. Zij gaat de heersende ‘burgerlijke theologie’ bij de tijd te brengen:

> *‘Mijn pogen theologie te beoefenen wordt bepaald door het besef na Auschwitz te leven.’ (…)*

In dit pogen, stoelt haar praktische verzet. Het is er onverbrekelijk mee verbonden. In de jaren vijftig vallen beide samen in het protest tegen de herbewapening van Duitsland, in de jaren zestig tegen de oorlog in Vietnam. Vietnam leert haar: Auschwitz was niet een eenmalig gebeuren; Auschwitz gaat door. Haar antwoord en dat van haar vrienden is het *Politiek Avondgebed* in Keulen. Verzet en radicale theologie gaan samen gedurende de daaropvolgende decennia tegen de wereldwijde militarisering, tegen de dreiging van kernwapens, tegen kernenergie, tegen de aanslagen op de schepping door de expansief toenemende technologie, tegen de apartheid in Zuid-Afrika, tegen het spectaculair groeiend kapitalisme, tegen de armoede van twee derde van de mensheid. En zoveel ander onrecht in de wereld.

Verzet bieden ziet Sölle steeds duidelijker als ‘de religieus-politieke opdracht van de christenen in de Eerste Wereld’. Er is geen andere keus want: ‘de geschiedenis van God gaat door ons verder.’ [22] Met andere woorden: wie zich niet verzet onderbreekt de geschiedenis van God. In *Mystiek en verzet* zegt ze daarover:

> *‘“Verzet” is voor mij, burger van een rijk industrieland, de laatste jaren als expressie van een politieke cultuur steeds belangrijker geworden. Alsof ik datgene wat het gemeenschappelijk leven eigenlijk betekent, het best onder woorden kan brengen met dit woord, hoewel ik toch weet dat het vaak een te grote schoen is voor mensen die pas beginnen met leren lopen.’23*

Wie Sölle’s herinneringen leest en wie zich haar uit de achter ons liggende decennia herinnert, kan niet anders dan beamen dat haar verzet mét de mystiek ‘natuurlijk’ wortelen in de geschiedenis van haar eigen leven en van de tijd en de maatschappij waarin ze leefde. Aanvankelijk bracht ze dat verzet in praktijk met de vraag in haar achterhoofd en gericht op haar eigen land: ‘Hoe kan ik de gevoelens van schaamte en schuld zo — aan de volgende generaties — overdragen dat zij niet vergeten worden? Hoe kan een nationale identiteit ontstaan die dit verleden van ons niet ‘wegwerkt’, maar doorgeeft?’ Met het voortschrijden van de tijd heeft ze deze vraag geadresseerd aan de ‘gehele bewoonde wereld’. En ze is die vraag blijven stellen tot aan het einde van haar leven. Zowel Sölle’s’ mystiek als haar verzet

22 Idem, passim

23 Mystiek en verzet, 21.

zijn dus niet redeneringen vanuit en over theologische theorieën. Zij wortelen in haar eigen doorleefde en geanalyseerde ervaringen.

Problemen bij het uitdelen van het Godsverlangen

Toch stuit ik bij het lezen van Mystiek en verzet op een probleem. Daarom heb ik eerder in dit artikel gekozen voor het voorbeeld dat Sölle gaf van de postmoderne jongeren in hun depressiviteit en radeloosheid en hun verlangen naar iets méér en iets anders. Ook voor hen zou zij de mystiek toegankelijk willen maken. Gewone mensen moeten immers weten dat ze aangelegd zijn op mystiek. Sölle zou de vrede die met mystiek samenhangt, willen gaan uitdelen.

Mijn probleem hangt samen met de vraag wat wij in onze tijd met deze wensen van Sölle moeten beginnen.

Als zij vertelt over haar jeugd, over haar 'bekering' die leidde tot mystiek en verzet, is er sprake van een besef, een weten-van. Ook al waren de verleidingen van nihilisme en cynisme nog zo sterk. Zij ontmoette Marie Veit en vele anderen die nog weet-hadden-van. Tijdens de decennia daarna is onze westerse cultuur verregaand geseculariseerd. Er groeien generaties op die geen enkele weet meer hebben van datgene wat maar een begin van een weg zou kunnen wijzen naar de keus die Sölle in haar jeugd in staat was te doen: voor het gelaat van een mens, een ten dode gefolterde…, en met welke traditie deze verbonden is.

Sölle vraagt zich, in discussie met de omvangrijke wereldproblemen aan het eind van de twintigste eeuw, af of er überhaupt nog wel vormen van verzet zijn. Of het nog wel de moeite waard is om te protesteren, of de burgerlijke ongehoorzaamheid in nieuwe vormen te oefenen en in praktijk te brengen zijn. Ze geeft toe zelf te worstelen met haar angst voor de wereld en met het gevoel dat de religie afstevent op en sterft in een geestloos materialisme. Ze laat dan zien dat het Nieuwe Testament andere perspectieven biedt. Ze laat zien hoe de oergemeente zich gedroeg in haar weigering zich door het Romeinse imperium bepaalde zaken te laten opleggen.[24] Maar hebben de jongeren uit haar voorbeeld daar iets aan? Hebben zij nog weet van een Nieuw Testament en een oergemeente?

Sölle geeft toe dat 'wij' die (nog) in de christelijke traditie staan niet of nauwelijks meer beschikken over een taal die ons in staat stelt om uit te drukken wat wij aan religieuze ervaringen beleven. Hoe zullen wij dan iets van het godsverlangen waarover Sölle spreekt aan deze jongeren duidelijk kunnen maken?

24 Idem, 269-271.

Het christendom ‘van de instituten en de wetenschap’ is voor Sölle in elk geval ontoereikend op die vraag antwoord te geven.

Voor zichzelf deed zij een ontdekking waarin haar ‘Godsverlangen’ wel kan floreren, ‘waarnaar ik wil leven, die ik wil verstaan en verbreiden’. Daarover zegt zij:

> *‘(…) wat binnen de protestantse theologie en prediking met een afkorting “evangelie” wordt genoemd, geeft op z’n best aan, dat God òns liefheeft, beschermt, nieuw maakt, redt. Maar men hoort slechts zelden dat dit slechts dan reëel ervaarbaar is als deze liefde, zoals elke werkelijke liefde, wederzijds is. Dat ménsen Gòd liefhebben, beschermen, nieuw maken en redden, klinkt de meeste mensen in de oren als grootheidswaan of absolute dwaasheid. Maar het is juist deze dwaasheid van de liefde, waar de mystici van leven.’*[25]

Zou het deze ontdekking van Sölle kunnen zijn die mensen ook in onze tijd opnieuw een instrument in handen geeft om de ‘eigen mystieke gevoeligheid’ (weer) toe te laten? Of bij anderen, zoals bij de jongeren uit haar voorbeeld, de mystieke gevoeligheid ‘uit te (helpen) graven’ uit het puin van de (zelf)trivialiteit? Zouden er door haar ontdekking weer vonken gaan overspringen waardoor het verlangen dat in ons allen schuilt zich een weg naar buiten zoekt? Zodat, met de woorden van Fulbert Steffensky, mensen zich gaan inspannen om dichter bij de waarheid te komen?

[25] Idem, 18.

Vrouwen en India's hoge vlucht (2006)

Sieth Delhaas

VVAO-convo, afdeling 's-Hertogenbosch, juni 2006

Steeds vaker wordt het 'derdewereldland' India gepresenteerd als het land dat bezig is, samen met China, het Westen op economisch gebied zo niet voorbij te streven, dan wel zich als een geducht concurrent te laten kennen. Dat idee leeft niet alleen in het Westen. De Indiërs zelf zijn zich daarvan met trots bewust. Toen ik het land in december 2005 bezocht, schreef de pers er over. Soms mengde iemand zich in die discussie met het verwijt dat die razendsnelle economische groei gaat over de rug van tweederde van de miljoenen tellende bevolking.

Oikos

Tijdens mijn reis ontmoette ik een vrouw die al veertig jaar betrokken is bij dat tweederde deel. Van de bijna twintig ontwikkelingsprojecten die ik in Zuid-India bezocht, is dat van dr. Mary Pillai mij het meest bijgebleven. Om verschillende redenen die ik verderop zal vertellen.

Mijn reis was geen toeristische, Ik had pas de moed India te bezoeken toen ik via Oikos (Oecumenisch Instituut van Kerk en Ontwikkelingssamenwerking) in contact kwam met de oud-journalist Jan Glissenaar. Vanaf 1950 reisde hij, naast andere landen, ook regelmatig naar India. Hij had de ontwikkeling meegemaakt van kerkelijke missie- en zendingsprojecten naar ontwikkelingswerk in economische, politieke en sociale zin. Hij had, door steeds weer naar dezelfde projecten terug te keren, gezien welke methode van ontwikkeling wél en geen zoden aan de dijk zetten voor de arme bevolking. Begin jaren negentig toe aan de pensioengerechtigde leeftijd, bleef hij terugkeren naar die landen. Nu met kleine groepje geïnteresseerden in een poging om de banden tussen de projecten daar en mensen in ons land in stand te houden. Op die manier hoopte hij niet alleen de mentale, maar ook de financiële steun vanuit ons land aan de mensen daar te continueren.

VN-millenniumdoel

Vanuit mijn eigen journalistieke achtergrond leek mij zo'n reis een kans om een stuk van de achterkant van de Indiase samenleving te leren kennen. De reis stond in het teken van het VN-millenniumdoel: stop kinderarbeid, met als slogan: school, de beste werkplaats. Maar wie kinderarbeid zegt, zegt ook kastendiscriminatie, zegt ook geweld tegen vrouwen, en nog veel meer.

Vandaar dat de reis een heel breed spectrum kreeg.

Nog aansprekender voor mij was, dat wij ontvangen zouden worden en ook meestal zouden logeren bij mensen die zelf het initiatief hadden genomen om hun leven in India te veranderen. Dat waren in ons geval vaak de kastelozen zelf. Dus bij hen thuis slapen en eten en gesprekken voeren.

Dr. Mary Pillay

Aan het eind van onze reis wachtte dr. Mary Pillay ons op in Nagercoil, het zuidelijkste puntje van India. Jan Glissenaar had haar in 1989 voor het eerst ontmoet. Pillai studeerde als jonge vrouw economie en werkte zeven jaar als docente op een college van nonnen in Madurai. In de jaren zestig, door de – toen nog hoopvolle – ontwikkelingen van Vaticanum II en een beurs voor een studie pastorale theologie en sociologie in Parijs en Leuven, kwam ze in aanraking met het werk van Paulo Freire.

Deze Braziliaanse pedagoog had een methode ontwikkeld voor volwasseneneducatie. Hierin zag Pillai kansen voor haar eigen volk. Zij werkte zijn methode om voor de politiek-economische en maatschappelijk-culturele situatie in India. In de deelstaat Adra Pradesh kreeg zij van de Social Service Society, een organisatie van de katholieke bisschoppenconferentie, de kans de methode te onderrichten aan *social workers*. Zo zou er op het platteland een dicht netwerk ontstaan van sociale verandering. In de eerste plaats door de bevolking via het alfabetiseringsprogramma van Paolo Freire zich bewust te laten worden van hun armoedige en uitzichtloze situatie en met name de oorzaken daarvan. In de tweede plaats door hen de vaardigheden voor actie bij te brengen om die verbeteringen zelf te realiseren. Als instructiemateriaal schreef zij het boek *Let my country awake*.

In de praktijk richtte zij zich niet alleen op *social workers*, maar ook op de katholieke nonnen en priester. Deze behoorden doorgaans tot de upperclass en hadden, ondanks hun christelijke roeping, nauwelijks of geen oog voor de uitzichtloze positie van armen en kastelozen.

Kanyakumari-movement

Vanaf 1990 richtte Pillai, in samenwerking met een Indiase zusterorganisatie, de Kanyakumari-movement op. Een beweging waarbij vierenveertig dorpen langs de zuidwestkust van India betrokken zijn. Ze is gericht op de ontwikkeling en de *empowering* van vrouwen in die dorpen.

Aanleiding waren de al jaren durende en vaak gewelddadige botsingen in de dorpen tussen eigenaren van gemechaniseerde vissersboten en de vissers die met hun kleine zelfgebouwde boten en netten hun kost verdienen. Dit heeft alles te maken met verschijnselen als globalisering, privatisering, liberalisering en de vrije marktwerking waarvan deze vissersfamilies, zonder dat ze er zich van bewust waren – want analfabeten en ongeschoold – gaandeweg de dupe waren geworden.

Pillai startte opnieuw, nu via de vrouwen, het bewustwordings- en educatieve werk. Vrouwen waren extra getroffen. Hun werken van fabriceren en repareren van visnetten werd overgenomen door fabrieken die nu nylonnetten maakten voor de grote schepen.

Hoe goed de betrokken vrouwen door de beweging waren getraind, bleek tijdens het tsunami-geweld op tweede kerstdag 2004. Veertien van de vierenveertig dorpen werden getroffen.

Maar het netwerk van vrouwen bleef in stand en leverde een belangrijk aandeel in het herstel van de dorpssamenlevingen.

Toen wij vijf dagen voor kerst 2005 één van deze getroffen dorpen bezochten, speelden de veertien vrouwen in de aansluipende schemering, op het nog altijd niet opgeruimde strand, de verschrikkingen van die dagen na. Woordeloos. De mannen bleven – stug – op afstand. Bijna niemand van hen had dat jaar nog de zee op gedurfd. In het spel van de vrouwen hoorden en zagen wij de angst van de volwassenen en de kinderen voor de zee. Altijd was de zee voor hen geweest als een moeder die hen voedsel gaf. Sinds die dag in 2004 was ze een onberekenbare vijand geworden.

Kinderen spelen niet meer op het strand. Ze zijn bang voor de zee. Ze willen weg, ver weg van haar.

Contacten

Eén van de ervaringen na de tsunami, met de van overal en nergens toesnellende hulpverleners, was dat deze afspraken maakten met en geld gaven aan die bewoners van de dorpen die Engels spraken. De vissersvrouwen en –mannen, die alleen de inheemse taal machtig zijn, bleven met lege handen achter.

Het doel van onze reis was niet: geld brengen. Ons doel was vooral de contacten van oud-journalist Jan Glissenaar (81) onderhouden en in Nederland te vertellen hoe het er voor staat met de armsten daar.

Ik probeer dit laatste via deze heel beknopte situatieschets. De methode van Pillai spreekt me aan: de armsten zelf hun situatie structureel te laten veranderen.

De gezondheid van Mary Pillai wordt slechter, Haar grootste zorg is het werk, dat zij met deze beweging begon, met voldoende stevigheid en structuur achter te laten. Structurele financiële steun vanuit het buitenland is haar tot nu toe geweigerd.

Als hoogopgeleide vrouw hoort dr. Mary Pillai bij onze ‘club’, denk ik. Ik zou willen uitzoeken of er in India ook zo’n club is van hoogopgeleide vrouwen. En of er via die club of via onze IFUW iets te bereiken valt voor Pillai’s Kanyakumari-beweging. Moedgevend voor mij zijn daarom de berichten in de laatste VVAO-nieuwsbrief over de tsunami-gift van de afdelingen Utrecht en Assen. En de berichten over Breda en de nauwe samenwerking met de ‘zusterorganisatie’ in Bangladesh. Of weet iemand andere mogelijkheden?

Eens zien welke uitzichten er in onze VVAO en IFUW besloten liggen.

Grijs verleden (2005)

De korte maar krachtige geschiedenis van het Landelijk Platform Vrouwen 50+

Sieth Delhaas

Tijdschrift 'LOVER' 2005/1

Wetenschappers interesseren zich vooral voor oudere vrouwen als het om hun kwalen en ziektes gaat. Politiek en samenleving geven meestal niet thuis als de positie van oudere vrouwen aan de orde wordt gesteld. Het Landelijk Platform Vrouwen 50+ (LPVV), '…een handjevol vrouwen van een uitstervende generatie', zoals er vaak met enig dedain over hen gesproken werd, probeerde deze werkelijkheid ruim vijftien jaar geleden te doorbreken. Even leek dit te lukken. Maar het doek viel voordat de voorstelling kon beginnen.

De vergrijzingsproblematiek staat pontificaal op de politieke agenda. Meestal gaat het daarbij om de zware financiële last die de huidige generatie werkenden moet dragen om de pensioenen en zorgvoorzieningen voor ouderen te kunnen betalen. Maar hoe staat het ondertussen met die ouderen zelf? En vooral met de vrouwen onder hen, vrouwen die geheel in lijn met het kostwinnersdenken in Nederland nooit of nauwelijks hebben gewerkt en nu in een zeer beroerde pensioenpositie verkeren? Vanuit politiek en vakbonden is er nauwelijks aandacht voor deze groep vrouwen. En dat terwijl hun aantal aanzienlijk is.

Eind jaren tachtig sprong het Landelijk Platform Vrouwen 50+ op de bres voor haar generatie vrouwen. Het platform wist in haar vijfjarige bestaan het denken over oudere vrouwen in beweging te krijgen. Hoe deed ze dat, en waarom lukte het uiteindelijk niet om structurele verbeteringen van de grond te tillen?

Binnen de Nederlandse Federatie Bejaardenbeleid (NFB), een koepelorganisatie van zorginstanties, was het in de jaren zeventig al duidelijk dat de op gang komende vergrijzing een zaak van vrouwen zou worden. In die tijd bestonden zowel de directies als personeel van bejaardenzorginrichtingen, als docenten en leerlingen van de opleidingen in deze sector, voornamelijk uit vrouwen. De federatie zocht vanuit haar zorg over dit vooruitzicht begin jaren tachtig contact met vrouwenorganisaties om hen bij het bejaardenbeleid te betrekken.

Afgevaardigden uit vrouwenorganisaties vormden binnen het NFB de Werkgroep Vrouwen 50+. Deze kwam in actie toen door de bezuinigingen van het eerste Kabinet-Lubbers de slechte maatschappelijke positie van verschillende groepen vrouwen zichtbaar werd. Een onderzoek dat de werkgroep uitvoerde, loog er niet om.[26] De pensioenvoorzieningen en –rechten voor vrouwen waren onthutsend slecht, zo bleek. Een van de belangrijkste boosdoeners: het kostwinnersbeginsel uit 1926, dat een ingrijpende

[26] Marianne Coopmans (red.), *Het zal ons allemaal een zorg zijn. Een inventarisatierapport over de maatschappelijke positie van 50+ vrouwen (Den Haag: NFBm 1986)*

rol speelde bij de uitwerking van algemene sociale maatregelen voor vrouwen. Ongehuwde vrouwen werden door het kostwinnersbeginsel in het belasting- en sociale zekerheidsstelsel praktisch onzichtbaar gemaakt.

Armoede

Maar niet alleen op het gebied van inkomenspositie hadden oudere vrouwen een achterstand ten opzichte van mannen. Ook hun voorgeschiedenis op terreinen als onbetaald werk, hulpverlening en onderwijs zorgde voor een slechte uitgangspositie. De ontwikkeling in de jaren vijftig, waarbij het gezin maatschappelijk en politiek in aanzien steeg, had de toegang tot het openbare leven van generaties vrouwen ernstig beperkt, en dat openbare leven tot het exclusieve terrein van de man gemaakt.

De emancipatiegolf in de jaren zeventig bracht daar in korte tijd wel veel verandering in, maar deze vernieuwingen kregen geen betekenis voor vrouwen van vijftig jaar en ouder. Zij hadden door hun lage opleiding en slechte inkomenspositie weinig instrumenten om hun situatie te verbeteren. Door de sterk toegenomen levensverwachting, met een grote kans op toenemende armoede, zag het toekomstperspectief voor oudere vrouwen er dus weinig aanlokkelijk uit.

De media schonken uitgebreid aandacht aan de inhoud van het onderzoek dat de Werkgroep 50+ had verricht en er werden bijna duizend exemplaren van het onderzoeksrapport verspreid. De werkgroep presenteerde de resultaten niet alleen op de VN-Wereldvrouwenconferentie in Nairobi (1985), maar maakte ze drie jaar later ook bekend op een congres in Den Haag van de Europese Federatie voor het welzijn van ouderen (EURAG). De resoluties die de Werkgroep 50+ aan EURAG voorlegden, werden aangenomen. Hierin werd vooral het recht van de oudere vrouw op sociale zekerheid en onafhankelijkheid benadrukt, maar werden ook nieuwe kwesties als het recht op betaalbare huisvesting en een veilige woonomgeving geïntroduceerd. Met dergelijke acties streefde de werkgroep ernaar de positie van de oudere vrouw op de agenda van de nationale overheden en de Europese Gemeenschap te krijgen.

Buitenbeentjes

Begin 1989 werd het NFB opgeheven. Aangemoedigd door hun succes, richtten de leden van de nu thuisloze werkgroep Vrouwen 50+ het Landelijk Platform Vrouwen 50+ (LPV) op. Het verlies van de hoogstnoodzakelijke administratieve en financiële steun vanuit het NFB werd gecompenseerd doordat het ministerie van WVC het platform een projectsubsidie toekende.

Het LPV, dat praktisch dezelfde samenstelling kende als eerder de werkgroep, zette zich energiek in voor de zaak van de oudere vrouw. Omdat noch de vrouwenbeweging, noch de ouderenbonden, noch de overheid echt geïnteresseerd was in het thema oudere vrouwen, moest het LPV herhaaldelijk tegen zere schenen schoppen om de slechte positie van de oudere vrouw op de agenda te krijgen.

Bernarda Wynia (1920), destijds voorzitter van het LPV stelt dat dit het pijnlijkst was voor vrouwen zelf. ‘Op de studiedagen die wij organiseerden, werden vrouwen bewust gemaakt van hun lage opleidingen en het feit dat hun maatschappelijke status meestal afhing van die van hun echtgenoten. Het gebrek aan eigen inkomsten en de onwetendheid over hun pensioenvooruitzichten brachten vooral gehuwde vrouwen in verlegenheid. Maar om hun positie te kunnen verbeteren, moesten zij deze feiten vroeg of laat onder ogen zien.’

De vrouwenorganisaties die de achterban van de LPV vormden, waardeerden het werk dat de LPV verzette, maar ook zij hoorden bepaalde zaken liever niet. Wynia: ‘De bestuurders van de vrouwenorganisaties waren meestal getrouwde vrouwen uit de maatschappelijke bovenlaag. Door ons feitenmateriaal over de oudere vrouw werd zichtbaar hoe slecht ook hún status en financiële positie binnen het sociale zekerheidstelsel waren. En dat werd ons niet in dank afgenomen. Als vrouwen van de LPV waren wij in ons eigen achterland buitenbeentjes. En de ouderenbonden, waar mannen meestal de leiding hadden, vonden dat er van achterstelling van vrouwen geen spráke was.’

2,2 Miljoen

De manier van protesteren van de LPV was in overeenstemming met de traditie waar de betreffende vrouwen uit voortkwamen: zij stond op haar strepen, maar bleef beleefd. Haar protesten bestonden in feite uit niet meer dan met de overheid in contact treden, publicaties en protestbrieven verspreiden, en cursussen en congressen organiseren voor vrouwen om hen bewust te maken. De LPV probeerde belanghebbende organisaties en vrouwen te bewegen tot solidariteit en tot protest richting overheid.

Toch had deze strategie effect. Parlement en Kabinet kwamen in beweging, waarschijnlijk door de aanvankelijk grote aandacht van de pers, de internationale presentaties en de nadruk die het LPV legde op het aantal 50+-vrouwen in de samenleving: maar liefst 2,2 miljoen. Via een Kamermotie werd de regering gevraagd een open adviesaanvraag te doen bij de Raad voor het Ouderenbeleid en de Emancipatieraad over de financiële positie van oudere vrouwen.

Nooit eerder, werd daarbij duidelijk, was in ouderennota’s gedifferentieerd m/v- beleid in beeld geweest. De Emancipatieraad zag zich met zo’n geweldige problematiek geconfronteerd, dat ze de haar toegemeten tijd van enkele maanden moest verlengen tot bijna anderhalf jaar. Over de gehele linie ontbraken bruikbare gegevens.

‘Een slimme meid…’

Een van de belangrijkste boodschappen van de Emancipatieraad aan de regering was dat een beter inkomen voor oudere vrouwen voorwaarde nummer één was voor de positieverbetering van oudere vrouwen.[27] Het

[27] *Vrouwen 50+. Analyse en advies over de maatschappelijke en financiële positie van oudere vrouwen* (Den Haag: Emancipatieraad, 1990)

LPV zag het advies van de Emancipatieraad als een krachtige ondersteuning van haar eigen doelstellingen. Even leek het goed te gaan. De beleidsnota ouderenbeleid die de regering uitbracht bevatte een deelnota met de titel *Toekomstige positie oudere vrouwen*. Een succesverhaal, zo leek het.

Maar het pakte anders uit. Het Kabinet zei weliswaar onder de indruk te zijn van de gegevens, maar het liet de Tweede Kamer tegelijkertijd weten dat de terrein verkennende advisering over oudere vrouwen voorlopig was afgerond. Terwijl de Emancipatieraad *suggereerde* – en het LPV zeker wist – dat de verzamelde informatie nog maar het topje van een grote ijsberg was.

Hoewel het Kabinet toegaf dat de positie van oudere vrouwen sterk verschilde van die van oudere mannen, en bijna altijd een achterstand van oudere vrouwen inhield, kwam het met een harde uitspraak. Het wilde en kon geen toezeggingen doen op het punt van de inkomens van de vrouwen geboren voor 1940. Het kon en wilde die vrouwen niet het perspectief bieden van een (aanvullend) inkomen. Het Kabinet koos voor 'toekomstige' oudere vrouwen; de vrouwen van 'een slimme meid is op haar toekomst voorbereid'. Dit betekende een keuze voor een toenemende feminisering en vergrijzing van armoede.

Tot 1995 maakte het kabinet nog gebruik van de gegevens over de positie van oudere vrouwen die het LPV had weten te verzamelen. Zij werden in diverse (ouderen)nota's en maatregelen verwerkt. Deze waren echter gericht op de positie van 'toekomstige' oudere vrouwen. Begin 1995 werd de subsidie voor het LPV ingetrokken. Vijf jaar na zijn advies moest de Emancipatieraad constateren: veel goede voornemens van het kabinet, maar het ouderenbeleid is nog steeds sekseneutraal.

Sociaal prestige

Hoe was het mogelijk dat de overheid het zich kon permitteren om de 'protesten', die 'betrekking' hadden op de positie van circa 2.2 miljoen vrouwen, te negeren? Het model over protestgroepen van de socioloog Van Goor kan wellicht helpen een antwoord op deze vraag te formuleren.[28] Hij omschreef een aantal eigenschappen dat onmisbaar is voor een protestgroep om invloed uit te kunnen oefenen, zoals een goede relatie tussen leiding en achterban, eisen die passen in het dominante patroon van waarden en opvattingen, een groot sociaal prestige van de groep wiens belangen behartigd worden, deskundigheid, en steun binnen het kabinet.

Van deze eigenschappen waren vooral de laatste twee van toepassing op het LPV. Deskundigheid was er zeker, en kabinetssteun kwam gedurende de eerste vijf jaar vooral van de minister van WVC, mevrouw Hedy d' Ancona, praktiserend feministe en overtuigd

[28] H. van Goor, 'Politieke participatie van collectiviteiten: pressiegroepen', In: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerff & J.J.A. Thomassen, Politiek in Nederland (Alphen a/d Rijn, 1993)

medestander van de protesterende oudere vrouwen. D'Ancona bereidde ook samen met de werkgroep de resoluties voor het EURAG-congres in 1988 voor.

Maar andere succeseigenschappen voor protestgroepen bezat het LPV niet of nauwelijks. Fataal was vooral dat het LPV een groep vertegenwoordigde, die een zeer lage status en weinig prestige had in de samenleving. Door die lage status had de overheid van de groep oudere vrouwen weinig te duchten, en kon zij de protesten van het LPV rustig naast zich neerleggen. Oudere vrouwen verdwenen opnieuw in de anonimiteit, en zijn daar tot op heden, ondanks alle aandacht voor de vergrijzingsproblematiek, nog niet weer uitgetreden.

(In 2003 schreef Sieth Delhaas in het kader van haar studie Algemene Cultuurwetenschappen bij de Open Universiteit Nederland de doctoraalscriptie '…een *handjevol vrouwen van een uitstervende generatie.' Een onderzoek naar de reacties van de overheid op protesten van oudere vrouwen tussen 1989 en 1995*)

Tweede feministische golf? (2005)

Sieth Delhaas

Nieuwsbrief van IWFT Vrouwennetwerk Theologie 2005/1, mei 2005

> *In de laatste nieuwsbrief van het IIAV stond het volgende bericht: Vooraankondiging boek over tweede feministische golf.*

"In december 2005 is het zeventig jaar geleden dat de Stichting Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging werd opgericht. Dit jubileum wil het IIAV onder andere vieren met iets wat al heel lang op haar verlanglijstje staat: een boek over de Tweede Feministische Golf. Het moet een boek worden dat enerzijds gemakkelijk leesbaar is en mooi om te bekijken, en anderzijds ook de wetenschappelijke toets kan doorstaan. Dit alles is niet gemakkelijk in een boek te vangen. We hebben schrijfster en historica Vilan van der Loo bereid gevonden het boek te schrijven. Zij wordt begeleid door dr. Mieke Aerts en er is een wetenschappelijk klankbord ingesteld."

Sieth Delhaas heeft met de volgende mail daarop gereageerd:

Beste medewerkster iiav.

Ik las in iiav-nieuws de vooraankondiging van het boek over de 2e feministische golf. Ik werk zelf op het ogenblik in opdracht van de Vereniging voor theologie en maatschappij aan een boekje over Prof. dr. Catharina J.M. Halkes voor de serie 'spraakmakende theologen in de 20e eeuw'. In haar verhaal valt mij weer op hoe de (wat ik noem) autonome feministen laatdunkend deden vaak over feministen die zich bezighielden/-houden met feministische theologie of kerken en geloof in het algemeen. Daardoor wordt dat stuk van de 2e feministische golf in de geschiedschrijving door 'autonome' feministen vaak niet meegenomen in geschiedschrijving.

Ik denk zelf dat dit onterecht is. Veel feministen hebben zich in de jaren zeventig en daarna afgekeerd van geloof en kerk, maar daarom is hun geschiedenis, ook die keuze nog wel onderdeel van de geschiedenis van de 2e feministische golf, evenals de geschiedenis van vrouwen zoals Catharina Halkes en de vrouwen die er voor kiezen wel met religie bezig te blijven. Want tenslotte is religie een vormgevend onderdeel (geweest) van onze totale Nederlandse cultuur waarop het feminisme en feministische theologie haar kritiek had/heeft. Ik hoop dat u het bovenstaande in overweging wilt nemen. Temeer omdat ik de discussie op de feminisme-maillist na de moord op Theo van Gogh ten aanzien van godsdienst in het algemeen negatief en in zekere zin ook gespeend vond van kennis over de betekenis van godsdienst in de Nederlandse geschiedenis in het verleden.

Met vriendelijke groet,

Breken en delen (2002)

Sieth Delhaas

De Heraut, september 2002

Onlangs deed ik onderzoek naar ouderenbeleid en of daarin rekening wordt gehouden met de verschillende verledens van oudere vrouwen en mannen. Als titel koos ik een regel uit een avondgebed – een vrij gebed, dus zelf bedacht – dat mijn vader uitsprak voordat mijn ouders gingen slapen. Zij knielden voor hun stoel en mijn vader bad hardop. Als ik toevallig beneden kwam, hoorde ik zijn stem en wachtte eerbiedig voor de deur van de huiskamer tot hij klaar was met bidden. Er werd gedankt en om bewaring in de nacht gebeden. Veel gebeden voor anderen. Ook voor de acht kinderen die verspreid door het huis sliepen. En '… voor onze moeders in hun ouderdom.' Ik vond dat een mooie zin. Beide vrouwen waren rond het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog weduwe geworden. De zin, altijd dezelfde, had een geladenheid van moeders en ouderdom, die mij het besef gaf van de bijzondere leefomstandigheid van het oud zijn. Die zin prijkt nu op de omslag van mijn onderzoeksverslag. Een stuk uit een geloofstraditie dat mij tot nu toe vergezelt.

Later, toen ik tijdens mijn huwelijk jarenlang doordeweeks alleen was, ver van mijn ouderlijk huis, wist ik dat daar door mijn ouders elke avond ook mijn naam werd genoemd. Dat ritueel was voor mij een veilige kern van aandacht, zorg, vertrouwen en toevertrouwd worden aan een hogere orde die de zorg van mijn ouders voor mij en voor al die anderen overnam wanneer zij gingen slapen. Later, in datzelfde huwelijk, werd die traditie niet voortgezet. Bij mijn echtgenoot thuis was dat vertrouwde bidden van ochtend- en avondgebed geen gewoonte. Ik weet niet of wij er over gesproken hebben om die gewoonte van mijn ouders voort te zetten. Ik denk het niet. Ik liet het hardop bidden voor en na de maaltijden over aan mijn echtgenoot: de mannen gingen binnen onze geloofstraditie over het gebed. Nog weer later, toen mijn kinderen alweer op zichzelf woonden, dacht ik soms met spijt dat ik hen dat weten niet had kunnen meegeven: een biddende moeder thuis die hun naam hardop uitspreekt…

Ik heb mijn kinderen andere tekens uit die traditie meegegeven. Tien jaar geleden schreef ik een boek over de strijd van mijn – tweede — echtgenoot tegen kanker. Het was een aangrijpend verhaal. Onze religieuze belevingen hadden er hun plek in gekregen. Mijn toen 26-jarige dochter vertelde dat ze het ook aan haar vriendinnen liet lezen. De meesten hadden, evenals zij, geen enkele band – meer — met iets van geloof. Ze zei, dat ze zich toch niet voor ons geloof schaamde omdat wij het echt meenden. Ik hoorde in haar woorden precies hetzelfde wat ik nu nog meen over het geknield en met dit vertrouwen bidden van mijn ouders: het was echt. Kennelijk is echtheid, authenticiteit een waarde die overgenomen kan worden. De ander voegt, denk ik, vroeg of laat de eigen echtheid van een handeling of ritueel daaraan toe. Zo verwezenlijkt zich traditie: doorgeven en overnemen.

Maatschappelijk-historisch geloof

Als er naar traditie wordt verwezen dan gebeurt dit vaak met een achterliggende verwijzing naar gezag. Iets van: het erfgoed der vaderen. En wee! degene die daaraan een tittel of jota durft veranderen. Ik behoor tot de generatie die de grote verandering, over enkele decennia verspreid, soms ook samengebald in enkele flitsende momenten van inzicht, mocht meemaken. Ik behoor tot de generatie die het pakje van de geloofstraditie niet met hetzelfde mooie lintje er om aan mijn kinderen heeft doorgegeven. Waarschijnlijk hebben mijn ouders en hun ouders om het geloofspakje nieuw pak- of cadeaupapier gedaan. Het paktouw veranderde misschien in een zijden lintje, maar het pakje bleef dicht. Ik kon er vanaf het begin van de jaren zestig niet onderuit het eigenhandig open te maken. Ik heb heel lang zitten uitpakken. Intussen voedde ik mijn kinderen op. Ik gaf hen dat door wat op dat moment van mij in het pakje kon blijven. Soms was dat er een tijdje later ook uit verdwenen. Wat ze op school over godsdienst hoorden of in de kerk, moest ik vaker bijstellen. Of het klopte voor hen zelf niet meer. In de kerk was men meestal niet zo uitgesproken voor of tegen de dingen die ze thuis hoorden. Het pakje werd in de loop van de tijd zo goed als leeg en er kwamen andere dingen in. Die dingen werden niet zo zeer doorgegeven met de benoeming dat het er in hoorde vanwege geloof, meer omdat het behoorde bij een verantwoorde manier van leven. Verantwoording voor anderen, de samenleving. Het waarom je zus-of-zo leefde en welke keuzes je maakte was vooral in de eerste plaats bij mezelf komen te liggen. De echtheid was op mijzelf van toepassing geworden. De authenticiteit van mijn handelingen en keuzes werden beoordeeld door degenen – en niet alleen mijn kinderen -, die ik iets wilde doorgeven. Niet omdat het moest van God, zoals het geloof in de eerste plaats was geleerd; nee, vanuit de eigen keuze en zonder de bijbehorende dreigingen voor nu of later.

Mijn pakje dat ik van mijn opvoeders kreeg, moest vroeg of laat wel geopend worden. Ik, en vele anderen met mij, geloofde niet langer in een statisch pakket van wetten en dogma's. Wij ontdekten: geloven krijgt inhoud in de tijd waarin de gelovige leeft. Mensen kunnen over God, het goddelijke alleen spreken in hun eigen taal. De bronnen waar uit zij putten zijn niet alleen de overgeleverde verhalen; de eigen levenservaringen mogen evenzo worden aangeboord. Ik ben een kind uit een tijd van zelfstandig wording van mensen en een tijd van veranderingen die de samenlevingen en de wereld bijna omkeerden. Het pakje van mijn ouders was niet meer toereikend voor mij. Door het pakje te vullen met of zo nodig weer te ontdoen van waarden en geloofwaardigheden die pasten bij de veranderingen om mij heen, ontdekte ik dat geloven iets met sociaalhistorische ontwikkelingen te maken heeft. Met die ontdekking is het voor mij eenvoudiger geworden om niet krampachtig in de traditie te staan.

Overnemen

Vele mensen hebben met de ontdekking van de achterhaalde inhoud het pakje weggegooid. Ik heb het om welke reden dan ook behouden. Ik ben er bijna zeker van dat dat te maken heeft met een aantal ervaringen waarin echtheid door mij herkend werd als iets van de moeite waard om mee of voor te leven. Ik ben er zeker van dat mijn zoektocht naar echtheid is

herkend door mensen die iets van mij willen overnemen. Tradere, traditie, doorgeven, is, denk ik, gedoemd te stollen als er niet tegelijkertijd de houding wordt aangenomen van wachten op iemand die bereid is tot of klaar is voor overname.

Zin stichtend

Ik heb het geluk gehad dat ik twee maal binnen mijn gezin een lange periode met ziekte en dood heb mogen beleven. Op zulke breukvlakken van het bestaan ontstaat ruimte voor het delen. Daar waar de gemeenschap van de kerk voor mensen – om welke reden dan ook – haar betekenis verloor, ontstaan op de breukvlakken open ruimten waar zin stichting plaats kan vinden. Dat wat tot voor kort tot het terrein van de kerken werd gerekend, kan zich openbaren op plaatsen waar het leven geen vanzelfsprekendheid meer is. De rituele handelingen die op deze breukvlakken gewoonlijk behoorden te worden verricht, lagen in handen van een dienaar van de kerk. Buiten die gemeenschap worden nu, door de zelfstandig wording van vrouwen en mannen, nieuwe rituelen geboren. Ze ontstaan niet toevallig, maar uit waarachtigheid.

Tijdens een radioprogramma over het eerder genoemde boek door een als niet christelijk bekend staande zender, vroeg de interviewer mij: 'Waar was God in die tijd?' De woorden: 'Onder mijn voeten' ontschoten me. Deze woorden waren, zonder dat ik er op was voorbereid, een waarachtigheid. Een waarheid-achtige uitspraak die zin, betekenis gaf aan mijn diepe ervaring van ontzetting en wanhoop, maar evengoed van zingeving. Terwijl ik het, door mijn twijfels over God als persoon, als vader, als man, als alomtegenwoordige, voor 'nieuwe namen geven' te vroeg vond, had de waarheid zich als vanzelf aangediend. Op zulke momenten ben ik gaan vertrouwen. Het vraagt om aandachtig leven. Aandacht en gevoeligheid voor gelukkige momenten. Geluk staat voor datgene wat gelukt is. Datgene wat zij, mijn geliefde, en later mijn volwassen dochter, wilden in hun wijze van omgaan met hun lijden, en in hun over-lijden mocht gelukken. Wij, die er bij betrokken wilden zijn als ontvankelijk voor datgene wat ons gebeurde, hebben in die ruimte zin stichtend geleefd. En niet alleen wij als partner, ouder, kinderen, zus of broer. De ruimte zelf werkt gemeenschap stichtend en nodigt mensen – zichzelf religieus ervarend of niet – tot waarachtigheid. Wie die uitdaging durft aan te gaan, gaat, nadat de ruimte zich na verloop van tijd weer heeft gesloten, terug naar het alledaagse leven met een besef van zin. En het is aan haar of hem welke en of deze ervaring richting gaat geven aan haar of zijn bestaan.

Aandachtigheid

Vroeger, toen ik scholen voor mijn kinderen zocht, vertrouwde ik blind op de protestantse school; soms gingen ze ook naar rooms-katholieke; we begonnen oecumenisch te worden. Dat vertrouwen werd kritische oplettendheid toen mijn jongste zoon vanuit de vijfde klas lagere school thuis kwam met de mededeling waarom hij in tegenstelling tot de overtuiging van mij, wel in militaire dienst zou moeten. De meester had gezegd dat de jongens hun moeder en zusjes moesten beschermen. Het was toen nog niet tot me doorgedrongen dat antimilitarist niet

vanzelfsprekend gelijk stond met christen-zijn. Leraren en leraressen maken iets uit, maken veel uit, misschien wel meer uit dan moeders en/of vaders. De Duitse theologe Dorothee Sölle schrijft in haar herinneringen (Tegenwind, 1995) over een leraar uit haar jeugd op het gymnasium: ‘G. stopte zijn pijp en zweeg. Hij wachtte tot de jonge man of vrouw vragen begon te stellen. Deze gewoonte, die je je in het huidige onderwijsbedrijf gewoon niet meer kunt voorstellen, hield hij tientallen jaren vol.’ Over een lerares, die ze haar hele leven is blijven herinneren, schrijft ze: ‘De lerares heeft niet alleen een scherpe geest, verstand en kennis nodig. Veeleer moet zij voor iets staan, moet zij van iets getuigen. Bij haar moet herkenbaar zijn wat we behoren lief te hebben en wat we behoren te verachten.’ Sölle (*1929) spreekt over de tijd van chaos vlak na de Tweede Wereldoorlog. Alle opvoeders behoren, luisterend naar de zeer maatschappij- en kerkkritische theologe, aandachtig met de hen toevertrouwde jongeren om te gaan: opdat zij het zin stichtende moment niet onbenut voorbij laten gaan.

Behoeden

Vanochtend kreeg ik een e-mail van een 74-jarige vriendin. In deze vakantie keek ze met haar 16-jarige kleinzoon naar de verkiezingsdebatten, met haar 9-jarige ging ze naar een omstreden film in de bioscoop en met haar 12-jarige en autistische kleinzoon trok ze naar het Maastrichts museum. Mijn vriendin is als de lerares van Sölle: zij heeft een scherpe geest, gebruikt haar verstand en verwerft nog steeds kennis. Ze heeft bovendien iets om van te getuigen. Met haar 74 jaar behoort ze tot die generaties die zich in de jaren zestig en zeventig ontworstelden aan de traditie van het ongeopende geloofspakketje; van het ongeopende pakketje waarin de verhoudingen in de samenleving vast lagen. Breken en delen gaat door. De grootouders zullen of kunnen hierin hun eigen rol spelen. En passant misschien, maar vooral op de breukvlakken waar, soms even, de waarheid voorbij komt. Voorlopig moeten we als generaties van deze tijd het hiermee doen. Of altijd, misschien wel voorgoed, wanneer zin stichting een met aandacht gadegeslagen, en behoedzaam gehanteerd ritueel van het leven is geworden.

Feministisch oud worden (2001)

Hoe blijf je bij het ouder worden trouw aan je feministische levenshouding?

Sieth Delhaas

Tijdschrift onbekend: ca. 2001

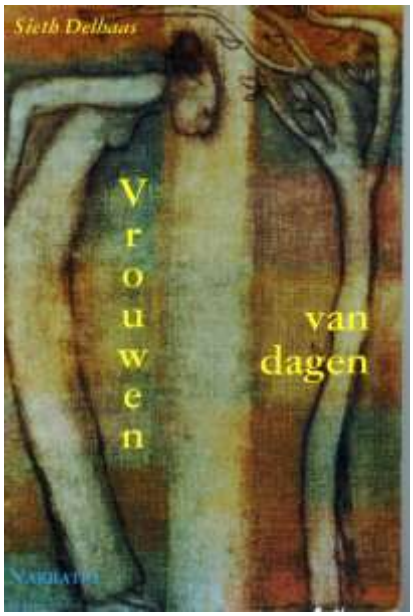

Tijdens de tweede Oostenrijkse vrouwensynode in juli 2000 mocht ik in het programma-onderdeel *Open Space* iets vertellen over dit thema. In het gesprek dat daarop volgde met Oostenrijkse, Duitse en Zwitserse vrouwen werden vooral door Oostenrijkse vrouwen afspraken gemaakt om ook in hun land iets te realiseren dat met *feministisch oud worden* te maken had. Een deelneemsters zei: 'Op die manier wordt oud worden aantrekkelijk.'

Met dit artikel laat ik zien hoe een groep vrouwen sinds tien jaar bezig is zich te oefenen in feministisch ouder worden.

Sandwichpositie

In Nederland hebben negen vrouwen, die elkaar vanaf het begin van de oecumenische vrouwenbeweging en feministische theologie kennen, systematisch en gedurende zes jaar over dit onderwerp gesproken. Eerder, vanaf het midden van de jaren zeventig, voerden zij met elkaar acties over problemen met hun verschillende kerken, namen deel aan weekends over feministische theologie, hielden gesprekken over relaties en seksualiteit dat resulteerde in het boekje *Blikopener*[29]. Langzamerhand verminderden de contacten. Tot op een moment, het was maart 1992, dat deze vrouwen zich realiseerden dat ze sindsdien twintig jaar ouder waren geworden. Ze besloten weer regelmatig bij elkaar te komen om te zien welke consequenties dit voor hen had opgeleverd. Bijvoorbeeld, tijdens hun eerste gesprek bleek dat enkelen van hen in de zogenaamde *Sandwichpositie* zaten.[30]

---

[29] Delhaas, Sieth, *Vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en pastoraat. Een blikopener* (Amersfoort 1982) i.o.v. de werkgroep 'De Vrouw in Kerk en Samenleving' van de Raad van Kerken in Nederland i.s.m. de speciaal daartoe opgerichte sub-werkgroep 'Huwelijkspastoraat'.

[30] Met deze uitdrukking wordt de situatie geschetst waarin vrouwen, nadat hun kinderen volwassen zijn geworden, toch opnieuw of nog steeds door kinderen worden geclaimd en zich tegelijkertijd verantwoordelijk voelen voor de zorg voor (één van de) ouders. In het eerste geval kwam dit in de jaren tachtig/negentig veelvuldig voor met kinderen met een mislukte of afgebroken studie, of die werkloos waren geworden of geen werk konden vinden. Dit had te maken met een economische neergang vanaf halverwege de jaren tachtig. Deze situatie is intussen veranderd. De omstandigheden met ouders zijn nog dezelfde i.v.m. teruglopende overheidsfinanciën in de gezondheidssector.

[30] Deze maatschappelijke veranderingen moeten voor elk Europees land apart bekeken worden. Door de samenwerking binnen de Europese Unie is het mogelijk dat er vanuit de Unie druk wordt uitgeoefend op aangesloten landen om bepaalde veranderingen door te voeren. Dit kunnen inwoners van het betreffende land als

Ze besloten een groep op te richten waar thema's behandeld konden worden die volgens hen te maken hadden met ouder worden. Ze waren weliswaar dezelfde vrouwen als twintig jaar geleden, maar hun levensomstandigheden waren drastisch veranderd en zouden, zo voorzagen zij, bij het ouder worden nog meer veranderen. Wat volgens hen al veranderd was, werd benoemd als verlies van energie, van kracht, van partners, van familieverbanden, werk, afbrokkeling van netwerken, teruggang van gezondheid en mobiliteit. Tegelijkertijd hoorden ze van elkaar dezelfde wens: ook bij het ouder worden willen wij behouden en uitbouwen wat gezamenlijk verworven is in onze strijd vanuit de vrouwenbeweging. De krachten die ons resten willen we zo mogelijk blijven gebruiken om veranderingen van de positie van vrouwen in cultuur, kerk en maatschappij uit te bouwen.

De groep noemde zich *Overleven door vriendinnen*. De gesprekken startten in 1993. In 1995 besloten de vrouwen, die geboren waren tussen 1921 en 1936, hun bevindingen te boek te stellen en in 1998 werden via het maatschappelijk werk van een van de protestantse kerken, financiën beschikbaar gesteld om werkzaamheden en uitgave te financieren.

Tijdens een grote manifestatie, waaraan ruim driehonderd vrouwen deelnamen, werd het boek *Vrouwen van dagen* in april 1999 in Roermond gepresenteerd. Na een half jaar was een tweede druk nodig. Sindsdien hebben de schrijfster en andere vrouwen van de groep vele lezingen en studiedagen over dit thema begeleid. Er is een oudere vrouwenbeweging op gang gekomen.

Werkwijze

De gesprekken begonnen met de balans opmaken van de eigen levenssituatie. Welke kwaliteit van bestaan ondervond ieder op dat moment? Daarbij ging het over de beleving van problemen waarbij niet teruggegrepen kon worden op traditie of voorbeelden. Uitgangspunt was, zoals één van de groep het uitdrukte: 'Wij willen de toekomst niet over ons laten komen, maar deze weerbaar en bewust onder ogen zien. Waar liggen grenzen? Hoe kunnen we creatief en alert omgaan met het leven en de omstandigheden?'

Bij het opmaken van de stand van de balans werden verschillen tussen de vrouwen onderling zichtbaar zoals persoonlijke verlangens, problemen, zorgen en vragen, maar ook hun materiële omstandigheden zoals inkomen en woonomstandigheden, hun burgerlijke staat en de gevolgen daarvan op hun materiële omstandigheden. Deze verschillen werden uitgewerkt tot thema's en aangevuld met andere onderwerpen die zich volgens de groep bij ouder worden zouden kunnen voordoen.

---

wel of niet gunstig ervaren. De Oudere vrouwenbeweging in Nederland heeft de bemoeienissen van de EU doorgaans als positief ervaren omdat zij de Nederlandse overheid wees op achterstanden in het beleid ten aanzien van de positie van oudere vrouwen.

Voorafgaand aan elke bijeenkomst werden de gedachten over dat thema door iedere deelneemster afzonderlijk op papier gezet en besproken. De schrijfster legde deze gesprekken vast en beide onderdelen vormden het uitgangspunt voor het boek. Aan het eind van de gesprekken, die in 1997 werden afgesloten, waren 24 thema's behandeld. Deze werden volgens een wetenschappelijk methode gerangschikt, over vijf levensdomeinen t.w.: welzijn; sociaal netwerk; werk, materiële situatie; vrije tijd; normen en waarden.

Om de ervaringen te verbreden werd een sociaal-gerontologe verzocht enquêtevragen op te stellen op basis van de opgedane ervaringen in de gesprekken. Deze werden door de groepsleden voorgelegd aan vrouwen die voor 1940 geboren waren en van wie verondersteld werd dat zij zich met deze problematiek bezighielden.

Van de ruim honderd verspreide formulieren waren er na lezing achtentachtig bruikbaar. Door de open-vraagvorm kregen de geënquêteerden de ruimte hun ervaringen naar eigen beleving op te schrijven. Het werden soms lange levensverhalen.[31] Citaten en samenvattingen werden tussen de teksten in het boek opgenomen.

De hoofdstukken gerangschikt naar de levensdomeinen, werden ingeleid met een korte beschouwing over de culturele en maatschappelijke omstandigheden waarin de vrouwen hadden geleefd en gewerkt en welke belangrijke maatschappelijke veranderingen er tijdens het leven van deze generaties hadden plaats gevonden.

Maatschappelijke achtergrond

Vooral vrouwen die zich vanaf de jaren zeventig hadden geëngageerd met de vrouwenbeweging hadden vaak met veranderingen te maken gekregen. Hun leven vertoonde vaak breuken op het gebied van relaties, conventies en kerk. Het leven van die vrouwen die zich niet met de vrouwenbeweging hadden verbonden, bleek echter niet veel minder door veranderingen van buitenaf beïnvloed te zijn.

Dit kwam vooral omdat de Nederlandse overheid in de jaren zeventig was ingegaan op diverse wensen van de vrouwenbeweging. Deze nam diverse maatregelen op het gebied van emancipatiebeleid. Een in 1981 wettelijk ingestelde Emancipatieraad (opvolger van de Emancipatie Kommissie van 1974) zou deze plannen begeleiden en stimuleren.

De Emancipatieraad werd echter al in 1997 opgeheven. En de indruk bij de vrouwenbeweging overheerste dat de overheid de voordelen van het emancipatiebeleid naar zichzelf had toe getrokken. De nadelen kwamen vooral voor rekeningen van oudere ongehuwde en bijstandsvrouwen. Een voorbeeld daarvan was de voor weduwen en bijstandsvrouwen zeer nadelige verandering in de pensioen- en uitkeringenwetgeving. Voor Nederland was de, in vergelijking met andere Europese landen,

[31] De *resultaten* van de enquêtes zijn sinds 2006 ondergebracht in het archief van de auteur dat wordt bewaard in het *Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800 – heden)* van de Vrije Universiteit te Amsterdam

bijzondere situatie van invloed, dat gehuwde vrouwen tot in de jaren zeventig niet 'mochten' werken, verbonden met het kostwinnersbeginsel. Vrouwen in overheidsdienst werden vanaf de jaren twintig bij het aangaan van een huwelijk ontslagen. Vele bedrijven volgden dit voorbeeld. In die tijd werd het sociaal en moreel als onverantwoord gezien dat vrouwen, wanneer zij kinderen hadden, buitenshuis werkten. In de jaren vijftig verrichtte nog geen twee procent van de gehuwde vrouwen betaalde arbeid.

Onder invloed van de vrouwenbeweging en het emancipatiebeleid nam het percentage buitenshuis werkende vrouwen vanaf de jaren zeventig langzaam toe. In 1990 kwam er een wettelijke maatregel waarbij meisjes die na 1972 waren geboren, economisch zelfstandig zouden moeten te zijn. Daarmee werd het kostwinnersbeginsel van 1926, waarbij de gehuwde man verplicht werd in het onderhoud van vrouw en kinderen te voorzien, opgeheven.

Oudere vrouwen die tijdens hun huwelijk geen betaalde arbeid hadden verricht en vervolgens waren gescheiden of hun echtgenoot door de dood hadden verloren, vonden echter geen of moeilijk een betaalde baan. Bij onderzoek bleek dat het beeld van oudere vrouwen in de Nederlandse samenleving zeer ongunstig is. Het gevolg daarvan is dat het zelfbeeld van vrouwen daarmee overeenkomt. De generaties vrouwen die voor 1940 geboren zijn en die niet kunnen profiteren van een pensioen van de echtgenoot, hebben een zwakke financiële positie.[32] In Nederland is in de jaren tachtig door arme vrouwen de term *feminisering van de armoede* ingevoerd. Deze politieke kant van het ouder worden heeft naast spirituele, sociale en relationele aspecten, de discussie in de groep *Overleven door vriendinnen* bijzonder beïnvloed.

Onderling vertrouwen en respect

Aanvankelijk waren er aarzelingen of een boek over de gesprekken belangrijk was. Er verschijnen immers zo veel brochures en boeken over ouder worden. De groep kwam al werkend achter het specifieke van hun manier van spreken. Deze vrouwen kenden elkaar al enkele decennia. Het was een vertrouwde kring van vrouwen waarin kritisch maar solidair naar elkaar werd geluisterd. Vanuit die opstelling konden zij elkaar ook kritisch bevragen. 'Wij durven dingen tegen elkaar te vertellen, die wij nergens anders kwijt kunnen. Hier kunnen wij alles zeggen zonder een bepaald etiket opgeplakt of een oordeel over ons heen te krijgen.' De groep kreeg 'bepaalde schemergebieden helder die elders onbelicht bleven.' Belangrijkste punt was: 'Wij voelen er niets voor om, eenmaal oud geworden, ons opnieuw te schikken in structuren van onderdrukking.'

Door de intensieve voorbereidingen en gesprekken werden bepaalde thema's geactualiseerd die in het kader van ouder worden nooit aan de orde komen. Vaak gebeurt dit alleen in therapeutische gesprekken. Dit gold vooral voor de thema's als: het verleden onder ogen zien, omgaan met teleurstellingen en tegenslagen, twijfels en angsten voor de toekomst, seksualiteit en ouder worden. Ook het ongeleefde leven; hiermee werden verwachtingen

[32] Deze maatschappelijke veranderingen moeten voor elk Europees land apart bekeken worden. Door de samenwerking binnen de Europese Unie is het mogelijk dat er vanuit de Unie druk wordt uitgeoefend op aangesloten landen om bepaalde veranderingen door te voeren. Dit kunnen inwoners van het betreffende land als wel of niet gunstig ervaren. De oudere vrouwenbeweging in Nederland heeft de bemoeienissen van de EU doorgaans als positief ervaren omdat zij de Nederlandse overheid wees op achterstanden in het beleid ten aanzien van de positie van oudere vrouwen.

bedoeld en onder woorden gebracht, die tijdens het leven van een persoon nooit werkelijkheid waren geworden. Door er over te praten, kreeg dat leven toch een eigen bestaan.

Het thema gezondheid nam vooral in de enquêteantwoorden een belangrijke plaats in. Vaak wordt het ouder worden beheerst door een slechte lichamelijke of mentale conditie die te maken heeft met ervaringen of moeilijke situaties uit het verleden. In de gesprekken ontdekten de vrouwen dat het spreken over deze zaken een belangrijke factor is om die last uit het verleden achter zich te laten.

Sociaal netwerk

Alleen of *samen oud worden* bleken belangrijke onderwerpen. In de praktijk van alle dag wordt vooral door ouderen die als partners nog samen zijn, daarover te weinig of nauwelijks gesproken. Als dat wel gebeurt, blijkt het dan niet alleen te gaan over gevoelens van eenzaamheid of de inrichting van het dagelijks leven, maar ook over emoties en financiële gevolgen voor de achterblijvende wanneer een van de partners overlijdt. Het was spannend te ontdekken welke kanten van een zaak onverwachts naar voren kwamen in een thema dat op zich heel onschuldig leek. Bijvoorbeeld het uitspreken dat alleen oud worden, ook nadat je geliefde partner is overleden, goede of zelfs plezierige kanten kan hebben wanneer je nieuwe kanten in jezelf ontdekt van zelfstandigheid, waarin je uitdagingen durft aangaan die je in het samenzijn nooit gekend zou hebben.

Misschien golden die ontdekkingen speciaal het levensdomein *sociaal netwerk*. Daarin kwam immers ook de verhouding met de kinderen aan de orde. Niet specifiek als kinderen, maar als dialoog met jongeren. Want niet iedereen heeft eigen kinderen. Wel heeft iedereen bij het ouder worden contact met jongeren. Hoe staan oudere vrouwen daarin? In die gesprekken kwamen thema's als respect, gelijkwaardigheid en tradities in een veranderende wereld ter sprake.

Het al of niet oma willen zijn

In de Nederlandse situatie staat dit onderwerp sterk in de belangstelling. Op jonge vrouwen ligt een zware druk om betaalde arbeid buitenshuis te combineren met de zorg voor jonge kinderen. De overheid heeft voldoende kinderopvang beloofd, maar komt die belofte niet na. Jonge vaders zijn nauwelijks bereid de zorg voor kinderen te delen of hun carrière in gevaar te brengen. Moeten oma's vanzelfsprekend inspringen? Feministische oma's maken eigen keuzes. Vaak vallen die keuzes uit naar de kant die de nieuwe levensfase biedt. Deze keuzes hebben te maken met wensen die in de ouderdom eindelijk vervuld mogen worden. Veel vrouwen kiezen alsnog voor een opleiding. Niet omdat zij hun financiële situatie daardoor kunnen verbeteren. Wel omdat zij hun kijk op de wereld willen vergroten. Velen van hen kregen vroeger niet de kans om te leren of te studeren *omdat ze maar een meisje waren*. Ook

kiezen zij voor vrijwilligerswerk waarvoor zij vroeger nooit tijd hadden. Deze inhaalmanoeuvres tekenen het leven van veel oudere vrouwen waardoor het ouder worden een nieuwe dimensie krijgt. Hierdoor ontstaat een nieuwe generatie oudere vrouwen, met wie de samenleving geen raad weet en waarop zij niet is ingesteld.

Toekomst

De werkgroep *Overleven door vriendinnen* wil met haar ervaringen en uitspraken tegenwicht bieden aan twee beelden die op dit moment de samenleving beheersen. Enerzijds is er de dreiging van een vergrijzende samenleving, met een hoog opgejaagd kostenplaatje voor rekening van de jongere generaties. De beelden daarbij leveren de media vanuit verpleegtehuizen die overvol zouden zitten met gebrekkige en demente ouderen, vooral vrouwen. Anderzijds zijn er de reclame folders van profiterende bedrijven en organisaties over de *grijze golf*. Zij laten vooral beelden zien van gezonde, jeugdige, heteroparen die, goed gekleed, rondreizen en genieten zonder zorgen om geld of gezondheid.

De vrouwen van *Overleven door vriendinnen* willen van hun kant laten zien dat er tussen deze extremen nog een heel ander en zeer gevarieerd leven van oudere vrouwen bestaat. Dat leven kan elke oudere vrouw zelf en op haar manier zichtbaar maken.

Na het verschijnen van het boek *Vrouwen van dagen* is de groep niet opgeheven. Ook al wonen de vriendinnen te ver van elkaar vandaan om elkaar door dagelijkse ontmoetingen *in het leven te houden*, toch is het onderlinge contact zo waardevol dat zij dit niet willen opgeven. Per kwartaal komen zij bij elkaar en gaan door met onderwerpen die volgens hen zelden of nooit besproken worden in relatie tot het ouder worden. Eens per jaar wordt de ontmoeting verlengd tot drie dagen op een heerlijke plek die een bevriende vrouw hen ter beschikking stelt. Enkele voorbeelden die tot nu toe onderwerp van gesprek waren:

- als je ziet dat het in de relatie van je kinderen niet goed gaat, spreek je je ongerustheid dan uit?
- in de feministische theologie worden nieuwe visies op *het gezin* ontwikkeld, wat is onze kijk op die ontwikkeling vanuit eigen ervaring?
- het gevoel er niet meer bij te horen.

De schrijfster van het boek (1936) werkt momenteel, als afsluiting van haar studie Algemene Cultuurwetenschappen, aan een doctoraalscriptie over de invloed van de Vrouwenbeweging tussen 1967 en 1997 op het overheidsbeleid ten aanzien van oudere vrouwen.

Met hun activiteiten hebben de vrouwen de uitspraak bevestigd die zij tien jaar geleden deden: ook bij het ouder worden willen wij behouden en uitbouwen wat gezamenlijk verworven is in onze strijd binnen de vrouwenbeweging. De lichamelijke en mentale krachten die ons resten willen we zo mogelijk blijven gebruiken om veranderingen van de positie van vrouwen in cultuur, kerk en maatschappij uit te bouwen.

Van secularisatie naar emancipatie (2001)

Sieth Delhaas

De Heraut, oktober 2001

In een interview voor een kerkelijke periodiek zei ik vorig jaar toen het over mijn verlies van ‘geestelijk onderdak’ ging onder andere: ‘Sinds ik bij feministische theologie betrokken ben geraakt, is er een ontwortelingsproces op gang gekomen. Dat klinkt misschien negatief, maar wat ontworteld wordt is door levenservaring toe aan afsterven. De vormen laat ik achter, maar de kern neem ik mee. Wat die kern is kan ik niet kort en krachtig samenvatten. Dat waren wij als belijdende christenen wel gewend. Wij hadden een confessie. (…) Hoe het dan wel moet? Ik denk dat we veel meer met lege handen moeten durven staan. Zekerheden zijn er niet. Het zal misschien niet meer zijn dan wat ‘vindplaatsen van het goddelijke, hier en daar’.

Ik ben door persoonlijke ontwikkeling, groei, volwassen en zelfstandig worden uit de leer van ‘de’ kerk gegroeid. Ik ervaar mezelf echter wel als een gelovig mens. De vraag is echter: beschouwen de kerken mensen die ‘zich met hart en ziel voor god en mensen inzetten – wat een grote woorden – maar geen heil meer zien in ‘de kerk’ nog wel als ‘gelovigen’? Wat mij bezighoudt is: wat is de plaats van het instituut kerk in de 21^{e} eeuw gezien in het licht van de geschiedenis? Is dat een vraag die eerst beantwoord moet worden voordat er een antwoord gezocht/geformuleerd kan worden op de vorige vraag?

Secularisatie: een continue proces

Na de val van het Romeinse Rijk in de vijfde eeuw is Europa verbrokkeld. De macht van de kerk die vanaf de vierde eeuw gelijk op ging met keizers die zich tot het christendom bekeerden, boette in. De krachtsinspanningen van keizer Karel de Grote in de achtste en negende eeuw ten spijt, bleef de macht van (vorst en) kerk gering. Pas in de loop van de elfde eeuw vergrootte de kerk heel strategisch haar macht. Tegelijkertijd kwam er maatschappelijk en cultureel van alles in beweging. Bevolkingsaanwas, nieuwe landbouwtechnieken, grotere productie, groei van steden.

In de twaalfde eeuw ontstonden er op allerlei terreinen nieuwe mogelijkheden. Die periode is, achteraf, de Renaissance van de twaalfde eeuw genoemd. Men zegt dat toen de geboorte van de westerse beschaving plaats vond; men noemt deze zelfs de meest creatieve periode uit de westerse christenheid. In die tijd is er, onder andere grote namen, die van de vermaarde abdis Hildegard van Bingen te vinden. Met haar overweldigende schat aan woorden, muziek, visioenen, profetieën en levenswijsheden raakte zij al in haar eeuw mensen in het hart en juist in onze tijd laten mensen zich opnieuw door haar raken.

Middenin en juist door die geweldige uitbarsting van kunst, wetenschap en onderwijs in zuidelijk en midden Europa,

mede beïnvloed door de geestelijke rijkdommen uit de Arabische wereld, verdween de ‘christelijke’ levenshouding, die stond voor ‘verachting van de wereld’. Daarvoor in de plaats ontwikkelde zich een meer aard(s)e gerichtheid.

Er was geen sprake van een geloofscrisis. Wel vormden zich allerlei afgeleide godsdienstige en/of kerkelijke stromingen die de alsmaar toenemende kerkelijke dogma’s aan de kaak stelden, ze eenvoudigweg achter zich lieten of een geheel eigen geloofsweg gingen. Het ‘ware’ gezicht van ‘de Kerk’ kwam aan het licht in haar vernietigingsstrijd tegen geloofsgroepen als Katharen en Waldenzen. In oostelijk Europa kregen de Bogomilen op de Balkan het hard te verduren onder de vervolging van de Kerk. Zij boden echter voldoende weerstand om zich in Bosnië en Bulgarije te kunnen handhaven.

Secularisering is vanaf die tijd een continue proces geworden. Daartegenover hebben kerken — tot de zestiende eeuw de Rooms-katholieke kerk in haar eentje, daarna in gezelschap van allerlei protestantse kerkgenootschappen -, hun macht gezet. Enerzijds de macht over de ‘zielen’ van de gelovigen, anderzijds de macht om mensen in hun maatschappelijk bestaan beperkingen op te leggen. Soms verbonden zij zich om hun doel te bereiken met verschillende wereldlijke machten.

Aan het eind van de negentiende eeuw seculariseerden, als gevolg van de toen op gang gekomen industrialisering, de arbeiders. Onder intellectuelen werd dat proces vanaf de Verlichting opnieuw versterkt. Mensen van het middenkader, de doorsnee burgers, hielden het vol in de kerken tot de jaren zestig van de twintigste eeuw. Of begon de secularisering onder hen al in de jaren vijftig tegelijkertijd met de ontzuiling in Nederland? De uitstroom uit de kerken was volop gaande. Deze schijnt nu enigszins tot staan te zijn gekomen.

Misschien werd er aan de top van de kerken net opgelucht adem gehaald toen in mei 2001 de Nederlandse Hervormde kerk de resultaten van een onderzoek publiceerde. Hieruit bleek dat een aanzienlijk deel – in tien jaar zo’n 2.700 vrouwen en mannen — van de voormalige kerkenraadsleden niet meer in de kerk komt na beëindiging van hun ambtstermijn. Deze ambtsdragers gaven als oorzaak van hun kerkverlating aan de heersende cultuur en sfeer binnen de kerkenraden. Een schrikreactie bij de kerkleiding was het gevolg: ‘… dat nu ook ambtsdragers – de spil van de gemeenschap — weinig heil zien in de kerk, is extra pijnlijk’.

Emancipatie

Het begrip secularisatie heeft meestal een negatieve bijsmaak. Van Dale geeft er het woord verwereldlijking voor en in het bijzonder het proces waardoor de voornaamste sectoren van het maatschappelijk leven onttrokken werden aan kerk en geloof. Ik zou willen zeggen **worden**, want dit proces is gaande. En dit laatste sluit aan bij wat de Van Dale vervolgens zegt: het (is) het proces waardoor het geloof betrokken wordt op het leven in de maatschappij en de godsdienst wordt beschouwd als een op het evangelie geïnspireerd maatschappelijk en politiek geëngageerd-zijn met de menselijke problemen. Dit laatste nu is sinds de jaren zestig, in samenhang met allerlei andere emancipatorische ontwikkelingen en bewegingen, gaande in onze Nederlandse samenleving. En de kerken zijn onderdeel van die samenleving evenals alle andere organisaties en instituten.

Ik beperk mij tot ons land omdat het proces hier een eigen karakter kent. Kerkleiding ervaart secularisatie doorgaans als een negatieve beweging. Dat doen ook de op kerkelijke stromingen

georiënteerde politieke partijen of maatschappelijke organisaties, want secularisatie betekent voor hen leden-, dat wil zeggen machtsverlies.

Ik zou voor het al eeuwen durende proces van kerkverlating liever het begrip emancipatie in plaats van secularisatie willen gebruiken. Aan het begin van bovengenoemde periode, toen de kerk haar macht over mensen tot in alle levensgebieden uitbreidde, was er, zoals we uit die tijd leren, een zich meer aarde of aards gericht leven in ontwikkeling. De mensen van wie we weten dat deze meer aardigheid kregen in het leven, behoorden vooral tot degenen die hun gedachten in de vorm van muziek, literaire of poëtische teksten en andere verbeeldingen konden uitdrukken. Deze uitingen werden door de generaties na hen overgenomen en bewaard. Zij maakten zich door hun nieuwe inzichten los uit de hand van de inperkende kerkhiërarchie.

Emanciperen betekent, letterlijk vertaald,: de zoon uit de vaderlijke macht ontslaan; volwassen verklaren. In dit woord zit naast de betekenis van zelfstandig wording ook dat degene die ontslaat een wilsdaad verricht. Hij, in deze betekenis de vader, verklaart zijn zoon volwassen. Deze komt op eigen benen te staan, moet eigen beslissingen nemen, is verantwoordelijk voor de eigen weg die hij denkt te moeten gaan in het (maatschappelijk) leven.

De kerken, zoals wij deze in onze tijd kennen, zijn er niet aan toe gelovigen — vrouwen en mannen — als tot volwassenheid gekomen gelovigen vrij te verklaren uit de door hen bedachte en ingestelde vormen en regels. Zij ‘schrikken’ als hun ambtsdragers niet meer mee willen doen en wegblijven uit de kerk. Als deze ambtsdragers zichzelf willen toegeven dat de sfeer en cultuur in de leidinggevende vergaderingen van de kerk niet overeenkomstig eigen ideeën over en verwachtingen van een christelijke levenshouding zijn. Of de kerkleiding probeert haar macht, die in de rooms-katholieke kerk door haar hiërarchische structuur duidelijker zichtbaar is – maar bij de protestanten is het daarom niet altijd minder -, op de gelovigen los te laten en hen weer tot de orde te roepen. Ouders die aan het einde van de opvoedingstijd hun kinderen op deze manier tegemoet treden, kunnen er zeker van zijn dat zij hun kinderen van zich vervreemden.

Als we het emancipatieproces van gelovigen, dat nu gaande is, plaatsen in de geschiedenis van het christendom dan zou gezegd kunnen worden dat de kerken beland zijn aan het eind van hun opvoedingstijd.

Daarnaast kan ook de vraag worden gesteld, hoeveel gelovigen zelfstandig willen zijn in hun geloven. Hoevelen van hen zelf verantwoordelijkheid willen nemen voor wat en hoe zij willen geloven. De kerk moet van hen in oude sporen blijven gaan en er mag niets veranderen. Er mogen door medegelovigen zelfs geen vragen over het geloof worden gesteld.

Het is mijn taak niet in te gaan op de vraag hoe het dan verder moet met de kerken. Veel kerkverlatenden zijn zelf onzeker in hun verhouding tot de kerk. Moeten zij hopen op betere tijden dat de kerk weer wordt als vanouds? Of dat er een andere geloofsgemeenschap komt? Sommige zich hergroeperende gelovigen lijken daar op uit te zijn of op te wachten.

De weg

De gelovigen die afstand hebben genomen van de kerk hebben, waarschijnlijk of misschien, tegenover andersdenkenden meer de handen vrij om dat te doen wat zij vanuit hun christelijke achtergrond hebben geleerd: gerechtigheid, barmhartigheid, vrede en liefde doen. Ze hoeven niet meer te concurreren, zoals de kerken vaak deden in hun machtspositie. Te lang heerste er in die kringen de overtuiging dat op deze deugden alleen christenen patent hebben. Intussen is er door de eeuwen heen een milieu in onze samenleving ontstaan waarin in elk geval sporen van het goddelijke te vinden zijn waarvan men zegt dat liefde, gerechtigheid, barmhartigheid en vrede kenmerken zijn. De worsteling om deze sporen zichtbaar te houden is wel noodzakelijk in een samenleving waarin oorlog, bikkelhard kapitalisme, mensenverachting en meer van deze ondeugden de overhand lijken te hebben.

Welke plaats gemeenschappen van gelovigen in deze geseculariseerde samenleving zullen of zouden willen innemen ligt open. Geëmancipeerde gelovigen zullen hun weg daarin vinden. En wie weet krijgt het woord kerk in die gemeenschappen een nieuwe inhoud.

De geest van gerechtigheid, barmhartigheid, vrede en liefde werkt door; de tot volwassenheid gekomen gelovigen kunnen haar/hem niet missen. Zij/hij is hun innerlijk richtinggevoel.

Overleven door vriendinnen (1999)

Vrouwen en zinvol ouder worden

Sieth Delhaas

TGL- spiritualiteit. Oud van dagen — blijvend op zoek 1999/6 Leuven-I

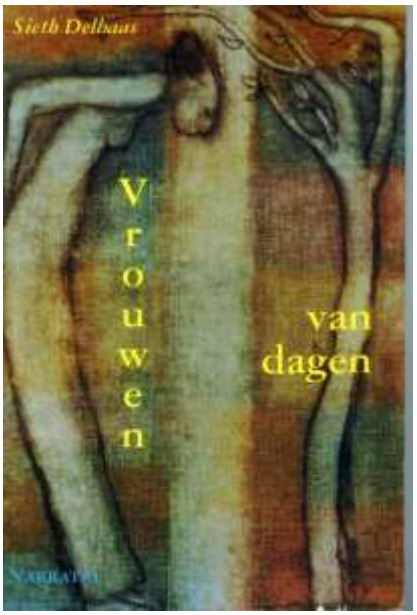

Mijn boek[33] is ontstaan uit een specifieke vraag. Een groepje vrouwen, die elkaar tussen 1977 en 1988 regelmatig ontmoetten op bijeenkomsten verband houdend met feministische theologie en feminisme, waren door de eigen werkvelden elkaar wat uit het oog verloren. In 1993 namen ze maatregelen elkaar weer regelmatig te ontmoeten. Zij spraken af om met elkaar in gesprek te gaan over de vraag of zij hun feministische uitgangspunten, visies en levenshouding vol zouden kunnen houden bij het ouder worden. Elk van deze vrouwen — toen we begonnen in 1993 telde de jongste 57 en de oudste 73 jaar — was nog maatschappelijk of beroepsmatig actief. De onderlinge gesprekken bevestigden: we zijn in wezen dezelfde vrouwen als vijftien jaar geleden, maar onze levensomstandigheden zijn veranderd en zullen veranderen. We spraken over en hoorden van verlies van energie, partners, oude verbanden, afnemende gezondheid en mobiliteit. Desondanks wilden wij bij het ouder worden vasthouden aan en doorgaan met wat in de strijd van de vrouwenbeweging verworven is. 'Onze kracht willen wij blijven gebruiken om veranderingen van de positie van vrouwen in cultuur, kerk en maatschappij uit te bouwen.[34]

Wat wij als werkgroep *Overleven door vriendinnen*, zoals we onze groep van negen vrouwen noemen, wanneer we 'onder ons' zijn, vooral bedoelen en ook uitdrukken is, dat we willen doorgaan zoals we geleefd hebben: feministisch ouder worden. Maar feminisme is een woord dat devalueert in onze samenleving. Het heet dat de emancipatie is voltooid en het feminisme is achterhaald. Die vooronderstelling is zelfs onderbouwd in het postmodernisme, volgens welke filosofie alle grote verhalen verdwenen zouden zijn. In de enquête die we bij verschillende vrouwen hebben gevoerd, hebben we naast feministisch, als synoniem, dus kritisch gebruikt. Ten eerste om te enquêteren vrouwen niet af te schrikken. Niet iedereen noemt zichzelf graag feministisch ook al heeft zij zulke ideeën en ervaringen opgedaan. Ten tweede om er mee uit te drukken, dat wij ook graag de antwoorden op onze vragen wilden horen van vrouwen in onze omgeving van wie wij vonden dat ze kritisch in de samenleving staan.

---

[33] Delhaas, Sieth, *Vrouwen van dagen. Verhalen en uitspraken over welzijn, relaties, materiële zaken, inspiratie en spiritualiteit* (Gorinchem 1999)

[34] Delhaas, Sieth, 'Vrouwen van dagen' etc.

Organiseren

Hierboven schreef ik dat wij *maatregelen namen* om elkaar regelmatig te ontmoeten. Ik heb die wat ambtelijke uitdrukking met opzet gekozen. Dit heeft te maken met de toevalligheden waarmee het ontmoeten, organiseren, de beweging, de strijd van vrouwen vaak of misschien wel meestal gepaard gaat. Dit in tegenstelling tot systemen die in de 'mannenwereld' worden opgebouwd. Het viel me weer op toen ik met de betekenis van het woord zingeving bezig was. Daar wordt gesproken over godsdienst en levensbeschouwing als zingevingsystemen.[35] Een zingevingsysteem wordt daar zelfs een instrument genoemd. Vrouwen hebben, zo heeft mij de vrouwenstrijd, -beweging geleerd, weinig systemen die in de samenleving zijn gefundeerd. Vrouwen voeren hun strijd dwars door de instituten heen, zoals Dorothee Sölle hen opriep.

Zij vormen netwerken. En zij netwerken. In de praktijk komt het er op neer, dat vrouwen vaak, is mijn ervaring, vrijblijvend bezig zijn. Met vrijblijvend is niet de negatieve betekenis bedoeld: zich vrijheid van handelen voorbehoudend. Gewoon gezegd: je kunt niet op ze rekenen. Met vrijblijvend wil ik zeggen, dat het werk van vrouwen zo vaak niet beklijft, omdat de verbanden die vrouwen scheppen vanuit een kritische levenshouding vaak/meestal niet passen in de bestaande verbanden. Om verbanden aan te gaan en vol te houden zijn er voorwaarden nodig. Geld en ruimte zijn er twee van. Aan beide ontbreekt het vrouwen in hun bewegingen en netwerken meestal.

Wij trachten met onze werkgroep te 'overleven door vriendinnen'. Wij, die wilden spreken over wat feministisch oud worden in zou kunnen houden, welk risico wij daarbij zouden lopen, wat de consequenties van onze volgehouden levenshouding kunnen zijn, hebben daarom strakke afspraken gemaakt. Toen we, na vier jaar, eenmaal door hadden, dat waarmee we bezig waren richting had en richting kon geven ook voor andere ouder wordende vrouwen, hebben wij geld en ruimte gezocht om ons werken te onderbouwen. Wij vonden geldgevers die, tot het eind van ons project, aan ons spreken een zekere maatschappelijke stevigheid, dus geaccepteerdheid gaven. Vandaar dat het boek er kon komen. Vandaar dat nu hier en daar andere vrouwen in groepen spreken over de vijfentwintig thema's, die wij als groep begonnen zijn met elkaar uit te diepen.

Die vrouwengroepen hadden wij op het oog toen we nog onze eigen gesprekken voerden. Ze bestonden nog niet, maar we hoopten dat ze zouden gaan ontstaan. Dat er iets nieuws zou beginnen. De fleur van de vrouw-en-geloofbeweging, zeker wat kwantiteit betreft, is er af. Onlogisch is dat niet. De leeftijd van de vrouwen die de beweging vormden in de jaren zeventig en er door aangestoken werden tot in de jaren tachtig, is gestegen tot die van vrouwen van dagen. De generaties vrouwen na ons moeten (her)intreden in het arbeidsproces

[35] Zanten-van Hattum, Mariet, 'Leren omgaan met zingevingsvragen' (Ambo 1994).

om haar leven in hun ouderdom zeker te stellen, want het sociale vangnet dat ònze levens nog verzekerde is gaandeweg ontknoopt.

Om maatschappelijke voorwaarden te stellen, zodat wij, onze generaties, en daar binnen vrouwen die dat wensen, feministisch/kritisch ouder kunnen worden, is er dus organisatie van vrouwen nodig. De plekken waar vrouwen samenscholen, luisteren en spreken, eisen formuleren en deze politiek vertalen blijven ook bij het ouder worden noodzakelijk. Om burgerrechten van vrouwen zeker te stellen.

Vanuit dat gezichtspunt kreeg het begrip feminisme een hoofdstuk in het boek. Het is niet weergegeven als ideologie. Er zijn geen pogingen ondernomen om een algemene uitspraak op papier te zetten. Ieder van ons heeft geprobeerd, vanuit haar eigen lezen en nadenken over feminisme en haar handelen vanuit die levenshouding, iets op papier te zetten.

Het zijn heel verschillende uitspraken geworden. Wel allemaal verbonden met de eigen levenservaringen. Als iets wat nog steeds richting, dus zin geeft. En zal blijven geven, verwachten wij.

Een fragment van een zeventigjarige staaft die verwachting: ‘Feminisme is voor mij nog steeds een beweging van vrouwen, jong en oud, die uit eigen behoefte, alleen en met anderen, de positie van de vrouw in maatschappij, gezin en kerk, kritisch bekijkt. Kritisch vanuit het principe van gelijkwaardigheid en gelijkberechtigdheid tussen mannen en vrouwen. Deze vrouwen signaleren ongelijkheid en discriminatie. Ze leggen dit open en bestrijden het’.

Zingeving

Na dit gezegd te hebben, kan het merkwaardig lijken dat het eerste thema dat wij aanpakten ons eigen afscheid, onze uitvaart was. Voor ons was dat niet vreemd. Eerder vanzelfsprekend. Alle vrouwen uit onze werkgroep kregen een christelijke opvoeding en bewogen zich tot aan de middelbare leeftijd op kerkelijk terrein. Wij ontmoetten elkaar halverwege de jaren zeventig immers op basis van feministische theologie. Geloven, dat als gesprekspunt ook op ons lijstje stond, had nadien echter een totaal andere invulling gekregen. De aanzet daartoe waren de ontdekkingen die we vanuit en door de kritische theologie deden. Het proces zette zich voort door eigen levenservaringen. Teleurstellingen waren er vooral omdat de kerk niet mee veranderde met de ontwikkelingen van kritische theologieën en zeker niet met de feministische theologie. Geloven doen we, maar de confessies die de vrouwen in het boek doen, passen in geen enkel systeem. Wat mezelf betreft voel ik me aangesproken door de ‘bedenkingen’ van Raimon Panikkar.[36]

De keus om onze gesprekken over kritisch ouder worden met afscheid en afscheidsliturgie te beginnen is typerend. Juist door de veranderingen die we op het gebied van kerk, religie en geloven hadden gemaakt, beseften wij dat wij niet vanzelfsprekend meer begraven wilden worden op de manier waarop begrafenisdiensten in kerkelijke kring als vanouds plaats vinden/vonden. Dankzij de ‘vernieuwers’ in de begrafeniswereld, vooral door initiatieven van

[36] Panikkar, Raimon, ‘Meer evangelisch, oecumenisch en mystiek. Bedenkingen over godsdienst en Europa. In: T.G.L. spiritualiteit, sept-okt 1999/5. Hierbij verwerp ik het beeld dat hij op pag. 475 gebruikt: het vrouwelijke als passief en de navolgende uitwerkingen daarvan.

vrouwelijke begrafenisondernemers, is er in de jaren negentig een veelbelovende verandering op gang gekomen. Maar de mensen die zelf iets durven te ondernemen zijn nog schaars.

Sommigen van ons hadden, door het overlijden van hun partner al ervaring opgedaan. Niet de pastor, maar partner, kinderen en/of vriendinnen zullen de dienst uitmaken en het woord voeren. Niet meer vanzelfsprekend, zoals vroeger, zal de invalshoek vanuit de kerkelijke gemeente bepalend zijn. Onze gelieven, vriendinnen of andere nabestaanden zullen datgene tot uitdrukking brengen, in een daarbij behorende vorm, waaraan wij, vooral gedurende de laatste decennia, waarin wij groeiden in onze kritische levenshouding, uitdrukking probeerden te geven.

Omdat nog maar twee van ons een partner hadden toen we in 1993 begonnen, was spreken over dat onderwerp bijna een vereiste. De vraag, die we onszelf stelden was duidelijk: hoe willen wij begraven worden? Hebben onze kinderen de vaak ingrijpende veranderingen, die wij op het terrein van geloven, religiositeit en spiritualiteit hebben doorgemaakt, kunnen en willen volgen? Zijn onze kinderen, van wie de meesten niet meer betrokken zijn bij of vervreemd zijn van geloofsinstituten, zelfs vaak bewust afstand hebben genomen van het geloof, in staat om in een afscheidsliturgie datgene tot uitdrukking te brengen wat in zulke momenten gehoord moet worden? Wat wij toch willen laten resoneren! Dat wat voor ons belangrijk gebleven is! Dat wat voor ons belangrijk is geworden in latere jaren! Wie vertrouw je je afscheid toe?

Een vrouw, die jarenlang met een predikant gehuwd was, zegt op haar 68e: ‘Ik ben ontworteld door mijn verhuizing naar een andere woonplaats. Ik heb niets opgeschreven. Ik weet geen kerk. Wel wil ik vanuit een mooie ruimte worden begraven. Ik denk aan de bidprentjes uit Limburg met een aardige foto van me, waarop ik er nog goed uitzie. Mijn kinderen zullen muziek maken en iets zeggen. Misschien mijn kleinkinderen ook. Ik wil iets over geloven, iets wat authenticiteit heeft, op papier zetten. Er moeten kaarsen branden en iedereen die er is zal een kaars mee krijgen: het gaat door, volgens het idee van de paaskaars.’

Navelstreng

In het boek *Vrouwen van dagen*, waarin behalve de vrouwen van de werkgroep nog negenentachtig geënquêteerde vrouwen aan het woord komen, is er naar mijn gevoel een zekere verwarring te lezen over hoe het er in de toekomst uit zal zien. Komend uit de zekerheden die de traditie aanreikte, de koepels van kerken, christelijke organisaties, verenigingsleven die in het verleden ieder op zijn beurt hun boodschappen over vrouwen uitstortten, zijn ze niet helemaal los gekomen van wat hen eens als waarheid werd voorgehouden. Niet alleen op het gebied van de religie. Ook op het gebied van waarden hebben veranderingen om zich heen gegrepen. Wat behoorde en wat niet behoorde. Wie gezag verdiende en wie niet. Wie aan het woord mocht komen en wie niet. Iedereen leek het voor het zeggen te hebben, behalve vrouwen. Van deze verwarring zullen de generaties over

wie mijn boek gaat, nooit meer los komen. Ook al zijn ze al levend eigen wegen in geslagen. Ik merk het aan me zelf. Wij zijn er mee doordrenkt.

De wens om feministisch/kritisch ouder te worden gaat niet voorbij aan de ongemakken die de derde levensfase ongetwijfeld in petto heeft. Daarbij speelt wat vrouwen in het verleden leven overkwam een bijzonder grote rol. Hoe zijn teleurstellingen en tegenslagen verwerkt? Wat is er over van relaties? Contacten met familie? Vrienden? Wordt de fase van het ouder worden extra bemoeilijkt door de financiële afhankelijkheid waarin vrouwen van deze generaties meestal hebben geleefd? Betekent het verlies van zekerheden van het oude geloof tegelijkertijd verlies van inspiratie en spiritualiteit?

Kracht van solidariteit

De jaren, waarin wij als werkgroep gesprekken hebben gevoerd over dat wat ons mogelijk te wachten staat bij het ouder worden, hebben ons verder gebracht. We hebben feiten onder ogen gezien, die ons inzicht hebben gegeven. We hebben de kracht van de solidariteit ervaren en gegeven. Het ging, zoals een vrouw deze week op een studiedag over het boek opmerkte: ‘Je geeft je mening aan elkaar, je raakt in gesprek en er komt een proces op gang. En aan het eind heb je een ander inzicht gekregen.’ Het heen en weer gaande gesprek is als een loswekingsproces uit oude structuren, die ten diepste vreemd zijn gebleven aan vrouwen.

Ik vind het moeilijk om — voor de zoveelste keer — het zo zwart/wit te stellen. Ik krijg zo vaak te horen, ook, of juist vooral van vrouwen, dat er al zo veel ten goede veranderd is. Dat zoveel mannen, jonge mannen, mee zorgen, mee verantwoordelijkheid nemen op het terrein waar voorheen de taken van vrouwen lagen, terwijl jonge vrouwen op de arbeidsmarkt mee verantwoordelijkheid nemen voor het gezamenlijk inkomen. Het kan zijn. Het is zo. Hier en daar. Maar wij spreken over de toekomst van vrouwen van die generaties, die uitgebroken zijn uit de tradities. Wij torsen nog het volle gewicht van het patriarchaat. Vrouwen uit de generaties, die zich bewust geworden zijn van hun situatie, kunnen niet anders dan een nieuwe weg zoeken om op haar eigen wijze oud te worden.

Verbonden met eigen bestaan

Is dat moeilijk? Ik denk van niet. En dat is niet lichtzinnig gezegd. Ik denk, dat deze vrouwen-van-de-uittocht met een krachtige navelstreng verbonden zijn met haar eigen bestaan. Ik hoor het in de verhalen van anderen. Ook in die van vrouwen, die zich die verbondenheid niet zo bewust zijn. Ik ervaar het bij-tijd-en-wijle zelf.

De argumenten voor mijn vertrouwen, misschien wil ik het zelfs zekerheid noemen, kreeg ik aangereikt door een psychologe, die een lange ervaring heeft met vrouwenstudies. Linda R.Gannon, hoogleraar psychologie aan de universiteit van Illinois is tijdens haar onderzoek over vrouwen en ouder worden tot deze veelbelovende uitspraak gekomen. Zij schrijft:

'In westerse samenlevingen zoeken mannen, die vasthouden aan traditionele waarden, macht over anderen. Vrouwen daarentegen worden niet aangemoedigd anderen te overheersen of te beheersen. Gesocialiseerd als ze zijn om waarden te ontlenen aan kinderen baren en verzorgende rollen, zijn ze, wellicht, meer bereid de 'coöperatieve' weg te volgen. Door zelfbewustzijn, inzicht in de samenleving en het vinden van een eigen levensstijl komen ze in een toestand van geestelijk en lichamelijk welbevinden.

Als dit zo is, dan zou voor vrouwen de overgang naar de ouderdom eenvoudiger zijn dan voor mannen. Ouderdom zou bij vrouwen dan gezien kunnen worden als een voortzetting van haar voorgaande jaren. Haar met de jaren toegenomen wijsheid en ervaring kunnen haar daarbij tot grote steun zijn en een basis blijken voor blijvende ontplooiing.' [37]

[37] Gannon, Linda R., *Women and Aging. Transcending the Myths*. London 1999 pp 18-19

Vrouwen en zinvol ouder worden (1999)

Sieth Delhaas

Tijdschrift voor geestelijk leven 1999

Het mooiste van het boek vind ik de titel: *Vrouwen van dagen*. Daarnaast de omslagillustratie van Doritha Hoffman, die, al is ze dat niet, voor deze titel geschapen lijkt te zijn. De titel werd geboren op 15 maart 1998 tussen 6 en 7 uur in de ochtend. Omdat het boek zou bestaan uit onder andere de neerslag van ervaringen en meningen van mijzelf en acht vrouwen die samen sinds 1993 de werkgroep *Overleven door vriendinnen* vormt, begreep ik wel, dat de titel waarmee ik zou komen het nodige commentaar van mijn medevrouwen te duchten had. Tegenstand wellicht. Vandaar dat ik deze titel, toen alle teksten geschreven waren, van een degelijke onderbouwing voorzag, voordat ik hem aan de werkgroep presenteerde.

In deze titel heb ik mijn hart gelegd. Deze titel vertegenwoordigt voor mij het visioen van de strijd van de vrouw-en-(geloof)beweging van de laatste dertig jaar. Behalve dat de woorden een verwijzing inhouden naar een afgedankte uitdrukking voor ouderen in het algemeen, maken de drie woorden in deze samenstelling zich als vanzelf breed. Breed, zoals vrouwen zich de afgelopen dertig jaar, de laatste dertig jaar van deze eeuw, getracht hebben zich breed te maken binnen tradities, tijden, een cultuur die vrouwen niet zag staan. Voor mij zijn de drie woorden, die me poëtisch in de oren klinken, bovendien een verwijzing naar de tekst in het Bijbelboek Daniël[38], waar de Oude van dagen recht verschaft. Een verwijzing naar een gezaghebbend personage. Dit om de ban te breken van een andere uitspraak uit dit oude geschrift, die de vrouwen van dagen uit onze tijd van jongs af, als er thuis, op school of in de kerk uit de Bijbel werd voorgelezen, te horen kregen. Het gaat om een brief van Paulus aan zijn helper Timotheüs, waarin wordt uitgelegd hoe hij in de gemeente te werk moet gaan: '… maar wees afkerig van onheilige oudevrouwenpraat.'

De strijd

Toen wij als werkgroep eind 1997 de gesprekken over de thema's die in ons boek aan de orde zouden komen, hadden afgerond en we de enquête onder circa honderd vrouwen begonnen voor te bereiden, zat ik met een gevoel dat mij gaandeweg had bekropen. Dat gevoel werd vooral tijdens die laatste bijeenkomst van dat jaar bevestigd toen we het thema: wat inspireert ons, wat houdt ons gaande, bespraken. Ik vond het resultaat van het gesprek mager. Had ik meer verwacht? Gewild? Had ik verwacht dat wij toch terug zouden vallen op oude christelijke/kerkelijke confessies waarmee wij het een groot deel, soms wel de helft van ons

[38] Daniël 7 vanaf vers 9

leven hadden gedaan? Maar was er dan echt niet meer dan datgene wat wij thuis hadden opgeschreven over dit thema en waarover we samen een middag spraken?[39]

De oogst van die middag overziende en het geheel van onze voorgaande gesprekken erbij betrekkend, had ik meer de indruk, dat ons spreken over de thema's, die de basis van het boek zouden vormen, nog dicht in de buurt lag van de vrouwenstrijd die ons bezig zijn van de laatste decennia kleurde. Een strijd die, zo bleek uit onze ervaringen die wij elkaar vertelden, nog steeds nodig was. Al had deze strijd, meer in de betekenis van streven, in de meeste gevallen een andere vorm gekregen. Enerzijds heeft de samenleving, in het bijzonder de kerken als onderdeel daarvan, nog te weinig veranderingen die de vrouwenbeweging nastreeft, gerealiseerd. Anderzijds menen wij bij jongere generaties vrouwen weinig te herkennen van onze strijd. Integendeel, de behaalde resultaten worden vaak niet eens als zodanig herkend. Bovendien leek datgene waarvoor wij gestreden hadden, onder andere economische onafhankelijkheid, door overheidsregelingen en/of het ontbreken daarvan, op belangrijke punten in het nadeel van vrouwen te zijn omgebogen. Voor ouder wordende vrouwen betreft dat bijvoorbeeld de nabestaandenwet. Voor jongere generaties vrouwen, in het bijzonder als het om eenoudergezinnen gaat, is dat het geval met voldoende kinderopvang.

Wijsheid

Waar was in onze gesprekken wijsheid te bespeuren? Die vraag werd ook in een van de enquêtes, als commentaar op de werkgroep, gesteld: waar blijft de wijsheid van het ouder worden? Waren wij nog zo weinig aan dit aspect van de ouderdom toe gekomen omdat de strijd, het streven naar veranderingen, verbetering van de positie van vrouwen, ons nog steeds het meeste bezig hield?

Of, is het zo met vrouwen gesteld, dat zelfs wijsheid zo door mannelijke beelden, overwegingen en filosofieën is bepaald, dat vrouwen daar in het algemeen — nog — geen beelden bij of ideeën over hebben? Ik vind dat niet zo vreemd. Lees de spreekwoorden die in ons taalgebied over vrouwen gaan er maar eens op na. Men verdenkt vrouwen allerminst van wijsheid. Integendeel.

Lag de wijsheid vooral in het bereik van mannen, zoals de traditie ons graag doet geloven? In onze cultuur is zelfs voor ouderen in het algemeen weinig respect te vinden. Zeker nu de angst er is, regelmatig aangewakkerd zelfs, voor aanzwellende grijze golven, die in de nabije toekomst vooral de ruimte en de financiële middelen zouden bedreigen.

Eigenwijsheid

Wanneer vrouwen dus naar beelden, vormen van wijsheid verlangen, rest hen dan niets dan bij andere culturen te rade te gaan? In 1992 had ik als deelneemster aan een vredespelgrimage dwars door de Verenigde Staten veel contact met Indiaansen uit

[39] *Vrouwen van dagen*: pp. 142-144

verschillende stammen. Ik voelde me aangesproken door hun levenshouding en wijsheid. Ik merk, dat het lezen van hun oude en nieuwe verhalen mij steeds opnieuw raakt. [40]

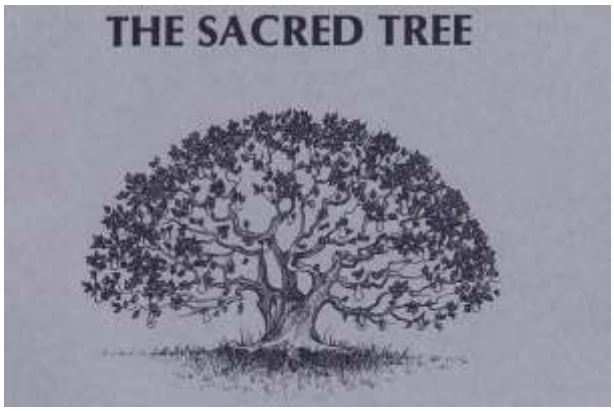

Vanuit die inspiratie nam ik begin 1998, toen het schrijfproces van *Vrouwen van dagen* op gang begon te komen, deel aan een cursus die de deelnemers wilde leren oud te worden en ten volle te leven. De teksten, uitspraken en ervaringen van wijze ouderen, die ons door de begeleidster werden aangereikt, zetten mij op het spoor van datgene wat ik miste in de discussies van onze werkgroep. Toch bevredigden ze mij niet. Na enkele bijeenkomsten werd het me duidelijk. De teksten waren te duidelijk gebonden aan andere culturen. Het heeft, naar mijn gevoel, geen zin deze zonder meer over te nemen. Witte West-Europese vrouwen, sterker nog, Nederlandse vrouwen met haar typische geschiedenis en achtergrond, zullen op zoek moeten naar eigen bronnen van wijsheid. Linda R. Gannon, hoogleraar psychologie aan de universiteit van Illinois, heeft er mijns inziens een idee van waar de bronnen liggen. Ze schrijft in haar boek over ouder wordende vrouwen: 'In westerse samenlevingen, zoeken mannen, die vasthouden aan traditionele waarden, macht over anderen. Vrouwen daarentegen worden niet aangemoedigd anderen te overheersen of te controleren. Gesocialiseerd als ze zijn om waarde te ontlenen aan kinderen baren en verzorgende rollen, zijn ze, misschien, meer bereid de 'coöperatieve' weg te volgen en verwerven psychologisch en fysiek welbevinden door zelfbewustzijn, inzicht in de maatschappelijke structuren en haar eigen levensstijl te vinden. Als dit zo is, dan zou de overgang naar de ouderdom voor vrouwen een gemakkelijker weg zijn dan voor mannen. Ouderdom zou bij vrouwen dan gezien kunnen worden als een voortzetting van haar voorgaande jaren; haar met de jaren toegenomen wijsheid en ervaring kunnen haar tot grote steun zijn en een basis voor blijvende ontplooiing.[41]

Verwarring

De vrouwen die met hun meningen, uitspraken en verhalen een groot gedeelte van de stof van het boek *Vrouwen van dagen* hebben aangedragen, kunnen niet zonder meer worden aangemerkt als vrouwen uit westerse samenlevingen, zoals in bovenstaand citaat gebeurt. Deze vrouwen, de leeftijdsgrens heb ik gesteld bij zestig jaar en ouder, maken deel uit van die generaties vrouwen, die vanaf het eind van de jaren zestig bewust en actief hebben deelgenomen aan de veranderingen in de cultuur. Met nadruk op de emancipatorische kant ervan. Voor een aantal betekende dit zich uitgesproken inzetten voor een feminisering van de samenleving.

---

[40] Bopp, Judie ea. *The sacred tree. Reflections on Native American spirituality*. Four World Development Press, Alberta, Canada 1985

Gunn Allen, Paula ed., *Spider woman's granddaughters. Traditional tales and contemporary writing by native American Women*. New York 1990

[41] Gannon, Linda R., *Women and Aging. Transcending the Myths*. London 1999 pp 18-19

Tijdens het lezen en bewerken van het materiaal werd mij steeds duidelijker dat er in alle levens, zowel van de werkgroepleden als van de geënquêteerden, sprake is van een zekere uittocht. Het gaat om een exodus uit verbanden die behoorden bij opvoeding, tradities van godsdienst, politieke visie, streek, stand, beroepsgroep en andere 'koepels'. Er is een uittocht en er zijn breuken in levens ontstaan. De cultuurverschuivingen tekenen de levens van de meeste van deze vrouwen. Dat betekent, dat de gevolgen van gegroeide en bewust gekozen veranderingen, ontstane onzekerheden, die vanaf de jaren zestig openlijk merkbaar werden, ook het leven van deze, nu in de derde levensfase aangekomen vrouwen, beïnvloeden.

Een treffend voorbeeld van zo'n diepgaande verandering schetst een van de geënquêteerde vrouwen. Zij schrijft, nu eenentachtig jaar, hoe er gaandeweg een eind is gekomen aan haar kerkelijke betrokkenheid. 'Na grote teleurstellingen en veel pijn heeft de kerk als instituut, door haar arrogantie, intolerantie, macht, enzovoort, afgedaan Mijn leven is een bevrijdende zoektocht geworden. Zoeken naar het ontstaan van 'Her'- en 'His'-story. Ik haal mijn inspiratie uit de oude geschiedenis, kunst, theologie en natuur. Wisseling der jaargetijden zijn symbool en werkelijkheid voor mijn eigen leven geworden: geboren worden en sterven. Ik heb geen angst voor de oude dag. Ik zal doorgaan met mijn zoektocht, lopend door de doolhof, het labyrint, een symbool overgenomen van onze verre voorouders. En daar doe ik het als aardse vrouw mee.'

Na lezing en verwerking van deze oogst van verhalen en uitspraken komt de vraag op: wat zijn de gevolgen van al deze veranderingen voor de persoonlijke levenscondities van deze vrouwen? Heeft datgene wat opzij moest worden geschoven, wat niet meer bruikbaar bleek, wat overbodig of zelfs als schadelijk was beoordeeld, een leegte achtergelaten? Is er iets anders in de plaats gekomen van de zogenaamde vaste rotsen en zekerheden, van regels en normen die als onveranderlijk waren doorgegeven en aanvaard?

Wat betekenen deze lege plekken voor vrouwen in hun dagen van ouder worden?

Niet iedere vrouw heeft een eigen, nieuwe weg gevonden, zoals de vrouw van het bovenstaande citaat. Ik proef in de meeste antwoorden die de vrouwen op de enquêtes invulden een zekere verwarring waarmee — zo goed mogelijk — wordt verder gegaan. Naar het lijkt: meestal zonder verwachting dat er nog iets voor de verloren zekerheden in de plaats komt. Is er daarvoor te veel teleurstelling over toegezegde garanties en vooruitzichten die opvoeders, tradities of kennis vrouwen te bieden hadden en die, gaande het leven drijfzand bleken te zijn? Is het dan onmogelijk om zonder voorbeelden en oriëntatiepunten een eigen een nieuwe toekomst in te gaan?

Martha Nussbaum

In de epiloog van mijn boek, die ik *van verwarring naar wijsheid* noemde, voer ik de filosofe Martha Nussbaum op. Aan de basis van haar werken ligt de in de filosofie steeds terugkerende vraag: hoe te leven? Zij probeert bij de beantwoording van die vraag een brug te slaan tussen filosoferen, dat is kritisch vragen stellen aan en nadenken over het leven, en het lezen van literatuur. Ik kreeg een vermoeden dat haar manier van omgaan met de vraag *hoe te leven*, een aanzet zou kunnen zijn tot een strategie om kritisch oud te worden. Zou deze verbinding,

kritisch nadenken over en vragen stellen aan het leven in samenhang met het lezen van literatuur, vrouwen instrumenten in handen geven om zich zelfstandig, dus los van de opgelegde ballast van een patriarchale maatschappij, kritisch te bezinnen op oud worden? De opgelegde lasten aan vrouwen door een patriarchale samenleving, waaraan vrouwen, sinds het eind van de jaren zestig hebben getracht zich te onttrekken, staan bol van de algemene begrippen. Nussbaum vindt dat algemene begrippen niet passen bij de realiteit van het menselijk bestaan. Deze algemeniteiten over hoe mensen behoren te leven, doen, volgens Martha Nussbaum, geen recht aan wat kwetsbaar, breekbaar en eenmalig is.

Oogst

Deze zienswijze van Nussbaum doet me teruggrijpen naar de studie van Gannon over vrouwen en ouder worden. Zij stelt dat ‘androcentrisme’, waarin de man als norm geldt, nog altijd het uitgangspunt is van waaruit traditioneel wetenschap wordt bedreven. Dus ook als er studie wordt gemaakt van het ouder worden van vrouwen. Studies vanuit die invalshoek zullen vrouwen dus altijd zien als verschillend en anders. Ze spitst die norm voor de standaard mens toe op witte, heteroseksuele mannen, behorend tot de midden en hogere klasse. Wanneer vrouwen zich bij het ouder worden dus afvragen: hoe te leven?, zullen zij zich moeten ontworstelen aan de stempels die de man-genormeerde westerse samenleving vrouwen heeft opgelegd.

De wens van de werkgroep *Overleven door vriendinnen*, dat veel ouder wordende vrouwen het boek vooral samen zouden lezen en samen zouden moeten bespreken, over wat zij in de uitspraken herkennen, wat ze anders zouden doen en hoe ze geïnspireerd raken door anderen en door het leven zelf, lijkt in vervulling te gaan. Her en der worden groepjes gevormd waar *vrouwen en ouder worden* wordt besproken aan de hand van de ervaringen in het boek. Deze werking van het boek kan een manier zijn om de ontworsteling aan restanten van het verleden te bevorderen. De verwarring te boven te komen. Eigen wijzen van ouder worden te ontdekken. Eigen bronnen aan te boren. In die onderlinge gesprekken komen, zoals wij zelf in de werkgroep ontdekten gedurende de jaren dat we met elkaar spraken, processen op gang. Ze leiden tot andere uitkomsten dan wanneer je alleen aan je tafel of bureau de vragen van een enquête beantwoordt. Al schrijf je er nog zo’n lang verhaal bij. Al komt er nog zo’n sterke herinnering op. Het is meer, zoals een vrouw deze week tijdens een studiedag over *welzijn en kritisch ouder worden* ontdekte: ‘Eerst wisselden we onze meningen uit over het onderwerp, maar tijdens het gesprek kwam er een proces op gang, waardoor ons inzicht veranderde.’
Dit alles betekent niet dat de vrouwen van de generaties, die vanaf de jaren zestig hebben deelgenomen aan de cultuurkritiek, geen voorbeelden hebben bij het ouder worden. Zij hoeven niet opnieuw een zoektocht te beginnen naar bronnen van leven. Het lijkt mij dat ze niet ver hoeven te zoeken. Hun eigen leven en verleden biedt, zoals de psychologe Gannon veronderstelt, een vergaarplaats van ervaringen. Zij hoeft er niet eens uit te putten, zij is door haar manier van leven, haar zelfbewustzijn al de wijsheid zelf; met haar inzicht in de

maatschappelijke samenhang, haar levensstijl, die ze steeds duidelijker vorm heeft gegeven, haar bereidheid tot samenwerken, zorgen en verantwoordelijkheid nemen. En als dit waar is, en ik ben er van overtuigd dat het zo is als ik denk aan en kijk naar de vele vrouwen om mij heen, dan gaan vrouwen-van-dagen vanuit zichzelf en als vanzelf gewoon door, tot aan het eind van haar dagen, met groeien.

Op weg naar tweeduizend (1995)

Sieth Delhaas

Nieuwsbrief *Vrouw, Geloof, Leven*, Roermond november 1995

’Beijing’ is voorbij. De officiële Vierde VN-Wereldvrouwenconferentie en het NGO- Forum (Niet Gouvernementele Organisaties) hebben beide veel aandacht gekregen in de media. Het voor vrouwen buiten verwachting gunstig uitgevallen slotdocument is vooral te danken aan die publiciteit. Publiciteit die kon ontstaan ten eerste omdat vrouwen wereldwijd al minstens een jaar tevoren en tijdens de conferentie in Beijing keihard gewerkt en gelobbyd hebben om regeringsdelegaties met hun wensen en eisen onder druk te zetten.
Dat was grage kost voor de media.

Het tweede punt is dat voor het eerst veel vrouwelijke journalisten die achter de vrouwenzaak staan, die publiciteit hebben verzorgd. Een jonge journaliste die mij interviewde vertelde dat er uit haar jaar (van de Academie voor Journalistiek waar zij haar opleiding kreeg) vijf vrouwen vanuit hun werk naar Beijing werden gestuurd. Dat is een heel gunstige ontwikkeling!

‘Beijing’ is voorbij, maar het werk moet nog beginnen. Dat werk moet door de vrouwen aan de basis worden voortgezet. Het liefst met behulp van allerlei niet-gouvernementele organisaties. Het is belangrijk, dat de druk thuis op de eigen regeringen, om de verklaringen uit het Plan voor actie uit te voeren, wordt voortgezet.

Religie en spiritualiteit

Eén van de gevolgen van ‘Beijing’ zie ik vooral in de contacten tussen moslims en christenen in de komende tijd. Tijdens de tientallen workshops die op het Forum werden gehouden over religie en spiritualiteit trof mij het verlangen dat door vrouwen van verschillende godsdienstige en levensbeschouwelijke achtergronden werd uitgesproken naar vreedzaam samenleven over religieuze grenzen heen. Vrouwen van over de hele wereld wisselden met elkaar gedachten uit over zowel de waarden als de negatieve invloeden van godsdienst en geloofstradities op het leven van vrouwen. Het verzet tegen de verregaande invloed van patriarchale religies op het dagelijkse leven van vrouwen was voortdurend onderwerp van gesprek. Tegelijkertijd was het de basis van het grensoverschrijdende gesprek tussen vrouwen vanuit de verschillende achtergronden.

Om het uitgesproken verlangen naar vreedzaam samenleven tussen vooral moslims en christenen vorm te geven, zou het contact in onze eigen leefsituatie kunnen worden gezocht en het gesprek kunnen worden voortgezet dat in Beijing is begonnen.

Het belang ligt wat mij betreft vooral in de verandering die daarmee ingezet kan worden in de invloed die vrouwen van verschillende achtergrond zelf kunnen uitoefenen op de inhoud van de tot nu toe patriarchale religies. Wellicht zelfs de verandering van die religies zelf. Daarnaast kan het contact over religie en spiritualiteit positieve invloed hebben op de etnische spanningen die in onze samenleving steeds sterker worden. Contacten over samenwerking zouden moeten uitgaan en worden gezocht vanuit en met officiële landelijke organisaties, omdat dit plaatselijk vaak mislukt door onbekendheid met eikaars cultuur.

Katholieken en eigen keuzen

Weinig is er in Nederland nog bekend over de wereldwijde actie die de organisatie Catholics For a Free Choice (CFFC) zijn begonnen over de status van de Heilige Stoel bij de Verenigde Naties.

Samen met de Nederlandse Stichting Onderzoek en Voorlichting Bevolkingspolitiek is er een petitie geïnitieerd, waarin er bij de VN op wordt aangedrongen die status van stemgerechtigd permanent vertegenwoordiger te veranderen in een gewone niet-gouvernementele organisatie. Dit initiatief is ontstaan als reactie op alles wat het Vaticaan heeft ondernomen tijdens de voorbereidende regionale bijeenkomsten van de Wereldvrouwenconferentie in Cairo in 1994. Het optreden van het Vaticaan werd door CFFC gezien als schadelijk voor vrouwen en haar zelfbeschikkingsrecht. Verschillende wereldwijde netwerken ondersteunen de petitie.

Vooral in de workshops van Latijns-Amerikaanse vrouwen werd woedend gereageerd op de houding van de Heilige Stoel, die — zoals zij vinden — vrouwen in het Zuiden uitspeelt tegen feministen uit het Noorden.

De politieke en historische achtergrond van de status van de Heilige Stoel en de al of niet terechte invloed daarvan op het leven van vrouwen wereldwijd, zou een belangrijk thema kunnen zijn voor de discussie op weg naar tweeduizend. Lobby en druk van vrouwen wereldwijd zullen nodig zijn om die status te wijzigen, want de macht van de Heilige Stoel is groot, ook binnen de VN.

Europese Vrouwensynode (1995)

Onderdeel van het Europa van de toekomst

Sieth Delhaas

Kerk en Vrede, december 1995

Inleiding

Sinds 1987 is er in Europa, met als beginpunt Nederland, een traditie van vrouwensynodes op gang gekomen. Vrouwensynodes die alle meer of minder te maken hebben met het Europa-wijde vrouw-en-geloofwerk. Van 21 tot 28 juli 1996 zal in Gmunden, Oostenrijk de eerste Europese Vrouwensynode (EWS) worden gehouden.

Vrouwensynode wordt in dit verband gezien als een vergadering die vrouwen in staat stelt ruimte voor elkaar te scheppen. Nadruk wordt gelegd op de betekenis van de Griekse oorsprong van het woord synode dat samen komen betekent: dingen samen doen en samen op weg gaan.

In deze betekenis claimen vrouwen, die het initiatief tot deze synode hebben genomen, dit woord om te voorkomen dat de betekenis ervan gereduceerd wordt tot die betekenis die mannen in het verleden eraan verleend hebben als een vergadering van geestelijk leiders (definitie Dorothea Mc Ewan, lid Internationale Comité Europese Vrouwensynode).

Europese Unie

In 1985 is voor het eerst de idee geopperd een Europese conferentie voor uitsluitend vrouwen te organiseren door Anna K. Hammer, werkzaam bij de Women's Desk van de Wereldraad van Kerken te Genève. Medio 1992 worden onder leiding van Martina Heinrichs, feministisch theologe en vormingswerkster op Kerk en Wereld, de voorbereidingen voor de EWS getroffen.

Het voornemen een EWS te houden is nauw verbonden met de plannen tot de vorming van een Europese Gemeenschap (Unie) en de val van de muur in 1989.

Vrouwen uit Europa vinden het belangrijk elkaar op eigen voorwaarden te ontmoeten omdat zij van mening zijn dat de uitkomsten rondom genoemde ontwikkelingen voor vrouwen niet zonder meer gunstig, of liever regelrecht slechte vooruitzichten bieden.

Voorbereidingsgroep

Het internationaal voorbereidingscomitee voor de EWS bestaat uit twintig vrouwen, afkomstig uit alle windstreken van Europa.

Zij willen tijdens de synodedagen, waar circa duizend vrouwen worden verwacht, met elkaar ervaringen uitwisselen over politieke, sociaaleconomische, confessionele, culturele en

nationale grenzen heen. Door middel van workshops zullen met elkaar achtergronden en werkelijkheid van leven, werk, geschiedenis, cultuur, spiritualiteit en theologie worden gedeeld en besproken.

Tegelijkertijd zullen de gevolgen van de gemeenschappelijke markt van de EU, van nieuw opkomend en nog steeds bestaand nationalisme en racisme worden geanalyseerd en zullen eigen strategieën worden ontwikkeld.

Geen gedelegeerden

Deze vrouwensynode is bedoeld als een synode waarvoor niet gedelegeerden van organisaties en instituten — al zijn vertegenwoordigsters daarvan van harte welkom -, zijn uitgenodigd en het voor het zeggen hebben. Elke vrouw uit welk Europees land dan ook, is uitgenodigd op eigen initiatief aan het programma deel te nemen.

Hoofdthema's zijn: politiek, spiritualiteit, economie en persoonlijke identiteit. Eva Kreisky, politicologe, Catharina Halkes en Karin Hammers, theologes en Regine Hildebrandt, minister in de Bondsrepubliek Duitsland zullen over deze onderwerpen het woord voeren. Er is een aanbod van tachtig workshops van elf landen met een uitgebreide variatie aandachtsvelden. De workshops worden begeleid door professionele en deskundige vrouwen. Voertalen zijn Engels, Duits, Frans en Russisch. Tussen het werkgedeelte wordt er veel aandacht besteed aan culturele manifestaties, georganiseerd en aangeboden door de Oostenrijkse vrouwenbeweging.

De laatste dag, 27 juli, is de officiële synodedag waar voorstellen, besluiten en plannen voor de toekomst worden gepresenteerd. In Oostenrijk is een liturgiegroep al maanden bezig om een raamwerk van vieringsmomenten gedurende de synodedagen neer te zetten, dat ter plekke vanuit wat zich aandient uit het programma, kan worden ingevuld.

Inschrijven

Het logistieke comité in Oostenrijk heeft de hand weten te leggen op een uniek onderkomen: het Toscana Congrescentrum, aan het begin van deze eeuw bezit van Margarete Wittgenstein. Het ligt in een park aan de Traunsee in een verrukkelijk landschap. Dit is vermeldenswaard omdat de EWS voor vele mensen juist in de vakantieperiode valt. In plaats dat dit tijdstip van bijeenkomst als reden kan gelden om niet aan de synode deel te nemen, kan de ligging van het congrescentrum wellicht de doorslag geven om te besluiten EWS en zomervakantie met elkaar te verbinden. Logiesmogelijkheden zijn er van vier sterren-hotels tot logeren bij één van de Oostenrijkse deelneemsters thuis.

Geïnteresseerden in de EWS kunnen informatie- en inschrijvingsmateriaal aanvragen bij Joke Koehler van het Nederlandse secretariaat dat is ondergebracht bij Kerk en Wereld in

Driebergen, Postbus 19, 3970 AA, tel. 0343-512241. Snelle inschrijving is noodzakelijk in verband met de grote belangstelling.

Sieth Delhaas is lid van het internationale voorbereidingscomitee EWS

Beijing, tussen religie en regenboog (1995)

Niet alleen regeringen en economische systemen, maar ook religies spannen vrouwen voor hun praalwagens. Maar zij lijken die de rug toe te keren.

Sieth Delhaas

de Bazuin, 15 september 1995

Te weinig religie

Vanuit het Vaticaan en vanuit het Vrouwenbureau van de Wereldraad van Kerken was het verwijt, respectievelijk de opmerking gekomen dat religie in het document voor de *VN-Wereldvrouwenconferentie '95* in Beijing niet of nauwelijks aan de orde kwam. Dat verwijt was in elk geval niet van toepassing op het programma van het Forum, de schaduwconferentie van de niet-gouvernementele organisaties. Van de ruim veertienhonderd workshops, panels en fora waarin door ongeveer 25.000 deelneemsters werd gewerkt, hadden er vele tientallen rechtstreeks of terloops te maken met religie. Het meest opmerkelijke daarvan is, en dit werd snel duidelijk, dat er een uitgesproken verzet is tegen de verregaande invloed van patriarchale religies op het dagelijks leven van vrouwen. Maar daarnaast bestaat er een even uitgesproken verlangen naar een 'Vreedzaam samenleven van christenen en moslims over grenzen heen', zoals een van de workshoptitels luidde.

Niet alleen grensoverschrijding tussen deze beide religies was aan de orde, ook hindoeïsme, jodendom, boeddhisme en niet tot de wereldgodsdiensten behorende geloofstradities waren onderwerp van gesprek. Gelovigen van over de gehele wereld wisselden met elkaar gedachten en ervaringen uit over zowel de waarden als de negatieve invloeden daarvan op het leven van vrouwen. De T-shirts bijvoorbeeld die uit hun land gevluchte Iraanse vrouwen verkochten met daarop de tekst 'Bevrijdt de religie van het patriarchaat', werden grif gekocht en evengoed door Afrikaanse als Europese vrouwen gedragen.

Het lijkt erop dat over het geheel genomen vrouwen uit verschillende religies zich niet meer, zoals tot nu toe het geval was, door hun religieuze leiders tegen elkaar laten uitspelen.

Godsdienst en cultuur

Een samenwerkingsverband van katholieke en protestantse vrouwen in Nederland belegde in maart van dit jaar voor de Nederlandse deelneemsters aan het NGO-Forum een studiedag over 'godsdienst en cultuur'. De bedoeling ervan was om de Nederlandse en Europese regeringsdelegaties alsnog een aantal aanbevelingen mee te geven. De voorbereidingsgroep ging er overigens bij voorbaat van uit dat er weinig kans bestond dat deze aanbevelingen het

‘Platform of Action’, het document voor de VN-Wereldvrouwenconferentie, nog zouden bereiken. Daarom werd het resultaat van deze dag vooral gezien als een goede mogelijkheid

voor kerken en parochies om er in de nabije toekomst mee aan het werk te gaan. Immers, in het jaar 2000 zal waarschijnlijk de laatste Wereldvrouwenconferentie plaatsvinden. De komende vijf jaar zouden vrouwen binnen de kerken kunnen benutten om mee te denken en te spreken over het thema ‘vrede, ontwikkeling en gelijkheid’, dat niet alleen deelnemende vrouwen maar ook de inwoners van Beijing van alle hoeken van deze stad tegemoet roept.

De vraag is wel of vrouwen die zich met deze thema’s bezighouden, nog geïnteresseerd zijn in de mening van officiële religieuze vertegenwoordigers. Hebben zij niet allang deze grens overschreden om zelf te bepalen wat de inhoud van religiositeit, spiritualiteit en levens(voor) waarden zijn? Dat vooral kwam in de diverse gesprekken naar voren.

Patriarchale godsdiensten

Op het eerste gezicht leken de uitlatingen van de moslimvrouwen het meest verregaand. Een jonge Iraanse, die vijftien jaar geleden haar land ontvluchtte en sindsdien in de Verenigde Staten leeft, beschuldigde de islam er van dat deze het leven van vrouwen vernietigt en tot in de kleinste details controleert. Zij vertelde dat haar godsdienst er schuld aan is dat zij en talloze vrouwen gescheiden van haar familie in vreemde landen moeten leven. Om die redenen heeft ze haar godsdienst vaarwel gezegd. Tegelijkertijd denkt ze met een zekere jaloersheid aan het geloof van haar moeder, waarin deze ondanks alles een kracht vindt om onder de barre situatie in haar land te overleven. “Wie leert mij, nu ik mijn religie verloren heb, nieuwe waarden waarmee ik als mens kan leven?”

Echter ook tijdens een bijeenkomst, belegd door de vrouwenorganisaties verbonden met de Wereldraad van Kerken kwamen dergelijke geluiden naar voren. Aan de bijeenkomst namen allerlei vrouwen deel, ook vrouwen van andere religies en geloofsachtergronden. Uit de ervaringen met hun tradities bleek steeds weer dat patriarchale godsdiensten niet aansluiten op de belevingswereld van vrouwen.

“In deze tijd waar duidelijk wordt dat abortus, incest, scheiding, drugs en geweld deel uit maken van de levens van vrouwen, hebben de vrouwenhuizen in mijn land gedaan wat de kerken behoorden te doen”, vertelde een Zweedse lutherse predikante. “Religies daarentegen misbruiken vrouwen, zetten hen in hokjes en bevestigen haar niet in haar manier van denken.”

Vooral het sterke verlangen naar vrede, zo bleek uit de intensieve gesprekken, brengt vrouwen tot de conclusie dat religies, die onder andere vrede als deel van hun boodschap opeisen, juist vaak oorzaak van conflicten en oorlogen zijn. En vrouwen zijn hiervan steeds opnieuw slachtoffer.

Praalwagens

Niet alleen religies spannen vrouwen voor hun praalwagens. Ook regeringen en economische systemen beseffen dat vrouwen hun wereld dragen en zij vinden dat vrouwen dat vooral moeten blijven doen. Tot nu toe gebruikten de religies daarvoor onder andere de verdeel en heerstactiek. Nu lijkt het overnemen van de thema's en het invullen daarvan met een eigen inhoud, de nieuwe strategie. Het Chinese totalitaire systeem, overweldigend op het Forum aanwezig in allerlei gedaanten en hoedanigheden, presenteerde de pers zijn programma voor vrouwen. In vijftien, in feestelijke regenboogkleuren uitgevoerde brochures, zijn de thema's van de vrouwenbeweging terug te vinden. Het systeem garandeert in de publicaties de rechten en interesses van vrouwen, haar onderwijs, het huwelijks- en gezinsleven, de gezinsplanning — het één kind-systeem als enige mogelijkheid bij een bevolking van 1,2 miljard per 15 februari 1995. Maar ook haar politieke aspiraties en sportprestaties, haar wetenschappelijke mogelijkheden en gelijke kansen in de Chinese samenleving worden gegarandeerd.

Aandachtige lezing van de brochures leert dat de hier geponeerde ideeën weinig overeenkomst vertonen met de inhoud van de thema's van de vrouwenbeweging. Ze stroken evenmin met de verhalen van Chinese vrouwen die het aandurven om te vertellen over hun werkelijke ervaringen.

Geweld tegen vrouwen, ook binnenshuis, is evenals elders in de wereld een dagelijkse werkelijkheid.

Women's Spring

Toch durft het Chinese Organisatie Comité bij het informatiemateriaal voor de deelneemsters van het Forum een folder in te sluiten waarin 'Women's Spring' wordt aanbevolen. Deze crème belooft de gehuwde vrouw, wier vagina na de bevallingen niet meer de kwaliteit heeft van voordien, een totaal herstel van de 'originele vorm'. Hansun Pharmaceutical ziet het als een eer Women's Spring' te introduceren ter gelegenheid van de Vierde Internationale Vrouwen wereldconferentie in Beijing en wenst alle vrouwen van de wereld het beste toe vanuit 'het nieuwe tijdperk van Chinese geavanceerde technologie'!

Heilige Stoel

Latijns-Amerikaanse vrouwen op de conferentie bleken woedend over de manier waarop de Heilige Stoel, zoals het Vaticaan hardnekkig wordt betiteld, hen uit probeert te spelen tegen 'feministen uit het Noorden'. De Vaticaanse delegatieleidster Mary Ann Glendon uit de Verenigde Staten maakt ook ruim gebruik van deze strategie.

Gelegenheid om die woede onder woorden te brengen, brachten de bijeenkomsten van de organisatie ‘Catholics for a Free Choice’. Christina Grela uit Costa Rica vertelde hoe deze organisatie ook in haar land is opgericht toen tijdens een bijeenkomst in 1987 over wonen en gezondheid duidelijk werd dat per jaar in Latijns-Amerika 200.000 vrouwen door abortus sterven en dat dit samenhangt met het abortusstandpunt van de katholieke kerk. “Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn twee belangrijke punten in de christelijke traditie. Die behoren ook te gelden op het terrein van seksualiteit en reproductie. Voor seksualiteit en reproductie heeft de kerk geen dogma’s. Wij zijn als katholieke gelovigen verplicht om vooruit te denken en ons bezig te houden met de toekomst. Daartoe behoren in onze tijd ook deze beide thema’s.’

De reden waarom ‘Catholics for a Free Choice’ op het Forum aanwezig is en dagelijks druk bezochte workshops houdt, waarbij de organisatie zich hier vooral richt op de Latijns-Amerikaanse deelneemsters, is dat zij samen met de Stichting Onderzoek en Voorlichting Bevolkingspolitiek een petitie hebben geïnitieerd. Hierin wordt bij de Verenigde Naties aangedrongen om de VN-status van de Heilige Stoel als een stemgerechtigd ‘permanent vertegenwoordiger zonder het lidmaatschap van een staat’ te herzien en te veranderen in die van een ‘niet gouvernementele organisatie’. Dit initiatief is ontstaan als een reactie op alles wat het Vaticaan heeft ondernomen tijdens de voorbereidende regionale bijeenkomsten voor de Wereldvrouwenconferentie en de Bevolkingsconferentie in Cairo vorig jaar. De petitie werd besproken tijdens een regionale NGO-bijeenkomst in juni. Verschillende wereldwijde netwerken waaronder WIDE (Women In Development Europe), International Women’s Health Coalition DAWN, Lat-Am and Carribean Women’s Health NetWork, Women’s Global Network for Re-productive Rights zegden hun steun toe en beloofden de petitie te ondersteunen. In verband met de korte verspreidingstijd voor de VN-conferentie werd afgesproken de actie die een langlopend karakter zal hebben, tijdens het Forum te starten. Christina Grela heeft goede hoop dat de huidige status van het Vaticaan op den duur niet gehandhaafd kan worden.

“Vrouwen in Latijns-Amerika, die allemaal katholiek zijn, zijn heel boos dat het Vaticaan zo’n invloed heeft op hun leven. Zij weten zelf dat ze sterk zijn en in staat voor zichzelf te beslissen. Het Vaticaan probeert, in samenwerking met verschillende fundamentalistische Arabische staten, via de VN de rechten van vrouwen te beïnvloeden door mensenrechten van vrouwen ondergeschikt te maken aan religieuze en culturele regels en gebruiken.”

Niet alleen katholieke vrouwen in Latijns-Amerika zijn bij deze beweging betrokken, de hele oecumenische beweging is erin terug te vinden. “Een van onze leden is een Lutherse predikant”, vertelt Grela tevreden. “De paus blijft erbij dat de enige waardigheden van de vrouw die van echtgenote en van haar moederschap zijn. Wij als vrouwen denken daar anders over.”

Schüssler Fiorenza

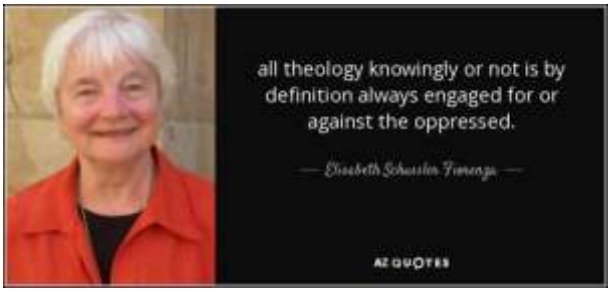

In de Verenigde Staten, waar ‘Catholics for a Free Choice’ in 1973 werd opgericht en sindsdien over de hele wereld aanhangers heeft gekregen, heeft hoogleraar theologie aan de Harvard Universiteit Elizabeth Schüssler Fiorenza onlangs in bijzonder scherpe bewoordingen haar reactie gegeven

op de status van de Heilige Stoel bij de VN (zie de Bazuin, 25 augustus). Zij noemt daarin de delegatie van het Vaticaan de vertegenwoordigster van “een achterhaalde show-monarchie”, die het niettemin waagt te spreken namens “de katholieke vrouwen van de hele wereld”. Schüssler Fiorenza vindt dit des te kwalijker omdat deze katholieke vrouwen de Heilige Stoel noch gekozen noch benoemd hebben om haar waar dan ook te representeren. Sterker: katholieke vrouwen hebben de Heilige Stoel niet nodig om voor hen te spreken. “We kunnen voor onszelf opkomen, welbespraakt en ter zake kundig. En we blijven dat doen, overal ter wereld, in steeds grotere aantallen en met steeds meer theologische diepgang. Uit het werk van feministische theologen blijkt duidelijk dat het vasthouden aan de complementariteit van de seksen, aan vrouwelijk essentialisme en aan gezinswaarden, het welzijn van vrouwen en kinderen niet dient. Integendeel, het werkt hun verarming en hun uitbuiting in de hand doordat de stabiliteit van de kapitalistisch-economische samenleving erdoor wordt gesteund.”

Alle uitspraken van vrouwen tijdens het NGO-Forum in aanmerking genomen, lijken de religies in dit postmoderne tijdperk en in een geseculariseerde wereld achterhaalde systemen te zijn. Bovendien lijken ook haar grootste ‘consumenten’ (de vrouwen) zoals een Afrikaanse het uitdrukte, religies de rug toe te keren. Opvallend was het daarom dat in gezamenlijke workshops jeugdige Islamitische en Hindoestaanse vrouwen nog wel bereid bleken zich druk te maken over hun religie en de betekenis daarvan in hun leven. Maar in de workshops waarin de kerken zich presenteerden, domineerden de ouderen en was van jeugdig vuur geen sprake.

Hinkstapsprong door de geloofstraditie (1995)

Sieth Delhaas

De Heraut, februari 1995

> *'Dit wil ik jullie op het hart drukken, waag het met God in wat voor omstandigheden je komt. Bidt zonder ophouden, je wordt geholpen al denk je van niet.'*

Inleiding

Toen mijn moeder vijf jaar geleden stierf, hebben wij als kinderen deze hartenkreet van haar aan ons adres boven haar overlijdensbericht gezet. Deze is afkomstig uit een verslag van haar belevenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog, die zij in haar sterfjaar voor haar kinderen en kleinkinderen opschreef. Als ik sterf zal ik mijn kinderen zo'n hartenkreet niet nalaten. Daarvoor zijn verschillende redenen te noemen. Opvoeden is, dat hetgeen wat voor mijn moeder vanzelfsprekend was, voor mij geen vanzelfsprekendheid meer is. En terwijl mijn moeder er vijf jaar geleden nog van overtuigd was, dat de geloofstaal die zij gebruikte volkomen verstaanbaar was voor haar kinderen, weet ik, dat ook mijn zoekend spreken over het religieuze, door mijn kinderen als — min of meer — uit de tijd zou worden ervaren.

Grootste breuk

Ik ben ervan overtuigd dat ik behoor tot de generatie die, in elk geval wat geloofszaken betreft, de grootste breuk ooit, of sinds eeuwen misschien, heeft moeten doormaken. Ik schrijf dit niet met spijt of met wroeging. Ik schrijf dit met vreugde omdat alles in onze dagen open ligt.

- Omdat ik zelf mag zoeken.
- Omdat ik zelf oplossingen mag aandragen.
- Omdat ik met zoveel mensen in zoveel groepen over geloofszaken mag en kan spreken.
- Omdat we elkaar niet meer de meetlat aanleggen over het ware christen-zijn.
- Omdat we elkaar tot troost en steun zijn bij het zoeken naar nieuwe beelden, nieuwe taal, nieuwe visioenen voor wat verloren ging en verloren moest gaan.

En nog veel meer. Ook omdat ik van veel angst uit mijn jeugd verlost ben. Het belangrijkste daarin: de angst voor de hel, de eeuwige stok achter de deur als het om geloofszaken ging.

Als ik denk aan mijn moeder en haar hartenkreet is dat misschien wel het belangrijkste onderscheid tussen ons: zij wilde haar kinderen en kleinkinderen dat 'wagen met God' en 'het bidden zonder ophouden' wel inprenten omdat de angst dat haar nakroost voor eeuwig verloren zou gaan, een voorname leidraad was.

Die angst ken ik, godzijdank, niet meer. Vergeleken met de positie van mijn moeder is het ontbreken van die angst een luxe, die wellicht de belangrijkste reden is waarom ik mijn kinderen niet onder druk hoef te zetten als het om godsdienst en geloven gaat. Ik kan en mag toezien wat zij in hun leven doen met de waarden die ik hun vanuit mijn beste weten heb

meegegeven, overtuigd als ik ben van hun eigen verantwoordelijkheid. Overtuigd als ik ben bovendien van de kiemkracht van die waarden op welk tijdstip in hun leven dan ook. Overtuigd als ik ben van de kracht van de Geest, die waait waarheen zij wil.

Zingeving

Twee jaar geleden publiceerde ik onder de titel *Noem 't voor mijn part god,* (Gooi en Sticht 1993) een serie interviews over 'zingeving en jongeren'. Tijdens die gesprekken heb ik met opzet typisch christelijke begrippen en woorden achterwege gelaten om de geïnterviewden, bij het onder woorden brengen van een mogelijke zin van hun leven, niet onwillekeurig toch weer in de richting van zingeving in de christelijke zin te dringen.

Die wijsheid heb ik al levend verworven.

Komend vanuit een behoorlijk strikt gereformeerde traditie, ben ik aan het begin van de jaren zestig zelf tamelijk kritiekloos aan een geloofsopvoeding van mijn kinderen begonnen die rechtstreeks uit de ouderlijke keuken kwam. De afbraak van veel wat met gezag en traditie te maken had gedurende de jaren zestig, werd wat mij betreft verhevigd in de jaren zeventig door het instrument feministische theologie en mijn theologische opleiding. De kritische houding die ik daarin heb kunnen aannemen, die ik voorleefde aan mijn kinderen, de vragen die ik hardop durfde stellen, hebben, denk ik achteraf, mij behoed voor conflicten met mijn kinderen over geloof, en het al of niet naar de kerk of catechese moeten gaan.

Op een gegeven moment zijn ze daar mee gestopt. Dat is niet zonder discussie gegaan, maar ik kon hen begrijpen omdat veranderingen in de theologie, in de vormgeving van liturgie en geloofsoverdracht, ondanks alle pogingen ten goede, onvoldoende waren of helemaal achterwege bleven. De visie vanuit de kerken op problemen in de samenleving speelden daarbij een doorslaggevende rol.

Hoewel ik twee van mijn kinderen, met wie dit probleem ter sprake kwam, uitdrukkelijk heb geadviseerd hun dooplidmaatschap van de kerk op te zeggen — omdat dit, niet geconsumeerd, de kerk extra geld en moeite kost èn om hen uit te dagen — ben ik zelf lid gebleven van de kerk.

Nooit heb ik gehoopt dat mijn kinderen weer naar de kerk zouden gaan. Vanaf hel begin, of al voor die tijd, heb ik geweten, dat de kerk in de tot nu beslaande vorm, jongeren niets meer te bieden heeft en zolang de kerk in de huidige vorm blijft doormodderen, zal ze gedoemd zijn aan zichzelf ten onder te gaan.

Als het gaat om geloofsoverdracht in deze tijd is het dus zaak om te zien wat er buiten de structuren van de kerk gebeurt. Als ik luister naar wat de jongeren in de interviews vertellen, dan gaat het vooral om waarden die zij zelf ontdekten, al of niet in relatie tot wat zij vroeger hadden geleerd of meegekregen of die zij als waardevol herkenden in contacten of gesprekken

met andere personen. Ook de ontdekking van de onwaarheid van het geleerde bleek aan te zetten tot een zoektocht naar wat wel waardevol bleek.

Tijdens en na deze gesprekken blijf ik vol hoop voor de toekomst, nieuwsgierig als ik ben hoe de generatie na ons de zingeving van haar leven — want dat is toch religiositeit en spiritualiteit — vorm gaat geven. Daarmee wil ik niet ontkennen, dat ik het op cruciale momenten niet erg spijtig vind, dat ik op dit punt tegenover mijn kinderen sprakeloos ben geworden en zij stokdoof naar mij. Wat mij nog rest aan brokstukken van oude taal, die ik al omschrijvend nog net tegenover mijn leeftijdsgenoten kan uiten, is voor hun oren niet meer geschikt. Dit is in het communicatietijdperk bij uitstek een situatie die te denken geeft.

Godsbeelden

Tijdens een cursus die ik onlangs gaf over godsbeelden, gebruikte ik een beeld van de schrijfster en psychoanalytica Judith Viorst. Zij zegt: ‘Mensen moeten bereid zijn levenslang van alles te verliezen, omdat ze het tenslotte toch alleen moeten zien te redden. Een totaal teruggeworpen worden op je zelf zonder enig houvast? In totaal isolement?’ Als uitdaging geelt de schrijfster aan, dat mensen tegelijkertijd moeten leren de verbinding te vinden tussen verliezen en winnen, want ‘de mensen die we zijn en de levens die we leiden, worden ten goede of ten kwade bepaald door onze verlieservaringen’.

Ik denk, dat dit beeld van toepassing is op de crisis van theologie en geloofswaarheden waarmee mijn generatie te maken heeft gekregen. Haar opdracht is het de verlieservaringen om te zetten in winst voor de toekomst. Ik leer steeds beter de momenten te accepteren, waarin duidelijk wordt dat de verbinding tussen verlies naar duidelijk vormgegeven winst niet zichtbaar is. Op zulke momenten besef ik helder dat mijn geloofscrisis, en die van mijn generatie, debet zijn aan het staken van geloofsoverdracht zoals die zich eeuwenlang binnen vertrouwde kaders heeft kunnen voortzetten. Hardhandig is aan die traditie een eind gemaakt.

De eeuwen door hebben de kerken geloofsoverdracht vooral samengevat in leerregels, stellingen en vermaningen. Te weinig hebben ze benadrukt van wat er onder eigen verantwoordelijkheid voor gelovigen te doen valt in de wereld. Geloofsoverdracht is in deze tijd, denk ik, vooral buiten de oude kaders te vinden. De kerk heeft niet meer het primaat ervan.

Geloofsoverdracht moet eenvoudig geléefd worden, gepraktiseerd: gerechtigheid doen op alle terreinen en in de breedste zin van het woord. Op de plekken waar gerechtigheid gebeurt, heb ik ervaren, vind je ook die mensen, die in de kerken nauwelijks meer te vinden zijn: velen uit de volgende generaties bijvoorbeeld. Waar gerechtigheid gebeurt, is ook geloofsoverdracht. Dat hangt er mee samen. Op die plekken wordt er misschien ook weer taal

gevonden. Geloofsoverdracht: misschien moet dat in onze tijd juist wel in omgekeerde richting: van jongeren richting ouderen.

Ondergeschikt en te hoog gegrepen (1995)

Sieth Delhaas

Verbum, Katholiek Pedagogisch Centrum, jaargang 62, nr. 4, 1995

Inleiding

In het vorig jaar verschenen boekje *Leren omgaan met zingevingsvragen*[42] stelt de schrijfster (Marriet Zanten-van Hattum) levensbeschouwing en religie op één lijn. Godsdienst, waarbij de dienst aan één bepaalde god centraal staat, staat niet hoger in aanzien dan een levensbeschouwing. Zij toont dat aan door de beide zingevingssystemen naast elkaar te zetten en te vergelijken. Daaruit blijkt dat beide systemen, bestaande uit een *'geheel van spelregels en verhalen, opvattingen, normen en waarden'*, functioneel aan elkaar gelijk zijn. Het onderscheid tussen beide systemen zit slechts in de gevoelswaarde die beide woorden oproepen.

Godsdienst en levensbeschouwing als symboolsystemen

Aan die uitspraak moest ik denken bij de vraag: hoe gaan religies om met de begrippen macht/gezag en vrede/heil? Daarbij is het te gemakkelijk om te zeggen, dat religies bijna altijd misbruik maken van macht en gezag en dat vrede en heil wel religieuze begrippen zijn, maar dat ze door die machtige religies maar zelden omgezet worden in een realiteit voor gelovigen en de rest van de mensheid. Door de nadruk te leggen op religies die de macht misbruiken, zou je kunnen veronderstellen, dat dat misbruik juist binnen religies gebeurt omdat daar een — wat de wereldgodsdiensten betreft mannelijke — god voor het karretje van de religieuze machthebbers wordt gespannen. Met gebruikmaking van die god worden de gelovigen in de ban gehouden. Een levensbeschouwing heeft echter geen bovennatuurlijk wezen ontworpen als 'een krachtige leidraad die helpt het leven zin en richting te geven'43 en daarom zou er dan binnen dit 'symboolsysteem' geen misbruik worden gemaakt van macht. Maar fascisme en marxisme zijn ook levensbeschouwingen en binnen deze ideologieën hebben machthebbers evengoed volgelingen en niet-volgelingen onderdrukt en omgebracht of doen dat nog, dus gaat dit onderscheid niet op.

Het verschil dat ik tussen beide symboolsystemen kan vinden is de duur ervan. Marxisme en fascisme als symboolsystemen hebben bijvoorbeeld tot nu toe in de wereld niet langer geduurd dan een kortere of langere mensenleeftijd. Godsdiensten echter houden het — wat de lengte betreft — al bijna twintig of meer eeuwen uit. Aan die lengte ontlenen ze wellicht hun macht. Omdat hun spelregels al zo veel eeuwen geleden zijn afgesproken en omdat ze al zo lang geleden 'heilig' zijn geworden, raken gelovigen waarschijnlijk heel moeilijk aan het

[42] Zanten-van Hattum, M., *Leren omgaan met zingevingsvragen,* Baarn 1994

[43] Idem

twijfelen over hun gezag. En hun machtige representanten zijn al bijna helemaal nooit van hun voetstuk te krijgen.

De aan de beperktheid van het lichaam gebonden halfgoden van levensbeschouwingen vallen, evenals hun min of meer getalenteerde opvolgers, dus vroeg of laat van hun voetstuk. Volgelingen en toeschouwers behoeven dan zelfs geen bewustwordingsproces door te maken om het feilen van die levensbeschouwing te erkennen. Bij een godsdienst is dat veel moeilijker. Het bovennatuurlijk wezen werd al zó lang geleden 'ontworpen' dat de echtheid ervan door de duur al is bewezen.

Is het daarom dat religie zo gemakkelijk omslaat in machtsvorming? Wordt de boodschap van vrede, die religies maar al te gemakkelijk verkondigen, daarom bijna altijd omgebogen in een boodschap van macht?

Macht in de bijbel

Bij het lezen van de woorden macht/gezag en vrede/heil vanuit theologisch perspectief moet ik denken aan het boek *Bijbelse woorden en hun geheim*.[44] De manier waarop J. Pop — de auteur — de betekenis van de bijbelse woorden duidt, gaf m ij tijdens mijn theologiestudie een gevoel van vreugde over de diepe betekenis die een woord door de eeuwen heen, vanuit de joodse godsdienst, via het Tweede Testament in de christelijke traditie krijgt. Door zijn grote kennis van andere godsdiensten en culturen weet Pop de lezer inzicht te verschaffen in de groei van een woord door de manier waarop mensen er mee omgaan en er betekenis aan verlenen. In de index van het boek kom ik alleen macht en vrede tegen. Heil en gezag bespreekt hij niet. Van het woord macht geeft hij drie betekenissen:

Naar het Griekse *exousia*, dat een dubbele betekenis heeft:

a) iets kan gedaan worden; er zijn geen uiterlijke belemmeringen en
b) iets mag gedaan worden; hogere instanties hebben hun fiat gegeven. Iemand heeft dan de uitwendige macht om handelend op te treden: het *vermogen* om te handelen. Bovendien ook de volmacht ertoe, vanwege de staat, de overheid of de wet verleend: het *recht* tot handelen. Het woord wordt in Griekenland ook gebruikt als naam voor de ambten in overheidsdienst of de ambtenaren bij wie de staatsmacht berust.

De Septuagint — de oude vertaling van het Eerste Testament uit het Hebreeuws in het Grieks — gebruikt het woord *exousia* om de volstrekte, onbegrensde soevereiniteit van JHWH mee aan te duiden. JHWH beschikt over alle machtsmiddelen en over het recht tot doorzetting van zijn wil. Vooral met zijn woord is deze macht verbonden. Het hele Eerste Testament is verkondiging van de volstrekte onbegrensde soevereiniteit van JHWH en doet helder uitkomen hoe deze voor Israël het heil bewerkt[45] (tegen Egypte!).

In het Tweede Testament wordt er over Gods' *exousia* over alle schepselen gesproken. Hij heeft die macht vanuit Zichzelf en ontleent deze niet aan een ander, is aan niemand verantwoording schuldig en aan niemand iets verplicht. Mensen echter die enige macht hebben, danken deze aan God en kunnen daarom niet verder gaan dan de grenzen van de aan hen verleende exousia. Hun macht is beperkt.

---

[44] Pop, J., *Bijbelse woorden en hun geheim* ('s Gravenhage 1975)

[45] Idem

Woordmisbruik

Als het waar is wat de schrijfster van *Leren omgaan met zingevingsvragen*[46] stelt — dat mensen zichzelf hun eigen god ontworpen hebben om zicht te krijgen op 'het allesomvattende geheel' — dan moet het heel erg verleidelijk zijn om in de volstrekte soevereiniteit, die bijvoorbeeld door de joden en christenen aan hun god is toegekend in de Septuagint en het Tweede Testament, een aanzet te zien tot fataal misbruik van de religie door geestelijk leiders.

Wereldgodsdiensten als jodendom, christendom en islam zijn ontstaan in een tijd dat de machtsverhouding tussen allerlei groepen mensen totaal anders lag dan bijvoorbeeld in onze tijd. Het is daarom niet zo vreemd dat uit de 'verbeelding' van een bovennatuurlijk wezen bij het ontstaan van die godsdiensten, een totaal ander wezen is gecreëerd dan mensen vandaag, levend in heel andere politieke, economische en sociale verhoudingen, zouden doen.

De herkomst van het Nederlandse woord *macht* laat daar al iets van zien. Het woord macht hoort bij de woordgroep *mogen*. Het hoort bij *kracht, kunnen* en *vermogen*. Macht is het vermogen om, al dan niet bewust, bepaalde effecten teweeg te brengen op gevoelens, houdingen, kennis, inzicht of gedrag van anderen. Evenals in het Griekse *exousia* de 'mogelijkheid hebben tot'. Niets geen volstrekte soevereiniteit en geen verantwoording schuldig aan wie dan ook. In dit woord zit een keuze: tot heil van jezelf en anderen, of niet. En dan weet de mens, met zijn/haar ingeschapen besef van goed en kwaad, wat niet en wat wel kan. Deze betekenis van het woord macht is sterk verbonden met de verantwoordelijkheden die mensen in de westerse cultuur zelf steeds meer naar zich toe getrokken hebben als iets wat hen rechtens toekomt. Het woord macht is in betekenis veranderd in samenhang met de politieke, economische en sociale veranderingen die er — als we het bij Nederland houden — in de loop der eeuwen hebben plaats gevonden.

Onveranderlijk

In die zin is het niet vreemd dat volwassenen — en vooral steeds meer jongeren — in onze cultuur afstand nemen van religies waarin de verantwoordelijkheid voor hun doen en laten nog steeds wordt gekoppeld aan een opperwezen, beladen met een macht die niet meer past bij hedendaagse denkbeelden. Het is jammer dat degenen die aangewezen zijn, of zichzelf opgeworpen hebben als verzorgers van mensen die vragen hebben op het gebied van leven en dood, waar het bovennatuurlijke aan de orde komt, de overstap naar meer hedendaagse machtsverhoudingen maar moeilijk kunnen maken. Dat is één van de redenen waarom zoveel ouderen en jongeren steeds meer in verwarring raken; niet goed of helemaal niet weten hoe om te gaan met zingevingsvragen van deze tijd. Ze blijven steken in halve waarheden van

[46] Zanten-van Hattem, M, a.w.

vroeger of van horen zeggen en zien geen kans een eigentijds zingevingssysteem te ontwikkelen.

Maar niet alleen geestelijk verzorgers gaan hieraan mank. Ook hedendaagse politieke leiders blijven de bovennatuurlijke 'krachtige leider' van vroeger — ondanks totaal andere politieke en sociale verhoudingen — in die hoedanigheid nog van stal halen als deze hun eigen macht willen botvieren.

Een duidelijk voorbeeld hiervan liet het twaalf-uur-nieuwsbulletin van de NOS zien op de zondag na het uitbreken van de Golfoorlog in 1991. Achtereenvolgens verschenen de Amerikaanse president George Bush en de Irakese president Saddam Hoessein in beeld. De eerste bij het verlaten van de kerk, de tweede bij het verlaten van de moskee. Beiden hadden de bezoeken aan hun gebedsplaatsen benut om g/God te bidden voor de strijd die beide landen in het Golfgebied waren begonnen. Natuurlijk rekenden zij erop dat hun vrome gedrag zijn uitwerking op de onderdanen en toeschouwers wereldwijd niet zou missen.

Maar er deed zich nog een ander feit voor. Met de NOS-vertaling uit het Amerikaans (CNN) in het Nederlands kwam er een andere dimensie van hun macht-in-relatie-tot-religie aan het licht. De vertalers van de NOS ondertitelden namelijk bij de god van Bush een hoofdletter G — God, terwijl die van Saddam Hoessein slechts een nederige g — god kreeg. Mijn telefonische vraag aan de NOS-redactie na afloop van hun uitzending of de NOS uitmaakte wie de 'ware' god is, die van Bush of van Hoessein, stichtte enige verwarring. De ondertiteling was bij het volgende nieuwsbulletin ontdaan van het onthullende onderscheid.

Uit deze gebeurtenis mag geconcludeerd worden dat een totaal geseculariseerd bedrijf als de NOS meehielp aan de beeldvorming van de godsdienst met de ware g/God. En daarmee onbewust een bijdrage leverde aan extra machtsvorming van die ene religie.

De macht die het fundamentalisme de laatste jaren ontwikkelt in bepaalde landen van het Midden-Oosten baart heel wat mensen zorgen. Sommigen in het Westen hebben dit fenomeen al tot nieuw vijandsbeeld uitgeroepen nu hen dat van het communisme is ontvallen. In deze opstelling kan men zelfs iets uit het verre verleden herkennen toen volkeren de ene god met de andere in oorlog lieten gaan. De onverdraagzaamheid van de mensen wordt zo geprojecteerd op hun zelf ontworpen goden. Vervolgens is die projectie een excuus om zelf de macht en vaak ook de wapens in handen te nemen om namens hun god de aanhangers van de vreemde god te bestrijden en/of te doden.

Gedenken en vieren

In mei jl. kwam er een eind aan de lange reeks herdenkingen van de bevrijding van het Duitse nationaalsocialisme van vijftig jaar geleden. Er werd herdacht en gevierd. Bijna van dag tot dag werden de bevrijders van vijftig jaar terug op de voet gevolgd. Kerken werden voor massa' s mensen opnieuw gedenkplaatsen. Stenen, muren en monumenten, oude of nieuwe symbolen werden met rituelen benaderd en omgeven. Mensen vertelden elkaar verhalen en opnieuw werden de momenten van leven en dood van toen beleefd en werd naar de zin van die brute tijd gezocht. En dit alles om nooit te vergeten en om nooit meer te laten gebeuren. Die uitspraken werden herhaald: om nooit meer te gebeuren.

Dit geheel van symbolen, verhalen, rituelen, de spelregels van het herdenken: het lijkt tot een religie te zijn verheven die haar spoor trekt door Europa. Het bezwerende karakter van de

rituele woorden: gedenken om nooit meer te gebeuren, bergen dat vermogen in zich. Ik ondersteun mijn gevoelens met wat burgemeester Patijn sprak bij de Auschwitz-herdenking in Amsterdam in februari van dit jaar: 'En opnieuw kijkt de wereld toe.'
Het herdenken lijkt te zijn verworden tot een religie die blind maakt, omdat het vierende en gedenkende Europa niet alleen toekijkt, maar zelfs het hoofd afwendt. Het meest geldt dat wegkijken voor ex-Joegoslavië. Zo dichtbij gelegen, zoals een Engelse filmtitel beeldend zegt: op twee uur vliegafstand van Londen. In die oorlog herkennen we het meest de eigen jaren in de macht van het nationaalsocialisme: de vernietiging van zigeuners, homoseksuelen en joden. In ex-Joegoslavië geldt het nu de vernietiging van 'moslims', een etniciteit die er niet mag zijn. Maar ook wat elders gebeurt: Rwanda, Burundi en de talloze brandhaarden die onze media niet halen, lijken te moeten verdwijnen achter de rituele herhaling van het 'nooit meer' bij de herdenkingen. De boodschap van vrede verwordt tot een boodschap van macht als daarmee bewust de slachtoffers-van-nu buiten beeld worden gehouden.

Onderschikking als voorwaarde

Enige tijd geleden was het ook vijftig jaar geleden dat de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer door de nazi's werd vermoord. Na het zien van de uitgebreide Auschwitz-herdenking op de televisie en na een week later een indringend interview te hebben gehad met de Nederlandse predikante Bé Ruijs in Berlijn, die haar leven lang door Bonhoeffer is geïnspireerd, ben ik begonnen zijn brieven uit de gevangenis te lezen. In het levensverhaal van de predikante brandde nog altijd het vuur om te vechten tegen het onrecht; tóén in de dertiger en veertiger jaren tegen de nazi's, nú met een huis vol vluchtelingen in een ongastvrije Duitse hoofdstad. Het vuur werd brandend gehouden door haar geloof. Religie, dit keer niet uit op machtsvorming, maar gericht op vrede en heil.

In dat brievenboekje[47] is een artikel opgenomen dat Bonhoeffer eind 1942 geschreven heeft en dat hij enkele vrienden als kerstgeschenk heeft toegestuurd. "Wie houdt stand tegen het geweld van het kwaad in deze tijd?", vraagt hij zich af. "Alleen diegene", meent hij, "voor wie niet zijn verstand, zijn principe, zijn geweten, zijn vrijheid of zijn deugd zijn laatste maatstaf is, maar die bereid is dit alles op te offeren, in geloof en verbondenheid met God en die zich tot gehoorzaam en verantwoordelijk handelen geroepen weet; de verantwoordelijke, wiens leven niets anders wil zijn dan een antwoord op Gods vraag en roep."
Verder vraagt hij zich af wat er achter de klacht schuil gaat, dat het de mensen in die tijd aan zedelijke moed ontbreekt: "Er is in deze jaren veel dapperheid en opoffering te zien, maar bijna nergens wordt zedelijke moed gevonden, ook bij ons zelf niet. Het zou een te naïeve psychologie zijn, dit tekort eenvoudig op persoonlijke lafheid terug te voeren. De achtergronden zijn van een andere aard. Wij, Duitsers hebben in een lange geschiedenis de noodzakelijkheid en de kracht van de gehoorzaamheid moeten leren. In de onderschikking van al onze persoonlijke wensen en gedachten aan de ons opgelegde opdracht, zagen wij de zin en de grootheid van ons leven. Onze blikken waren naar boven gericht, niet in slaafse angst, maar in een vrij vertrouwen, dat in de opdracht een roeping en in de roeping een appèl zag. Echter, uit het wantrouwen tegen het eigen hart, ontstaat de bereidheid, liever het bevel van 'boven' dan het eigen goeddunken te volgen. (…). Hij (de *Duitser*, SD) heeft er geen rekening mee gehouden, dat zijn bereidheid tot onderschikking, tot inzet van het leven voor de opdracht, misbruikt kon worden voor het kwaad. (…) Het zou blijken dat één beslissend

[47] Bonhoeffer, Dietrich, *Widerstand und Ergebung; Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft* (München 1952)

grondbeginsel de Duitser nog ontbreekt: de noodzaak van de vrije, verantwoordelijke daad, ook tegenover roeping en opdracht."

Deze veronderstellingen van Bonhoeffer, hoe het er met zijn landgenoten voorstaat, verwijzen wat mij betreft naar het antwoord op de vraag, waarom religie omslaat in machtsvorming en waarom de boodschap van vrede van diezelfde religie omgebogen wordt naar een boodschap van macht. Bonhoeffer voegt er namelijk een onthullende opmerking aan toe: "Wie wilde de Duitser bestrijden, dat hij in de gehoorzaamheid, in de opdracht, in de roeping steeds weer opnieuw het uiterste aan dapperheid en inzet getoond heeft? Zijn vrijheid behartigde de Duitser — en waar ter wereld is er hartstochtelijker over vrijheid gesproken als in Duitsland, van Luther tot de filosofie van het idealisme? — door te trachten zich te bevrijden van zijn eigen wil, zijn zelfbeschikking, ten dienste van het geheel." En Bonhoeffer houdt zijn vrienden nogmaals voor dat hij en zijn landgenoten er geen rekening mee hebben gehouden dat ze juist door dat zelfverlies, door hun onderschikking, hun totale inzet, rijp waren geworden om misbruikt te worden door het kwaad.

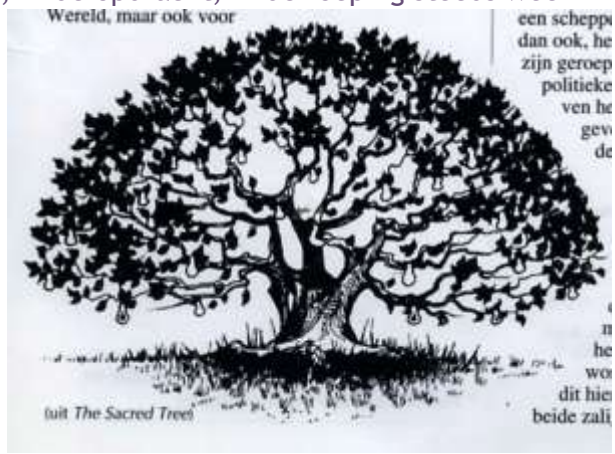

De theologieën die de leiders van godsdiensten — lang geleden of steeds weer opnieuw — hebben samengesteld of opgebouwd als hechte, onwankelbare torens, vragen eigenlijk precies hetzelfde van mensen als Bonhoeffer zijn landgenoten verwijt: onderschikking, totale inzet, gehoorzaamheid aan de opdracht. Met voorbijgaan aan de eigenheid van de mens. Of dat altijd met opzet is gebeurd, om mensen te schaden, te bedriegen, te onderdrukken, mag zeker betwijfeld worden. Hoewel dat natuurlijk ook is gebeurd. Eerder is het zo — en dat toont de geschiedenis van Europa duidelijk aan — dat de kerken/godsdiensten, meestal in verbondenheid met de overheden, de lagere standen van de burgers wilden beheersen en klein houden. Alles ten dienste van de orde en ter voorkoming van chaos. Dat is nu precies het tegenovergestelde van wat Bonhoeffer uitdrukt in zijn vraag: wie houdt stand? En zijn antwoord daarop: "alleen degene die niet zijn principes, zijn verstand, zijn geweten, zijn vrijheid als de laatste maatstaf doet gelden. Maar degene die dit alles wil opofferen, als hij zich in geloof en verbondenheid tot God tot gehoorzaam en verantwoordelijk handelen geroepen weet."

Alles opofferen? Is dat niet hetzelfde als wat Bonhoeffer zijn vrienden als fataal gedrag voorhoudt? Ik denk, dat het precies het tegenovergestelde is. Gehoorzaamheid aan God en verantwoordelijk handelen kan alleen die mens opbrengen die zichzélf heeft leren kennen. Die eigenzinnig is geworden omdat hij/zij zichzelf heeft herkend als een zelf dat alleen verantwoordelijk is tegenover de Ander. Bonhoeffer noemt het God, een ander noemt het het absolute, het universum of de grond van het bestaan. Precies dat moment, die erkenning van het zelf als laatst verantwoordelijke tegenover de Ander, kan de mens ervoor hoeden speelbal te worden van de macht die religies zo gemakkelijk misbruiken. Sterker: het is de gelovige die verantwoordelijk is als de religie overgaat tot machtsmisbruik. De religie is geen systeem op zichzelf. De gelovigen/aanhangers samen vormen de religie. Zonder aanhangers geen religie. En het is de onwetendheid, de gemakzucht, de inactiviteit van de gelovigen/aanhangers die

toelaat dat religie omgebogen wordt tot macht en dat heil en vrede zo zelden in het verlengde staan van de oorspronkelijke religieuze boodschap. Het is de opdracht van de gelovige/aanhanger als geestelijk leiders hun macht misbruiken hen zijn/haar gehoorzaamheid te onthouden en zich zonder ophouden te presenteren als een zelfstandig wezen met een eigen verantwoordelijkheid.

Dienstmaagden

Eerder stelde ik, dat een machtige religie niet meer past bij deze tijd omdat de verhoudingen politiek, economisch en sociaal gezien anders liggen dan de eeuwen voor onze tijd.

Het meest sprekende voorbeeld van deze emancipatie van mensen is de ontwikkeling van de feministische theologie over de gehele wereld sinds de jaren zeventig. Door allerlei maatschappelijke ontwikkelingen zijn vrouwen steeds meer aan het woord gekomen. Het door de Verenigde Naties uitgeroepen Jaar van de Vrouw in 1975 en de in datzelfde jaar gehouden Assemblee van de Wereldraad van Kerken, waar vrouwen uit de hele wereld werden uitgenodigd hun specifieke problemen op tafel te leggen, hebben daarvoor de nodige structuren geschapen. Van daaruit ontstond de feministische theologie.

Vrouwen zijn in de grote wereldreligies onmondige wezens. Al eeuwen. De redenen daarvoor zijn te uitgebreid om hier uit de doeken te doen. Het zijn met name de vrouwen die de macht van de religies aan den lijve hebben ondervonden en nog ondervinden. Zij zijn niet alleen dienstbaar geweest, maar zijn en worden misbruikt, verkracht en verhandeld, omdat ze ondergeschikt zijn gemaakt. En omdat ze zich hebben laten onderschikken. Vrouwen zijn zich de laatste twintig jaar aan het ontdoen, precies van die onderschikking, die gehoorzaamheid, die deugdzaamheid, die roeping, dat plichtsbesef, die inzet, kortom van al die tekortkomingen die Bonhoeffer zijn landgenoten verwijt. En het zijn juist de vrouwen die zich de laatste twintig jaar steeds meer onttrekken aan de macht van de religies door die macht niet meer te erkennen. Steeds meer vrouwen, zowel binnen de christelijke, joodse als de islamitische traditie, erkennen eigenheid als het enige ijkpunt waarop zij verantwoordelijk willen zijn in hun bestaan.

Vrede en heil

Waarom wordt de boodschap van vrede en heil zo gemakkelijk omgebogen naar een boodschap van macht, terwijl elke mens hunkert naar vrede? Het Hebreeuwse *sjaloom*, dat ook in onze cultuur wordt gebruikt als het om *vrede* gaat, heeft de grondbetekenis van *welzijn*, met de nadruk op de materiële kant daarvan.[48] Welzijn ontstaat bij stabiele verhoudingen niet alleen in politiek en sociaal, maar ook in godsdienstig opzicht. Als Israël en de omringende volken met elkaar in vrede leven, wordt die toestand met *sjaloom* uitgedrukt. De toenmalige agrarische samenleving kan doorgaan met het werk. De oogsten worden niet verwoest, er is te eten, de mensen leven in vrede. En vrede is dan meer dan afwezigheid van oorlog: er kan ook geleefd en gewerkt worden. Alles waar mensen zich wel bij voelen kan worden gedaan.

[48] Pop, J., a.w.

Het volk beseft ook dat er buiten JHWH geen welzijn voor Israël is, maar als het Hem dient, is Hij Zelf door alles wat Hij schenkt en doet Israëls welzijn en welvaart.[49] Het zijn de profeten in Israël die de koningen en het volk bij dit besef houden.

En als het later misgaat, het volk in ballingschap komt, wordt het woord *sjaloom* verbonden met onvoorstelbare vreugde en heerlijkheid vanwege de terugkeer naar het eigen land die eens werkelijkheid zal worden. Een profeet als Jesaja verbindt die toekomstige vrede met een Redder-Koning, die de naam Vredevorst krijgt (Jes. 9,5).

In de Hebreeuwse bijbel is sjaloom niet: innerlijke vrede van de ziel. Het gaat vooral om iets dat de enkeling en het volk ervaart als een welzijn in politiek, sociaal en godsdienstig verband. Sjaloom is te herkennen aan de vruchten van de arbeid en aan de manier waarop mensen met elkaar omgaan.
In 1987 is het Conciliair Proces van de kerken gestart. Het heeft vooral in Europa veel mensen aan het werk gezet en veel los gemaakt. Het kreeg de titel mee: *Gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping*. Dat proces moest worden gestart omdat er kennelijk ook onder de kerkmensen maar weinig besef bestond dat deze eschatologische woorden moeten worden gedáán om de rechte verhoudingen niet alleen in Europa maar in de hele wereld tot stand te brengen. De politiek-sociaal economische verhoudingen zijn — ondanks tweeduizend jaar christendom — nog altijd slecht en dreigen steeds slechter te worden. Dat geldt niet alleen voor de verhouding Europa en de Derde Wereld, maar ook voor de rijke westerse landen zelf, waar zich steeds meer armoede openbaart.

Geen vrede en heil

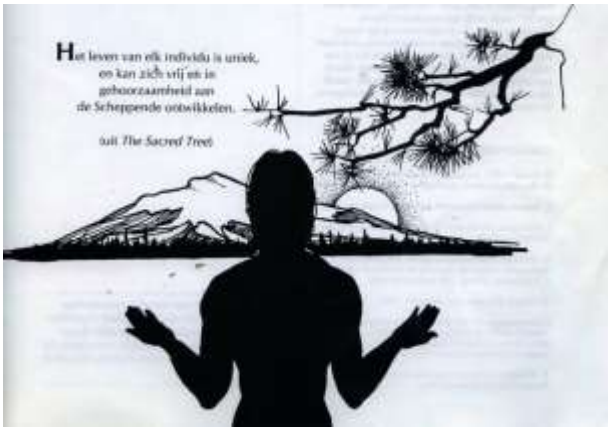

De wereldgodsdiensten — hoe oud ze ook mogen zijn — zijn er niet in geslaagd de sjaloom in de wereld te brengen. Integendeel: zij hebben bijgedragen aan, zijn bronnen geweest van oorlogen, kruistochten, godsdienstige burgeroorlogen, volkerenmoord, heilige oorlogen en heksenwaan. De godsdiensten dus de wereld maar uit? Hebben levensbeschouwingen meer te bieden? In het eerder aangehaalde boekje *Leren omgaan met zingevingsvragen* wordt gezegd, dat het leven een proces is dat zich beweegt tussen leven en dood en dat het gekenmerkt wordt door momenten en perioden van gebrokenheid en heelheid. De eindtijd van vrede, het hemelse koninkrijk, het verloren paradijs: misschien zijn het overtrokken beloften geweest die de religies met hun symbolensysteem de mensen hebben voorgehouden. Misschien moeten mensen leren dat het leven nooit meer zal zijn dan een beweging tussen leven en dood, gebrokenheid en heelheid.

Misschien is de vrede en het heil waar mensen zo graag naar streven niet meer dan de heelheid, die ervaren kan worden in contrast en samenhang: op momenten dat dood en leven elkaar raken, waar in het diepste van de put een lichtpuntje verschijnt. Momenten dat je je bewust bent van je eigen kleinheid, je beperktheid, je eigen eindigheid, zonder dat dit angst

[49] Idem

oproept.[50] De heelheid die evengoed ervaren kan worden bij overweldigende momenten in het leven, in het contact met mensen, met de natuur, de kunst. Momenten waarop mensen zich afvragen of er méér is, ook al weten ze niet precies wat. Momenten waarop mensen boven zichzelf uitstijgen.

Aan dat vermoeden, dat er méér is, hebben mensen hun verwachtingen ontleend. Hebben zij de beloften verbonden, die zij toedichtten aan een god/in, een scheppende kracht, een almachtige, een…
Hoe dan ook, het besef leeft in mensen dat ze tot vrede zijn geroepen. Godsdiensten preken het, vorsten en politieke partijen beloven het en mensen geloven het. Altijd opnieuw gaan mensen in gevecht voor vrede. Met wapens of woorden.

Andere culturen

In het spreken over vrede en heil lijkt het wel of mensen altijd terug — paradijs — of vooruit — hemels koninkrijk — moeten grijpen waar die vrede en dat heil toen of pas gerealiseerd kon/kan worden. Heeft de eigen onbekwaamheid dit hier en nu te realiseren, ons aangezet die beide zaligheden naar ergens ver weg te projecteren? Kunnen we niet erkennen dat gewoon hier en nu beginnen en eindeloos volhouden in werken aan vrede en heil, de enige mogelijkheid is dit tot stand te brengen?

Tijdens het Columbusjaar, toen ik in het verband van de *European Peace Pilgrimage* een tijdje met enkele Shoshones in de Nevadawoestijn op mocht trekken, heb ik van de Indiaanse levensvisie veel geleerd. Ik kocht van hen een soort ‘catechismus’, samengesteld door een ‘inter tribal group’[51] *The Sacred Tree*. Het is bedoeld als een handboek van inheemse spiritualiteit voor inheemse volken, niet alleen in Amerika maar in de hele wereld. De geestelijk leider van de Shoshones vertelde ons, dat Indianen eeuwenlang hun geheimen in relatie tot spiritualiteit en spirituele groei geheim hebben gehouden omdat zij ervaren hadden dat de blanke man ze wilde vernietigen en tegen henzelf wilde gebruiken. Tegelijkertijd hebben vele Indianen vooral de laatste tientallen jaren alles in het werk gesteld om hun identiteit kwijt te raken, te worden als de blanke Amerikaan. Zich te onderschikken. Identiteitsverlies, drank en drugs waren het gevolg.
Toen gezaghebbende Indianen dit onder ogen zagen, hebben zij besloten hun *ancient teachings*, die ze oraal — van vader op zoon en van moeder op dochter — hebben doorgekregen, op te schrijven.

Niet alleen om hun kinderen te redden, maar ook en vooral omdat zij denken dat hun manier van leven, hun relatie tot de schepping en tot de Schepper de wereld kan behoeden onder te gaan in zelfvernietiging. ‘Inheemse waarden worden onderwezen als de belangrijkste sleutel om die kracht te herwinnen en te ontketenen die de inheemse volken opnieuw op weg zal helpen naar hun eigen ontwikkeling.’[52]

---

[50] Zanten-van Hattem, M., a.w.

[51] The Four Worlds Development Project, *The sacred Tree; Reflections on native American spirituality,* University of Lethbridge, 4401 University Drive, Lethbridge, Alberta, Canada TIK 3M4

[52] Idem.

Wat de schrijvers de Indiaanse jongeren — en ons — willen leren via *The Sacred Tree*, is dat het leven van elk individu uniek is. Dat elk individu zich vrij en in gehoorzaamheid aan de Scheppende moet ontwikkelen. En dat hield Dietrich Bonhoeffer zijn vrienden ook voor.

Op weg naar de Europese Vrouwensynode (1994)

Sieth Delhaas

Kerkespoor, Protestantse gemeente Vught, juli/augustus 1994

Inleiding

Omdat de Generale Diaconale Raad mijn reis betaalde en om te laten zien dat het geld voor de diaconie niet alleen maar 'voor de armen' is, maar ook aan doeleinden wordt besteed die werken aan de afbraak van structuren die armoede in stand houden, doe ik verslag van een conferentie in Roemenië.

Ladies first

Na een wachttijd van enkele uren in de hal van het vliegveld voor binnenlandse vluchten in Boekarest, mogen de passagiers voor Sibiu en Tirgu Mures naar het gereedstaande vliegtuig lopen. Wachten, totdat de stewardess ons uitnodigt binnen te komen. Haar stem gaat verloren in het lawaai om ons heen. 'Ladies first', herhaalt één van de mannelijke crew-leden overluid. Onwennig gniffelend lopen we naar voren waar nog een stuk of vier vrouwen omhoog klimmen. We hebben de lege plaatsen voor het uitzoeken.

Deze vorm van beleefdheid tegenover vrouwen, waarom mijn reisgezel, Martina Heinrichs, vormingswerkster op Kerk en Wereld te Driebergen, en ik wat moeten lachen omdat dit fenomeen in Nederland met de opkomst van de emancipatiebeweging hoegenaamd verdwenen is, heb ik als typerend voor de positie voor vrouwen in Roemenië ervaren. En is dat in feite ook voor westerse vrouwen. Inderdaad, we hadden daar de eerste keus in het vliegtuig, maar voor het overige, vermoed ik, dat de mogelijkheden en middelen die ons vrouwen ten dienste stonden ver achter lagen bij de ons omringende mannen. Zo te zien voor het grootste deel westerse en inheemse zakenmannen die hun deel proberen te nemen in het nieuwe economische systeem in dit land.

Wij op weg naar een conferentie in Sibiu waarop juist de ingrijpende, meestal negatief uitpakkende veranderingen voor vrouwen in Oost-Duitsland en Oost-Europa én in de Europese Unie, door de politieke en economische omwenteling van de afgelopen jaren, centraal zullen staan.

Ervaringen om niet te vergeten

Met haar collega Heidemarie Wüst, directeur van de Evangelische Akademie Sachsen-Anhalt (ex DDR) organiseert Martina Heinrichs vanaf herfst 1992 ontmoetingen tussen vrouwen uit de Neue Bundesländer en Nederlandse (armgemaakte) vrouwen. Voor Nederlandse vrouwen, als burgeressen van een rijk westers land, kozen de Oost-Duitse vrouwen omdat de samenwerking met vrouwen uit het westelijk deel van Duitsland moeilijk bleek. In haar voordracht "… und plötzlich gehörten wir

zum reichen Westeuropa" formuleerde Wüst het zo: "We spraken dezelfde taal, maar toch een heel verschillend Duits. Wij in de DDR zitten met onze ervaringen tussen het rijke westen en Oost-Europa in. Die ervaringen willen wij niet vergeten. Wij hebben voor de Nederlandse vrouwen gekozen omdat zij bruggenbouwers blijken te zijn."

Tijdens een bijeenkomst in dit kader op de Akademie in Darlingerode, Harz, herfst 1993 ontmoette de Oost-Duitse/Nederlandse groep een aantal Roemeense vrouwen die hen voor mei 1994 uitnodigde voor een conferentie in Sibiu, het vroegere Hermannstadt in Roemenië. Ook zij wilden laten zien hoe gemakkelijk er in hun land, na de revolutie van december 1990, wordt afgezien van de kracht, kennis en ervaring van vrouwen op de arbeidsmarkt.

Intercultureel

In Roemenië leven veertien etnische groeperingen samen. Binnen al deze groeperingen nemen vrouwen een verschillende plaats in. Van deze verschillen getuigde enerzijds de opzet van het programma, anderzijds was deze er vooral op gericht als vrouwen samen te zoeken naar wegen hoe het op de loer liggende gevaar van etnische conflicten, ook internationaal, vanuit een hechte samenwerking tussen vrouwen kon worden voorkomen.

Dr. Lucia Briscan, arts uit Tirgu Mures, en betrokken bij de burgerrechtenbeweging *Citizens Aware*, benadrukte in haar lezing *Interkulturelle Frauenbeziehungen* het voordeel van een etnisch gemengde bevolking en dat de Roemeense cultuur de afgelopen honderd jaar heeft geprofiteerd van het samenleven van Joden, Armeniërs, Roemenen, Saksen, Zigeuners en Hongaren. "De onderlinge uitwisseling heeft een nieuwe cultuur geschapen." Zij deed een beroep op vrouwen internationaal samen te werken, want internationale spanningen zijn het resultaat van gettovorming en nationalisme.

In Sibiu hebben vrouwen van diverse etnische achtergronden, thuis gekomen na onze ontmoeting herfst 1993 in Darlingerode, een Forum opgericht. Doel van het Forum is allerlei thema's aan de orde te stellen en zo nodig naar buiten te brengen die de vrouwen zelf belangrijk vinden.

De werkloosheid van vrouwen staat voorop, evenals de politieke situatie van de stad en de vervuiling daarvan. Het Forum is betrokken bij een stichting die er zich voor inzet om door Duitsland afgewezen asielzoekers een nieuw bestaan te geven en er wordt samengewerkt met de leiding van het stedelijk kindertehuis waar honderden verweesde kinderen zijn ondergebracht. Het stadsbestuur is op het matje geroepen over de toenemende vervuiling in de straten, de vuilverbranding die een onacceptabele luchtverontreiniging veroorzaakt, het toenemende verkeer en het miserabel openbaar vervoer waarop vooral vrouwen en kinderen zijn aangewezen. Bedrijven die vrouwen in dienst nemen worden door het Forum in het zonnetje gezet.

Aan de Ronde Tafel, die het Forum maandelijks organiseert kunnen ook mannen aanschuiven, maar het gaat over vrouwen en door vrouwen aangedragen thema's.

Arbeid

Het thema van de conferentie *Heimchen am Herd — nein danke!*, waaraan Martina en ik deelnamen en die plaatsvond van 12 tot 15 mei jl., wilde vooral het insluipende gevaar registreren van de toenemende werkloosheid van vrouwen. Hoewel de Oost-Europese vrouwen vaak hoog gekwalificeerde banen hebben/hadden en uitstekend gemotiveerde deelneemsters waren en zijn aan het arbeidsproces, en vooral tijdens het socialistische tijdperk het openbare leven mee gedragen en vorm hebben gegeven, is de druk vanuit de politiek op vrouwen om zich terug te trekken in huis, zeer groot. "Vrouwen trekken zich Europa-breed bijna geluidloos terug in de keuken, als de dienende in het onzichtbaar gemaakte gezinsleven."

Akademie-directeur Annemarie Wüst, zelf ingenieur, waarschuwde de Roemeense vrouwen zich te weren opdat het hen niet zou vergaan als de Oost-Duitse vrouwen in de jaren na de Wende.
"In de DDR werkte 90% van de vrouwen in vaak hooggekwalificeerde functies. Daarnaast hadden zij hun gezin, hun kinderen en hun vrijetijdsbezigheden. Na de *Wende* liep de werkloosheid onder de vrouwen op tot 45%. In West-Duitsland werkt traditioneel slechts 45% van de vrouwen buitenshuis. Onze 90 % vond men in Bonn niet normaal. Onze vrouwen moesten maar liever als goede huisvrouwen en moeders thuis blijven. Pas als de verhoudingen tussen Oost en West gelijk getrokken waren en ook bij ons niet meer dan 45% van de vrouwen werkt, zou de overheid weer iets aan vrouwenproblemen gaan doen", aldus Wüst.

Westerse gezinspolitiek

De lezing van Martina Heinrichs ging over gezinspolitiek en armoedebestrijding in de westerse landen van de Europese Unie. Zij wees erop dat gezinspolitiek in het kapitalistische Westen altijd neerkomt op het primaat van het kostwinnersbeginsel. Daarop zijn de belastingvoordelen afgestemd. Daardoor is het voor het gezinsinkomen vaak nadelig als vrouwen kleine, meest slecht betaalde baantjes buitenshuis hebben, terwijl de man het grootste inkomen verdient. De meeste oudere vrouwen in het Westen zijn door het kostwinnersbeginsel financieel volkomen afhankelijk van hun echtgenoot en hebben geen eigen inkomen. Dat is geen probleem zolang het huwelijk goed gaat. Gaat het fout dan zijn de vrouwen meestal, en niet zelden ook de kinderen, financieel slecht af. In het kapitalistische systeem is men niet werkelijk geïnteresseerd in de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt.

Heinrichs visie op de situatie in West-Europa veroorzaakte nogal wat consternatie onder de Roemeense vrouwen vanwege de hoge verwachtingen die in dat land heersen over een aansluiting bij de Europese Unie. Heinrichs lezing zal in het Forum bestudeerd worden zodat de leden er op voorbereid zijn wat er met de EU op hen af komt.

Huwelijkswetgeving

Mijn eigen bijdrage hield het antwoord in op de vraag waarom Nederland — daarbij gezelschap gehouden door Ierland — wereldwijd gezien het kleinste percentage buitenshuis werkende

vrouwen heeft. Vanuit een historisch perspectief, beginnend in de zeventiende eeuw met invalshoeken vanuit economie, politiek, ideologie en religie, werd bekeken wat huwelijkswetgeving en het kostwinnersprincipe Nederlandse thuisvrouwen heeft opgeleverd.

In de discussie bleek dat echtscheiding in het huidige Roemenië een praktisch onmogelijke zaak is. Een echtpaar moet 70.000 Lei neertellen voor een scheiding. Het maandinkomen van 100 Lei per maand van een tandarts, diende als vergelijkingsmateriaal. Uit de persoonlijke verhalen blijkt dat de familie- en huwelijkssituaties in het gastland in te veel gevallen uitermate zwaar en triest zijn. Het feit dat families van drie generaties inclusief nog thuiswonende broers en zusters bij gebrek aan voldoende huisvesting moeten samenleven in twee of drie kamers, draagt belangrijk bij aan een uitzichtloos privéleven en een zware claim op het leven van vrouwen en kinderen in een door patriarchale verhoudingen gedomineerd familieleven.

'Ladies first', blijkt dus, ook in het licht van een veranderend Europa, niet meer dan een bizarre beleefdheidsfrase.

Mijmeringen bij een witwas verhaal (1994)

Sieth Delhaas

Schrift, juni 1994

Inleiding

Het leuke van een uitnodiging-met-opdracht om te schrijven in dit geval over een verhaal als Noach, vind ik, dat je aan kunt haken bij de vraag die gesteld wordt door de redactie. De vraag die ik kreeg, geeft me veel vrijheid en opent zelfs komische mogelijkheden:

- wat moet ik met een God die onschuldige dieren vernietigt?
- wat moet ik met zo'n verhaal aan?

Het zijn eigentijdse vragen. Ze openbaren iets van de tijd waarin wij leven. Een tijd waarin een groeiende groep mensen zich meer en meer bezorgd maakt over het lot van dieren in een milieu dat door mensen steeds meer wordt vervuild en de kant van totale vernietiging dreigt op te gaan. Daaruit komt logisch de vraag voort: als ménsen zich om dieren in dat milieu al zorgen maken, wat is dat dan voor een gód die dat kennelijk niet deed in dat zond-vloedverhaal. Een god die de dieren op een enkel paar na, rustig laat verzuipen? Dat woord gebruik ik maar, want in zo'n groots en vooropgezet vernietigingsplan in zo'n grote plas vind ik het woord verdrinken te beschaafd. De vragen van de redactie openbaren ook iets van de vrijheid waarmee mensen in deze tijd om durven gaan met de Heilige Schrift.

Als je op de vragen ook eerlijke en eigentijdse antwoorden geeft dan zou je dat verhaal en die god naar mijn mening zonder meer als onbruikbaar van de hand kunnen doen. Echter wij leven binnen de christelijke, kerkelijke cultuur met een joods-christelijke traditie en zelfs binnen feministische theologie, waarbij ik betrokken ben, gaan we door met nadenken over 'de' God die we in de bijbel hebben leren kennen. Daarom wil ik toch proberen het verhaal over Noach en de watersnood zo serieus mogelijk te nemen.

Oerverhaal

Ik heb het woord 'de' voor God in de vorige alinea niet voor niets tussen aanhalingstekens gezet. Dat komt omdat een uitspraak van prof. H. Kuitert me te binnen schiet die ik vaak gebruik in mijn cursussen over feministische theologie en over het ontstaan van godsbeelden: 'Al het spreken over boven, komt van beneden'. Ik denk tegelijkertijd aan een commentaar op koningshymnen die stammen uit dezelfde streek en oertijd als het verhaal over Noach en de watersnoodramp. Daarin gaat het over de vraag of in die tijd de stadsbevolking van een bepaalde stadsstaat het gezag van de vorst kon beïnvloeden. Men veronderstelde dat er een vorm van 'democratie' bestond. Men maakte dit op uit het feit dat er in deze koningshymnen

sprake is van een godenwereld die bestuurd wordt volgens zekere democratische regels. Dus de theologie van die tijd zou de godenwereld hebben ingericht volgens het model van hun eigen maatschappij. Ook hier wordt dus ‘boven’ gedacht, zoals ‘beneden’ zichzelf hoogstwaarschijnlijk had georganiseerd. Voordat we ‘de’ god uit het Noach-verhaal en het verhaal zelf maar laten verdwijnen, kunnen we wellicht eerst eens kijken wie dat verhaal en die God hebben gecreëerd en waarom.

Het zondvloed verhaal is een oerverhaal, ook wel mythe genoemd, dat in meerdere culturen voorkomt. In de bijbel wordt het gebracht als een oordeel over de slechtheid van de aardebewoners, en daarmee als één van de argumentverhalen waar en waarom God gaat ingrijpen in het verloop van de geschiedenis van de wereldbevolking die tenslotte uitloopt op de uitverkiezing via Abraham naar het volk Israël. In die geschiedenis wordt tegelijkertijd ‘de’ God gecreëerd.

Belangstelling voor mythes

Richard Cavendish zegt in zijn inleiding tot het boek *Mythologie van de gehele wereld* dat de belangstelling voor mythologie de laatste honderd jaar steeds is gegroeid omdat mensen beseffen dat mythen geen kinderachtige verhaaltjes zijn of een voorwetenschappelijke verkenning van de wereld, maar betekenisvolle inzichten in de werkelijkheid. Mythes zijn niet alleen verhalen uit het verleden, maar ook het heden kent zijn mythes.

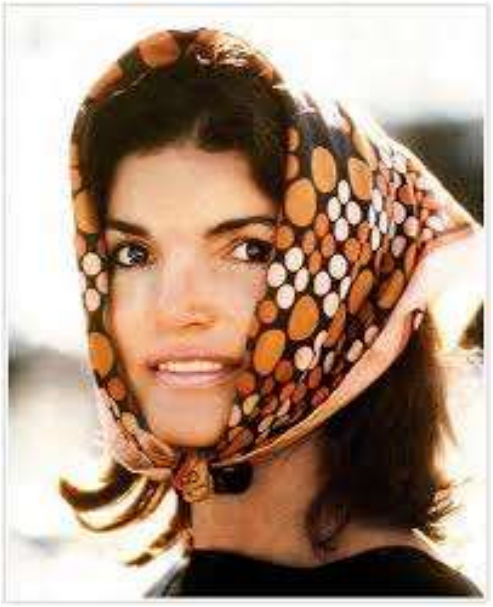

Als ik dit schrijf is de voormalige first lady van de Verenigde Staten Jacqueline Kennedy zojuist overleden. Door haar houding, vooral rondom de moord op haar echtgenoot en haar zwijgen over haar leven en gevoelens daarna, is zij al bijna tot een mythe geworden. Niet door die houding en haar gedrag alleen, maar hoe mensen daaraan betekenis hebben gegeven. Kennelijk hadden en hebben Noord-Amerikanen en vele bewonderaars van haar buiten Amerika, in haar houding en gedrag iets herkend, dat de basis kan vormen voor zeden, gewoonten en waarden. Iets in haar houding en gedrag is herkend als waardevol voor hen, wat in de wereld van de laatste decennia verloren is gegaan of dreigt te gaan. Cavendish zegt zelfs dat je mensen niet kunt begrijpen als je hun mythes niet begrijpt. In een verklarende woordenlijst in zijn boek is zelfs te lezen dat alleen al door het luisteren naar een mythe een catharsis, een loutering van de menselijke ziel kan ontstaan.

Cultische reiniging

Zoals de Romeinen enkele eeuwen voor onze jaartelling hun religieuze mythes ontleenden aan de Grieken, zo is het zondvloedverhaal ontleend aan een oude Mesopotamische mythe. Mesopotamië, het gebied waar de Eufraat en de Tigris stromen, het gebied waar de stad Ur heeft gelegen, de stad waar vandaan Abraham en Sara met hun gevolg zouden zijn weggetrokken om zich in ‘het land dat Ik u wijzen zal’ te vestigen. De mythe van de grote

vloed is de bekendste mythe uit Mesopotamië. Niet zo vreemd dat de mythe juist in dat gebied speelde omdat beide rivieren, in een overigens zeer droog klimaat, regelmatig buiten hun oevers traden. Daardoor was er vaak sprake van een watersnood waarvoor de mensen op de vlucht gingen; de vloed die door de góden zou zijn gezonden om al het leven op aarde te vernietigen.

Bij de Mesopotamische versie van het zondvloedverhaal zijn vier goden betrokken die de zondvloed voorbereiden. Een vijfde god openbaart aan de man Utnapishtim een plan om een boot te bouwen en het vege lijf te redden. Behalve proviand en zijn gezin haalt de man zilver en goud aan boord en wilde dieren.

De stormen en regens die losbarsten na de voltooiing van het schip, jagen zelfs de goden angst aan. Als Utnapishtim na verloop van tijd de vloed blijkt te hebben overleefd, is één van de aanstichtende goden boos en later wordt de overlevende naar een ver afgelegen plaats 'aan de monding van de rivieren' gebracht waar hij verder leefde.

In tegenstelling tot het Mesopotamische verhaal waar meerdere goden die het bovendien met elkaar oneens zijn, een rol spelen, heeft in de bijbelse mythe slechts één god het voor het zeggen. Hij wil de mensen van de aardbodem uitroeien omdat hun boosheid groot was en omdat alles wat ze bedachten 'te allen tijde' slecht was.

Uitroeiing

Het witwas-idee in beide verhalen is echter gelijk: de uitroeiing van de mensheid. In het ene verhaal blijft één gezin min of meer per ongeluk gespaard door de onenigheid van de goden, in het andere geval mag één familie het menselijk geslacht voortzetten omdat het hoofd van het gezin, de man Noach, een rechtvaardig man was.

Het gegeven van het uitroeien zou wellicht als een cultische reiniging kunnen worden opgevat. Bij de opgravingen van Uruk, een stad vlakbij het Ur waar Abraham en Sara woonden, is men ook op een dergelijk verschijnsel gestoten. De vondst van de resten van een tempel daar doet vermoeden dat op een gegeven moment — circa 2000 voor Christus — een tempelcomplex, gewijd aan een bepaalde godheid, is afgebroken en de inventaris van het heiligdom is bijgezet in een soort grafkamer in een bouwput. Vervolgens zou het hele terrein zijn geëgaliseerd ter hoogte van de begane grond en cultisch gereinigd met brandoffers in, zoals de opgravingen verraden, daartoe speciaal aangelegde groeven, die men na het ritueel heeft opgevuld. Daarna zijn nieuwe gebouwen opgetrokken, gewijd aan een andere godheid.

Men zou dus kunnen veronderstellen dat het uitdelgen een gewoonte in die oudheid is om zich van iets te ontdoen waar men geen oplossing voor wist, of wat men gewoon beu was: en het smartte Hem in zijn hart (Gen. 6:6). Het bijzondere daarbij is dat men dit uitroeien toeschrijft of overlaat aan een godheid: god wilde het. En zo laat de mens de door hem gemaakte god zijn problemen oplossen.

Geen naam en geen gezicht

Het fenomeen van het uitwissen, het witwassen is niet opgehouden in de oude tijd. Ook in tijden van het christendom en de wereld daarbuiten is dat verschijnsel nog een geliefd middel om uit de problemen te raken. Ik denk dat de moderne wapens daarvan een gruwelijk voorbeeld zijn. Vroeger een watervloed, vandaag kernwapens en scuds.

Rosemary Radford Ruether, de Amerikaanse feministische theologe heeft eens geschreven dat het zelfs een eigenschap is van het christendom om het één voor het ander uit te wissen: ‘De tragiek van het christendom is, dat het niet alleen de beleving van zijn historische verwantschap met het jodendom uit het oog verloor, maar dat elke nieuwe kerk zichzelf ziet als vervanging van de kerk waarvan zij zichzelf heeft afgescheiden. De nieuwe kerk meent het ware geloof en de geest te bezitten die de dode letter van de oude kerk vervangt.’

Terug naar de bijbeltekst en de startvraag. Genesis 6 vermeldt: de boosheid van de mensen was groot en God wil ze uitroeien en in één adem ook het vee, het kruipend gedierte en het gevogelte. De vraag is: wat moet ik met een god die onschuldige dieren vernietigt?

Voordat ik die vraag beantwoord, is er nog iets anders te constateren. Opvallend is dat in het verhaal over Noach zijn vrouw niet aan het woord komt. Ze heeft geen naam en geen gezicht. Ook de vrouwen van de zoons niet, die zelf wel een naam krijgen. Waar God Noach zegt in de ark te gaan met zijn vrouw, zijn zonen en hun vrouwen, staan deze vrouwen in het rijtje van de wijfjesdieren die met hun mannetjes mee de ark in moeten, namelijk als baarmoeders. Via hen moet het mensengeslacht worden voortgezet omdat Noach een rechtvaardig man was. Waar vrouwen geen naam en geen gezicht krijgen en niet aan het woord komen, daar kan het met de schepping nooit goed gaan. De traditie en de werkelijkheid van vandaag bewijzen het.

Het vee, het kruipend gedierte en het gevogelte des hemels (vers 7) staan nog steeds aan de dreiging van uitroeiing bloot.

Wie schept God?

Dus toch maar het verhaal wegdoen? Wat moet ik met een god die dieren vernietigt? Wat moet ik met zo’n verhaal?

Deze religieuze mythe over Noach is een eenzijdig verhaal uit de tijd dat alleen mannen de lakens uitdeelden en met de goden communiceerden. Dat ging zo eeuwen door. En gaat grotendeels nog door. Verhalen uit protestantse en katholieke tradities — om maar binnen onze eigen godsdienst te blijven — getuigen daarvan. Ik ben het daarom roerend eens met wat dr. Annelies van Heijst zei in de televisie-uitzending *Inspiratie* van de IKON (in de Bazuin van 6.5.1994 staat het opgeschreven): ‘Ik kies voor moderne, actuele verhalen omdat dat heel sterk onderbelicht terrein is wat door veel theologen amper is ontdekt. Het is niet zo dat ik bijbelverhalen helemaal zou willen loslaten, integendeel’. Van Heijst wil moderne verhalen gebruiken om dichter bij de dimensie van het lijden in het menselijk bestaan komen. Ik denk dat vrouwen in het algemeen en om allerlei redenen — en vandaag wagen ze dat uit te spreken — behoefte hebben aan andere dan de door mannen samengestelde bijbelverhalen en mythes, omdat vrouwen behoefte hebben hun eigen levens in verhalen te herkennen.

In de oude (bijbel)verhalen wordt doorgaans een god gepresenteerd die de hare niet is. Een god, die, zoals in de mythe van Noach, vernietigt: mens en dier. Een god die vrouwen doorgaans niet ziet staan, tenzij er zonen voor

mannen gebaard moeten worden. In de verhalen over die god herkennen vrouwen zich ten diepste niet. Miljoenen vrouwen over de hele wereld, die zich van hun vervreemding van de door mannen gecreëerde godsbeeld bewust zijn geworden, zijn op zoek naar een andere God. Zij doen dit door het leven zelf onder woorden te brengen. Het leven te accepteren zoals het zich voordoet door het conflict met dat leven aan te gaan. Het leven te lijf gaan en niet, als je er niet uitkomt, te vernietigen. Die oplossing zocht de man in het verhaal van Noach — en dat gebeurt in vele verhalen daarna — in een god die hij de problemen liet uitwissen in plaats van te proberen ze langs de koninklijke weg op te lossen.

Het is de mijne niet

Wat moet ik met zo'n god? Een god die mens en dier vernietigt? Het is de mijne niet en daarom ben ik in deze tijd vooral één en al oor voor de verhalen van vrouwen en andere niet-gehoorde mensen. Ik hoop daarin een stuk meer van God te weten te komen. Een stuk waarin ik mijn eigen leven en dat van zoveel andere mensen kan herkennen. Toch doe ik de bijbel en de joods-christelijke traditie niet weg. Waarom niet? Noach werd, zo vertelt het verhaal, uitverkoren om zijn rechtvaardig zijn. Hij gaat aan de slag en bouwt zijn ark, waarmee hij zijn eigen en het vege lijf van zijn familie kan redden. Hij verzuimt om met zijn god in discussie te gaan over de rest van de wereldbevolking. Laat hij die gewetenloos over aan hun verdrinkingslot? Een paar hoofdstukken verder echter horen we Abraham pleiten voor de bewoners van de steden Sodom en Gomorra. Ook die wil god gaan vernietigen vanwege hun gewelddadig gedrag. Abraham daagt god uit tot het uiterste. Die lijn wordt geleidelijk aan helderder. En nog vele bijbelhoofdstukken later worden er door Jezus opnieuw mensenlevens ter discussie gesteld tegenover machtige tijdgenoten die ook al beweren namens god de wijsheid in pacht te hebben.

Eindelijk, de twintigste eeuw na Christus zijn vrouwen aan het woord. Zij ontdekken dat God nog te eenzijdig is verhaald. Nauwelijks vrouwen, weinig verworpenen der aarde hebben hun verhalen kwijt gekund over hùn ervaringen met Haar/Hem. Dus wat moet ik met dat verhaal? Niet veel. Alleen dat er toen al redding was voor een rechtvaardige en dat geweldenaars er aan gingen. Misschien dat ik met die twee wetenswaardigheden in mijn achterhoofd vandaag verder kan vechten tegen zich als goden verheffende geweldenaars die dieren en mensen uitroeien. En dat ik vooral op zoek wil gaan en wil blijven luisteren naar verhalen en ervaringen van mensen die gaan over een god die mensen en dieren beschermt en in leven houdt.

Ros. Radford Ruther, Disputed Questions, Ed. Robert A Raines, Abingdon 1982

Armoede raakt ons allemaal (1993)

Moderne armen komen niet om geld, maar vragen om bondgenoten

Sieth Delhaas

de Bazuin, 8 juni 1993

"De afgelopen vijf jaar zijn er 220.000 armen bijgekomen."
DISK-directeur Hub Crijns

Inleiding

Tijdens het programmaonderdeel 'Armoede raakt je' van de bijeenkomst De arme kant van Nederland, was het pijnlijk te ervaren dat na de uitgebreide presentatie van het forum, het merendeel van de aanwezigen vertrok en de rest — de armen en direct betrokkenen — achterbleef om de discussie voort te zetten of aan te horen. Of dit de vertrekkenden is kwalijk te nemen kan hier in het midden blijven. En ook of het tekenend is voor de (des)interesse voor armoede dicht bij huis. Anderhalf uur is lang als men ook graag iets wil meemaken van andere programma's. Aan de andere kant is de discussie over armoede in Nederland ook na anderhalf uur zeker nog niet ten einde.

Zorgarbeid leidt tot armoede

Aan het begin van de discussie over 'armoede raakt je' memoreerde Hub Crijns, directeur van het oecumenisch industriepastoraat DISK, hoe belangrijk het is met het armoedevraagstuk bezig te zijn. Want vijfjaar geleden, toen de kerken de alarmklok over armoede luidden, leefden er 700.000 mensen op of onder het minimum, vandaag zijn dat er 920.000.
En wat de politiek betreft: armoede is geen lot, maar een zaak van politieke keuze. Het waren de bijstandsvrouwen, al dan niet met kinderen, en de alleenstaande oudere vrouwen, die vanaf het begin van de jaren tachtig als armen voor het eerst sinds jaren weer eens bij de diaconieën en caritasinstellingen aanklopten.
Deze kerkelijke instanties waren zulke vragen allang ontwend.

Ploni Robbers-van Berkel, voorzitter van de 'Arme Kant van Nederland', meldt dat deze moderne armen niet in de eerste plaats om geld komen, maar de kerken vragen: 'wees onze bondgenoot'. Daarbij is het aardig te weten dat het Landelijk Oecumenisch Project Kerkvrouwen-Bijstandsvrouwen vorige maand berichtte, dat zorgarbeid voor ruim 700.000 vrouwen tot armoede heeft geleid. Ik begrijp nu, waarom mannen zo slecht voor dit soort arbeid te vinden zijn.
'Hoe raakt armoede professor Harry Coenen', vroeg discussieleidster Maartje van Weegen hoogleraar algemene sociale wetenschappen in Utrecht. "Bij arbeid gaat het niet alleen om betaalde arbeid. Er zijn vele andere arbeidsvraagstukken en er is grote ongelijkheid door

onbetaalde en betaalde arbeid", zo stelde hij.
Toos Jongma, voorzitter van het CDA-Vrouwenberaad, wist dat veel alleenstaande vrouwen, vijftigplussers vooral, nog niet gewend zijn om voor zichzelf te zorgen. Nu wordt duidelijk dat vrouwen die alleen zijn komen te staan doordat zij weduwe zijn geworden of gescheiden zijn, in armoede terecht komen. Jongma, met haar 5.500 CDA-vrouwen, probeert de politiek oog te laten krijgen voor de positie van die vrouwen.

Zorgarbeid niet gehonoreerd

Zo'n opmerking prikkelt ongelooflijk en Jongma kreeg even wat te verduren.

Want weduwen en bijstandsvrouwen zijn natuurlijk heel goed in staat voor zichzelf te zorgen, meer nog, ze hebben vaak tientallen jaren lang niet alleen voor zichzelf, maar meestal ook nog voor mannen en kinderen gezorgd. Alleen: overheid en samenleving honoreren die zorg niet en geven haar na het vertrek — op welke manier dan ook — van de partner, niet voldoende middelen om de zorg voor zichzelf materieel op een menswaardig peil te houden.

Robbers stelt terecht tegenover Jongma: "Vrouwen móchten eenvoudig niet werken. Vrouwen werden ontslagen als ze trouwden of kinderen kregen. En diezelfde vrouwen zitten nu in de armoede." Ze raadde de CDA-vrouwen aan de vooroordelen die in de politiek heersen tegenover arme vrouwen te bestrijden en ook in eigen kring eens te kijken hoe men werkelijk tegen uitkeringsgerechtigden aankijkt. Robbers zelf had geleerd om samen te werken met de armgemaakten en naar hen te luisteren. Kortom: te proberen om werkelijk bondgenoot te worden.

"De regering en de bonden laten ons vallen." Clara Legêne, bestuurslid van de Acht Mei Beweging, vindt het niet plezierig, dat ze ook nog wordt aangekondigd als armgemaakte vrouw. "Dat is vernederend", maar het feit ligt er wel en in die hoedanigheid zit ze achter de tafel. Van haar zijn de woorden dat de armoede een collectieve keus is die in Nederland — door de politiek en de samenleving — wordt gemaakt.

Ruben Gowricharn, socioloog bij Sociale Zaken te Rotterdam, protesteerde tegen het mensbeeld van de overheid dat de doorsnee Nederlander neerzet als een calculerende egoïst. Alleen al uit de presentatie van het panel blijkt de afgang van de politiek als het om het armoedevraagstuk gaat.

Ad Bakermans (52) is ex-DAF-werknemer en nu actief in het crisiscomité. Na 36 jaar is hij op straat gezet door de leiding van een bedrijf, waar alle werknemers zich zo aan verknocht wisten. Hij noemde de aanzegging van de ene dag op de andere "de meest onsympathieke manier van ontslag". Hij is het meest verbitterd. De werknemers daar dachten dat bij hun bedrijf alles zo goed geregeld was. Maar het sociale plan van DAF was door de banken weggekocht. Ook de bonden blijven voor hem staan als machteloze organisaties als het om de overmacht van het kapitaal gaat. Bakermans: "Je ligt na zo'n massaontslag aan de kant. Niemand kijkt naar je om. Deze dag is de eerste die aandacht aan ons geeft."

Betaalde arbeid centraal

Gowricharn vindt, dat we met z'n allen toch niet moeten vergeten dat Nederland een paradijs op aarde is, want mevrouw Clinton oriënteert zich op Nederland als het gaat om de hervorming van de gezondheidszorg in de Verenigde Staten. En daarom, vindt hij, moeten we knokken om dat paradijs te behouden en ervoor zorgen dat het stuk beschaving dat de sociale zekerheid is, ons niet wordt afgepakt.

Coenen waarschuwt, dat we moeten letten op het historisch proces. In 1964 is de Algemene Bijstandswet aangenomen en vanaf dat moment werd iedereen een burger. Maar door de economische recessie, door een ideologische verandering zie je minderheden ontstaan en worden deze groepen gestigmatiseerd. Hij verwijt de overheid dat er beleid wordt ontwikkeld ter bestrijding van uitkeringsfraude, terwijl geen van de onderzoeken die naar fraude zijn gedaan representatief is. Dus het moet verboden zijn op die basis beleid te maken.

Legêne, refererend aan de vrije keus die elk mens heeft, prijst zich gelukkig dat ze, juist vanuit haar gebrek-aan-geld-situatie, niet mee hoeft te doen aan de waanzinnige keuzes die mensen worden opgedrongen: dure sportschoenen, vliegvakanties, en hoe vaak per jaar? En Robbers verwijt de regering dat zij er bewust voor kiest de lonen niet te laten achteruit gaan, maar de uitkeringen wel.

Coenen verwijt de vakbeweging dat zij zich van oudsher gespecialiseerd heeft op betaalde arbeid. Hij vindt dat zij zich ook op vrijwilligerswerk en huishoudelijke arbeid had moeten richten. Ja, waarschijnlijk waren er dan niet zoveel armgemaakte vrouwen geweest. Coenen verwacht dan ook dat het nog jaren zal duren voordat het taaie gevecht voor honorering van al het werk nog maar begint. Hij steekt daarbij een pluim op de hoed van de Vrouwenbond FNV en de dito Voedingsbond die al jaren voor een basisinkomen vechten. Met zo'n inkomen voorkom je eveneens fraude. "Ja", vindt Gowricharn, "want het sociale zekerheidsstelsel is door het bedrijfsleven als afvalbak gebruikt."

Vier visies

In het praatpapier dat 'De arme kant van Nederland' voor deze bijeenkomst had gemaakt werden vier visies aangedragen om tot oplossingen van het armoedevraagstuk te komen:

- Visie op het economisch systeem. De marktgeoriënteerde economie werkt vooral via een afwentelingssysteem. Economisch zwakkeren zijn de dupe. Is een systematiek mogelijk, die zowel de lusten (welvaart, bestaanszekerheid, status) als de lasten (armoede, bestaansonzekerheid, isolement) eerlijker verdeelt?
- Visie op solidariteit. De joods-christelijke traditie is aanspreekbaar op diaconaat, het naaste worden van de medemens in nood. De nood kan zo groot zijn, dat deze de private en groepsmogelijkheden te boven gaat. Op dat moment moet solidariteit bij wet geregeld worden.
- Visie op mensen. Politici en economen zien mensen veelal als kostenfactoren, als calculerende eenheden of als onafhankelijke egoïsten, die geprikkeld moeten worden tot

zelfstandigheid. Is een andere visie op mensen nodig en zal die een ander beeld geven aan de mogelijk geachte oplossingen?

- Visie op individualisering. De emancipatie van diverse groepen in Nederland heeft geleid tot een geïndividualiseerd leefpatroon, dat zedelijk en cultureel zeer hoog staat. Deze positieve tendens wordt sociaaleconomisch lang niet gedeeld. Daar ontstaan heel snel verschijnselen als onderbetaling, ongelijke behandeling, economische afhankelijkheid en zorgafhankelijkheid. Is het doorvoeren van individualisering op sociaaleconomisch terrein, vooral in de sociale zekerheid, mogelijk?

Een laatste vraag die bij mijzelf opkwam aan het einde van de bijeenkomst was: stel dat Nederland geen economische recessie doormaakte, stel dat de DAF-werknemers en met hen vele, vele werknemers de laatste jaren niet de wacht was aangezegd door zovele werkgevers, zouden de bijstandsvrouwen dan nog steeds in haar eentje moeten knokken om gehoord en erkend te worden bij kerk, politiek en samenleving?

Misbruik van vrouwen en de dubbelzinnigheid van Gods Woord (1993)

Sieth Delhaas

de Bazuin, 5 november 1993

> *“Incest heeft alles te maken met hoe seksualiteit beleefd wordt en seksualiteit heeft binnen het christendom altijd een slechte plek gehad.”*

Inleiding

Deze weken organiseert het Katholiek Bureau voor Sexualiteit en Relaties (KBSR) in de oostelijke provincies een aantal trainingen voor pastores over pastoraat en incest. Sinds er vanaf het midden van de jaren tachtig vanuit de *Vrouw en Geloofbeweging* druk is uitgeoefend op de kerken om zich ook voor dit probleem te interesseren, komt er binnen het pastoraat geleidelijk meer aandacht voor. Hoe zijn pastores zelf gevoelig geworden voor dit onderwerp? Wat betekent dit voor hun theologiseren en hoe reageert de gemeente daarop?

Sieth Delhaas laat drie predikanten aan het woord.

Vanuit de ervaring

Dominee dr. J. Hoek, verbonden aan de Hervormde Kerk (Gereformeerde Bond) te Veenendaal, auteur van ‘Incest, wat gaat dat ons aan?’ (1989) over de problematiek:

“Ik ben vijftien jaar geleden in mijn eerste gemeente met incest in aanraking gekomen en in mijn huidige gemeente nog een keer met twee slachtoffers. Mijn vrouw is arts en zij houdt veel lezingen voor vrouwenverenigingen en zo spreken wij regelmatig samen hierover vanuit pastorale en medisch-psychologische kant.

Vanuit die ervaring ben ik ingegaan op het plan van de uitgever om voor de gereformeerde gezindte iets te schrijven over incest, omdat er voor die kringen nog niets over geschreven was. Ik moet eerlijk zeggen dat ik, toen ik me met deze problematiek meer bezig ging houden, me ook realiseerde dat ik in het verleden signalen evenmin heb onderkend. In die eerste gemeente woonde een vrouw samen met twee broers. Zij zat erg in de put en pas later realiseerde ik me, dat dat met incest verband hield.

Je vangt de signalen ook niet op, omdat het tot voor kort in de maatschappij en de kerken niet mocht bestaan. Predikanten kunnen, door het woord in preken en in voorbeden te noemen, een sfeer scheppen, waardoor er openingen gemaakt worden naar het pastoraat. Maar ook mijn boekje is wel door collega’s gekocht maar niet door gemeenteleden. Het kost

mensen ook nogal wat om naar een boekhandel te stappen en een boekje over incest te kopen, bang als ze zijn dat men denkt dat ze er iets mee te maken hebben.

Hoe de boodschap horen

Toen ik voor het eerst de interviews met slachtoffers las in het boek van Imbens en Jonker ('Godsdienst en Incest'), hoe zij de bijbelfragmenten en preken hebben aangehoord, was mijn eerste reactie: hoe hebben ze het kunnen horen! Als je een beetje katechisatie hebt gevolgd, weet je toch dat het anders ligt. Maar ik heb intussen geleerd, dat ik voortaan moet uitgaan van de wijze waarop de boodschap wordt gehoord en jarenlang gehoord is. Vanuit die kennis zal ik mijn boodschap anders moeten verwoorden. Je moet je verplaatsen in de situatie van degene die incest heeft meegemaakt.

Er blijkt in de gemeente een grote onkunde te bestaan over de wijze waarop je met de beelden uit de bijbel dient om te gaan. Als je in dat boek van Imbens en Jonker leest hoe preekfragmenten over bijvoorbeeld David en Bathseba, Rachab, de hoer van Jericho en andere passages geassocieerd worden met vrouw en zonde, dan kun je niet meer onbevangen preken.

Ik probeer dit te voorkomen en te veranderen door, terwijl ik met mijn preek bezig ben, erop gespitst te zijn hoe ik beelden gebruik om dit soort kortsluitingen te voorkomen. Ik heb ook meer aandacht gekregen voor de patriarchale context en ik benadruk meer de cultureel gebonden situatie waarin de verhalen zijn ontstaan.

In de praktijk houd ik me niet aan een preekrooster. Ik ben daardoor vrij om dus wel eens een tekstgedeelte te gebruiken waarvan ik gemerkt heb dat dat in de gemeente speelt. Bijvoorbeeld dat stuk in Leviticus over de onreinheid van een vrouw nadat er een meisje geboren is. Die duurt twee maal zo lang dan wanneer er een jongen is geboren. Het is belangrijk om uit te leggen waarom dat zo was en dat zoiets met de cultuur van die dagen te maken had.

En in zo'n geval waar gesproken wordt over 'mannen die door vrouwen bevlekt zijn', zou je onmiddellijk de lezing moeten onderbreken en uitleggen waarom dat daar zo staat. Uitgaande van een volledige erkenning van het gezag van Gods Woord, kun je dan toch preken vanuit een gezichtspunt, dat die woorden gericht zijn tot mensen in een bepaalde situatie. Het komt veel meer aan op de nadruk op het hermeneutisch proces van de prediking.

Ik ben lid van de Hervormde Synode en ik merk daar, dat er in het algemeen een tendens is om anders met teksten om te gaan. Onlangs is er bij het Breed Moderamen een afvaardiging geweest van de Hervormde Werkgroep Incest om aandacht te vragen voor de zogenaamde 'Wirkungsgeschichte' van teksten in de prediking en dan zie je dat zo'n punt onmiddellijk word overgenomen.

Kritisch luisteren

Ja, en hoe je de gemeente zelf hiervoor gevoelig kunt maken? Wat het bijbellezen thuis betreft zou je er het beste aan kunnen werken via bijbelkringen en volwassenenkatechese. Maar 's zondags preek ik voor een paar honderd mensen en op zo'n kring doordeweeks komen er niet meer dan vijfentwintig.

In handreikingen vanuit de synode zie ik niet veel. Die belanden niet bij de gemeente. Een encycliek van de paus haalt meestal nog de pers en dat kan iedereen dan lezen, maar zover komt de synode niet.

Daarnaast hoop ik dat de gemeente zelf zo kritisch luistert dat zij ook predikanten aanspreekt op het niet zorgvuldig omgaan met teksten. Incest heeft alles te maken met hoe seksualiteit beleefd wordt en seksualiteit heeft binnen het christendom altijd een slechte plek gehad. Daardoor is er binnen kerkelijke kringen vaak sprake van verdringing van seksualiteit. Dat kan het gevaar opleveren dat dan eerder de stoppen doorslaan. In zulke gevallen kan er ook nooit sprake zijn van een open gesprek tussen ouders en kinderen over seksualiteit en zo blijft dit onderwerp in een taboesfeer hangen. Een ander punt is dan nog de verkeerde invulling van autoriteit en macht binnen het gezin. Men kan met het uitoefenen van gezag veel te ver gaan. Het vijfde gebod kun je naar twee kanten uitwerken, zoals Paulus doet in Efeze: ouders, tergt uw kinderen niet. Er zijn verhalen dat kinderen incest hebben laten gebeuren en verzwegen hebben juist op dit punt. Je hoort dan later: 'Ik wilde mijn vader niet te schande maken omdat er staat: eert uw vader en uw moeder. Als je dat dan op zondagochtend in de kerk elke keer weer voorleest, dan ben je je er wel van bewust hoe verkeerd zo'n woord van de Tien Geboden kan uitwerken. Dat is een verschrikking."

Minder naïef

Harry Pais, pastor in de Samen op Weg- gemeente Arnhem Zuid-Elden en Henk Hortensius, pastor in de Protestantse Streekgemeente Maas en Waal, zijn juist bezig aan een klinisch pastorale training van twaalf weken in de psychiatrische inrichting Zon en Schild. Ook zij zeggen 'minder naïef' dan voorheen om te gaan met bijbelteksten.

Pais: "Sinds ik me ervan bewust geworden ben dat dingen als incest gebeuren, ben ik er meer attent op hoe teksten worden gehoord, wie er onder mijn gehoor zitten en hoe mensen die blutsen hebben opgelopen luisteren naar verhalen als het gaat over liefde en vergeving. Hoe horen zij verhalen waarin de ondertoon van seksueel geweld zit? Je wordt attent op de mogelijkheden van misbruik van teksten en daarom is het belangrijk om de dingen bij de naam te noemen.

Onlangs stond de tekst op het rooster van zeventig maal zeven maal vergeven uit Mattheüs 18. Vergeving kun je dan uitleggen als dwang. Je móet elkaar vergeven, je móet van elkaar houden, zeker in de meest primaire relaties. Toen heb ik inderdaad nadrukkelijk in de preek gezegd, dat er situaties zijn waarin van vergeving in eerste instantie helemaal geen sprake kan zijn. Vergeving kan een heel lang proces zijn en er kunnen situaties zijn waar dat proces nooit op gang kan komen. Vergeving gaat nooit achter de rug van slachtoffers om."

Hortensius: "Toen de Richterenverhalen op het preekrooster stonden, merkte ik dat het verhaal van Jefta's dochter was weggelaten. Doordat ik gevoelig gemaakt ben voor verhoudingen tussen mannen en vrouwen en dit zelf nu ook zo voel, vond ik dat je dit verhaal niet over kon slaan. Op een tussenliggende zondag heb ik het verhaal behandeld en ben er heel confronterend mee bezig geweest. Wat zit er in aan goede boodschap, vroeg ik, maar tegelijkertijd heb ik hardop gezegd dat een dergelijke omgang van een vader met zijn dochter zo verschrikkelijk snel doet denken dat God zoiets ook legitimeert.

Als ik zo'n verhouding met name noem, kunnen ook vrouwen begrijpen dat ze niet gek zijn als ze zelf denken dat zo'n situatie helemaal niet kan. Dat je zo niet met mensen kunt omgaan

moet gehoord en in de kerk gezegd worden. Het spreken hierover maakt het tot een realiteit en tot nu toe mocht het daar niet zijn. Voor mij speelt vooral het aspect macht van de man een rol. Ik ben me bewust geworden van mijn positie als man binnen het pastoraat. Bijvoorbeeld als jongere man van veertig tegenover een oudere vrouw, of als man van veertig bij een jonge weduwe. Bij incest speelt vooral mee, dat sommige vrouwen door wat ze hebben meegemaakt eigenlijk alleen nog maar via een zichzelf overleverende openheid aandacht kunnen vragen. Als pastor moet ik daar oog voor hebben en met die openheid moet ik zorgvuldig omgaan. Ik alleen ben de verantwoordelijke. Wat mij tijdens de training op Zon en Schild schrijnend opvalt is, dat tachtig procent van de jonge vrouwen tussen de 20 en 35 jaar er zitten omdat ze psychisch vastgelopen zijn door incestervaringen. Dat werd tot voor kort helemaal niet onderkend."

TEKENINGEN WIM HESSELS

Pais: "Ik ben er gevoelig voor geworden doordat ik gescheiden was, in een eenzame positie zat en een vriendin had die sterk feministisch was. Dan word je in die problematiek gegooid en behoorlijk door elkaar geschud. Ik zat toen in het studentenpastoraat in Groningen en toen we een aantal diensten voorbereidden over hoe mannen en vrouwen met elkaar omgaan, kwamen juist de verhalen los van de vrouwen met de vraag aan de mannen: weten jullie wel waarover het eigenlijk gaat? Die verhalen waren voor mij schokkend nieuw. Het ging niet eens over incest, maar over het feit dat vrouwen 's avonds niet alleen over straat kunnen. Mijn reactie was: och, dat valt toch wel mee. Maar het idee van bedreigd zijn, het weten dat het gebeuren kan, was mij onbekend. Die verhalen hebben mij op het spoor gezet.

Signalen opvangen

Toen hebben we in een groep het boek van Imbens en Jonker gelezen en als je door die problematiek eenmaal geraakt bent, laat het je niet meer los. Maar de signalen opvangen vergt méér. Een tijdlang ben ik met een vrouw van 55 pastoraal onderweg geweest. Ze had me wel eens verteld, dat zij een buitenechtelijk kind had van haar zwager en dat dat haar hele leven onder een schaduw had gezet. Pas na een halfjaar kon ik dit als seksueel geweld benoemen. Zij was een jong meisje toen het gebeurde en haar zwager ouder en door de wol geverfd. Daarin zit dat machtsverschil. Zij is misbruikt, haar kind bij haar weggehaald, zoals dat toen nog ging, en zij had er bovendien een schuldgevoel aan over gehouden. Pas toen kon ik haar de vragen stellen: en uw zwager, heeft hij een schuldgevoel? Ook zij was zich niet bewust van de ongelijkwaardigheid die erin meespeelde. Hortensius: "In mijn studietijd in de jaren zeventig was er een actieve feministische groep waarbij mijn huidige vrouw. Daarin ben ik gevoelig geworden voor het machtsverschil. We hebben toen meegewerkt aan het project van de Wereldraad van Kerken over seksisme en het gezag van de bijbel. Bij mij is het eerst gegaan via ontkenning: het zijn anderen die het doen en het kan niet op zo'n grote schaal zijn. Vervolgens leer je zien dat je ook een potentiële dader bent, maar aan de andere kant:

waar ligt de grensoverschrijding waardoor sommigen dader zijn? Dat is wel belangrijk geweest. Vervolgens moet je leren jezelf te accepteren als man die altijd iets van een mengeling heeft van actief naar buiten treden en van ontvankelijkheid en tederheid. Als je dat ervaren hebt, raakt het je niet meer zo dat je erop aangesproken wordt dat je ook een man bent en in sommige opzichten ook het gedrag van een man vertoont."

Geloven met het lichaam (1993)

Sieth Delhaas

Informatie, Vrouw, geloof, maatschappij Zuid-Holland, mei 1993

Inleiding

Vorig jaar liep ik van 1 augustus tot 12 oktober mee met de Europese Vredespelgrimage (EPP'92). Een tocht van in totaal 4200 km — ik liep ca. 1100 km vanaf Albuquerque tot het einde — , die begon in St. Mary's in Georgia en eindigde voor de poorten van de Nevada Test Site. Dus dwars door de Verenigde Staten van Amerika.

Deze tocht, die juist in het zogenaamde Columbusjaar werd gehouden, had drie doelen:

- te protesteren tegen de voortgaande kernproeven;
- te pleiten om te stoppen met het delven van uranium;
- te pleiten voor teruggave van het land aan de Indiaanse volken.

In dit blad wil ik graag iets doorgeven van mijn gedachten die tijdens het lopen in mij opkwamen over religiositeit en lichamelijkheid. Ik doe dit op verzoek van de redactie enerzijds. Daarnaast wil ik mijn gedachten hierover in de loop van de tijd verder uitwerken en zien of deze bruikbaar zijn binnen het veld van feministische theologie/de vrouw- en geloofbeweging.

Ik wil proberen iets te zeggen over

a. de religieuze gevoeligheid die ontstaat bij het leven/lopen in de natuur;
b. het nadenken over andere godsbeelden, bijvoorbeeld in het contact met Indiaanse niet-christenen of Indiaanse christenen die hun eigen religieuze denkwijze en gebruiken geïntegreerd hebben;
c. verschillende Indiaanse rituelen.

Religieuze gevoeligheid

Ik heb hiervoor enige fragmenten uit mijn zeer slecht bijgehouden dagboek doorgelezen, maar vooral de gesproken brief nog eens afgeluisterd die ik vanuit de halfwoestijn rondom Flagstaff aan mijn kinderen stuurde.

In mijn dagboek lees ik dit: 'De mensen die in de kerk zitten worden uit de bijbelverhalen onderwezen. Veel Psalmen gaan over de woestijn. De woestijn wordt vaak als beeld gebruikt voor het geloofs- of geestelijk leven. Maar de westerse mens heeft geen enkele ervaring met de woestijn. Ze leven met hun achterste dat zich optilt van de gemakkelijke stoel in huis en zich weer neerzet op de autostoel. Ze zitten zondags in een z-houding in de kerkbanken. Beheerst. Ze ondergaan in hun godsdienstige leven niet de invloeden van de natuur. Hoe kunnen ze de beelden snappen die in de bijbel worden gebruikt?'

Soms loop je dagenlang alleen met de natuur. De groep is om je heen, maar twintig mensen in een onmetelijk uitgestrekt landschap is niets. Sommigen praten met elkaar. Ik wilde liefst zoveel mogelijk alleen zijn met mijn gedachten. Ik keek naar de bergen die op sommige plekken slechts erupties zijn van de aarde. Je wordt je bewust van de betrekkelijkheid van je leven enerzijds. In die zin van hoe ik bezig ben in mijn actieve bestaan. Het is geen betrekkelijkheid in negatieve zin. Het is iets geruststellends. Het gaf een gevoel van bij deze aarde te behoren. Iets geborgens. Ik voelde me er meer *thuis* dan in de drukke winkelstraten in onze dorpen en steden waar de blik alleen is gericht op koopwaar en waar mensen alleen betekenis hebben als koopkracht.

De woestijn

Ik ben intens van de woestijn gaan houden. De beelden die ik op de één of andere manier had meegekregen vanuit mijn (gods)dienstige opvoeding, van grote zandvlakten — zoiets als onze stranden maar dan heet en onafzienbaar — klopten niet. De woestijnen bleken in dit geval rijk begroeid met tientallen, misschien wel honderden soorten vooral minuscuul kleine bloempjes met de meest verrukkelijke kleuren.

De woestijn is voor mij niet meer een gebied dat spreekt over bedreiging en uitputting. Het heeft voor mij iets gekregen van begrijpen waarom gelovigen in de oudheid: de profeten, de eremieten en ook Jezus, zich daarin terugtrokken om bezig te zijn met hun god/innen.

Ik schrijf er nu misschien te verrukkelijk over omdat ik in een hedendaagse setting liep. Na elke twee uur lopen hadden we een pauze waar er altijd de auto was met de grote vaten water waaruit we konden drinken, zoveel als we wilden. Je vulde ook je veldfles weer met fris water. Dat *fris* is met een korrel zout. Het water had meestal een hogere temperatuur dan ons lichaam. Van dat water ben je de eerste dagen misselijk. Dan wordt water vocht. Water drink je dan niet meer voor de smaak, maar om het tekort aan vocht in je lichaam aan te vullen. Kortom door die watervraag word je je misschien wel voor het eerst in je leven bewust van je afhankelijkheid van dat belangrijke element water.

Ik ga niet uitwijden over hoe wij Europeanen en de VS-bewoners met water omspringen want dan wordt het een milieuverhaal. Nu praat ik over het afhankelijkheidsgevoel van dit element en hoe dit mijns inziens alles te maken heeft met het religieuze gevoel.

Er is nog een andere manier waarop die religieuze gevoeligheid ontwikkeld wordt. Het lopen, de beweging. Het ritme van de beweging, het alsmaar gaan, doet je lichaam op een nieuwe

manier gevoelig worden. Ik had soms het gevoel dat ik alleen mijn armen nog maar behoefde uit te slaan om op te kunnen stijgen. Als je daarbij iets afweet van voetzoolreflexie dan moet het zo zijn dat dit lopen met je hele voetzool, van de hiel zich afrollend naar de tenen, een geweldige stimulerende en voor mij inspirerende invloed heeft op het lichaam. Het lopen gaf een geweldige kick. En ook dit lichamelijke is religieus. Het seksuele als lichamelijkheid in harmonieuze relaties heeft voor mij altijd al iets religieus gehad, ma ar deze beweging van lopen en gaan was voor mij een nieuwe ervaring. Het begrip van een geschapen mens te zijn kreeg voor mij in deze beweging binnen deze natuur een nieuwe betekenis.

Godsbeelden

Toen we op 9 oktober aangekomen waren in de Nevada Woestijn, met op tweehonderd meter van onze kampplaats verwijderd de ingang en bewakers van de Test Site, sprak Corbin Harvey, de geestelijk leider van de Western Shoshones ons toe. Een ongeschoold man, die mij bewust maakte van wat een orale traditie is. De herhaling die inprent.

We waren ons er op dat moment intens van bewust dat we in een sterk vervuild, in de zin van bestraald, gebied verkeerden en dat we daar een kleine week zouden blijven.

Hij vertelde hoe hij had gezien hoe de natuur achteruit was gegaan sinds veertig jaar geleden de Test Site in hun gebied werd gevestigd, op hun land, dat de VS zogenaamd gehuurd hebben van de Shoshones.

‘Het eten neemt je leven’, vertelde hij. ‘De meeste mensen hier zijn heel erg ziek. Het leven van de vogels is aangetast. We moeten ons niet langer door de maatschappijen (die in opdracht van de overheid de uraniummijnen exploiteren en betrokken zijn bij de wapenproductie en -proeven) laten verdelen.’

Hij legde de nadruk op het belang van het gezamenlijk gebed van mensen over de hele wereld. Hij vertelde dat hun manier van bidden door de blanke man altijd is bespot; afgedaan als bidden tegen de zon. Dus heidens in christelijke ogen. ‘Wij bidden niet tot de zon. Wij bidden tot de Great Spirit, dezelfde God als die van de christenen, want er is maar één god, de Schepper. Wij praten tegen de zon en vragen om op ons te blijven schijnen. We praten tegen het water want, denk er om, het water is er niet altijd.

Op sommige plaatsen is het water opgedroogd en verdwenen. Soms is het water niet meer te drinken.

En we kunnen nergens water vandaan halen in deze woestijn.

De rotsen, de planten, alles is levend. Wij bidden voor deze levende dingen zodat zij hun leven kunnen voortzetten. Want ook zij ademen. We spreken tegen de wind. We danken en zegenen de wind die we inademen en ons in leven houdt. Wij danken en zegenen, maar wij vragen nooit. Wij zijn één met dit alles, niet verschillend ervan.

Veertien dagen optrekken met een groep bewust-levende Indianen — de meeste Indianen hebben zich helaas aangepast aan de V.S.-way-of-life -, maakt je gevoelig voor veel tot dan toe onbekende dingen. Mijn verhouding tot de natuur is veranderd. Ik heb begrepen wat het verschil is: jezelf, zoals de Indianen doen, deel van de natuur te weten, of jezelf, zoals de westerse christenen en de westerse wereld doet, als mens boven de natuur te verheffen. De gevolgen van dat denken zijn desastreus: voor onszelf en voor al het geschapene.

Wat enorme indruk op me heeft gemaakt is dat de Indianen de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen vanzelfsprekend vinden; dat ze homoseksualiteit accepteren. Al het geschapene komt immers van de *Great Creator en* wie zal daar kritiek op hebben? Binnen de christenheid moet daarover nog gediscussieerd of kan zelfs niet eens gediscussieerd worden.

Indiaanse rituelen

Elke ochtend drumde de drummer — een prachtige Indiaan, zijn haar in een lange paardenstaart -, zo tussen vijf en zes uur ‘s morgens, de zon tevoorschijn. Dit één keer meemaken doet je dat schouwspel niet meer missen. De spanning van het oranje schijnsel tegen de grauwe ochtendlucht dat langzaam veld wint, de gloeiende bol die op zich laat wachten, de drummer onvermoeibaar. Fascinerend. Mensen in een kring in de ochtendkou, stil, de blik naar de plek waar de zon op gaat komen. En dan de kreet, die vanzelf aan je ontsnapt als de zon de einder te boven komt. De dag wordt zo een geboorte, wordt in de verschijning van de zon tevoorschijn gedrumd.

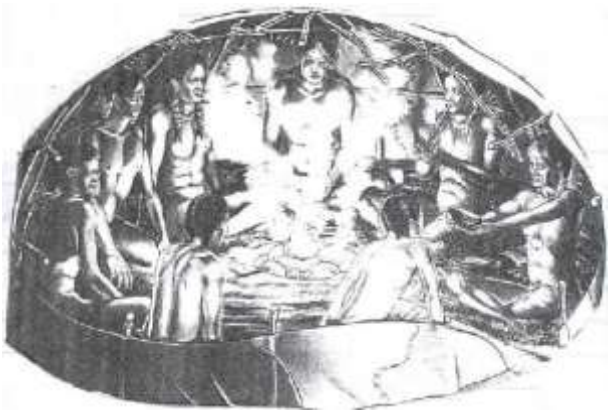

Driemaal heb ik mogen meedoen aan een sweatlodge. Een reinigingsritueel dat ons door Indianen van verschillende herkomst, op verschillende momenten tijdens de tocht werd aangeboden. Die uitnodiging is een grote eer en getuigde van de grote en diepe waardering voor onze pelgrimage.

Tot ongeveer vijftien jaar geleden was de sweatlodge alleen voor mannen bestemd om hun lichaam ritueel te reinigen. Sinds die tijd doen echter ook vrouwen de sweatlodge omdat het voedsel, de lucht en het water zo vervuild zijn, dat de menstruatie alleen de reiniging van het vrouwenlichaam niet meer aan kan.

Vrouwen die menstrueren mogen niet meedoen aan de sweatlodge. Niet omdat zij onrein zouden zijn. Nee. In tegenstelling tot de destructieve mening van het christendom over het

vrouwelijke lichaam, menen de Indianen dat een menstruerende vrouw zo'n grote kracht uitstraalt, dat zij daarmee de werking van de lodge voor anderen zou verstoren. Tijdens de voorlichting, die een Indiaanse ons gaf, vertelde zij verschillende indrukwekkende voorbeelden daarvan.

In de lodge waarin we gekleed in makkelijke, loshangende kleding binnenkropen en die letterlijk aarde-donker, van buitenaf wordt gedicht, worden in een kuil gloeiende stukken rots gelegd waarop water wordt gegoten en — voor de Indianen — heilige kruiden worden gestrooid. Wij werden uitgenodigd om de beurt een gebed uit te spreken. Tot wie of waarover deed er niet toe.

Tijdens de pelgrimage waren we diep onder de indruk geraakt van het lijden van de Indianen door de kernproeven en de uraniumwinning waarover we onderweg hoorden. Onze Indiaanse begeleidster in de lodge spoorde ons daarom aan door onze gebeden deze zware last van ons af en op de gloeiende stenen te werpen. De daar vanaf slaande stoom zou ze meevoeren naar de *Great Spirit*. Het deed me denken aan de bijna gelijkluidende bijbelwoorden.

Behalve het water dat met stralen uit mijn lichaam stroomde, verliet ook die zware last van Europese schuld mijn lichaam tijdens de ruim twee uur durende lodge. Het zijn maar enkele fragmenten van ervaringen waarin ik heb geproefd dat wat ik leerde in de christelijke godsdienst: met je hart van God houden, iets rationeels blijft. Pas tijdens deze lichamelijke inspanning, ontspanning en intensieve beweging heb ik begrepen dat geloven alles met je lichaam te maken heeft.

Het is nog fragmentarisch, maar bij mijn nadenken hierover word ik gesteund door de ervaring dat binnen de vrouw-en-geloofbeweging eveneens pogingen worden gedaan om geloven met beweging en het lichaam te verbinden. Jammer genoeg is het precies datgene wat de westerse kerk haar gelovigen heeft geprobeerd af te leren tijdens de voorbije eeuwen. En het is haar goed gelukt.

Misschien leren we beweging en lichaam, de kerk en de kerkbanken uit, weer waarderen door de ontmoeting met die culturen die het westers christendom in het verleden heeft getracht te vernietigen.

De Koreaanse theologe Chung Hyun Kyung heeft er ons in 1991, op de Wereldraadvergadering in Canberra, in elk geval een staaltje van getoond.

Op de fiets naar de kernexplosie (1993)

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 20 maart 1993

> *De aarde beefde, toen vier vredesactivisten onder hun voeten de ontploffing van een kernbom voelden. Een reportage vanuit de Nevada-woestijn.*

Inleiding

Het tijdelijk verbod op het ondergronds testen van kernwapens, waarvoor het Huis van Afgevaardigden en de Senaat van de Verenigde Staten vorige zomer met een ruime tweederde meerderheid stemden, heeft gezorgd voor nieuwe krachtmetingen tussen voor- en tegenstanders van de testen. De regering wilde de 'overgebleven' twee tests van dat jaar koste wat kost voor begin oktober, de voorgenomen aanvangsdatum van de stop, doorzetten.

Tot de tegenstanders van de proeven behoren de vier Belgen Carl Levecke, postbode (23), Michiel De Grande, onbetaald werker (25), Els Mommaerts, modeontwerpster/kok (23) en Danny Aerden, elektricien/totaalweigeraar (22). Ze hebben meegelopen met de vijfduizend kilometer lange 'Walk across America for Mother Earth', die in februari begonnen is in New York en op 12 oktober geëindigd in de Nevada Test Site, het testgebied voor de nucleaire proeven.

Carl, Michiel, Els en Danny besloten naar Las Vegas af te reizen en een poging te doen de test op te houden door zich vast te ketenen op Ground Zero, de plaats waar de bom ondergronds tot ontploffing zou worden gebracht. De vier wilden de wereld laten weten dat de V.S. nog altijd doorgaan met hun kernproeven op het land dat in feite toebehoort aan de Western Shoshone Indianen. 'We hebben ons laten voorlichten en begeleiden door Sean, een Amerikaan uit Kansas City die al zeven keer tot Ground Zero is doorgedrongen en het testgebied goed kent', vertelt Carl. Bij hun aankomst in Las Vegas was het zeker dat de testbom een paar dagen later tot ontploffing zou worden gebracht.

De goede kant

De vier besloten niet te gaan lopen, wat zeker drie dagen zou vergen, maar met de fiets het testgebied op te gaan. Vanaf de grens van het terrein tot aan Ground Zero is het ongeveer acht uur fietsen. Carl: 'We hadden scanners bij ons waarmee je radiogesprekken kunt afluisteren. Sean was bij ons. We wisten dat de test zou doorgaan. De wind waaide de goede kant op, richting Utah. Daar wonen arme blanken en Indianen. Als de wind richting Las Vegas staat, waar de rijken wonen en de toeristen komen, wordt er nooit getest. We wisten ook dat drie uur voordat de bom ontploft, iedereen uit de omgeving wordt geëvacueerd. Het betreft een deel van de negenduizend arbeiders op het terrein en het bewakingspersoneel.

De vier stopten een half uur, omdat ze via hun scanner na de evacuatie van twee ploegen niets meer hoorden en er zeker van wilden zijn dat er niemand van de bewakingsdienst meer aanwezig zou zijn. Het aftellen voor de bom was nog niet begonnen.

Sleuteltjes verstoppen

Om zeven uur reden ze verder. Praktisch tegelijkertijd begon het aftellen. Het werd half acht, het aftellen was op de helft. ‘Om geen risico te lopen dat de bom ontplofte terwijl we in de buurt waren, besloten we te stoppen en op een laag heuveltje rookbommen en vuurwerk af te steken, zodat we zouden worden opgemerkt. Boven Ground Zero vloog een helikopter. We wilden de bemanning duidelijk maken dat er mensen in het testgebied waren en dat ze het aftellen moesten stoppen. Bovendien wisten we dat onze ondersteuningsgroep had gebeld dat er mensen in het gebied waren. Maar kennelijk wilden ze ons niet zien. Het werd twintig voor acht en we dachten dat we nog net genoeg tijd hadden om boven de plaats van de ontploffing te komen om ons met U-sloten aan de testkabels vast te ketenen, de sleuteltjes te verstoppen en zo de test uit te stellen. We hadden de fiberkabels op het oog, omdat die dienen voor wetenschappelijke metingen en ze die niet graag zullen doorsnijden. Het zou tijd kosten voordat ze onze sleuteltjes hadden gevonden en zo wilden we proberen tijd te winnen om vooral de pers te interesseren voor onze actie.

Sirene

Het werd met de minuut spannender. We raakten niet in paniek. We dachten veel meer aan de anderen, die buiten het proefgebied wachtten en niet wisten wat er gebeurde. Toen hoorden we een sirene. Dat was voor ons het signaal: ze hebben ons gevonden en ze komen ons zoeken. Sean zou niet met ons meegaan naar Ground Zero. Hij zou het gebied verlaten. Danny sprong op zijn fiets om op Ground Zero te komen en zich vast te ketenen voordat ze ons vonden. Els ging hem achterna. Daarna Michiel en ik. Intussen ging op de scanner het aftellen gewoon door. Vier minuten voor het einde begonnen we te twijfelen: kunnen we niet beter dekking zoeken? We reden achter de anderen aan en riepen dat ze moesten stoppen.

Toen ging de bom af. We zijn van onze fietsen gesprongen. Ik kan niet zeggen wat er door me heen ging. Je denkt dat je eraan gaat. We hadden geleerd dat we niet moesten gaan liggen, maar op een bepaalde manier gaan staan om de schokken op te vangen. Het diepste wat je treft, is dat je op dat moment weet dat je leven niets betekent voor de mensen die op de knop drukken, voor hen die hun plannen uitwerken: de test moet doorgaan. Wat ze met ons hebben gedaan is een bewijs te meer dat de bewapening door zal gaan. Ze spreken over vrede en over het stoppen van de testen, maar het hele moratorium op de nucleaire testen was op dat moment niets meer dan een verkiezingsstunt.

De vier voelden de aarde schokken van de ongeveer twintig kiloton zware bom.

’Licht’, heet zo’n bom, al is ze twee maal zo zwaar als de bom die in 1945 op Hiroshima werd gegooid. Na ongeveer tien minuten volgde een even zware explosie en een nieuwe stofwolk, veroorzaakt door de kratervorming aan de oppervlakte, gevolg van de ontploffing op een diepte van 350 meter in de aarde. Carl: ‘We hebben een half uur op de grond gezeten nadat we naar elkaar waren toe gekropen: down, woedend, gefrustreerd. We wisten dat we hier een zaak van moesten maken. Ze hebben ons gewoon niet willen zien. De helikopter vloog nog steeds rond en het is onmogelijk — in een woestijn waar je mijlen ver kunt kijken — dat de bemanning ons niet heeft opgemerkt. Ze wisten dat we er waren. We hebben een geweldloze actie gevoerd en dan word je bijna vermoord.’

Woest

De vier stapten op hun fietsen en reden in de richting van Ground Zero. Ze wilden gearresteerd worden om de veiligheidsdienst niet de kans te geven te ontkennen dat ze tijdens de explosie in het testgebied waren geweest. ‘We hebben ons spandoek met ‘Stop nucleair testing’ op een kruising van twee wegen uitgelegd om de aandacht van de mensen in de helikopter te trekken.’

Carl, die het beu was om nog langer op de komst van de veiligheidsdienst te wachten, reed door tot enkele minuten van de plek waar de krater van de bom, een gat zo groot als de bouwput van een groot flatgebouw was gevormd. Een van de 900, die sinds het begin van de atoomproeven het gebied van Yucca Flats, zoals het gebied oorspronkelijk heet, sieren. ‘Daar passeerde me een auto, die gewoon doorreed alsof ik er niet was; alsof het normaal is dat er toeristen op Ground Zero rondrijden. Ik was woest en ik ben achter de auto aangereden. Toen is de bestuurder gekeerd. Ik denk dat ze bang waren. Toen kwam ook de helikopter onze richting uit en even later kwamen er auto’s en werden we gearresteerd. We moesten gaan liggen, met onze gezichten in het radioactieve stof, en we werden gefouilleerd.

We hadden onze paspoorten bij ons en wat geld en een document van de Western Shoshone van Rubey Valley van 1863. Daarop staat dat de grond van het Nevada-testgebied aan hen toebehoort. Mensen die actie willen voeren in het gebied vragen altijd eerst toestemming aan de Western Shoshone; het is een onderdeel van de actie om naast het protest tegen de kernbommen ook hun landeisen te ondersteunen.’

Na de arrestatie bleef de verwarring onder de bewakingsdienst groot. Het werd steeds duidelijker dat noch zij, noch hun meerderen raad wisten met de vier vredesactivisten.

Carl: ‘Michiel vroeg: weten jullie wel dat we op anderhalve mijl afstand stonden toen de bom ontplofte? Welke bom, vroegen ze. Weten jullie dan niet wat hier aan de hand is, vroegen we en ze zeiden gewoon dat ze van niets wisten. Ik denk dat de mensen die daar werken zich of weinig aantrekken van het stralingsgevaar dat ze lopen, of dat gevaar niet erkennen. Ze lopen in een soort camouflagepak rond en droegen een metalen plaatje dat de radioactiviteit

absorbeert. Op bepaalde tijden moeten ze dat inleveren om te laten meten aan hoeveel straling ze hebben bloot gestaan. Daar wordt behoorlijk de hand mee gelicht, want iemand vertelde me dat hij al negen maanden zijn plaatje niet had ingeleverd. En als je teveel straling hebt opgelopen, krijg je van de controleurs te horen: eigen schuld, je hebt niet voldoende opgelet.

We werden naar Mercurry gebracht, een plaats aan de grens van het gebied waar de sheriff kantoor houdt. We kregen de indruk dat onze begeleiders zelf niet wisten waar ze met ons heen moesten. Eerst hebben ze de radioactiviteit op onze kleren gemeten en zeiden dat er niets aan de hand was, maar Michiel zag dat de teller uitsloeg naar 150 tot 200. Daarna werden we gefotografeerd en werden onze schoenzolen en de banden van onze fietsen geïnspecteerd. We verwachtten dat ze ons gewoon buiten het gebied zouden afzetten, maar tenslotte zijn we toch naar de sheriff gebracht en verhoord, en later naar een dokter. Lichamelijk voelden we ons goed, maar die man snapte niets van onze klacht, dat we ons psychisch zwaar geschokt voelde, dat mensen een kernbom tot ontploffing brengen terwijl ze weten dat er andere mensen in de buurt zijn. Kennelijk was dat iets waar hij immuun voor was.'

Klei en kelp

Dezelfde middag nog zijn Carl, Michiel, Els en Danny voorgeleid voor de federale rechtbank in Las Vegas, waar de kleine zaal vol zat met hun vrienden van de tocht. Ze zijn vrijgelaten op voorwaarde dat ze Clark County, het gebied rond Las Vegas, niet verlaten tot hun rechtszaak wordt gehouden.

Het meest verrassende is, dat de openbare aanklager vijfduizend dollar boete tegen elk van hen eist omdat ze een gevaar voor de gemeenschap vormen. Het ministerie van energie had namelijk een helikopter moeten uitsturen en in het verleden was er bij zo'n zoektocht al eens een helikopter neergestort. Carl: 'Wij zijn de criminelen en hebben mensenlevens op het spel gezet.'

Over het risico van de opgelopen straling maken de vier zich geen zorgen. Carl: Ik wil een kuur doen met klei en kelp, die ook veel gebruikt is na de bommen op Japan.

Dorothee Sölle, een hedendaagse profetes (1992)

Sieth Delhaas

NCVB — Informatief, november 1992

Inleiding

”Wij vrouwen willen niet de helft van de koek, maar een andere koek”.

“God heeft ons geschapen als werkers en als minnaars. Geschapen zijn naar Gods beeld betekent dat we in staat zijn om te werken en te beminnen”.

Twee uitspraken van de theologe Dorothee Sölle die in het geheugen van Sieth Delhaas staan gegrift. Sölle geniet in Nederland grote bekendheid. Een lange rij boeken is van haar in het Nederlands verschenen. Een gedreven vrouw, een hedendaagse profetes.

Dorothee Sölle wordt in Keulen geboren als kind van ouders die traditioneel ingeschreven staan in de Evangelische Kerk. Haar ouders staan afwijzend tegenover het opkomend nationaal socialisme, hoewel ze er niets tegen ondernemen. “Wir haben es nicht gewusst”, is naar Sölle’s mening geen ekskuus voor de Duitsers als het om het gevaar van het fascisme gaat. “We wisten veel, zij het niet de enorme omvang van de Duitse misdadigheid”.

Drijvende kracht

Haar kritiek op haar ouders en die generatie in het algemeen, klinkt door in haar werk en noopt haar om stelling te nemen als het om onrecht, waar ook ter wereld, gaat. Zij roept op tot daadwerkelijk handelen tegen alle vormen van onrecht. Een ander onderwerp dat in haar werk blijft doorklinken is de ‘doodservaring’, die haar echtscheiding in 1960 met zich meebracht. Zelf zegt ze over die ervaring: “De mens die ik eerst was, was gestorven.”

Ze blijft met drie kinderen achter en heeft ruim drie jaar nodig om haar zelfmoordfantasieën te boven te komen. Door te leren leven als vrouw-alleen doet ze alle vernederende ervaringen op die alleenstaande vrouwen in een wereld waarin het gezinsdenken centraal staat, te wachten staan. Ze krijgt een baan als assistente in de filosofie en zorgt emotioneel, praktisch en financieel voor haar drie kinderen.

Na de scheiding begint echter ook haar openbare leven. Bekendheid krijgt ze door haar optreden op de Duitse Kerkendag in 1965 en door haar eerste boek ‘Plaatsbekleding’ over de God-is-dood-theologie. Haar betrokkenheid bij het Keulse Politiek Avondgebed, waarvan zij de drijvende kracht is, trekt de aandacht. Deze vorm van informatie, gebed en maatschappelijke analyse vindt ook navolging in Nederland.

Menseneter

Sölle schrijft een groot aantal boeken. Welke het boeiendst is, is natuurlijk een zeer persoonlijke kwestie. Ik wil hier alleen haar boek ‘In het huis van de menseneter’ noemen. Met de ‘menseneter’ bedoelt Sölle met name de wapenindustrie.

In een interview dat ik in 1981 met haar had voor het feministisch maandblad *Opzij* vertelde Sölle mij over het sprookje van de menseneter. Als de vrouw in het huis van de ‘menseneter’ blijft wonen, koken en wassen, dan blijft deze hele zaak, deze mensen verslindende machine van de bewapening bestaan.

De menseneter funktioneert in het sprookje nooit alleen. Net als in het traditionele huwelijk staat zijn vrouw aan zijn zijde en maakt zij zijn werk mogelijk.

Sölle daagt vrouwen uit te onderkennen dat hun rol beslissend is voor de overleving van het menselijk ras. Vrouwen zullen moeten opstaan en de menseneter bevechten om de wereld te laten voortbestaan.

In 1969 hertrouwt Sölle met de voormalige Benedictijn Fulbert Steffensky, nu hoogleraar in Hamburg. Door haar kritische houding tegenover de Duitse politiek en geschiedenis behoeft Sölle zelf nooit op zo’n funktie te rekenen. Vandaar at ze jaarlijks een periode doceert aan een universiteit in New York.

Sölle zelf nooit op zo’n funktie te rekenen. Vandaar dat ze jaarlijks een periode doceert

Europese vredespelgrimage (1992)

Sieth Delhaas

Kerkblad Protestantse Gemeente Vught, 1992

> *'What befalls the earth, befalls the children of earth.'*
> *'Wat er met de aarde gebeurt, dat gebeurt ook met de kinderen van de aarde', waarschuwde chief Seattle de bewoners van de Verenigde Staten al in de vorige eeuw. Zijn waarschuwing zouden in onze eeuw alle bewoners van de aarde ter harte moeten nemen. Immers, overal om ons heen zien we dat wat er met de aarde gebeurt, ook met haar bewoners gebeurt.*

In New Mexico, waar we op 6 augustus herdenken dat de atoombommen van de VS in 1945 de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki vernietigden, in die staat New Mexico is het grootste aantal gevallen van huidkanker van Noord-Amerika geregistreerd. In deze staat werd in White Sands, nabij de stad Alamagordo eenzelfde soort bom tot ontploffing gebracht, die drie weken later boven de Japanse steden werden uitgeworpen. Resultaat meer dan 150.000 doden.

Van deze misdaad is op 6 augustus 1992 in de VS niet veel meer te merken. Aids en het milieu krijgen nu de aandacht.
In huishoudens worden papier, blikjes, aluminiumfolie en plastic gescheiden opgehaald, maar over wat er 'in de lucht hangt' wordt niet gesproken.

Tijdens onze pelgrimage stoten we elke keer weer op stralingsslachtoffers. Soldaten en burgers, die sinds de jaren veertig aan dodelijke en kankerverwekkende straling zijn blootgesteld, maken geen schijn van kans op financiële of medische ondersteuning van de overheid.

In samenwerking met een handjevol vredesmensen in Albuquerque, meest oudere dames, hebben we geprobeerd op het bureau van de *Veterans* een petitie aan te bieden. Dit bureau behartigt de zaken van alle V.S.-militairen die op een of andere wijze in militaire dienst lichamelijke of geestelijke schade hebben opgelopen. In vredestijd of in de oorlog. Hij/ zij en zijn/haar familie worden door de overheid schadeloos gesteld of behandeld. Er zijn permanent zo'n twee miljoen mensen bij de militaire dienst betrokken. Omdat de medische voorzieningen voor de gewone burger onbetaalbaar zijn, is het alleen al uit hoofde van de medische verzorging, aantrekkelijk om in militaire dienst te gaan.

Bij dit *Veteran* bureau hebben wij een korte stiltekring gevormd en heeft een jonge Duitse vrouw een toespraak gehouden. Kern van die toespraak en de petitie was: aandacht voor de 300.000 mannen en vrouwen die bij het leger betrokken en arbeiders zijn of waren op de verschillende Test Sites; die niet door de overheid worden erkend, maar wel gestorven zijn of ernstig ziek zijn van de gevolgen van straling.

Na een korte maar gastvrije lunch bij een van de vredesvrouwen thuis, haastten we ons naar de ingang van de Kirtland Airforcebasis aan de

rand van Albuquerque waar zo'n 17.000 mensen werken. Langs de vierbaans brede autoweg die naar de toegangspoort van de basis leidt, hebben we ruim een uur bij een temperatuur van 35°C met grote spandoeken gestaan:

"Op deze dag van Hiroshima, vragen we aandacht voor de stralingsslachtoffers"

's Avonds organiseerden we met dezelfde Albuquerque-vredesmensen een lampion-herdenking op de vijver van de Universiteit van New Mexico.

Pelgrimeren in het Columbusjaar (1992)

Sieth Delhaas

pelgrim voor 2½ maand, van Albuquerque tot de Nevada Test Site

Kerkinformatie, oktober 1992

Inleiding

Op 12 oktober, de dag waarop Columbus in 1492 het nieuwe continent Amerika bereikte, eindigt een acht maanden durende pelgrimage die op 16 februari 1992 begon in St. Marys in Georgia, bij een militaire basis waar Trident onderzeeërs met nucleaire lading liggen.
Afwisselend namen 15 tot 35 pelgrims uit Nederland, Duitsland, Engeland, België, Oostenrijk en Australië deel aan de Europese Peace Pelgrimage '92 (EPP'92). Zij liepen ruim 4200 kilometer voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping. Het Vredesfonds van de Gereformeerde Kerken in Nederland was een van de sponsors voor de organisatie van deze Europese Peace Pilgrimage '92.

Ontdekking

Vooral in de Verenigde Staten van Amerika worden er grootse herdenkingsfeesten georganiseerd rondom de 'ontdekking' van dit continent door Columbus. Zulke herdenkingen zijn — op z'n zachtst gezegd — beledigend voor de nakomelingen van de circa dertig miljoen mensen die ten tijde van die 'ontdekking' dit continent bevolkten. Tijdens de eeuwen na die ontdekking is het aantal inwoners, door Europeanen aangeduid met de verzamelnaam *Indianen*, door moord, gerichte genocide, westerse ziekten en uitputting door slavenwerk, dusdanig ingeperkt, dat vele van deze inheemse volken nog altijd vrezen voor hun voortbestaan als volk.
Een van die redenen tot vrees is het testen van atoomwapens in het gebied van de *Western Shoshone*, waarin de regering van de Verenigde Staten de Nevada Test Site heeft ondergebracht. Gedurende meer dan veertig jaar worden op deze plaats, die voor de *Western Shoshone* een heilige plaats is, kernbommen getest. Tot de jaren zestig bovengronds, daarna ondergronds. Dit jaar zijn dat er opnieuw op z'n minst zes.

Kanker

In 1989 heeft een vertegenwoordigster van de *Western Shoshone* aan de vredesbeweging in Europa om hulp gevraagd, omdat haar volk door kanker dreigt te worden uitgeroeid en

doordat er steeds meer misvormde kinderen worden geboren.
Vanaf die tijd is er gewerkt aan de voorbereidingen voor de EPP'92. De Nederlandse vredesactivist Frits ter Kuile nam het initiatief. Besloten werd deze pelgrimage tot een Europese aangelegenheid te maken omdat vooral de in Noord Amerika wonende volken verdreven en bedreigd zijn door West-Europese kolonisten tijdens de afgelopen vijfhonderd jaar. Bovendien wordt het bestaan van de Indianen bedreigd door de voorwaarden die wij Europeanen verbinden aan ónze veiligheid en militaire verdediging.

Uranium

Voor het maken van kernwapens is uranium nodig. Nadat de Indianen in de vorige eeuw hun woongebied grotendeels zagen ingeperkt tot woestijnachtige 'reservaten', omdat de hun toebehorende gebieden voor de Verenigde Staten winstgevende mineralen bevatten, bleek in de jaren veertig van deze eeuw, dat het voor de pas ontwikkelde atoombom onmisbare uranium, juist in die rotsachtige reservaten te vinden was.
Talloze Indianen hebben sinds de jaren vijftig in de uraniummijnen gewerkt. Velen zijn tientallen jaren — en worden nu nog — blootgesteld aan de dodelijke straling van dit erts. De grote bedrijven die verantwoordelijk zijn voor de delving ervan laten, nu de prijzen van het erts sinds de jaren tachtig sterk zijn gedaald, het afval en de open mijnen nonchalant en onafgedekt achter. Het 'stralende' erts en afval lekt zo weg in het water en de grond van de Indiaanse reservaten.

Aandacht

De gedachte achter de EPP'92 is, dat Europa en de Europese Amerikanen samen verantwoordelijk zijn voor wat de Indiaanse volken is en nog wordt aangedaan. Daarnaast — en dat heeft alles te maken met de gedachten achter het conciliair proces voor *gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping* — is niet alleen het voortbestaan van de Indiaanse volken in gevaar. Door het voortgaan met kernproeven, het winnen van uranium, het omwerken van de uranium uit de afgedankte kernwapens tot energiebron voor kerncentrales, is het voortbestaan van de hele mensheid en de aarde zelf in gevaar.

Met deze pelgrimage willen de deelnemers de eigen achterban informeren over deze gevaren, ze willen discussies op gang brengen en hopelijk ook diepgaande veranderingen teweegbrengen. Tegelijkertijd hopen de pelgrims in de VS zelf door contacten met Europese Amerikanen de onwetendheid te doorbreken over wat er in hun eigen land gebeurt. Die onwetendheid op dit gebied is helaas ontstellend groot.

Excuses

Met vertegenwoordigers van de Indiaanse volken zijn vooraf contacten gelegd. De pelgrims hebben hun excuses aangeboden voor het onrecht dat hen tijdens deze vijf eeuwen is

aangedaan door Europeanen, vanuit de Europese cultuur en haar godsdienst. Die excuses zijn door vooraanstaande vertegenwoordigers van verschillende volken met vreugde geaccepteerd.

Wij ervaren de uitnodiging om van 2 tot 4 oktober te mogen deelnemen aan een forum van de Inheemse volken van dit continent te Las Vegas, als een bewijs van hun acceptatie van onze excuses. Na afsluiting van dit forum zullen we met vele duizenden Indianen en vredesmensen uit de Verenigde Staten optrekken naar de *Nevada Test Site*, ongeveer drie dagen lopen vanaf Las Vegas, om de wereld ons protest te laten horen tegen de nog altijd voortgaande kernproeven.

Aan de bron van de nucleaire keten (1992)

Sieth Delhaas

pelgrim voor 2½ maand, van Albuquerque tot de Nevada Test Site

Nieuwsbrief *Vrouwen voor vrede*, september 1992

In Europa ligt de angst voor kernenergie en -wapens meestal aan het einde van de keten: het afval en de exploderende bom. Bij menig inheems volk in Noord Amerika ligt de angst en de dood echter aan de bron van de keten: de delving van uranium. Voor de pelgrims van de European Peace Pilgrimage '92 (EPP) sprak Phillip Harrison Jr. uit Shirrock New Mexico, Navajo en voorzitter van het Uranium Radiation Victim's Committee.

In 1947 begonnen onder andere de Kerr Mc Gee Co. en de Radium Corp. Soc. in opdracht van het ministerie van Energie van de V.S. uraniummijnen te exploiteren in het Noorden van het Navajo-reservaat. Het erts was bestemd voor de aanmaak van kernbommen.

"De Navajo's die in deze mijn gingen werken wisten niets af van stralingsgevaar bij hun werk. Ze waren ongeschoold en niemand vond het nodig hen voor te lichten over de gevaarlijke positie waarin ze verkeerden. In de loop van de tijd kregen ze allemaal longkanker of andere ernstige afwijkingen. Intussen zijn er driehonderd mijnwerkers overleden.

Ons comité probeert financiële schadevergoeding te krijgen voor de nog in leven zijnde mijnwerkers en de weduwen van de overledenen. Wij willen bewijzen zien te vinden via ziekenhuizen en artsenverklaringen, dat deze mensen door straling stierven en anderen ernstig ziek zijn", aldus Harrison.

Na twintig jaar zwoegen met kleine beetjes geld, dat de Navajo's via de opbrengsten van sporttoernooien bij elkaar proberen te krijgen, is in oktober 1991 de "Compensation Act' betreffende de Navajo-mijnwerkers door de regering in Washington getekend. Intussen zijn er aan vier weduwen en mijnwerkers schadeclaims uitbetaald, terwijl het in feite om honderden gaat. Van de $100.000 die per slachtoffer worden geëist, gaat tien procent naar de advocaten om deze ingewikkelde zaken voor de rechtbank te behartigen.

Nu er meer bekendheid komt over de gevolgen van straling door gewonnen of toegepast uranium, is het de Navajo's duidelijk geworden dat ook de vele kinderen die in die jaren vlak na de geboorte of in hun vroege jaren overleden of mismaakt werden

geboren, slachtoffers zijn van het werk van hun vaders. Het comité verwacht nog jaren bergen werk waarvoor geen fondsen beschikbaar zijn.

Toezegging

De pelgrims van de EPP'92 hebben toegezegd het verhaal van de Navajo mijnwerkers door te vertellen in Europa in het besef, dat Europese volken zich vijfenveertig jaar hebben laten 'beveiligen' door wapens waaraan de gezondheid en het leven van vele honderden Navajo's ten onder is gegaan.

Secretary Uranium Radiation Victim's Committee, P.O. box 1526, Shiprock, N.M. 81420.

Weduwen in de kou (1992)

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 11 januari 1992

Inleiding

Veel weduwen dreigen in financiële moeilijkheden te komen. Oorzaak: een nieuwe Nabestaandenwet. Een zogenaamde emancipatiemaatregel die verkeerd uitwerkt.

Terwijl Nederland maandenlang in de ban was van discussies over WAO-uitkeringen is intussen gewerkt aan een nieuwe wettelijke regeling van het nabestaandenpensioen, een vervanging van de huidige Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWW).
Doordat in 1988 ook aan weduwnaars het recht op een uitkering werd verleend, is volgens de regering herziening van de AWW-uitkering urgent geworden. In 1989 vroegen 24.000 weduwnaars een pensioen aan en daarmee werd de AWW voor de overheid een te kostbare wet. Gelijke monniken, gelijke kappen, is het devies in een zich emanciperende samenleving, maar volgens vrouwen- en ouderenorganisaties brengt de nieuwe Nabestaandenwet helemaal geen gelijke rechten. Weduwnaars en weduwen zitten immers door het traditionele rolpatroon — pa verdient de kost, ma zorgt thuis — in een tegengestelde financiële positie, waardoor er van gelijke behandeling geen sprake zal zijn. Uit een zwartboek van de Vrouwenbond FNV blijkt hoeveel vrouwen vanaf januari 1992, als de wet in werking moet treden, in onverwacht moeilijke posities zullen komen.

Juist oudere vrouwen

Joke Schalken (49) is actief in de groep ‘Weduwen in de kou’, die al twee jaar geleden is begonnen vrouwen via een brievenactie tot protest te bewegen. Zelf zal ze door de nieuwe wet het kleine inkomen uit een baan die ze na het overlijden van haar man wist te bemachtigen, moeten inleveren. De Algemene Nabestaandenwet (ANW) pakt juist voor oudere vrouwen die zich jaren geleden door hun huwelijk, meestal door de wet daartoe gedwongen, uit het arbeidsproces moesten terugtrekken, slecht uit. Wil een nabestaande na afloop van de twaalf maanden tijdelijke uitkering namelijk nog in aanmerking komen voor een verlengde ANW-uitkering, dan moet men aan strengere voorwaarden voldoen: tenminste 45% arbeidsongeschikt zijn (net als nu), ongehuwde kinderen onder de 18 te verzorgen hebben (net als nu), of ouder zijn dan 50 jaar (nu 40 jaar in de maand van overlijden van de man). De ingrijpende wijziging is de inkomenstoets bij de verlengde ANW. Het inkomensafhankelijk deel van de ANW-uitkering betreft 40%, een forse verslechtering vergeleken met de huidige AWW waarin niet wordt gekort.

Roelie Hidding, dagelijks bestuurslid van de Vrouwenbond FNV, vindt het belangrijkste dat tienduizenden weduwen terecht zullen komen op het minimumniveau, terwijl het inkomen van weduwnaars juist zal worden verhoogd. Weduwen met kinderen moeten allereerst al 10% inleveren, dat is *ƒ* 160 per maand. De bestaande AWW voor alleenstaanden is 70% van het

minimumloon. In de ANW wordt 30% een basisuitkering voor alleenstaanden en 50% voor een ouder met kinderen tot 18 jaar. Daar bovenop komt een inkomensafhankelijke uitkering van 40% die verrekend wordt met het eigen inkomen. Nu is het gemiddelde inkomen van mannen netto *f* 2000. Zij krijgen dan extra de uitkering van *f* 800 als ze kinderen moeten verzorgen en *f* 500 als ze alleen blijven. Ze krijgen die toeslag van 40% niet omdat ze al een eigen inkomen hebben. Vrouwen krijgen ook de basisuitkering van *f* 500 of *f* 800, maar omdat zij vaak maar een deeltijdbaan hebben van gemiddeld *f* 700 per maand die met die 40% inkomenstoets wordt verrekend, betekent het dat ze, terwijl ze buitenshuis werken, toch op een minimuminkomen blijven zitten. Als je het hebt over gelijke behandeling blijkt dus dat de inkomenspositie van weduwen zal verslechteren ten opzichte van de positie van weduwnaars.

Uitgangspunt

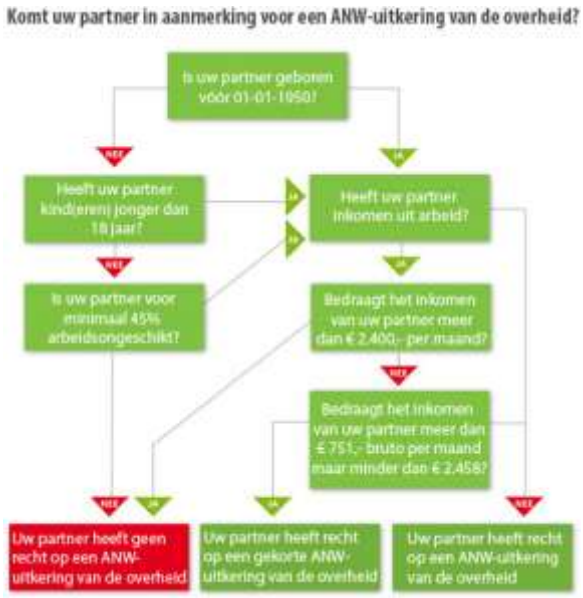

Het algemene gevoel bij de groepen die in verzet zijn gekomen, zoals de Vrouwenbond FNV, de ANBO, de WOUW, Het Breed Platform ‘Weduwen in de kou’, de Nederlandse Vrouwenraad, de kerkelijke werkgroep ‘De arme kant van Nederland’, waarbij zich ook plaatselijke kerkelijke diaconieën hebben gevoegd, is dat de kosten die gemaakt worden om de ANW uit te voeren, worden afgewenteld op weduwen. Het idee dat de Vrouwenbond heeft over een nieuwe Nabestaandenwet, komt overeen met het advies van de SER en de Emancipatieraad, adviezen die het kabinet naast zich heeft neergelegd. Het is gebaseerd op het uitgangspunt van de bestaande AWW die in 1959 is ontstaan. Deze gaat er vanuit dat als de man overlijdt de vrouw zonder inkomen achterblijft, met andere woorden: er is een inkomen weggevallen en daarom krijgt de vrouw een uitkering. De Vrouwenbond stelt nu voor om in de ANW een inkomensdervingseis op te nemen. Recht op een uitkering is er dan slechts als er een inkomen wegvalt. Dat betekent dat kostwinners geen ANW krijgen en inkomensafhankelijke partners, en dat zijn in de praktijk nog steeds vrouwen, wel. Door kostwinners met een hoog inkomen in de nieuwe Nabestaandenwet uit te sluiten zal er meer geld overblijven om mensen die het nodig hebben, en dat zijn meestal vrouwen, een redelijk inkomen te verschaffen.

Het kabinet geeft als argument voor de bezuinigingen dat de economische zelfstandigheid van vrouwen toegenomen is, maar als je er de kabinetsnota’s op naslaat, blijkt dat niet waar te zijn. Meer dan een miljoen vrouwen zijn tussen de 50 en 65 en van hen is nog geen 10% economisch zelfstandig.

Door het verhogen van de uitkeringsgerechtigde leeftijd van 40 naar 50 jaar zullen 21.000 vrouwen direct in financiële problemen komen. Ook al werken vrouwen buiten de deur dan doen ze dat in deeltijd.

Uit cijfers van kabinetsnota’s valt op te maken dat slechts 40% van de gehuwde vrouwen buitenshuis werkt en 94% daarvan werkt in deeltijd- en oproepbanen waaruit geen zelfstandig bestaan mogelijk is. In 1990 constateerde het kabinet dat van de 437.000 vrouwen tussen de

45 en 64 jaar die buitenshuis werken, 43% een baan heeft van minder dan 20 uur per week. Een baan van 20 tot 35 uur per week heeft 32% en slechts een kwart van de vrouwen die buitenshuis werken, heeft een baan van meer dan 35 uur per week.
'De wrange grap is', zegt Hidding, 'dat al die vrouwen die in deeltijd- of oproepbanen werken terug zullen vallen op het minimum als ze weduwe worden.'

'Van vrouwen en haar oudedagsvoorziening', Uitgave Breed Platform Vrouwen voor economische zelfstandigheid. Bestellen: f 22,50 overmaken op gironr. 522 13 57 te Utrecht

.

Sovjet-Russische vrouwen in de kerk (1992)

Een ontmoeting

Sieth Delhaas

Vrouw en Woord, mei 1992

Inleiding

Vorig jaar juni kreeg ik via de Duitse tak van EFEC-women (Oecumenisch Forum van Europese Christen Vrouwen) de gelegenheid mee te gaan met een soort verzoeningsreis naar Belo (Wit)-Rusland. Vanwege het interessante programma besloot ik meteen om mee te gaan. Ik wilde zien wat er daar voor onze vrouw- en geloofbeweging te doen staat, in het kader van 'het gemeenschappelijk huis Europa'. Omdat ik er was vóór de coup in de Sovjet-Unie en de bekering tot een ander economisch systeem, spreek ik in dit artikel nog in Sovjettermen.

De kerk

Over twee ontmoetingen met 'de kerk' tijdens de negen dagen durende reis, wil ik hier iets vertellen.

Om iets te begrijpen van de kerkleiding en de vrouwen in de Russisch-orthodoxe kerk, moet men allereerst iets weten over de geschiedenis van die kerk en het land.

Ruslands niet-westerse ontwikkeling is een gevolg van de kerstening vanuit Byzantium. Rusland heeft derhalve de beschavingsinvloeden gemist van de Latijns christelijke universiteiten, en intellectuele stromingen als humanisme en Renaissance. In het Byzantijnse rijk werd niet in Kerklatijn, maar in de volkstaal het geloof overgedragen. Ook de strijd die de rooms-katholieke kerk in het Westen eeuwenlang gevoerd heeft met wereldlijke machten kent men niet.

De Russisch-orthodoxe kerk was nooit een wereldlijke macht. Russische schrijvers uit de vorige eeuw die in hun werk uitspraken doen over westerse opvattingen over religie, hebben het onwereldse karakter van de orthodoxe kerk en het geloof sterk benadrukt. Zij noemen het een voordeel dat hun godsdienst de individualistische, juridische en materialistische inslag mist die zij typerend vinden voor het westerse christendom. Het orthodoxe geloof kent geen scholastieke scherpslijperij, gelovigen gaan niet gebukt onder uitverkiezing en voelen zich evenmin uitgedaagd door de vrije wil.

Het orthodoxe geloof is een nederige en eenvoudige godsdienst waarin liefde, ascese en de goddelijke genade centraal staan. Deze godsdienst bevordert geen geestelijk klimaat waarin een menstype gedijt dat de wereld wil onderzoeken.

Toen Tsaar Peter de Grote (rond het begin van de 18e eeuw) contact zocht met het westen, verzette de Russisch-orthodoxe kerk zich tegen de oprukkende westerse beschaving. Zij wilde liever alles laten zoals het was. Afkeer van vreemdelingen speelde hierbij ook een rol.

Nieuwe aanwas

Op zondag brengt ons gezelschap een bezoek aan de grote kathedraal van Minsk. Daarna zal er in samenwerking met het Duitse gezelschap een oecumenische openluchtdienst worden gehouden voor de kathedraal.

Omdat de kathedraal overladen vol is en de deuren wijd open staan, geef ik de voorkeur aan een bankje buiten in de zon. Daardoor wordt mijn aandacht getrokken door een zijdeur waar voortdurend mensen naar binnen gaan. Ik ga op verkenning.

De trap leidt naar een ruimte onder de grond, een soort voorportaal naar twee kapelletjes ter grootte van een flinke huiskamer. Het is er afgeladen vol met volwassenen, maar vooral kinderen en baby's in feestelijke kledij. Er is juist een wisseling van de wacht: mensen stromen uit de ene deur, en via de andere deur dringen zich weer nieuwe mensen naar binnen. Ik glip mee, hoewel — begrijp ik later — de toegang alleen voor dopelingen en ouders is. Familie en grootouders blijven buiten.

In het midden is een groot doopvont. De gelovigen scharen zich er omheen. Grotere kinderen en volwassen dopelingen moeten schoenen en kousen uittrekken. Daarna volgt ongeveer een uur lang een serie rituelen waarvan ik de betekenis, door de taalbarrière, slechts kan raden. Gaandeweg stijgt mijn verbazing: ik vrees dat hier mensen komen om zichzelf of hun kinderen te laten dopen, die net zoveel van deze rituelen en hun betekenis begrijpen als ik!

Na de feitelijke doopplechtigheid komen er een aantal mannen uit het voorportaal. Ze nemen kinderen van vrouwen over en trekken achter de pope aan in processie, achter het altaar langs, de kring rond. Als de kleine stoet ontbonden is worden er opnieuw kinderen uitgewisseld. Vrouwen komen met hen naar voren en scharen zich rondom het bekken. Het bloed stijgt me naar de wangen, tot mij dringt door dat de mannen in de processie jongetjes droegen en achter het altaar mogen. De vrouwen en meisjes mogen niet verder dan het doopvont! Zij krijgen op een andere manier de bevestiging van hun doop.

Na afloop stroomt opnieuw de kapel vol. Terwijl ik mee naar buiten loop vraag ik mij af hoe het mogelijk is dat vrouwen die in het socialistisch systeem wettelijk gelijkberechtigd zijn, zich in de kerk opnieuw laten beledigen. Waarom willen deze Sovjetburgers, nu hen wat vrijheid wordt gegund door het politieke systeem, zo graag dit systeem inruilen voor het godsdienstige?

Vrouwen in de kerk

Op woensdagavond wordt onze groep, van zestien vrouwen, ontvangen in het kerkelijk centrum dat in 1985 gebouwd werd in opdracht van de bisschop van Minsk. De pracht van het gebouw staat in vreemde tegenstelling tot de armoede en troosteloosheid van de gebouwen en huizen, waar ik tot nu toe binnen ben geweest. De ontvangst bij de bisschop is hartelijk, de uitleg over de kerk is uitgebreid aan de hand van een landkaart. Dan volgt de ontmoeting met

ongeveer twintig vrouwen die zichzelf aan ons voorstellen. We weten inmiddels dat vrouwen geen theologie kunnen studeren en dus geen priester kunnen worden. Vrouwen worden, binnen een kerkelijke opleiding, vooral geschoold tot kerkcantor, onderwijzeres aan zondagsscholen en catechete. Emplooi is er voldoende want alleen al in Belorusland zijn er 611 gemeenten.

Tamara heeft de leiding over het kantoor van de bisschop, een opleiding aan de koordirigentenschool. Olga is filmregisseuse en heeft juist een film gemaakt over een Belo-Russische heilige. Irina geeft leiding aan een diocees en is verpleegkundige. Valentina werkt als boekhouder in een broodfabriek. Galina is journaliste bij de Belo-Russische televisie en heeft een documentaire over de kerk gemaakt. Een andere Galina is kunstenares en journaliste. Salina is verkoopster in de boekhandel van de kanselarij en verdient haar brood als biologe aan de Staatsuniversiteit. Larissa geeft muziekles aan kinderen van de kerk, sinds een jaar mogen er, na een onderbreking van zeventig jaar, weer zondagsschoollessen worden gegeven. Daarnaast werkt ze in het Museum voor Oude Russische Kunst.

Behalve Tamara spreekt niemand van deze goed opgeleide vrouwen Duits of Engels. In de pauze geef ik haar een stapel van een Engelse versie van ‘Blikopener — vrouwen spreken zich uit over huwelijk, relaties en pastoraat’, een boekje dat in 1982 in opdracht van de werkgroep *De Vrouw in Kerk en Samenleving* van de Raad van Kerken in Nederland werd geschreven. Annekee Stokvis heeft daarvan een Engelse vertaling laten maken, ter gelegenheid van een Wereldraadbijeenkomst.

Een vrouwengroep uit Den Bosch heeft het financieel mogelijk gemaakt een flink aantal kopieën te maken. Het leek ons een goede mogelijkheid het gedachtegoed van Nederlandse vrouwen aan Russische vrouwen over te dragen. Als ik iets over ‘Blikopener’ vertel willen de meeste Russische vrouwen wel een of meerdere nummers meenemen. Al kunnen ze zelf geen Engels, de meesten hebben wel een vriendin die deze taal beheerst. De Duitse vrouwen stellen zich voor. Alles bij elkaar is het indrukwekkend waarmee zowel de Russische als Duitse vrouwen in kerk en samenleving bezig zijn. Maar weer valt het op dat er, zowel in de ene als in de andere groep, geen vrouwen zijn die zitting hebben in organen waar beleid wordt gemaakt en besluiten worden genomen.

Deemoed

Tamara excuseert haar landgenoten dat zij theologisch niet zo goed geschoold zijn als de Duitse vrouwen. Hun probleem is dat er onvoldoende opleidingen zijn. De meisjes kunnen alleen in Moskou of Leningrad studeren en voor elke beschikbare plaats melden zich acht meisjes. ‘Het verlangen van vrouwen om aan kerkelijke arbeid deel te nemen is hier zeker niet minder dan bij u’, zegt Tamara. Een Duitse vrouw vraagt waarom vrouwen zoveel kerkenwerk doen. Na enig overleg met haar medegelovigen antwoordt zij: ‘Kerkenwerk is voor ons geen arbeid, het heeft te maken met gehoorzaamheid. Het is een opdracht en een opgave die met veel deemoed wordt uitgevoerd. Vooral de religieuzen zien die gehoorzaamheid als haar opdracht. Maar ook in de wereld kun je die bijzondere manier van deemoed uitoefenen door bezig te zijn met liefdadigheidswerk. Deze gehoorzaamheid is onze theologie. Onze levenservaring is groot. Door onze deemoed en gehoorzaamheid zijn er in deze tijd ook grotere mogelijkheden voor onze theologie. Als wij zeggen dat wij al dit kerkenwerk vrijwillig doen, dan is dat uit deemoed.’

Ik was blij dat Martina Heinrichs, vormingswerkster op Kerk en Wereld, mijn reisgenote was. Alle overweldigende ervaringen konden wij met elkaar uitwisselen. Eén ding staat voor ons vast: we zullen ons inspannen om vanuit onze beweging contacten te leggen met vrouwen in Minsk. De vraag daarbij is echter of we kerkelijke vrouwen zullen zoeken, of politiek-georganiseerde vrouwen die intussen geleerd hebben dat deemoed en gehoorzaamheid vrouwen slechts windeieren leggen.

Een uitgebreider verslag van deze verzoeningsreis hoopt de auteur binnenkort te kunnen aanbieden. Bij het samenstellen van dit blad was nog niet duidelijk bij welke uitgever de publicatie gerealiseerd zal worden.

(Delhaas, Sieth, ‘Tsoungestin in Minsk. Europese vrouwen tussen Oost en West’ (A’dam ‘93)

Ontmoetingen met Sovjet-vrouwen (1991)

Sieth Delhaas

Informatie, NCVB, oktober 1991

Inleiding

In juni 1991 bezochten Martina Heinrichs en Sieth Delhaas de Sovjet-Unie. Op uitnodiging van het *Ecumenial Forum of European Christian Women* (EFECW) woonden zij een herdenking bij van de overval van Nazi-Duitsland op de Sovjet-Unie in 1941. De organisatoren wilden met deze reis herinneren, maar ook een aanzet geven om na te gaan denken over de toekomst van het Europa 'in beweging'.

De belangstelling van de auteur van dit verhaal ging speciaal uit naar de positie van vrouwen. Hoe was die in het verleden en hoe is die nu? Hebben achtereenvolgens communisme, perestrojka en democratische hervormingen ook werkelijke verbeteringen voor de Russische vrouwen gebracht?

Glasnost en perestrojka

Het lijkt vreemd om boven een artikel dat in 1992 wordt geschreven te lezen: ontmoetingen met Sovjet- vrouwen. Ik doe dat met opzet om duidelijk te maken dat mijn bezoek van juni 1991 aan Minsk en mijn gesprekken met bewoonsters van die stad, plaatsvonden kort voor de coup tegen Michaïl Gorbatsjov in augustus 1991. Toen was er wel sprake van glasnost en perestrojka, maar nog niet van een volledige democratisering en van een economie van de vrije markt. Maar deze politieke veranderingen zullen de positie van de vrouwen niet of nauwelijks verbeteren. Ik vrees zelfs het tegendeel.

Het heeft mij des te meer getroffen hoe open en vrij deze vrouwen met ons spraken over hun leefsituatie en daarover ook van ons wilden horen. Tegelijkertijd — en dat wil ik toch niet nalaten te schrijven — voelde ik me diep beschaamd en bedrogen omdat wij ons als inwoonsters van West-Europese landen door onze overheden hebben laten misleiden. Want wij hebben toch maar laten gebeuren dat de meest vernietigende wapens ook tegen deze vrouwen werden opgesteld.

Ontmoeten en herinneren

De afdeling Duitsland van het EFECW had een uitnodiging aan Nederlandse vrouwen gestuurd om deel te nemen aan een 'Gedenkfahrt' ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de overval van Nazi-Duitsland op de Sovjet-Unie op 22 juni 1941. Samen met Martina Heinrichs, theologe en vormingswerkster bij Kerk en Wereld te Driebergen, reisden ik met de speciale trein met vierhonderd mannen, vrouwen en scholieren uit Rheinland-Westfalen naar Minsk om

Sovjetburgers te ontmoeten. We wilden het schrikbarende verleden gedenken en vandaaruit een nieuwe toekomst beginnen.

Thema van de reis was de uitdagende uitspraak van Michaïl Gorbatsjov toen hij aan zijn strijd begon voor een nieuw bestaan voor de Sovjetburgers: “Het gemeenschappelijk huis Europa”. De vraag voor ons vrouwen was en blijft: is er in dat gemeenschappelijk huis ook ruimte voor vrouwen? Schiet niet alleen de keuken over, maar hebben vrouwen in de vele kamers evenveel recht op, en ruimte voor leven?

Maatschappij en politiek

In Minsk herdachten we de doden uit de Tweede Wereldoorlog — één op de vier burgers kwam er om het leven — en werd een eerste steen gelegd van een internationaal ontmoetingscentrum voor burgers uit zoveel mogelijk Europese landen. Daarna volgden er voor onze vrouwengroep vijf dagen overvol van ontmoetingen met Sovjetvrouwen uit allerlei maatschappelijke geledingen.

Ik wil een aantal punten laten horen die besproken werden en die wellicht belangrijk zijn voor kontakten die wij als vrouwen uit verschillende landen met elkaar zouden moeten aangaan, om voor onszelf een plaats te veroveren in het ‘Huis Europa’.

Op bezoek in het Belarussische (Witrussische) Vriendschapshuis vertelt Olga, de voorzitter van deze vereniging ons dat de revolutie van 1917 aan vrouwen grote mogelijkheden heeft gegeven om aan de politiek deel te nemen. Vrouwen hebben die kansen ook benut. In 1918 bestond al *52%* van de Komsomol, de organisatie van de kommunistische jeugd, uit jonge vrouwen. Maar ze zijn nooit doorgedrongen tot de top.

Door de perestrojka zijn er intussen ook meerdere politieke partijen gekomen waarin vrouwen hun plaats hebben ingenomen. Maar helaas zijn opnieuw de plaatsen aan de top bezet door mannen.

In Leningrad is in 1991 een Vrouwenpartij opgericht waarvan alle vrouwen uit de Sovjetlanden lid kunnen worden. Het belangrijkste doel van deze partij is om bij de eerstvolgende presidentsverkiezingen een vrouw dit ambt te laten bekleden. Maar hoeveel kans zal dit initiatief krijgen nu de Sovjet-Unie uiteen gevallen is?

Olga is er trots op dat vrouwen in haar land wel zulke hoge ambten kunnen bekleden. Belorusland is de eerste republiek die een vrouw als plaatsvervangend president heeft. Toch is ze er zich van bewust dat mannen nog steeds geen gelijkwaardig beeld van vrouwen hebben en daarnaar handelen. Vrouwen zouden volgens de zienswijze van mannen niet sterk genoeg zijn om een ministerspost te bekleden, want “iemand die een ministerie leidt, moet ijzeren zenuwen hebben”.

Ook in de bedrijven hebben vrouwen funkties die laag in de machtspiramide zitten.

Olga is weinig optimistisch over de kansen voor vrouwen in een toekomst waar meer vrijheid voor de Sovjetburgers zal komen. Nu al worden er veel meer vrouwen dan mannen ontslagen en zijn zij de eersten die met langdurige werkloosheid worden bedreigd.

Ik vond het zelf heel verontrustend om te konstateren dat vrouwen zich al te snel uit het arbeidsproces laten wegdrukken of zich zelfs vrijwillig terugtrekken. Maar begrijpelijk is het wel.

De toenemende kriminaliteit en het drugsgebruik worden geweten aan het gegeven dat moeders buitenshuis werken. Gorbatsjov heeft al enkele jaren geleden gezegd dat in zijn land de vrouwen al te geëmancipeerd zijn. Vrouwen laten zich dit soort verwijten maar al te snel aanleunen, dat weten we uit eigen ervaring. Op zo'n manier worden de werkelijke oorzaken van drugsgebruik en kriminaliteit echter niet opgespoord. In feite worden vrouwen aangewezen als de schuldigen en als degenen die de problemen moeten oplossen.

Dubbele taak

Het moet ons als vrouwen uit het Westen te denken geven dat mannen in dit land zelfs na zeventig jaar wettelijke gelijkberechtiging tussen mannen en vrouwen, nog steeds niet bereid zijn de zware verzorgende taken met vrouwen te delen. Ondanks alle voorzieningen die de Sovjetstaat getroffen heeft voor kinderopvang en zwangerschapsverlof zijn de vrouwen al die jaren overbelast door hun dubbele baan. Ze zijn moe, doodmoe.

De jonge vrouwen die wij spraken hebben gewoon geen zin om het voorbeeld van hun moeders en grootmoeders te volgen en dromen van een toekomst waarin zij thuis voor man en kinderen kunnen zorgen …

Wet nabestaanden is ongehoord verraad aan vele vrouwen (1991)

Sieth Delhaas

Dagblad ‘Trouw’, 19 juli 1991

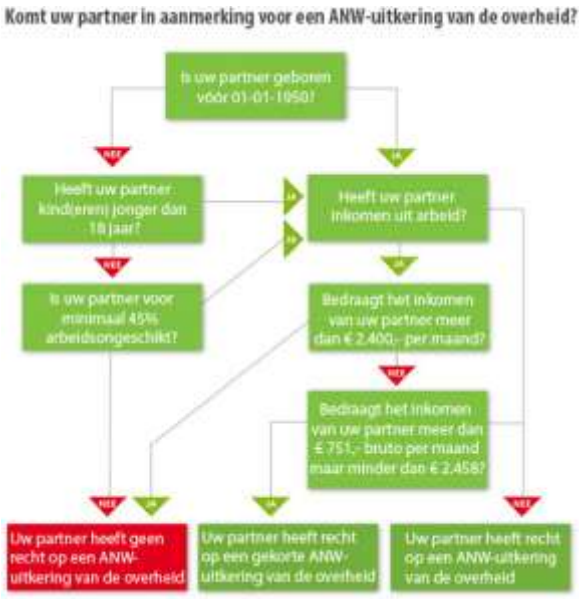

Twee jaar geleden deed een gastpredikant in onze gemeente voorbede voor weduwen en wezen. Weduwnaars noemde hij niet en daaruit maakte ik op dat het niet om de emotionele, maar om de materiële kant van het verlies van de partner ging.

Zo’n gebed anno 1989 is een treffend voorbeeld van beeldvorming over vrouwen die hun echtgenoot door de dood verliezen: weduwen zijn materieel behoeftig en daarvoor dient in de gemeente gebeden te worden. Klakkeloos, zo’n gebed, want de materiële zorg voor weduwen en wezen was sinds 1959 op voortreffelijke manier binnen de AWW geregeld. Als deze predikant de bedoeling van de bijbelse zorg voor kwetsbare vrouwen naar deze tijd zou hebben geïnterpreteerd, dan zou hij in plaats daarvan voor bijstandsvrouwen en haar kinderen hebben gebeden.

Materieel afhankelijk

Ik haal dit voorbeeld ook aan omdat het iets vertelt over de beeldvorming en de realiteit die er in onze samenleving (nog) bestaat over de positie van vrouwen in het algemeen: vrouwen zijn materieel afhankelijk van mannen, vrouwen zijn economisch niet zelfstandig. Dat beeld klopt voor de meeste vrouwen, zeker voor die vrouwen die zo’n twintig jaar of langer zorgarbeid voor man en/of kinderen hebben verricht.

Ik noem dit voorbeeld bovendien om in te stemmen met het Podiumartikel in deze krant van Margriet Kraamwinkel *(Trouw,* 11 juli) over de verplichting van de overheid jegens oudere vrouwen en de onrechtvaardigheid van de aanstaande Nabestaandenwet (volgens plan in te gaan in januari 1992 en een vervanging van bovengenoemde AWW) tegenover deze groep. Ik ben blij met haar reactie omdat meningen over de onrechtvaardigheid van die wet maar zeer slecht doordringen en nauwelijks via de media in de publiciteit komen.

In stilte

Heel anders gaat het met de berichtgeving over de afbraak van de WAO. Ministers, Kamerleden, vakbonden en wie niet al werpen zich in het strijdperk om zich al of niet sterk te maken voor WAO’ers. Met die groep valt immers politiek succes te boeken! De wijzigingen van de AWW echter voltrekken zich bijna achter de coulissen en in stilte.

Dit is zeker niet alleen te wijten aan de werkwijze van de overheid. Het stilzwijgen van vrouwelijke nabestaanden zelf, toekomstige vrouwelijke nabestaanden, mannelijke partners van toekomstige nabestaanden en kinderen van vrouwelijke (toekomstige) nabestaanden, is met het oog op de op gang gekomen ontwikkelingen helemaal onbegrijpelijk. Kennelijk zijn zij niet op de hoogte of onvoldoende geïnteresseerd in de materiële gevolgen na 1 januari 1992 voor weduwen.

Gelijke behandeling

Wie aan staatssecretaris van sociale zaken mevrouw Ter Veld haar ongerustheid laat weten over de ontwikkelingen die per 1 januari hun beslag moeten krijgen in de Nabestaandenwet, ontvangt een uitgebreide brief met duidelijke uitleg waarin zij haar beleid verdedigt met onder andere het volgende:

> *Ontwikkelingen in de samenleving en in de rechtspraak hebben hun invloed op de vormgeving van de sociale zekerheidsregelingen. In de nieuwe Algemene nabestaandenwet — afgekort ANW — zal de gelijke behandeling van mannen en vrouwen wettelijk worden verankerd. De huidige AWW kent formeel uitsluitend uitkeringsrechten voor vrouwen en voor volle wezen, hetgeen in strijd is met het kabinetsbeleid waarbij genoemde gelijke behandeling uitgangspunt is. Sinds de uitspraak van de Centrale raad van beroep van 7 december 1988 bestaat er overigens feitelijk al recht op AWW-pensioen voor weduwnaars. Deze uitspraak heeft geleid tot een forse stijging van de AWW-uitkeringslasten. De herziening van de AWW beoogt mede de uitkeringslasten te verlagen.*

Geëmancipeerd

Kortom: vrouwen zijn geëmancipeerd en als weduwnaars ook een uitkering willen, moet er op vrouwen worden bezuinigd.

Ik hoef hier niet te herhalen wat iedereen toch moet weten: weduwnaars, doorgaans met recht op een eigen inkomen vanuit hun wettelijk vastgelegde positie als kostwinner en een plek binnen het arbeidsbestel, mogen niet op één hoop worden gegooid met weduwen die geen eigen inkomen hebben weten te bemachtigen omdat zij door zorgarbeid voor man en/of kinderen economisch afhankelijk zijn gemaakt van de kostwinner.

Die afhankelijke positie van gehuwde vrouwen is tijdens een ruim anderhalve eeuw geleden op gang gekomen proces — na de Franse Revolutie, die chaos bracht en die onder andere geweten werd aan de verloedering van de huisgezinnen! — vastgelegd in huwelijks- en belastingwetten. Burgerlijke en kerkelijke overheden hebben elkaar in het economisch afhankelijk maken van vrouwen van harte ondersteund, met gebruikmaking van onder andere religieuze mythes over de plaats van de vrouw in deze wereld.

Hete kastanjes

Momenteel komen in Oost- en Midden-Europese landen weer dezelfde ontwikkelingen op gang. Zo lijkt er in elke periode en in elke cultuur wel een reden aanwezig te zijn, om tijdens of na een crisissituatie de vrouwen de hete kastanjes van het wanbeleid uit het vuur te laten halen of over haar ruggen heen de financiële problemen bij te sturen.

De meeste vrouwen in Nederland hebben die ontwikkelingen gepikt en pikken ze nog — en ik spreek nu vooral over het christelijk deel van die vrouwen — achtervolgd als zij werden door de hen opgelegde plichten en taken, waarbij hel en verdoemenis, schuld en boete hen achtervolgden.

Ik weet het, het klinkt als niet meer van deze tijd om met deze beelden aan te komen. Mevrouw Ter Veld heeft er waarschijnlijk geen last van gehad omdat zij stamt uit een gezin waar het de gewoonste zaak van de wereld was dat ook de moeder buitenshuis werkte. Maar als zij haar baas, minister De Vries, er naar vraagt, zal zij horen / zal hij moeten erkennen, dat in de kringen waarin hij door zijn kerkelijke traditie verkeert, die situatie nog weinig of helemaal niet veranderd is.

Misschien geldt dat zelfs nog wel voor de hele CDA-cultuur. Ik maak dit op uit de woorden van CDA-ideoloog Kees Klop (Trouw van 6 juli) waarin het traditionele gezin en de daarbij behorende kostwinnersgedachte nog overeind staan.

Tegen de achtergrond van deze werkelijkheid zou de invoering van de nabestaandenwet in de voorgestelde vorm niet alleen een historische blunder maar ook een ongehoord verraad zijn aan niet alleen die vrouwen die zich binnen die partij aan de gezinsideologie van het CDA (zullen) houden, maar ook aan die vrouwen die zich in het verleden aan de sinds het begin van de negentiende eeuw geldende en nu nog steeds in brede kring dóórwerkende normen en waarden hebben gehouden van het niet buitenshuis te mogen/behoren werken.

Ereschuld

Niet voor niets heb ik in het begin het voorbeeld van de biddende predikant aangehaald. Weduwen en aanstaande weduwen beschikken niet over vakbonden of andere machtige politieke wapens. Weduwen en wezen beschikken wel over voorbidders, al of niet bij de tijd.

In die geest zou ik de kerken, en dan bedoel ik alle plaatselijke kerkelijke gemeenten, willen oproepen nu aan de arbeid te gaan en hun ereschuld in de kwestie van economische zelfstandigheid van vrouwen uit verleden en heden in te lossen, door een brief te schrijven aan staatssecretaris Ter Veld met het verzoek het ingediende wetsvoorstel te herzien. Daarnaast om aan alle voorzitters van de Kamerfracties een verzoek te sturen om zich in september, als de discussie over de ANW in de Tweede Kamer wordt gevoerd, met al hun kracht in te zetten voor een aanpassing van het wetsvoorstel in die zin dat deze de goedkeuring van de vrouwenbeweging (traditioneel en feministisch) kan wegdragen.

Geen protest

Opnieuw dreigt de overheid zich te vergrijpen aan een grote groep burgeressen, tevens draagsters van zorgarbeid, en opnieuw dreigt de samenleving, inclusief de kerken, zich daaraan medeschuldig te maken — zoals eerder gebeurde bij het vergrijp tegen bijstandsvrouwen — door geen enkel of nauwelijks protest te laten horen.

In een tijd waarin de kerken in het op gang brengen van het conciliair proces gerechtigheid hoog in het vaandel hebben geschreven, mogen zij dit kwaad zeker niet zonder protest laten passeren.

De auteur verricht gedurende 32 jaar onbetaalde zorgarbeid en vrijwilligerswerk en is tevens werkzaam ais theologe en publiciste.

Nabestaanden

Het artikel van Sieth Delhaas in Trouw van 19 juli over de wet nabestaanden is me uit het hart gegrepen. De meeste weduwen hebben een groot gedeelte van hun leven in dienst gesteld van man en kinderen. Ze gaan per 1 januari 1992 de negatieve uitwerking ondervinden van deze wet. Als staatssecretaris Elske ter Veld haar zin krijgt, kunnen de weduwen gaan inleveren van het bedrijfspensioen waarvoor hun echtgenoten premie hebben betaald.

Over het emancipatiebeleid van de regering heb ik me verwonderd. Het wordt de weduwen bijna ónmogelijk gemaakt een 'gewoon' leven te blijven voeren. De auto moet verkocht, een kleinere woning gezocht, etc. etc.

Wordt het niet tijd, dat er een echte christen-politica/cus voor de weduwen en wezen in de bres gaat springen? Voelt onze minister van sociale zaken zich hier misschien aangesproken? Ik hoop dat er meerdere weduwen van zich laten horen.

Woerden, B. van Weijen-Boonstra

Het land waar vrouwen willen wonen (1991)

Sieth Delhaas

Mara, tijdschrift voor feminisme en theologie, september 1991

Van 1978 tot 1990 werkte Annekee Schilthuis-Stokvis als studiesecretaris van de werkgroep, later sectie, *De Vrouw in Kerk en Samenleving* van de Raad van Kerken in Nederland.

Nog één keer heeft Annekee Schilthuis-Stokvis ons een blik gegund op haar wijze van werken. In de lezing die ze uitsprak tijdens een afscheidsmiddag, die de sectie op 24 mei jl. voor haar had georganiseerd, gaf ze als een bekwaam cartografe nog eens alle plekken aan die de structuur van het landschap van de vrouw-en-geloofbeweging tot nu toe hebben bepaald.

Annekee sprak, als het over haar werk ging, graag over een web dat geweven moest worden tussen vrouwen en kerken overal. Dat geeft ook de titel van haar afscheidsrede aan: ‘Vrouwen, kerken en veranderingen’.

Ze heeft steeds getracht de verbinding te leggen tussen kerken en vrouwen en andersom. Dat was haar opdracht als studiesecretaris van de sectie.

Als ik aan Annekee denk, dan zie ik haar bezig als cartografe. Ze zit aan een grote tafel die helder licht ontvangt. Met intense aandacht tekent ze en brengt bewoonbaar land in woest gebied in kaart. Schetsmatig geeft ze aan waar ze wegen vermoedt en ze tekent met vaste hand waar wegen ontstaan zijn.

Af en toe komen er vrouwen haar werkruimte binnen en vertellen van nieuw land dat ontdekt is, een weg, een steegje, en samen buigen ze zich over de kaart om de nieuwe lijnen aan te brengen; blijvende, of die misschien later weer uitgewist moeten worden? Sommige boodschapsters melden verloren terrein en ook dat wordt aangetekend. Vrouwen ontdekken al werkend nieuw land, leren haar grenzen kennen en vestigen nederzettingen.

Annekee heeft tijdens de twaalf jaar die ze voor de sectie werkte vele nieuwe wegen gezien en gewezen. Overal zag ze mogelijkheden, verbond ze wegen en mat ze de ruimte.

Als de titel van haar rede is ‘Vrouwen, kerken en veranderingen’, dan kan ik in mijn herinneringen aan Annekee als cartografe de relatie met de kerken niet onbesproken laten. Die relatie is ten diepste de reden waarom Annekee haar taak uit handen heeft gegeven.

Nieuw land ontdekken, een hedendaagse ontdekkingsreizigster zijn houdt ook in: telkens thuiskomen bij degene die je uitgezonden heeft en enthousiast vertellen van het land dat je met eigen ogen hebt gezien, waarop je voeten hebben gestaan, van de aarde die je door je vingers hebt laten glijden. Voor Annekee was dat vaderland er wel, maar haar verhaal bleef daar vreemd.

In 1987 had ik ter gelegenheid van de zitting van de Eerste Vrouwensynode een interview met Annekee. Daarin zegt ze, als het over het verschil gaat tussen de plekken van vrouwen en de ruimte van de kerk: ‘Ik wil best gecorrigeerd worden door wat er uit de traditie komt. Ik wil dat gesprek ook nog wel even proberen vol te houden.’

Maar het negeren door kerkleiders van wat er leeft onder vrouwen ervaart ze als een bijna ondraaglijke last: ‘Ik voel dat ook lichamelijk, in mijn hoofd en in mijn lijf. Vaak heb ik overal pijn en dat hangt ermee samen dat je het gevoel hebt dat je met iets doods bezig bent.’

In december 1989 was het moment gekomen dat Annekee deze last niet langer kon en wilde dragen. Haar kaart van het land waar vrouwen willen wonen, heeft ze verzegeld in haar afscheidsrede. Die kaart is daarmee een stukje geschreven vrouwengeschiedenis geworden.

De rede van Annekee Schilthuis-Stokvis is te bestellen bij de sectie VKS, Postbus 251, 3830 AG Leusden, telefoon 033 — 960 356. De kosten van fotokopieën en porto ad vier gulden kunnen worden overgemaakt op het gironummer van de sectie te Utrecht: 25 17 909. Voor dezelfde prijs is daar ook de lezing te bestellen die Elisabeth Raiser, lid van het presidium van het Oecumenisch Forum van Europese Christen Vrouwen ter gelegenheid van deze afscheidsmiddag hield.

Een nieuwe wereldorde? Niks mee te maken! (1991)

Sieth Delhaas

Kerk en Vrede, september 1991

De gestage druppel

De woorden ‘nieuwe wereldorde’ duiken op, voor zover ik weet, rondom of tijdens de Golfoorlog. Niet voor het eerst, maar ze vallen dan op omdat ze toen en daarna met de regelmaat van de klok door Amerikaanse propagandamakers, de president voorop, worden gebruikt en daardoor een begrip zijn geworden. De druppel die de steen uitholt.

Maar wie weet wat dat nieuwe gat wil zeggen? Wat houdt het in? Of is het alleen maar een leegte? Ik hoor Bush er soms een ander woord aan toevoegen: democratische wereldorde. Zijn streven en dat van zijn rondreizende medewerkers is over de hele wereld regeringen van landen om te vormen tot democratische regeringsvormen. Niet — denk ik dan — omdat de rechten van de mens in zulk soort landen de meeste kansen hebben, maar omdat in democratisch geregeerde landen de vrije markteconomie de beste kans van slagen heeft en daar heeft Amerika baat bij. Bovendien: wie of wat geeft Amerika het recht zich op te werpen als installateur van democratische regeringsvormen? Welke voordelen brengt dat vrije marktprincipe de bewoners van het land zelf, waarvan de president de wereld- democratie zo hoog op zijn agenda heeft staan? Welk voordeel zal het de bewoners van andere landen, waarvoor de VS zich zo inspannen, brengen, zoals zo nadrukkelijk in deze tijd in het Midden-Oosten gebeurt?

Slechts één, maar een veelzeggend voorbeeld:

> *’In de jaren tachtig waren kinderen het armste volksdeel van de VS. Hun aantal is sindsdien alleen maar toegenomen. Rond de eeuwwisseling zal bijna 30% van de Amerikaanse kinderen in armoede leven. De Amerikaanse kinderbescherming die deze cijfers bekendmaakte wijt de groei van de armoede onder andere aan de bezuinigingen van de regering.’ (Trouw 3 april 1991)*

Met kinderen is de toekomst van de wereld gemoeid.

Religieus aspect

Zoals Nederland zijn trits God-Nederland-Oranje heeft, zo hebben de VS hun religieuze legitimatie voor hun doen en laten. De oorsprong daarvan is vooral te vinden in de volksplantingen aan de Amerikaanse oostkust die vanaf de zeventiende eeuw sterk gedomineerd worden door dissidente, vaak protestantse groepen die het in hun Europese vaderland moeilijk hadden. De Franse Amerikaan de Crèvecoeur was de eerste die het speciale lijntje tussen God en de bewoners van de zich uitbreidende Amerikaanse staten

verwoordde in zijn in 1782 verschenen *Letters of an American farmer*, die in Europa groot succes boekten. Hij beschrijft de vrijheid en gelijkheid in Amerika en zegt van de bewoners:

> *'Americans are the Western pilgrims, who are carrying along with them that great mass of art, sciences vigour, and industry which began long since in the East; they will finish the great circle.'*

Dit citaat werpt licht op een eeuwenoud Amerikaans gedachtegoed dat ten grondslag ligt aan woorden als 'nieuwe wereldorde', die zonder die achtergrondkennis nauwelijks te bevatten zijn.

De Crèvecoeur refereert aan een oude mythe die verhaalt dat de beschaving een tocht maakt om de wereld van oost naar west. Die tocht begon lang geleden in China en zal eindigen in Amerika; Amerika is de laatste en belangrijkste drager in een eeuwenlange estafette der cultuur. Amerika is het gidsland van de nieuwe geschiedenis, niet belast met tradities van de Oude Wereld. Dat Amerika de toorts der beschaving verder draagt, maakt het Amerikaanse volk tot het uitverkoren volk. Amerika is niet zomaar een land, het is 'God's own country'.

De democratie die de Amerikaanse staten al met hun onafhankelijkheid aan het eind van de achttiende eeuw in hun vaandel hebben geschreven, is niet uit Europa meegenomen, zegt een Amerikaanse historicus in 1893, maar zij is — uit nood — geboren aan de steeds verschuivende grenslijn tussen wildernis en beschaving. Daar bloeide het individualisme, daar paste men de vrijheids- en gelijkheidsidealen toe en daar bleek Amerika werkelijk het land van de onbegrensde kansen te zijn.

Voor de nooit ophoudende expansiedrift van de Amerikanen die ten koste van vele mensenlevens ging, onder wie ontelbare Indianen, moest af en toe een legitimatie worden geformuleerd. Een New Yorkse journalist deed dat nog eens, nadat Texas na een bloedige strijd tegen de Mexicanen in 1845 aan het grondgebied van de Amerikaanse staten was toegevoegd, met de bewering dat 'de Voorzienigheid de Amerikanen had voorbeschikt om het gehele Noord-Amerikaanse continent te bezetten en te bevolken.'

Twee Wereldoorlogen en vijftig jaar verder hebben de wereld geleerd dat de expansiedrift van de Amerikanen niet ophield bij hun eigen westkust. En hun overtuiging dat zij een speciale opdracht onder leiding van de Voorzienigheid-himself voor de gehele wereld hebben, ligt de rest van die wereld al lang zwaar op de maag.

Geen boodschap

Wat hebben vrouwen nu met deze nieuwe wereldorde te maken? Ik ben geneigd om te zeggen: helemaal niets. Bij de voorbereidingen voor dit artikel en op zoek naar gegevens over die nieuwe wereldordegedachte, die ik al eerder tegenkwam en die door presidenten als Wilson en Franklin Roosevelt al werden geuit, stootte ik op een informatie die ik nogal schokkend vond. Het blijkt dat in het verleden herhaalde malen een amendement op de Amerikaanse grondwet is ingediend om de Amerikaanse vrouwen gelijke rechten te geven. Ik vond een aantekening uit 1986 daarover en ik kon bijna niet geloven dat die zaak intussen niet ten gunste van de gelijkwaardigheid van vrouwen geregeld zou zijn.

Ik heb de Amerikaanse ambassade In Nederland gebeld en de aardige Amerikaanse dame daar had er nog nooit van gehoord — of zij gelijke rechten heeft — en verzocht mij om enige dagen geduld om dit in archieven en andere papieren/computerbestanden na te gaan. Omdat ik haast had en mijn inlevertermijn voor dit artikel al verstreken was, belde ik de Amerika-deskundige dr. Maarten van Rossem. En inderdaad, de Amerikaanse vrouw heeft wettelijk niet dezelfde rechten als de Amerikaanse man. Van Rossem denkt dat de vrouwen die ook nooit zullen krijgen vanwege de tweederde meerderheid die nodig is om de Grondwet te wijzigen en omdat er altijd mensen, mannen én vrouwen, zullen blijven die tegen de gelijkberechtiging van de vrouw zijn.

Hebben deze heren het beste voor met vrouwen?

De puriteinse Europese voorouders dus, vermoed ik. Tweederde meerderheid, dat betekent: alle vrouwen en nog eens de helft van een van de mannen moeten het belang inzien van de mondigheid van de vrouw. Inderdaad, dat redden die Amerikaanse vrouwen in der eeuwigheid niet.

Ik had redelijkerwijs weer met de Amerikaanse ambassade moeten bellen om die dame te vertellen dat het probleem voor mij was opgelost. Maar ik besloot haar te laten zoeken in de hoop dat de wetenschap van haar ongelijk berechtigd-zijn voor haar een even grote schokervaring zou zijn als voor mij. En dat ze daarmee iets zal doen.

Staan vrouwen in Nederland er beter voor? In de praktijk, niet. Maar wij hebben sinds een aantal jaren wel de kans om in het kader van de EG bij het Europese Hof tegen ongelijke behandeling in beroep te gaan. Daarin liggen we voor op de Amerikaanse vrouwen. Niet dat de Europese mannen zoveel vrouwvriendelijker en zo veel meer overtuigd zijn van het belang dat vrouwen meedenken over een nieuwe inrichting van de samenleving, nee, dat zeker niet. Want tijdens een lezing van een vrouwelijke Europarlementariër hoorde ik, hoe die Europese maatregel voor de gelijkberechtiging van de vrouw is ontstaan: Frankrijk was jaren geleden bang dat het in de textielsector niet meer concurrerend zou zijn omdat in een ander Europees land de lonen van vrouwen lager waren. Om de eigen concurrentiepositie te versterken heeft Frankrijk via Brussel de gelijkberechtiging van vrouwen bewerkstelligd. Wat moeten vrouwen dus met de nieuwe wereldorde van Bush en zijn vrienden? Wat moeten vrouwen überhaupt met een wereldorde waarin de maatstaven van op winst beluste mannen de boventoon voeren? Hoe zouden we kunnen menen dat deze heren het beste voor hebben met vrouwen in hun eigen samenleving? Hoe zouden we kunnen menen dat deze heren het beste voor hebben met vrouwen van vreemde en verre culturen?

Los van de ‘oude orde’

Herman Noordegraaf schrijft in het mei/juninummer van *Kerk en Vrede* dat de immens grote problemen die zich momenteel overal ter wereld voordoen, opgelost moeten worden door middel van internationaal gezag en recht. Hij geeft twee voorbeelden van hoe recht geïnterpreteerd kan worden: recht als een weerspiegeling van machtsverhoudingen in de samenleving met als functie onderdrukking en beheersing, en recht met de functie van bescherming en emancipatieondersteuning.

De wereldorde zoals Bush die voorstaat, is voor vrouwen, waar dan ook, onderdrukkend en beheersend en biedt vrouwen géén bescherming en draagt niets bij tot emancipatie; noch van vrouwen, noch van mannen.

De Amerikaanse feministisch-theologe Rosemary Radford Ruether heeft onlangs de landen in de wereld openlijk opgeroepen zich los te maken van de nieuwe wereldorde van Bush. Zij deed dit in een artikel (de Bazuin 31 mei 1991) waarin zij de situatie van de Palestijnen in Israël beschrijft. Zij herinnert eraan dat president Bush onmiddellijk na het staakt-het-vuren van de Golfoorlog heeft gezegd dat hij bereid was mee te werken aan een oplossing van het Israëlisch-Palestijnse conflict binnen het kader van een algemene Arabisch-Israëlische vredesregeling. Met die uitspraak zou Bush volgens Ruether erkennen dat er een link ligt tussen het Golfconflict en het Palestijnse vraagstuk, een verband dat hij de daaraan voorafgaande maanden hardnekkig had ontkend. Aan het einde van haar artikel, waarin ze het handelen van de Amerikaanse regering in deze kwestie over de hekel haalt, doet ze haar oproep en dan met name aan de landen van de Europese gemeenschap. Stel vragen en laat protesten horen, is haar boodschap. ‘Er is behoefte aan een gecoördineerd internationaal appèl, niet alleen om te zorgen dat er een conferentie over vrede in het Midden-Oosten komt, maar ook dat deze besprekingen plaatsvinden onder de vlag van de Verenigde Naties. Een dergelijke oproep moet nu worden gedaan. Anders is het te laat.’

Die oproep is naar mijn weten nog niet gedaan. En ik vrees ook dat die niet gedaan zal worden want er staan te grote belangen op het spel. In het eerder aangehaalde artikel van Herman Noordegraaf schrijft hij dat als we de machtsstaat van Bush willen veranderen in een rechtsstaat die ten dienste staat van de armen, er een actieve basisbeweging hard nodig is.

Het ‘nù’ van Ruether en de ‘actieve basisbeweging’ van Noordegraaf hoor en zie ik op dit moment niet. Het risico is groot om daar heel moedeloos van te worden en maar zo langzamerhand op te houden met protesten en vragen en maar te doen alsof er dit jaar geen Golfoorlog is geweest en alsof daarna niet alles in de wereld definitief veranderd is.

Lang en taai

Wat kun je doen om het moedeloze gevoel te boven te komen en door te gaan met verzet en verandering zonder dat er een gecoördineerd internationaal appèl is dat bovendien nog gehoord wordt, en zonder dat je massa’s mensen in protest op de been ziet?

Misschien komt het omdat ik een vrouw ben dat ik noch snel moedeloos ben, noch enige hoop heb op een rechtsstaat binnen afzienbare tijd. Niet vanwege mijn vrouwelijke natuur zoals velen nog denken dat die bestaat. Maar vanwege mijn ervàringen als vrouw.

Zoals we hebben gelezen, hebben vrouwen bijna nergens op de wereld dezelfde rechten als mannen. Dus een rechtsstaat voor haar is nog oneindig ver weg. Hoe zou die er uit kunnen zien?

Moedeloos word ik evenmin omdat ik weet dat vrouwen al minstens twintig eeuwen — en dan spreek ik alleen nog maar over het christendom — gezegd is (en daarom ook door henzelf gedacht) dat ze minderwaardig zijn. De laatste twintig jaar, dus een honderdste deel van die tijd, heb ik oneindig veel vrouwen zelfbewust en handelingsbekwaam zien worden omdat ze elkaar op eigen gezag aan het vertellen zijn gegaan, hóéveel ze wel waard zijn. Daar komt veel uit. Of het een rechtsstaat wordt? Ik weet het niet. Maar ik moet nog eeuwenlang geduld hebben voordat al die 'nietswaardige' vrouwen om me heen zich van haar eigenwaarde bewust zijn geworden. Dat vraagt lang en taai werken.

En de nieuwe wereldorde van Bush? We zien wel wat daar van komt.

Arabische vrouwen onder de dictatuur van de keuken (1991)

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 20 april 1991

Inleiding

Dr. Bouthaina Shaaban is een Syrische die Engelse literatuur doceert aan de Universiteit van Damascus. Als kind al werd ze zich bewust van de hachelijke positie van de vrouw in de cultuur waar de eer van de man heilig is.
In 1968 had ze, op weg naar de middelbare school in een naburig dorp, een gruwelijke ervaring: een klasgenoot komt juichend en roepend 'Ik heb haar gedood, ik heb de familie-eer gered', met een bebloede dolk in de hand de heuvel afrennen. Hij gaat op de politiemannen af die voor het bureau naast de school staan, reikt hun de dolk aan en zegt luid: 'Ik heb mijn zuster gedood en ik stel me ter beschikking van de justitie'.

Yemen, 16 jaar, die door haar broer in haar slaap de keel is doorgesneden, was een van de meisjes die als dienstmeisje verhandeld werden aan rijke families, in Beiroet.

Shaaban: 'Sommige gelukkige families in ons dorp hadden drie of vier van zulke meisjes in Beiroet. Hun vaders gingen eens per jaar hun salaris innen en hen bezoeken. Misschien wel voor het eerst waren vaders blij met meisjes, want elke nieuwe dochter in de familie betekende duizend Libanese lira's per jaar. Als de meisjes volwassen waren, kwamen ze naar huis om te worden uitgehuwelijkt. Yemen had met haar werk, nadat hun vader gestorven was, de studie van haar drie broers verdiend. Haar jongste broer Aziz moest nog slechts één jaar voordat ook zijn studie was afgerond.

Toen zij terugkeerde in haar dorp om te worden uitgehuwelijkt, bleek ze zwanger te zijn. Haar moeder bracht haar naar de moekhtar en vroeg hem haar dochter te beschermen tegen de wraak van haar broers. De moekhtar liet het meisje 's nachts slapen tussen zijn twee eigen dochters. Maar de wraakgierige broer lukte het desondanks haar, nog voordat haar kind geboren werd, tijdens haar slaap te vermoorden. Haar lijk werd aan de haren tot buiten het dorp gesleept, gestenigd en bespuwd en aan de vogels overgelaten.

Aziz kreeg zes maanden voor de moord, verliet daarna als een held de gevangenis en heeft sindsdien een bloeiende bakkerij in zijn geboortedorp.

Verandering

Shaaban vertelt deze geschiedenis om te laten zien dat de omstandigheden toen zij zelf tien jaar later tijdens haar studie aan de Engelse Warwick Universiteit een Irakees ontmoette met wie ze besloot te trouwen, toch al een stuk veranderd waren.
Shaaban: 'Ik voelde me verplicht eerst aan mijn vader te vragen of ik met hem mocht trouwen. Hij had een sociale verplichting op zich genomen toen hij toestemming gaf me te laten reizen. Ik kon hem niet simpel vertellen dat ik in Engeland zou trouwen. Dat zou worden beschouwd als net zo'n grote misdaad als die van Yemen. Mijn vader weigerde zo'n ernstige zaak schriftelijk te bespreken en vroeg ons beiden naar Syrië te komen. Vanaf dit bezoek tot in 1981 discussieerden mijn familie en ik over persoonlijke rechten en familieverplichtingen. Ze probeerden me te bewegen mijn vriend op te geven. Uiterlijk vanwege het verschil in nationaliteit en religie, maar eigenlijk om iets veel ernstigers: ik was de eerste vrouw uit hun omgeving die zelf haar echtgenoot koos.'
Tenslotte stelde haar vader Shaaban voor de keus, ofwel de man laten gaan, ofwel haar thuis opgeven. Voor dat laatste heeft ze gekozen en sindsdien heeft ze haar familie niet meer gezien. Wel constateert ze: 'Net tien jaar na Yemen's dood kwam het toch niet meer in mijn vader of mijn broers op om me met fysiek geweld af te houden van het leven dat ik verkoos, al oefenden ze morele en psychologische druk uit.'

Met haar vasthoudendheid maakte Shaaban de weg vrij voor haar jongere zusje. Zij hoefde slechts de man van haar keus te noemen om de zegen van haar vader en prachtige cadeaus te krijgen.

Al was de strijd met haar familie de meest bittere en beslissende, Shaaban heeft meer strijd moeten voeren. Steeds had die te maken met haar vrouw-zijn. 'De veronderstelde warme familiesfeer veranderde soms in een mannelijke hel, het plezier om bij jezelf schrijverscapaciteiten te ontdekken, wordt iets misdadigs en van de laatste veilige hoop, de vrouwenbeweging, ontdek je dat die veel eerder geleid wordt door mannen dan door vrouwen.' Dat Shaaban de gelegenheid heeft gekregen om te studeren, schrijft ze toe aan het aan de macht komen van president Assad aan het begin van de jaren zeventig en het beleid van nationale ontwikkeling dat hij inzette. 'Overal werden scholen gebouwd, onderwijs werd gratis tot in de kleinste, meest afgelegen dorpen. Voor de meeste mensen werd onderwijs een magische sleutel die alle deuren opende naar banen, carrière en hooggewaardeerde sociale en politieke posities. Ik kreeg na mijn kandidaats een beurs om in Engeland verder te studeren en er waren heel wat vrouwen die tegelijk met mij zo'n beurs kregen voor verschillende delen van de wereld, iets wat nog nooit was voorgekomen'.

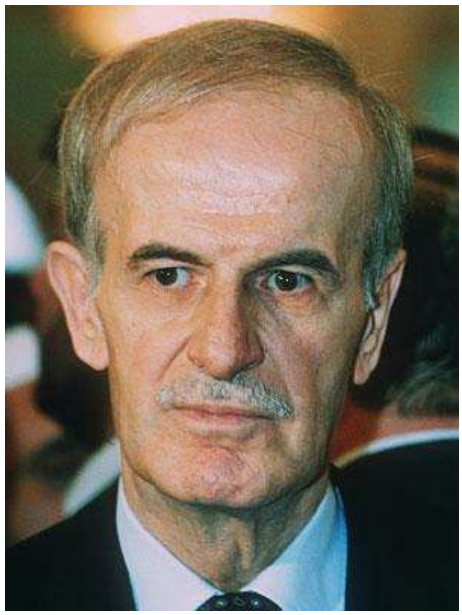

Angstvallig

Na zeven jaar Engeland en Algerije vindt Bouthaina Shaaban in Syrië haar jeugdvriendinnen terug. Geslaagde vrouwen in hun baan buitenshuis, maar eenmaal binnenshuis en onder het oog van haar echtgenoot veranderen ze, constateert Shaaban, in angstvallige wezens die haar echtgenoten in alles ter wille zijn. Achteraf begrijpt ze waarom een vriendin van haar moeder die al op haar twintigste weduwe werd en alleen bleef met haar zoontje, botweg weigerde te hertrouwen. ‘Zij was dagloonster en slaagde erin een behoorlijke levensstandaard voor haarzelf en haar zoon te verwezenlijken. Ze was niet de enige weduwe in het dorp die weigerde te hertrouwen en door hard werken en de zorg voor haar kinderen ieders respect afdwong. De weduwen zagen er uit als gelukkige sterke individuen, die hun eigen leven en dat van hun kinderen volledig aankonden. Ik was liever in hun gezelschap dan in dat van andere vrouwen, omdat ze opgewekter, zelfverzekerder en meer tevreden leken dan andere leden van haar sekse. Bij sommige getrouwde vrouwen in ons dorp veegde de echtgenoot de glimlach van hun gezicht, hij ondermijnde haar zelfvertrouwen en dat reduceerde haar tot een afhankelijk schepsel’.

In *De sluier opgelicht* komt ook Makboula Shalaq aan het woord, die in 1941 de eerste meisjesstudente in Syrië was. Intussen is ze overleden maar ze hield zich toen Shaaban haar als 64-jarige sprak nog steeds hartstochtelijk bezig met de onderwerpen die haar leven bepaalden: vrouwenrechten en emancipatie.

’Onze eerste bevrijdingsbeweging werd verpletterd door het Franse leger en een moordende onderdrukkingspolitiek, zoals we die zelfs niet onder het gewelddadige Ottomaanse regime in de middeleeuwen hadden meegemaakt. De Fransen begroeven Syrische gevangenen levend en maakten daar een publiek evenement van om de bevolking angst aan te jagen.’ In die dagen deden de eerste vrouwelijke strijders haar intrede, sommigen worden nu als martelares en nationale heldinnen vereerd. ‘Dat betekende de eerste scheur in de hoge muur van de traditionele ideeën over de rol van de vrouw in de Syrische samenleving’, zegt Shalaq. Eenmaal volwassen raakte ze betrokken bij het geweldloze verzet, dat de hele periode van de Franse bezetting bleef bestaan. ‘Vanaf dat moment getuigden onze straten van een opmerkelijk nieuw verschijnsel; demonstrerende en marcherende vrouwen, die op voet van gelijkheid met hun mannelijke medeburgers optrokken’.

Een onnozel praatje

Tijdens haar studie aan de universiteit werd Shalaq door de mannelijke studenten onophoudelijk lastig gevallen. Ze wist dat zij haar haatten, vooral omdat ze weigerde een sluier te dragen. ‘Ik vraag me af of onze mannen vandaag de dag niet nog precies hetzelfde denken’, vertrouwt ze Shaaban toe. ‘Wat mannen in het openbaar, in lezingen en vergaderingen zeggen over vrouwenbevrijding is vaak heel verschillend van wat ze thuis tegenover hun zusters en hun vrouw in praktijk brengen.’ Ze vertelt van een ontmoeting met een collega-schrijver die haar bekent nooit een goed opgeleide vrouw te zullen trouwen, liever trouwde hij een veertienjarige die hem bediende en verzorgde en niet met hem in

discussie ging.' Toen hij met zo'n meisje getrouwd was, vroeg ik hem, hoe hij met haar praatte en hij antwoordde: 'Ik lees en schrijf tien uur per dag, dan vind ik een onnozel praatje met haar heel prettig.'
Toch is wat de vrouwen de laatste veertig jaar in Syrië bereikt hebben volgens Shaaban ongelooflijk. In 1945 werd Syrië onafhankelijk, in 1946 werd de universiteit opengesteld voor zowel mannen als vrouwen. Veel vrouwen grepen die kans en schreven zich in. 'Sindsdien hebben vrouwen keer op keer bewezen dat ze intelligenter zijn dan mannen: in feite hebben mannen hun traditionele kijk op vrouwen moeten veranderen. Syrische vrouwen zijn niet alleen arts, ingenieur of parlementslid, maar ook parachutist en legerofficier.'
Shalaq constateert dat vrouwen lijden onder een te zware, meer dan dubbele dagtaak en wijt dit vooral aan de nieuwe werkverdeling, maar de onveranderde kookgewoonten. 'Er is een wereld van verschil tussen de manier waarop mijn grootmoeder leefde en waarop ik leef, maar toch kook ik nog steeds hetzelfde eten als zij toen. Hoewel er iets dramatisch veranderd is in ons leven hebben we onze kookgewoonten niet ontwikkeld. De keuken van Damascus is gebaseerd op huisvrouwen die de hele dag niets anders te doen hebben dan ingewikkelde maaltijden te koken om indruk te maken op de kostwinner van het gezin. Onze schotels zijn zo ingewikkeld en tijdverslindend dat ze een grote druk leggen op de werkende moeder. Eén van de eerste dingen die een werkende vrouw moet doen, is zich bevrijden van deze oude slavernij.' Ze stelt voor dat er goede en goedkope eetgelegenheden komen waar de werkende vrouw haar man en kinderen mee naar toe kan nemen en waar ze zelf ook op haar gemak van de maaltijd kan genieten.

Politiek

Tussen de regels door spreekt Shaaban er haar verbazing over uit dat Zweden en Japan pas aan het eind van de jaren tachtig hun eerste vrouwelijke ministers kregen, terwijl in het Midden-Oosten, zoals in Syrië, Egypte, Irak, Tunesië en Algerije, al aan het eind van de jaren vijftig de eerste vrouwelijke ministers de politieke arena betraden. Een wet voor gelijke betaling is er in Shaaban' s land al sinds de jaren zeventig en alweer is er verbazing als ze uit een rapport moet lezen dat in een land als Engeland slechts 64 procent van de werkende vrouwen een gelijke beloning als haar mannelijke collega's krijgt. En ook: 'Het is opvallend dat in een land dat nog niet algemeen vrouwen het recht geeft een eigen man te kiezen, vrouwen wel economische gelijkheid genieten en leidende politieke posities bekleden. In Europa, waar de persoonlijke vrijheid groot is, blijven vrouwen politiek en economisch achter bij Syrische vrouwen.'

Libanon was vóór de jaren tachtig het enige Arabische land met een onafhankelijke vrouwenbeweging. Shaaban wijdt er een lang hoofdstuk aan. Zij spreekt met Zeinab, lid van de Amal-beweging, die vertelt hoe door de verzetsstrijd van de vrouwen de houding van mannen tegenover vrouwen veranderd is. 'Het is interessant dat mijn vader, vroeger de enige en hoogste autoriteit in huis, nooit meer belangrijke beslissingen neemt ten aanzien van ons gezin zonder mij te raadplegen.' De Libanese wet is volgens deze vrouw geen belemmering voor de emancipatie van vrouwen, maar de familie en de maatschappij 'en aangezien die veranderen, denk ik niet dat er nog problemen zuilen zijn.'

In het verleden al maakt de islamitische geschiedenis melding van vrouwen als uitstekende strijdsters. Soms schoren mannen zich kaal om zich te onderscheiden van de vrouwelijke

strijders. De profeet Mohammed vond vrouwen moediger en betrouwbaarder dan mannen, en de vrouwen van nu willen, volgens Zeinab, graag haar overgrootmoeders evenaren. De leidster van de Libanese vrouwenbeweging Um Mohamad Biadoun, die zeven kinderen heeft, is er van overtuigd dat er door de strijd een andere huwelijksrelatie ontstaat. De vrouw werkt de hele dag en de man klaagt niet. Als er geen eten in huis is, koopt hij een kant-en-klare maaltijd of kookt samen met zijn vrouw. Mannen worden zich steeds meer bewust van de zware lasten die vrouwen dragen.

'De Libanese vrouwen hebben door de verschrikkingen die ons volk moet doorstaan thuis de noodtoestand afgekondigd. Ze realiseren zich dat onze waardigheid, menselijkheid en ons bestaan op het spel staan. Hoe kon ik feestvieren toen mijn zoon zijn schooldiploma haalde, terwijl er duizenden kinderen over straat zwierven en dolgraag naar school wilden? Het belangrijkste is om je man en je kinderen te laten voelen dat jouw zaak ook de hunne is. Dat ze je moeten ondersteunen in het werk dat zowel je recht als je plicht is.'

Goed getroffen

Lezend in het boek van dr. Bouthaina Shaaban blijft het beeld hangen van een gelukkige, geëmancipeerde vrouw die het met haar Iraakse echtgenoot, voor wie ze haar familie verliet, goed getroffen heeft. Het doet me denken aan al die Nederlandse feministische vrouwen die tijdens gesprekken over onderdrukkende mannen thuis, altijd net de goede man blijken te hebben, juist die ene zeldzame uitzondering. Shaaban helpt ons na een onthutsend gesprek met Salma, de jonge vrouw van een lector van de universiteit, uit de roze wolk als zij bekent: 'Ik merkte wat een diepgewortelde angst ik voor hem voelde toen ik opeens midden in een les, voor een volle collegezaal stilviel, alsof ik door de bliksem getroffen was. Ik verschoot van kleur en de woorden kwamen mijn mond niet meer uit. Het was twaalf uur en ik had vergeten vlees uit de diepvries te leggen toen ik die ochtend van huis ging. Het probleem was niet dat ik niets te eten zou hebben; dat was het minst belangrijke. Mijn eigenlijke dilemma was dat ik niet wist wat ik tegen mijn man moest zeggen nu ik weer eens het bewijs had geleverd van mijn zogenaamde incompetentie. Salma's verhaal riep veel vragen op over mijn eigen leven. Vaak voel ik me trots, maar op weg naar huis begint mijn beroepstrots te smelten en tegen de tijd dat ik mijn voordeur opendoe, voel ik me alleen nog maar een slechte kokkin en een min of meer mislukte huisvrouw'.

Shaaban denkt, dat vrouwen het meest nodig hebben dat zij elkaar ontdekken. 'Dan pas kunnen wij de plaats innemen die ons toekomt en die tot dusver alleen door mannen werd vorm gegeven.'

Bouthaina Shaaban: De sluier opgelicht. Uitgave Women's Press Ltd. London. Nederlandse uitgave Bijeen. Prijs f 20,-.

Nonnen sponsoren het feminisme (1990)

‘Wij willen dat vrouwen zelfstandig in het leven staan’

Sieth Delhaas

Opzij, januari 1990

De paus en de bisschoppen zijn er niet gelukkig mee. Maar dat weerhoudt de *Zusters van Tilburg* niet hun met ploeteren verdiende geld gul aan feministische projecten te geven. De *Vrouwenpartij*, het *Comité vrouwen in de Bijstand*, *De Vrouwentelefoon*, *Studiefonds Zwarte Zuid-Afrikaanse vrouwen* en andere feministische organisaties ontvingen al schenkingen.

‘Wij vinden dat zoiets helemaal in de lijn ligt van ons religieuze leven,’ zegt zuster Florentina.

De gelofte van armoede die religieuzen afleggen, betekent niet dat zij in armoede moeten leven. Het wil wel zeggen dat zij have en goed met anderen willen delen en zich inzetten voor de noden van de samenleving. Omdat religieuzen eenvoudig en in gemeenschap van goederen leven, kunnen zij gezamenlijk een forse stroom geld sturen naar goede doelen in binnen- en buitenland.

Religieuze congregaties ontstonden vooral in de vorige eeuw in plaatsen waar de maatschappelijke nood hoog was. De *Zusters van Liefde* in Schijndel en Tilburg bekommerden zich bijvoorbeeld vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw om kinderen van wevers en weeskinderen. Ze verzorgden zieken en bejaarden en trachtten vooral vrouwen ‘te verheffen’. Rond 1900 werd de zwakzinnigenzorg aangepakt en werden kinderbeschermingsinternaten gesticht. De zusters deelden in die tijd de armoede en ellende met het gewone volk. Een aantal van hen stierf ook aan ondervoeding en tuberculose. Ze sloofden met de kanslozen, maar door goed beleid, hard werken en eenvoudig leven verbeterde hun materiële situatie. Daarna kwam de tijd dat de goed opgeleide zusters salarissen gingen verdienen in het onderwijs, de ziekenhuizen en inrichtingen die gaandeweg door de overheid werden overgenomen. Kapitalen werden gevormd, maar langzamerhand vergrijsden de kloosters.

‘Overname van het werk door de overheid was een goede zaak’, geeft Zuster Francesco van de *Zusters van Tilburg* toe, ‘maar dat bezorgde ons wel een identiteitscrisis. Daar zijn we net overheen. En wat moesten we met al dat geld dat wij nu door die veranderde sociale voorzieningen overhielden? Er waren zusters die theologie wilden studeren om zich in te zetten voor de noden in de parochie. Die studies hebben we zelf betaald. Een zuster die in het onderwijs zat, kwam zes jaar geleden met het verzoek om een huiskamerproject te mogen beginnen voor heroïneprostituées in Den Haag. Ze wilde dit als vrijwilliger doen. Wij leverden het startkapitaal voor dat huis. Later gebeurde dat ook in Amsterdam. Wij hadden ons nog nooit met prostitutie bezig gehouden, maar niemand in de samenleving deed er toen iets aan.’

Heroïnehoertjes kregen tussen negen en zes uur ‘s nachts warmte, soep en brood en niet te vergeten condooms van zuster Truus. De 1440 zusters van haar congregatie hadden wel even moeite met de nieuwe werkzaamheden van hun medezuster. Maar toen zuster Truus overal over haar werk kwam vertellen, werd er positiever over gedacht. Later is dit project door de overheid overgenomen.

‘Zo is de basis gelegd voor de goodwill voor al onze geldprojecten,’ licht Zuster René toe. Het gaat om geld dat de zusters in het verleden met eigen handen en met keihard werken hebben verdiend. Ons uitgangspunt is dat zusters zelf met een voorstel moeten komen als ze geld en/of tijd in een project willen steken. Verschillende zusters werken nu in vluchtelingenorganisaties, een ander is begonnen bij een groep tegen vrouwenhandel. In die gevallen gaat het om vrijwilligerswerk, terwijl ze voorheen vaak betaald werk deden. Dat zien wij ook als een vorm van investering in de samenleving. Voor onze congregatie betekent deze ontwikkeling dat — al zijn onze zusters oud, gemiddeld zo’n zeventig jaar — iedereen heel gemotiveerd is en meeleeft met wat er in de wereld om hen heen gebeurt.’

Samen met andere congregaties steunen de Zusters van Tilburg ook organisaties die door de officiële kerken niet of minder worden gewaardeerd. Eén daarvan is de *Vuurdoop*, een werkcollectief van jonge theologen. Deze theologen werken met baanlozen en vrouwen en zetten zich verder in voor de derde wereld en de wereldvrede. De congregaties nemen hier acht parttime werkkrachten, onder wie twee feministische theologen, voor hun rekening en bekostigen de behuizing in Tilburg.
De congregaties hebben gezamenlijk ongeveer honderd theologen in dienst, van wie de helft vrouw is. Het gerucht gaat dat alle feministische theologen die in Brabant en Limburg werken door (vrouwelijke) religieuzen worden betaald. ‘Dat zal best,’ zegt Zuster Miranda van Schijndel. ‘Door het bisdom worden ze in elk geval niet betaald, want die wijzen feministische theologie af.’
Ze laat een lijst zien waarop de vrouwenprojecten staan die zij, naast andere, steunen. We zien namen als het studiefonds Zwarte Zuid-Afrikaanse Vrouwen, De Vrouwenpartij, Palam Indische Vrouwen, Vrouwenpentagrambus, Steunpunt Vrouw en Werk, Tunnelproject Den Bosch, Platform Brabants Comité Vrouwen in de Bijstand, Vrouwentelefoon Wageningen.

‘Het is begonnen,’ zegt Zuster Florentina, ‘toen één van onze zusters zei dat we geen geld meer op de Amrobank moesten zetten omdat die in Zuid-Afrika investeerde. Dat heeft een shockeffect gehad. Je moet ja voorstellen: het geld dat wij zo zuur verdiend hebben zou door die bank voor onderdrukkende activiteiten gebruikt kunnen worden! We hebben al onze zusters in de congregatie geraadpleegd en aan ‘t eind van de jaren zeventig hebben we ons geld uit de diverse beleggingen en banken teruggetrokken. We zagen in dat je je geld maar niet blindelings kunt weggeven en investeren. Het was dus een politieke keuze. En dat zijn ze binnen de kerken niet gewend. Ook de bisschoppen niet.
We hebben de bisschop van Rotterdam in het verleden gezegd dat wij het slecht vinden dat hij voor het vergadercentrum van het bisdom voor tien jaar een Contract met Shell heeft afgesloten. Vorig jaar hebben we een grote actie gehouden onder de zusters om het belastingvoordeel te weigeren. We hebben daardoor zo’n zestigduizend gulden kunnen overmaken voor structurele verbeteringen voor de kansarmen.’

‘De meeste vrouwenprojecten die we steunen,’ vertelt Zuster, Miranda, ‘zijn echte feministische projecten. Vanaf 1836 staan onze zusters al tussen de vrouwen.

Wij willen dat vrouwen goed en zelfstandig in het leven staan’.

‘En al zijn de paus en bisschoppen niet gelukkig met deze ontwikkeling,’ vult zuster Florentina aan, ‘wij vinden dat het helemaal in de lijn ligt van ons religieuze leven. Wij hebben de plicht om knelpunten in de samenleving op te sporen. Wij hebben vanuit ons kapittel voor de komende zes jaar weer heel duidelijk een maatschappijkritische lijn uitgestippeld.’

Zuster Europhrosina van de Ursulinen van Bergen denkt, dat over zo’n 25 jaar de congregaties uitgestorven zullen zijn. Wie moet dan die gigantische bedragen opbrengen voor die hulp- en ondersteunende projecten in binnen- en buitenland?

Als ik bijvoorbeeld kijk naar het bijstandsvrouwenproject, dan moet ervoor gezorgd worden dat zo’n probleem structureel wordt opgelost. Daarom overwegen wij ook een aanvraag te steunen van het Haagse comité vrouwen in de Bijstand om een onderzoek te laten doen door de Leidse Universiteit. Maar ik denk, dat particulieren zelf fondsen zullen moeten gaan vormen om in de toekomst deze zaken op te vangen. Gelukkig zijn er nu ook alternatieve banken die hiermee bezig zijn. De gewone banken denken alleen maar aan kapitaalvermeerdering.

Voor alle vragen die bij ons binnenkomen, gelden deze regels: bij voorkeur hulp aan vrouwen, ze moeten kerk en maatschappijvernieuwend zijn en ze moeten verkeerde structuren in kerk en maatschappij doorbreken. Wij geven ook geld aan het bisdom, maar wij willen wel van te voren weten waar het naar toe gaat. Dit jaar gaat het naar de Mozes en Aäronkerk. Daar gebeurt veel voor minderheden en vluchtelingen.

Tegenover de overheid moeten we ook voor onze rechten opkomen. Bij de verbouwing van ons bejaardencentrum kon je merken dat de overheid dacht: die religieuzen hebben geld genoeg, laten die het maar zelf bekostigen. Als wij onze rechten op onze AOW en subsidies prijsgeven, onttrekken wij dat geld aan ons solidariteitsfonds en daarmee aan degenen die dat geld juist nodig hebben.’

De zuster willen niet zeggen hoeveel geld zij precies weggeven. Ze zien niets in een gegijzelde algemene overste. Een ander vindt dat je linkerhand niet moet weten wat je rechterhand doet.

Vriendinnen voor een veilig Europa (1990)

Sieth Delhaas

Kerk en Vrede, september 1990

Inleiding

Op welke manier kunnen vrouwen werken aan een veilig Europa? Die vraag roept twee beelden bij me op. Eén van een bericht in het themanummer *Vrouwenstrijd Vredesstrijd* van Kerk en Vrede uit 1984. Daarin staat dat de overheid in het geval van oorlog, van vrouwen vooral verwacht dat ze de rust in het gezin bewaren. Maar die 'vrouwelijke' vaardigheid kan ook ingezet worden bij de hulpverlening aan gewonden, voedselverstrekking en evacuatie. De commissie Veiligheid van de Nederlandse Vrouwenraad beschikt voor die inzet over het noodzakelijke adressenmateriaal. Het andere beeld komt uit 'Herinneringen', de autobiografie van Aletta Jacobs. Deze feministe zette zich in 1914, na het uitbreken van de eerste wereldoorlog met de leden van de vrouwenkiesrecht comités in om te zorgen voor vrouwen en kinderen van wie de kostwinner onder de wapenen was geroepen. Nadat ze dit enkele maanden had gedaan, kwam ze op een goede dag tot deze ontdekking:

> *'hielpen wij, door de gevolgen van den oorlog zoveel mogelijk te verzachten, eigenlijk niet mede aan het bestendigen van den gruwelijken, den mensonteerenden toestand?'*[53]

Vrouwen hebben de keus in tijden van oorlog — en wie zegt dat het nu geen oorlog is, moet dat dan maar aan arme vrouwen vragen — om mee te gaan in het verwachtingspatroon dat deze patriarchale samenleving van hen heeft: verzorgen, voeden, hoeden en daarmee de bestaande orde in stand houden. Vrouwen kunnen ook de ontdekking doen en de keus maken die Aletta Jacobs met haar vrouwen deed: ophouden met zorgen, voeden en hoeden en zelf tegenkrachten organiseren. Dat laatste roept natuurlijk sancties op maar daarvoor is er vrouwenstrijd.

Geen veiligheid

Vrouwen die kiezen vanuit een feministisch perspectief, zullen voorlopig niet kunnen meewerken aan een veilig Europa. Tenminste als met die veiligheid bedoeld wordt zich op welke manier dan ook aanpassen aan een Europese ontwikkeling die nadelig is voor het welzijn van vrouwen.

---

[53] Jacobs, Aletta, *Herinneringen,* SUN 1983

Zoals het er nu uitziet hebben vrouwen alleen maar te vrezen van een Verenigd Europa in de zin van de E.G.. Vrouwen die in november 1988 in Brussel bijeen waren op het Armoede Tribunaal hebben zich daarover uitvoerig uitgesproken.[54] Maar de schade van het ene Europa zal zich niet beperken tot de vrouwen van dit continent. Die schade zal slachtoffers maken onder steeds meer vrouwen over de hele wereld.[55]

Tegenkrachten organiseren om patriarchale structuren te slopen zal Europa voor lange tijd onveilig maken. In onze streken is nog niet zo duidelijk zichtbaar wat elders al wel gaande is tegenbewegingen die zich verzetten tegen een mensonterend patriarchaat:

- in Zuid-Amerika de totale oorlog tegen de organisaties van de armen vanuit de V.S.;
- op de Filippijnen de wreedheid tegen vrouwenorganisaties;
- fundamentalistisch-islamitische mannen die zich sterk maken tegen vrouwenorganisaties in Irak, Algerije, Jordanië en Frankrijk.56

Maar ook in Europa is het één en ander aan de hand:

- in West-Duitsland pakt de overheid vrouwen op die zich sterk maken tegen genenmanipulaties;
- in Oost-Duitsland zullen vrouwen de wettelijke bescherming bij abortus verliezen wanneer dit land zich herenigt met West-Duitsland;
- Slowaakse katholieke priesters verbieden hun vrouwelijke gelovigen sinds de 'bevrijding' lid te worden van de vrouwenbeweging;
- in Nederland worden bijstandsvrouwen gecontroleerd door sociale rechercheurs en politiek actieve bijstandsvrouwen zijn ervan overtuigd dat haar telefoons worden afgeluisterd en haar post regelmatig wordt opengemaakt.

Onveilig voor een patriarchaal Europa is ook dat vrouwen streven naar economische zelfstandigheid. De kostwinner in het verhaal van Aletta Jacobs wordt minder manipuleerbaar voor overheid en werkgever als hij een partner heeft die zelf haar kost verdient en niet meer afhankelijk van hem is.

Tegengif

Voordat er zicht is op een ook voor vrouwen veilig Europa moet het patriarchaat worden gesloopt. Het beste tegengif tegen het patriarchaat noemt de feministisch theologe Mary E. Hunt vrouwenvriendschappen. Ze heeft dit begrip theologisch geïnterpreteerd en ziet daarin telkens een glimp van spiritualiteit en goddelijke aanwezigheid.

'De manier waarop vrouwen voor elkaar zorgen, ruimte voor elkaar maken in hun levens, en handelen binnen bondgenootschappen van gerechtigheidzoekende-vriendinnen, geeft hoop en energie om te werken aan een verandering van onze samenleving.'[57] De algemene patriarchale leugen dat vrouwen niet van elkaar kunnen houden en die een basiselement is voor het

---

[54] Verslag Armoede Tribunaal, Platform voor Vrouwen en Economische Zelfstandigheid, Utrecht

[55] Verslag Consultatie Vrouwenarmoede van de Wereldraad van kerken, p/a Gentiaanstraat 710, 7322 CC Apeldoorn, f 6

[56] VKW-Nieuwbrief, juni/juli 1990, Utrecht

[57] Hunt, Mary E, *Friends in deed* in 'Sex and God', ed. Linda Hurcombe, New York 1987

patriarchale systeem, is door vrouwen onderkend en ontmaskerd. De omkering van die leugen, meent Mary Hunt, namelijk vrouwen als vriendinnen, is een kracht tot bevrijding van vrouwen.

Daarmee wordt de patriarchale barrière gesloopt en ligt een feministische toekomst open. Vrouwenvriendschappen als teken van goddelijke werkelijkheid waaraan wij deel hebben is wat mij betreft — en ik denk dat ik daarmee talloze vrouwen aan mijn kant vind — een levenservaring. In een tijd van bewustwording en strijd, waarin oude waarden vaak niet meer blijken te zijn dan 'welbegrepen eigenbelang', moeten we, om te kunnen overleven, op zoek gaan naar nieuwe waarden. Op zoek naar nieuwe waarden niet alleen voor onszelf maar als dwingend gegeven ook om nog iets door te kunnen geven aan onze kinderen/het volgende geslacht. Ik begrijp waarom Mary Hunt vrouwenvriendschappen benoemt als een glimp van een goddelijke dimensie omdat ook ik om mij heen vrouwen zie — met veel pijn en moeite vaak — die haar eigen leven en de wereld proberen te vermenselijken door weloverwogen uitgevoerde gedragsveranderingen. Daden die beklijven en die geschiedenis gaan maken. Het zijn breekijzers tegen het patriarchale systeem.

Verplichtend model

De samenleving waarin wij tot nu toe leven is er één waarin vrouwenvriendschappen niet werden gewaardeerd. Daarom heeft deze wereld geen toekomst. De oorlogszuchtige houding, de nucleaire waanzin en het economisch geweld zijn volgens Hunt daarvan bewijzen.

De genegenheid van vrouwen voor elkaar is ook door christelijke kerken belemmerd doordat zij het huwelijk als hét ideaal van het verbond tussen mensen ziet. Vrouwen wereldwijd onderkennen vandaag dat de eigen godsdienst vrouwen van elkaar gescheiden houdt. De verbondenheid die vrouwen van allerlei godsdiensten nu met elkaar ervaren in haar strijd voor een rechtvaardige samenleving is precies dat goddelijke element dat Hunt herkent in de vriendschap van vrouwen. Dat de meeste van onze vrienden vrouwen zijn, zegt Hunt, moet ons niet verbazen, want het is een harde strijd om het patriarchaat te overwinnen. Dat er echter ook mannen onder die 'vriendinnen' zijn, behoeft daarmee niet in tegenspraak te zijn. Ook mannen kunnen zich aansluiten bij de gerechtigheid zoekende bondgenootschappen in een feministische revolutie voor een overleving op onze planeet.

Wat mij betreft is het beeld dat Mary Hunt schetst — en helaas kan ik daarvan in dit beperkt aantal regels maar een fragment doorgeven — waard om doordacht, besproken en ook geleefd te worden: vriendschappen vooral tussen vrouwen-als-meest-onderdrukten als verplichtend model voor gerechtigheid zoekende mensen. Met en als vrienden kunnen mensen gezamenlijk een toekomst tegemoet gaan in een tijd van toenemend geweld en mensonterende armoede. Onder zulke omstandigheden zijn vriendinnen die van elkaar houden en aan gerechtigheid werken, een bron van spiritualiteit om de beweging gaande te houden.

Secularisatie ter discussie (1990)

Sieth Delhaas, lid van de redactie

Wending, 1990, 5

‘Het valt mij op’, schrijft Hein Schaeffer in *Signalement* (Wending, nummer 2, 1990), ‘dat de nieuwe discussie over secularisatie, voor zover ik die kan overzien, gedomineerd wordt door mannen’. Tijdens een redactievergadering vroeg hij mij een bijdrage te leveren in de secularisatiediscussie. Hij formuleerde zijn vraag toen zo: waarom is secularisatie voor vrouwen geen probleem? Opmerking zowel als vraag zouden met enkele eenvoudige zinnen zijn af te doen:

- is er ooit een discussie over kerkelijke aangelegenheden geweest die niet door mannen werd/wordt gedomineerd?;
- is het redelijk te verwachten dat een groep gelovigen, in dit geval vrouwen, die eeuwenlang en tot voor kort elke zeggenschap in de kerk is ontzegd, zich druk zal maken over het verlies van macht van het kerkelijk instituut?

Om de oprechtheid die uit de vraag van Schaeffer blijkt, kan ik zijn vraag niet met deze opmerkingen afdoen. Het zijn immers juist deze oprechte, door mannen gestelde vragen waarop vrouwen wachten om haar ideeën te kunnen formuleren over hoe het misschien ook anders zou kunnen gaan binnen de kerken en in de samenleving tussen mensen onderling en in relatie met de immense problemen waarmee wij in onze tijd te maken hebben.

Macht

In de discussie in Wending over secularisatie, kerk en samenleving zijn verschillende definities van het woord secularisatie gegeven. Het wordt op verschillende manieren ingevuld. Van Dale (1988) noemt het: het proces waardoor het maatschappelijk leven onttrokken wordt aan de kerk en het geloof, verwereldlijking. Deze definitie komt overeen met wat Hoedemaker in het begin van zijn artikel zegt over hoe ‘jonge theologen’ vijfentwintig jaar geleden poogden de secularisatie positief te verwerken door haar te zien als ‘het mondig worden van de (westerse) mens, de achteruitgang van de invloed van kerkelijke instituten en religieuze denkmanieren’. Ik houd me aan deze definitie in mijn antwoord op de gestelde vraag. En ik stel een wedervraag. Waarom zou de kerk zich druk maken over secularisatie? Kent de kerk haar eigen geschiedenis zo slecht?

Secularisatie is niet meer en niet minder dan het afgeven van macht die de kerk zich sinds het begin van de vierde eeuw in haar verbintenis met het Romeinse Rijk heeft verworven. Een macht die zich vanuit de politiek heeft doorgevreten, met list en geweld, naar alle levensgebieden van de mens. De theologie ook ‘beheerste’ de wetenschappen, hield mensen in bedwang. Totdat vanaf de Renaissance mensen zich langzamerhand aan die greep wisten te

onttrekken. In Nederland nam de zogenaamde christelijke staat na de Reformatie de macht, die voordien bij de rooms-katholieke kerk lag, over. Maar de afkalving was met Renaissance en Humanisme onstuitbaar.
En in onze tijd is er 'de eindpuntervaring: in de cultuur en in de kerk stuiten we op grenzen, die fundamenteel nadenken noodzakelijk maken' (Hoedemaker, blz. 54).
Binnen de machtspositie van kerk en theologie hebben vrouwen met zich laten doen en dat siert hen niet. In het algemeen zijn ze — op een enkeling na, binnen de christelijke traditie aan de man onderdanig geweest. Daarmee heeft ze haar christelijke roeping laten afpakken. De schuldigen voor die onderdanigheid moeten in de eerste plaats gezocht worden onder theologen en kerkleiders die, stammend uit het mannelijk geslacht, de bevoegdheid tot de uitleg van het Woord en de leer aan zich getrokken hadden/hebben. Dat heeft ertoe geleid dat in het algemeen de christelijke vrouwen pas — in tegenstelling tot grote groepen socialistische, liberale en joodse vrouwen die dit in ons land al een eeuw geleden deden[58] — sinds de zeventiger jaren bezig zijn zich aan — onder andere — het godsdienstig gezag van de man te onttrekken.
Als de vraag dus gesteld wordt: waarom is secularisatie voor vrouwen geen probleem, dan zeg ik: het is goed dat er secularisatie is; dat de kerk gedwongen wordt haar macht in deze wereld af te geven. Jammer, dat de kerk die macht niet vrijwillig aflegt. Dan zou er sprake zijn van bekering: terugkeer naar het voorbeeld van Jezus van Nazareth: zelf behorend tot de machtelozen, de randgroepen, de uitgestotenen, de gevangenen, staatsvijanden, degenen die met vrouwen omgaan.

Ik herinner mij uit een Ikon-radio-interview met dr. Philip Potter ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Wereldraad van Kerken, dat hij over secularisatie zei dat de kerken daardoor weer op die positie komen waar ze behoren te zitten vanuit hun evangelische opdracht. De Noord- Amerikaanse theologe Rosemary Radford Ruether formuleert het zo: '(…) de kerk heeft vaak diegenen tot leider gekozen die heren en prinsen waren. Ze heeft deze heren willen legitimeren door ze 'dienaars' te noemen. Maar een echt dienaarschap zoekt geen macht voor zichzelf. Het zoekt macht om anderen vrij te maken. Het zoekt met name de bevrijding van hen die er onder gehouden zijn'[59], en dan noemt ze als eerste vrouwen.

Omdat de kerk de bevrijding van vrouwen zelf nog steeds niet zoekt, hebben de vrouwen zelf de bevrijding ingezet. Secularisatie, macht afgeven door de kerken betekent dus een versnelde bevrijding voor vrouwen. Betekent dit dat vrouwen zich geleidelijk aan terugtrekken uit de kerken en de gemeente die nog rest na de uittochten in het verleden van intellectuelen, arbeiders en jongeren? Op deze vraag is nog nauwelijks antwoord te geven. De belangrijkste factoren die bij dat weggaan of wegblijven van vrouwen een rol spelen hangt bijvoorbeeld af van de bereidheid van mannen om oprechte vragen aan vrouwen te stellen

[58] Jacobs, Aletta, *Herinneringen*, SUN 1983

[5959] Radford Ruether, R., *Maria, het vrouwelijk gezicht van de kerk*, Baarn 1979

over zaken die vrouwen betreffen of die vrouwen belangrijk vinden. Of, om een ander voorbeeld te noemen, of de kerken en de gemeente serieus werk maken van de bestaande machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen in kerken, theologie en maatschappij.
Over dit laatste ben ik weinig optimistisch. Te gemakkelijk worden pogingen van vrouwen om en public uit te leggen waar het binnen de vrouw- en geloofbeweging/ feministische theologie om gaat, afgedaan met stigma's als rancune-theologie. Nog steeds ook worden vrouwen gedwongen zich binnen allerlei instituties te onderwerpen aan de regels die vanouds her eenzijdig door mannen zijn vastgesteld.
Dat de discussie over machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen nauwelijks kans van slagen lijkt te hebben, wordt wat mij betreft aangetoond door iets dat mij al maandenlang bezighoudt: een vrouw die ruim dertien jaar als een spin in het web van de vrouw-en-geloofbeweging heeft gezeten en de belangen van vrouwen in en buiten de kerken op alle mogelijke manieren heeft behartigd en onder de aandacht van kerkleiders heeft trachten te brengen, is nu na al die jaren letterlijk stuk gelopen op de muren van de kerk.

Vrouwenkerk

Voor vrouwen is secularisatie geen probleem. Zij gaan door met geloven en werk. Binnen de kerk, geleidelijk aan meer er buiten, allang er buiten. Vrouwen hebben het druk. Bij het zich onttrekken aan het godsdienstig gezag van mannen zijn zij er zich pijnlijk van bewust dat zij zelf er niet toe gekomen zijn om zin, waarde en betekenis te geven aan, doel en normen vast te stellen voor het eigen leven. Zij hebben geconstateerd dat het kennen en kunnen van mannen op allerlei terrein groot is, maar vrouwen vragen zich af of mannen in dat weten ook weten wat ze daarmee willen.
In haar zelfbevrijding hebben vrouwen een feministische beweging in het leven geroepen 'niet aan de grenzen van de kerk, maar als de centrale belichaming en incarnatie van het visioen van een kerk die leeft in solidariteit met de onderdrukten en de verarmden, die in meerderheid uit vrouwen en uit van vrouwen afhankelijke kinderen bestaan'. Ekklesia, zo zegt de theologe E. Schüssler Fiorenza[60], het woord voor kerk in het Nieuwe Testament, is geen religieus maar een politiek begrip; de feitelijke vergadering van vrije burgers die bijeenkomen om te beslissen over hun *geestelijke* en politieke aangelegenheden. Omdat vrouwen echter in een patriarchale kerk niet over haar eigen religieuze zaken en die van haar eigen volk — de vrouwen — beslissen, hebben zij een begin gemaakt met 'vrouwenkerk' als 'een hoop voor de toekomst, als een werkelijkheid nu'. Overal waar vrouwen zich voor elkaar inzetten, verantwoordelijk voor elkaar willen zijn en solidair met elkaar, geven zij op een feministische wijze vorm aan haar christelijke roeping.

Nee, secularisatie is voor vrouwen geen probleem.

[60] Schüssler Fiorenza, E., *Ter herinnering aan haar*, Hilversum 1987

Bijstandsvrouwen als cultuurproducten (1990)

Sieth Delhaas

ViaVia, studentenblad Vrije Universiteit, Amsterdam, pastoraat, 26 maart 1990

Lijfeigen zoon

Politiek bewuste bijstandsvrouwen vechten sinds het begin van de jaren tachtig voor een betere financiële positie. Toch is hun situatie onder de kabinetten Lubbers er alleen maar slechter op geworden. Waarom is hun situatie juist onder die christelijk-liberale kabinetten zo verslechterd?
Voordat ik een poging doe daarop een antwoord te geven ligt er een andere vraag te beantwoorden namelijk: waarom zijn er bijstandsvrouwen?
Het begin van een antwoord op deze vraag ligt in een ver verleden. Feit is dat de onderdrukking van vrouwen alles te maken heeft met materieel bezit van mannen. Het bezit van de man moest na zijn dood in handen komen van zijn eigen, liefst eerstgeboren zoon. Daarvoor moest de bewegingsvrijheid van de vrouw zo worden ingeperkt dat de man er zeker van zou zijn dat die zoon die de vrouw baart zijn lijfeigen zoon is.
Niet alleen in de oudtestamentische bijbelverhalen zijn bewijzen voor deze leefgewoonten terug te vinden. Ook in andere culturen komen deze vormen van vrouwenonderdrukking voor. Echter de voorbeelden van die oudtestamentische verhalen hebben gediend en dienen nog om nageleefd te worden door een christelijk volk zoals het Nederlandse meerdere eeuwen lang voorgaf te zijn.

De vrouw als hoedster van orde en welvaart

In het Nederland van de zeventiende eeuw, wanneer een begin wordt gemaakt met de vorming van de Nederlandse staat, is patriarchalisme een sleutelwoord. Zoals de staat een koning of stadhouder nodig heeft, werd de massa voorgehouden in volksliedjes, literatuur en andere vormen van kunst, hoort bij het gezin een gezaghebbende huisvader.
Het gezin, zowel in de boerenstand als in ambachtelijke kringen, vormt tot aan het eind van de achttiende eeuw de basis voor het economische leven. Naar binnen en naar buiten geldt het als garantie voor orde en rust. De economie kan daardoor tot bloei komen.
In het begin van die tijd heeft de vrouw nog haar aandeel in de productie. Zelfs vaak de leiding van die kleine gezinseconomie. Langzamerhand wordt zij echter van haar plaats verdreven.
Zedenprekers benadrukken onvermoeibaar de roeping van de vrouw. Die roeping ligt in het gezin. Ja, uitsluitend de vrouw bezit de karaktereigenschappen om te zorgen.
Na de chaos van de Franse revolutie is er opnieuw behoefte aan orde en zekerheid. De schijnwerpers worden weer gericht op het gezin en de rol daarin van vader, moeder en het

kind. De ideologie van huwelijk en gezin, gebaseerd op christelijke en burgerlijke beginselen worden dan ook wettelijk vastgelegd (1838).
De man wordt onderhoudsplichtig ten opzichte van vrouw en kinderen. Zijn vrouw en kinderen worden financieel afhankelijk van de man. In 1926 volgt de wet op het kostwinnerschap. Aan de man wordt het gezinsinkomen uitbetaald. Het gehele maatschappelijke leven, inclusief de sociale en belastingwetgeving, de woningbouw, het latere huursubsidie- en studiefinancieringsstelsel wordt afgestemd op huwelijk en gezin. De vrouw is weggewerkt uit de economie en ondergebracht in 'het gezin'.
Hebben vrouwen zich aan dit systeem van afhankelijkheid onvoorwaardelijk aangepast? Meestal wel. Noodgedwongen en onder morele druk. Maar ook hebben grote groepen vrouwen telkens opnieuw geprobeerd om haar economische zelfstandigheid te realiseren ook als ze getrouwd waren of zijn, of als zij kinderen hadden of hebben. Maar op allerlei manieren zijn vrouwen daarin tegengewerkt. De wetten die daartoe in Nederland gemaakt zijn spreken voor zich:

- tot 1957 was men verplicht vrouwen in overheidsdienst te ontslaan als zij in het huwelijk traden; particuliere bedrijven zijn met het ontslag naar eigen willekeur omgesprongen;
- tot 1978 mochten vrouwen overal ontslagen worden als zij zwanger werden;
- als het vrouwen lukte een baan te bemachtigen en haar echtgenoot wilde elders carrière maken dan was de vrouw tot 1983 wettelijk verplicht met haar man mee te verhuizen.

Waarom zijn er dus bijstandsvrouwen? Omdat vrouwen gedurende een proces van eeuwen gedwongen zijn tot financiële afhankelijkheid binnen een huwelijk waarbij de man structureel gezien de macht heeft gekregen over de vrouw.

Bijstand als gezinswet

Bijstandsvrouwen zijn er sinds 1965 toen op initiatief van Marga Klompé de *Bijstandswet* werd geschreven. Deze wet was bedoeld om een kleine groep kostwinners tijdelijk aan een inkomen te helpen op een leefbaar niveau. Een wet voor kostwinners dus een gezinswet.
Op dat moment werd duidelijk dat deze wet tegelijkertijd een nooduitgang bood aan honderdduizenden vrouwen, voor wie het huwelijk een ondragelijke situatie was geworden. Maar eenmaal binnen het vangnet van die wet ontdekten vrouwen dat deze wet voor haar een dramatisch eindstation betekent. Een leven ver onder het bestaansminimum met alle vaak morele beperkingen daarbij.
De samenleving klaagt nogal eens over het bedrag dat er uitgegeven wordt aan gescheiden bijstandsvrouwen. Maar heeft een samenleving die erin toegestemd heeft, respectievelijk het zo georganiseerd heeft dat vrouwen financieel afhankelijk zijn gemaakt van mannen, recht tot klagen?

Een samenleving die voortgaat met het opwerpen van allerlei wettelijke barrières om vrouwen te beletten zelfstandig te worden of te zijn? De drempels daartoe worden nog steeds opgeworpen.

Eén van de meest ernstige voorbeelden daarvan is de 1990-maatregel die vooral onder laaggeschoolde vrouwen en meisjes talloze slachtoffers zal maken en die er aan bijdraagt dat er steeds weer nieuwe generaties bijstandsvrouwen worden gecreëerd.

Waarom wordt de vrouw van de arbeidsmarkt geweerd? Daarvoor zijn door de tijd allerlei redenen gebruikt. In elk geval heeft het systeem van de vrije markt er belang bij dat een 'onzichtbare hand' thuis zorgt voor man, huis en eventuele kinderen. De productie-arbeid van de man kan alleen bestaan met hulp van de onbetaalde arbeid die de vrouw thuis levert.

Rol van de kerken

Welke rol hebben de kerken in dit geheel gespeeld? Catechismussen, biechtboeken, preken, huwelijks- en doopformulieren blijken rijke bronnen om te ontdekken hoe gezinnen, mannen, vrouwen en kinderen gehouden waren zich te gedragen in het verleden en ook nu nog ten opzichte van elkaar en vooral als gehoorzame burgers en burgeressen. De christelijke gezinsmoraal valt samen met de burgerlijke moraal die beide doorweven zijn met economische en maatschappelijke belangen.
Theologie heeft zich in het verleden en heden laten gebruiken als legitimatie van de economie: het gezin als garantie van rust en orde, zodat de economie tot bloei kan komen. De zedenprekerij is in de kerken nog niet verdwenen. Kerkelijke bijstandsvrouwen die haar verhaal voor kerkenraden, diaconieën en gemeentegroepen vertellen kunnen daar een boekje over open doen.

Waarom verslechterde nu de positie van de bijstandsvrouwen onder de kabinetten Lubbers? Zowel CDA-politici als liberale politici zijn voorstanders van het vrije marktsysteem. In dit systeem telt huisvrouwenarbeid niet. In de economie gaat het over koopkracht, arbeid en werkeloosheid. Arbeid van vrouwen, bijvoorbeeld in het huishouden, wordt in het Bruto Nationaal Product (BNP) niet meegenomen. Bovendien zijn christendemocraten opgevoed met morele lessen waarbij de bijbel vooral is gebruikt als morele les gericht op het gedrag van vrouwen. De theologie heeft vanuit de traditie het harde handelen van de kabinetten Lubbers tegenover bijstandsvrouwen gelegitimeerd. Liberalen en christendemocraten werden door kerkmensen in de rug gedekt.

Als kerken of christenen zich willen bezig houden met de positie van de bijstandsvrouwen dan zouden zij zich eerst af kunnen vragen met welke theologie zij werken. Praat men over een theologie die ervan uitgaat dat mannen en vrouwen elkaar aanvullen — het gezinsdenken is daarop gebaseerd -? Zet men de discussie voort onder het motto 'gelijkwaardig maar verschillend'? Of erkent men dat beeld-van-God-zijn betekent het accent leggen op de mens als persoon waardoor met name vrouwen worden weggehaald uit de marginalisering?

Als kerken en christenen zich met deze principes willen bezighouden zullen zij niet om de discussie over de machtsongelijkheid tussen vrouwen en mannen heen kunnen.
Wie zal die aankaarten?
De belangen liggen ver uiteen. Tenminste op het eerste gezicht.

Al lachend zal haar kracht vermeerderen (1988)

Sieth Delhaas

Schrift 118, augustus 1988

Inleiding

Voor vrouwen die wij in de bijbelverhalen ontmoeten valt er weinig te lachen. Van één vrouw lezen we dat er wat te lachen is. Sara lacht (Gen. 18) als zij van de drie mannen die Abraham bezoeken hoort dat zij een zoon zal krijgen. Drie hoofdstukken en minstens negen maanden later geeft Sara ruiterlijk toe: “God heeft gemaakt dat ik lach. Iedereen”, profeteert ze, “die het hoort zal om mijnentwil lachen.”

En verder is het meestal huilen geblazen voor vrouwen zoals ze in de oudtestamentische verhalen worden neergezet. Dat is niet zo vreemd want er werd vrouwen in vertellingen weinig reden tot een blijde lach gegeven. Zij treden daarin meestal slechts op als ruilobject tussen twee (mannen)groepen en in die hoedanigheid ook als producente van ruilmiddelen (Sierksma). Dat wil niet zeggen dat vrouwen in die wereld nooit lachten. Ik weet zeker van wel. Maar het probleem met deze verhalen is dat de mannen die ze optekenden het lachen van vrouwen als niet ter zake doende beschouwden in de openbaringsgeschiedenis van het uitverkoren volk, de te verwachten Messias of de komst van het Koninkrijk der Hemelen.

Vrouwen betalen het gelach

Waarom moeten vrouwen huilen? Hagar, de bijvrouw van Abraham bijvoorbeeld verheft nog in hetzelfde hoofdstuk waarin Sara moet lachen, haar stem wenend tot God omdat haar zoon dreigt te sterven in de woestijn. In Richteren 14 weent de vrouw van Simson haar zeven bruiloftsdagen lang omdat Simson zijn geheim niet wil verklappen. Ontfutselt ze hem het geheim van zijn kracht niet dan zullen haar dorpsgenoten haar en haar familie verbranden. De Moabitische vrouwen Orpa en Ruth huilen als hun schoonmoeder hen terugzendt naar haar eigen land. Zij kan hen immers geen nieuwe echtgenoten meer baren (Ruth 1). Hanna wordt in het eerste hoofdstuk van Samuël tot wenen toe getergd door haar concurrente Peninna om haar kinderloosheid. En Bathseba moet worden getroost omdat zij door het liederlijke gedrag van haar echtgenoot David haar baby moet verliezen (2 Sam. 12,24). En laten wij de smart van al die vrouwen niet vergeten waarin zij als gevolg van de paradijsvloek haar kinderen moeten baren. Tot aan de dag van vandaag, de ontspannende zwangerschapsgymnastiek ten spijt.

Ondanks al die vrouwenellende zijn er in de bijbelverhalen wel degelijk sporen van heil, vreugde en hoop te vinden voor vrouwen. Maar desondanks veranderen die sporen niets aan haar situatie waarin met haar “gedaan” wordt: mannen nemen tot vrouw en God sluit of

opent baarmoeders. Wel komt via wonderbaarlijke geboorten uit vrouwen het heil naderbij, maar de vrouw komt niet verder dan — zoals de cultuurpsycholoog Sierksma in zijn boek "Religie, seksualiteit en agressie" zegt — tot "ruilobject en producente van ruilmiddelen". Het is zo vanzelfsprekend in de wereld van het Oude Testament dat vrouwen deze functie hebben dat haar positie als onvrij persoon eeuwenlang niet eens als storend ervaren is.

Op vrije voeten

In het Nieuwe Testament komen vrouwen in een heel andere context naar voren. Veel vaker los van mannen. Dat betekent niet dat de maatschappelijke positie van vrouwen toen veel veranderd was vergeleken met de oudtestamentische leefwereld. Als de evangelisten enkele verhalen vertellen waarin vrouwen voorkomen dan valt op dat Jezus wenende vrouwen toekomstperspectief biedt ook los van haar maatschappelijke rol als ruilobject. In Lucas 7 krijgt een vrouw "die in de stad als zondares bekend stond" en Jezus' voeten zalft, kwijtschelding van zonden vanwege haar liefde voor Jezus. Er opent zich een nieuwe toekomst voor haar en weg met de wetfanaten.

Jezus heeft manhaftige pogingen gedaan tijdens zijn leven om de gelijkwaardigheid van alle mensen duidelijk te maken. Kennelijk hebben vrouwen van toen zelf die pogingen wel begrepen. Hij wordt gevolgd door vrouwen lezen we met name bij Lucas, die Jezus op zijn weg van Galilea helemaal naar Jeruzalem volgen. Zij slaan zijn kruisiging en begrafenis van dichtbij gade. Later getuigen zij van zijn opstanding. Wat vrouwen voor die vrijheid hebben moeten betalen weten we niet. We kunnen het wel vermoeden. De vrouwenbevrijdingspogingen van Jezus zijn na zijn opneming al vrij snel onderwerp geworden van strijd tussen voor- en tegenstanders van gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen. Die strijd zal niet alleen door mannen zijn gevoerd. Ook vrouwen zullen zich daarin gemengd hebben.

In de brieven van Paulus komen we daarvan sporen tegen. Je kunt je afvragen welke gebeurtenissen er schuil gaan achter en zijn voorafgegaan aan het antwoord dat Paulus in zijn eerste brief aan de Korintiërs schrijft (14,34-36). "Zoals in alle gemeenten der heiligen moeten de vrouwen in de gemeenten zwijgen; want het is haar niet vergund te spreken, maar zij moeten ondergeschikt blijven, zoals ook de wet zegt. En als zij iets willen te weten komen, moeten zij thuis haar mannen om opheldering vragen; want het staat lelijk voor een vrouw te spreken in de gemeente. Of is het woord Gods bij u begonnen?

Of heeft het alleen u bereikt?"

Petrus vermaant vrouwen in zijn brief (3,3-6) dat ze zich niet moeten opsmukken met allerlei sieraden en gewaden, maar dat zij voor de wereld hun zachtmoedige en stille Geest die kostbaar is in het oog van God, moeten tonen "Want aldus tooiden zich weleer de heilige vrouwen, die hoopten op God, onderdanig aan haar mannen, zoals Sara Abraham gehoorzaamde en hem heer noemde."

Vrouwen hebben de eeuwen door veel last gehad van deze teksten. Maar we mogen gerust ook aannemen, dat — als we naar de vrouwenstrijd van vandaag kijken — vrouwen zich allesbehalve onderdanig gedragen hebben. Anders hadden Paulus en Petrus die vermaningen niet behoeven neer te schrijven. En verzet gaat gepaard met veel plezier. Vooral als vrouwen samenspannen en zich niet tegen elkaar laten uitspelen. Echter, de apostelen die het evangelie buiten Palestina gaan verkondingen ontmoeten daar de denkwereld van de Griekse

filosofen. Vooral in de leer van Aristoteles is de minderwaardigheid van de vrouw neergelegd; zij is er alleen voor de man en de instandhouding van de soort. Voor de bewoners van de antieke wereld die zich tot het christendom bekeerden, die dus ook de joodse canon als openbaringsgeschiedenis aanvaardden, werd deze filosofie bevestigd door het verhaal van de zondeval. Eva brengt de man ten val en daarmee de gehele schepping.

Als Jezus met zijn voorbeeldige levenshouding mannen en vrouwen van alle rangen en standen een evenwaardige plaats in het leven tracht te geven, belaagt hij de politieke en religieuze wereld van die tijd. De woorden en daden van Jezus ten aanzien van vrouwen zijn als niet essentieel voor de heilsverkondiging door de geestelijke leiders overgeslagen. Zijn woorden waren en bleven “Fremdkörper” in mannenland. Wat kerkvaders en kerkleiders er in de loop der eeuwen aan toevoegden heeft het wenen van vrouwen oneindig vermenigvuldigd. God moet vele flessen met hun tranen hebben gevuld.

Grap met kosmische afmetingen

Het is beklemmend te weten dat vrouwen zich nooit hebben kunnen onttrekken aan het verachtelijke beeld dat mannen van haar hebben gevormd. Vrouwen hebben zichzelf daardoor leren zien door de ogen van mannen. Daar de bijbel tot in onze eeuw — in sommige kerkgenootschappen is dat nog zo — van kaft tot kaft als het woord van God is gepresenteerd en opgevat, waren de woorden van mannen ook de woorden van God.

De Amerikaanse theologe Mary Daly noemt die nadelige werking van het scheppingsverhaal een “grap met kosmische afmetingen”. Pas eind vorige eeuw is er een heftige tegenstand van vrouwen opgekomen in de figuur van El. Cady Stanton. Zij was in 1815 geboren en was één van de eerste meisjes die Grieks en Latijn had gestudeerd. In haar strijd binnen de antislavernijbeweging moest zij herhaaldelijk meemaken dat haar op openbare bijeenkomsten, waarbij mannen aanwezig waren, het woord werd ontzegd omdat haar onderwerping als vrouw aan de man door God zou zijn neergelegd in het scheppingsverhaal. Tijdens haar lange leven groeide bij haar het besef, dat zolang vrouwen nog aan dit “religieuze bijgeloof” zouden vasthouden zij nooit bevrijde mensen zouden worden. Sterker nog, zij wist, dat ook de theologie nooit enige vordering zou maken totdat de belachelijkheid van de onderwerping van de vrouw aan de man uit de wereld zou zijn geruimd.

In 1895 besloot Cady Stanton, ze was toen 80 jaar, een vrouwenbijbel te schrijven. Ze wilde duidelijkheid scheppen over het nooit aflatende strijdpunt of de Bijbel nu onderdrukkend dan wel bevrijdend was voor de vrouw. Engelse en Amerikaanse deskundige vrouwen onder wie Griekse, Latijnse en Hebreeuwse wetenschapsters doorvorsten de Bijbel zorgvuldig en gingen de werkelijke positie na van de vrouw in de joodse en christelijke godsdienst. Het comité schreef de Woman’s Bible als een rechtstreekse uitdaging aan één van de belangrijkste

leerstellingen van de kerken namelijk: de autoriteit en de onfeilbaarheid van het bijbels woord. Cady Stanton ging er van uit: de Bijbel is geen goddelijke inspiratie, maar een historisch document en een product en de neerslag van eigen geloofservaringen van de eigen tijd en cultuur. Deze vaststelling voordat aan het onderzoek van de bijbel werd begonnen, maakte pas echt een kritisch benaderen mogelijk van die gedeelten waar vrouwen in voorkomen of nogal opvallend afwezig zijn. Door de dogma's van de kerk terzijde te schuiven kwam er voor het eerst ruimte voor de plaats van vrouwen in dit geloofsdocument.

De commentaren die de geleerde vrouwen schreven moeten voor die tijd zeer schokkend zijn geweest want de originaliteit en de humor waarmee de bijbelteksten werden ontdaan van hun "goddelijk gezag" is ook voor de lezeres van vandaag nog sprankelend. The Hartford Seminary Record riep de Woman's Bible uit tot het meest humoristische boek van 1895. Cady Stanton verstond de kunst om in haar commentaar de feitelijke nietigheid van zogenaamd machtige mannen zichtbaar te maken. Als voorbeeld noem ik Richteren 9 waarbij ze noteert: "Abimelech verwoestte de stad Thebez en wilde de versterkte toren waarin de bewoners waren gevlucht in brand steken. Toen wierp een vrouw een bovenste molensteen op het hoofd van Abimelech en verbrijzelde zijn schedel. Sterven door de hand van een vrouw was de grootste schande die een man kon overkomen. In plaats van zich in zijn laatste ogenblikken zorgen te maken over zijn goddeloze leven of zijn eeuwig welzijn, smeekte hij zijn wapendrager hem met zijn zwaard te doorsteken, zodat er niet gezegd zou worden: door de hand van een vrouw is hij gevallen."

Na haar commentaar op het boek Koningen vermeldt de Woman's Bible: "In de vier volgende boeken — van Koningen tot Esther — worden geen vrouwen genoemd. Gedurende die lange bewogen periode moeten de mannen, zoals Minerva, uit de hersenen van hun vaders ontsproten zijn. Volledig bewapend en toegerust voor de strijd om het bestaan. Daar ze geen kindsheid kenden hadden ze geen moeders nodig."

Het heeft nog ruim 70 jaar geduurd voordat vrouwen in Europa het gezag van mannen als verkondigers van het goddelijk woord naast zich neer durfden leggen. Hoewel ook gelovige vrouwen tijdens de vorige eeuw vanuit het Reveil binnen de vrouwenbeweging actief waren, traden zij terug toen de eis werd geformuleerd voor recht op onderwijs, betaalde arbeid en kiesrecht voor vrouwen. De mannen in de kerken verboden de vrouwen zich met politiek bezig te houden en beriepen zich op de Schrift en het Schriftgezag. De strijd voor politieke vrijheid en mondigheid werd door socialistische, liberale en joodse vrouwen gestreden. De protestantse en katholieke vrouwen lieten zich pas horen toen in de zestiger jaren van deze eeuw vrouwen vanuit haar maatschappelijke bewustwording zelf theologie mochten en gingen studeren.

Humor en tragedie

De onttakeling van mannenmacht in samenleving en kerk is vandaag in volle gang. In vrouwenbijeenkomsten geeft dat veel reden tot lachen en leedvermaak. Intussen is het verbijsterend om te zien dat machtige mannen hun weg en beleid vervolgen.

Dat betekent tegelijkertijd dat het lijden van vrouwen onder mannenmacht nog altijd voort bestaat. Maar vrouwen van vandaag leren van de wenende en klagende vrouwen in de oude verhalen hoe vals gebruik van religieuze voorschriften en ideologieën haar leven benauwt. Wie zich spiegelt aan een ander spiegelt zich zacht. Door de tragedie van menig pijnlijk vrouwenbestaan sprankelt de humor naar buiten als vrouwen zich verenigen in verzet. Ik denk daarbij aan de lol van een stel bijstandsvrouwen tijdens een bijeenkomst over hun slechte **positie. Ik** hoorde hen lachen tot laat in de nacht. Ik vroeg hen de volgende ochtend waarom ze zo'n plezier hadden. "Eigenlijk om niks" was het antwoord. "Het is een soort overlevingsstrategie net als in oorlogstijd. Je hebt het beroerd en je trekt alles in het extreme en maakt het belachelijk." Aan hun humor ontlenen ze kracht om voort te gaan in de strijd om mens te kunnen worden. Jezus moedigt vrouwen aan zoals hij in het verhaal de weduwe de onrechtvaardige rechter tot wanhoop laat brengen totdat hij haar recht verschaft. Zo kunnen klaagliederen omgezet worden in vrolijke strijdliederen.

Vrouwen beseffen dat zolang het evangelie niet wordt bevrijd van mannelijk meerwaardigheidsweten het zijn bevrijdend werk niet kan doen. Als het geloofsverhaal van vrouwen niet wordt gehoord wordt de leugen van de halve waarheid als evangelie doorgegeven. Dan zal het lachen de mensen steeds meer vergaan.

Vrouwen in de bijstand krijgen het steeds moeilijker: huismoeders belanden in de goot (1988)

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 16 april 1988

> *Huisuitzettingen, één kamer verwarmen, lenen bij familie. Vrouwen in de bijstand, die met moeite de eindjes aan elkaar kunnen knopen. Nog even en mensen met een uitkering worden gehuisvest in tehuizen. Bericht van de rafelrand van de samenleving.*

Inleiding

Minister-president Lubbers heeft een brief ontvangen, vergezeld van ruim 1300 handtekeningen, en geschreven door vier vrouwen werkzaam bij kerkelijke instanties. De schrijfsters willen daarmee de eenvrouwsactie ondersteunen van Nel de Nooij uit Apeldoorn, die bedreigd wordt met huisuitzetting. Hoewel de flat voor deze 'bijstandsvrouw' niet behouden kan worden, hopen de 'kerkvrouwen' door hun brief de aandacht van de publieke opinie en het parlement te vestigen op de sterke stijging van de woonlasten, waarvan met name mensen met een minimumuitkering het slachtoffer worden.

Huisuitzettingen en dreigende huisuitzettingen zijn geluiden die steeds meer worden gehoord. Het aantal daklozen is vorig jaar in Nederland verdubbeld en het gaat allang niet meer om de psychosociale gevallen zoals ze er altijd al in elke samenleving zijn geweest. Nieuwe groepen, zoals jongeren en vrouwen met kinderen, zien zich door de gevolgen van het sociaaleconomische overheidsbeleid afglijden in de stroom van daklozen en thuislozen. Tekenend voor de overheidszorg voor dit probleem is dat niemand, ook de Nationale Woningraad die in januari nog een rapport hierover schreef, het juiste aantal weet. De schattingen variëren van 20.000 tot 100.000.

Mechanismen

Lisette Durenkamp, consulente maatschappelijk activeringswerk van de hervormde kerk in Gelderland, die de brief aan Lubbers mee samenstelde: 'Aan het geval van Nel de Nooij zie je hoe de mechanismen werken. Iemand met huurschulden wordt geadviseerd een goedkopere woning te aanvaarden. Van een duurdere woning mét huursubsidie komt men dan in een goedkopere woning, waarbij de subsidie grotendeels wegvalt. Bovendien zijn goedkopere woningen doorgaans slecht geïsoleerd, waardoor de stookkosten veel hoger uitvallen. Dat de woning goedkoper is levert de huurder dus niets op. Er wordt bezuinigd in het voordeel van de schatkist.

Een andere vrouw, die het schuldenprobleem zag aankomen, is verhuisd van een nieuwbouwwoning met centrale verwarming naar een afschuwelijke flat met betonrot. Ze woont met plastic voor de ramen om de kieren te dichten. Ze stookt een kachel in één kamer. Dat is haar besparing. Ze levert dus comfort in waarop in ons land iedereen recht zou moeten hebben. Ik zie op mijn werk, dat mensen zich op allerlei terreinen niet meer staande kunnen houden. De verpaupering wordt zichtbaar. Wij willen het niet meer laten gebeuren dat mensen uit hun huizen worden gezet'.

Gettoïsering

Waar komen de gedupeerden vervolgens terecht? Martha Reining van het Landelijk steunpunt *Vrouwen in de Bijstand* bevestigt, dat de gettoïsering al in volle gang is. 'Je kunt rustig stellen, dat er druk op mensen wordt uitgeoefend om naar een goedkopere behuizing om te zien. En die druk is groter als je je geld via een uitkering krijgt. De mensen proberen zoveel mogelijk in hun behuizing te blijven omdat verhuizen geld kost dat niet hebben. Maar door die hoge woonlasten komen ze onvermijdelijk ook in de schulden terecht. In bepaalde gemeenten zijn er eenvoudig geen goedkope huizen. Je hoort van alle kanten van huisuitzetting, maar exacte gegevens ontbreken.'

Als er schulden zijn wordt er gesaneerd. Dat houdt in, dat de sociale dienst de vaste lasten overneemt en je alleen wat geld in handen krijgt om van te leven. In crisissituaties, als er echt huisuitzetting dreigt, worden mensen voor ons onvindbaar. De officiële hulpverlening komt dan in actie, maar die heeft zelden oog voor de structurele kanten. Vandaar dat men nooit achter de juiste cijfers komt. Ook vrouwen worden dakloos, maar je weet niet waar ze blijven. De informatie stopt.'

Marjon Piepers, actief in het Comité vrouwen in de Bijstand in Groningen, begon zes jaar geleden met een huur van *f* 197. Door huurverhogingen en huur- subsidieverlaging is haar huur nu opgelopen tot *f* 302 per maand. 'Hier in Beyum, een wijk van Groningen, zitten veel uitkeringsgerechtigden. En je weet, als je hier eenmaal zit kom je er nooit meer uit. Als comité zijn we landelijk wel bezig met protestacties tegen de woonlasten, maar de onvrede onder niet-actieve mensen komt niet naar buiten.

De mensen gaan eerder naar reguliere hulpverleningsinstanties. Zodoende blijven er te veel dingen onder de oppervlakte. Omdat er in deze provincie maar twee comités zijn krijg ik veel telefoontjes voor hulp. Veel vrouwen in de dorpen zijn bang voor de sociale dienst. Ze weten ook niet voldoende wat hun rechten zijn. Het enige advies dat ik ze kan geven is: richt een comité op. Maar de angst wint het meestal. Vrouwen zijn te veel op de individuele toer. Ze zien alleen hun eigen probleem: als je daar maar uitkomt. Maar zo kom je nooit tot een structurele verandering.' Hetzelfde geluid laat Hetty van de Worp, opbouwwerkster in Leeuwarden, horen: 'Vooral op de dorpjes en het platteland hebben we weinig zicht. Sinds kort hebben wij vanuit de bijstandscomités, waaraan ik als

begeleidster ben toegevoegd vanuit de gemeente Leeuwarden, het Fries platform vrouwen in de bijstand opgericht. We willen proberen vrouwen van het platteland bij elkaar te krijgen. In Leeuwarden zijn bepaalde woningen voor mensen met een uitkering al niet meer beschikbaar, vanwege de huursubsidiegrens die in 1986 is vastgesteld. De comités zijn inderdaad bang voor gettovorming. Het probleem is, dat je in zo'n stad maar met negen vrouwen actief bent. Daaromheen zijn er wel vrouwen die de themabijeenkomsten en de cursussen volgen, maar te veel durven niet'.
Ook in Leeuwarden werden in zeer dure huurwoningen van *f* 900 per maand, die meestal door achteraf ligging niet in trek waren, bijstandsvrouwen met huursubsidie geplaatst. Van der Worp: 'Zulke vrouwen komen onherroepelijk in de problemen. Je weet ook nooit welk belang er heeft meegespeeld in het verleden om vrouwen in zulke woningen te plaatsen. Was het ten behoeve van de woningbouwcorporatie of de particuliere verhuurder?'

Huizen verpauperen

Het schuldensaneringsplan van de gemeente Rotterdam gaat ervan uit mensen goedkoper te laten wonen. Gerard Oude Engberink, hoofd sociaalwetenschappelijke afdeling van de Sociale Dienst, bevestigt dat vooral alleenstaande vrouwen met kinderen de meerderheid vormen van de groep mensen met schulden. Hij zegt: 'De intentie van het goedkoper wonen is niet uitvoerbaar want er zijn niet genoeg goedkope woningen. Als wij die hadden zou er zeker druk worden uitgeoefend op de mensen. Rotterdam is in dat opzicht geen haar beter dan andere gemeenten. We hebben wel krotten, maar die worden in het kader van de stadsvernieuwing opgeruimd. Als je daarna *f* 100 tot *f* 200 meer wilt betalen, kun je in het centrum terugkomen. Maar dat kan met die nieuwe huursubsidieregeling voor de meeste mensen niet meer. De gemeente wil voorkomen, dat er bijstandgetto's ontstaan.

In het verleden is er te veel gebouwd met het oog op toenemende welvaart. In sommige wijken bedragen de huren *f* 500 tot *f* 900. De leegstand daar is weggewerkt door er mensen met huursubsidie te plaatsen. Als de huren omhoog gaan en de subsidie omlaag, zoals nu, bijt dit op zich aardige beleid in z'n eigen staart.

Mensen blijven in die hoge huur hangen, met het gevolg dat de woningen verpauperen. Bijstandsvrouwen zijn vaak te moe om zich nog te verweren tegen alles wat op hen afkomt. De tuinen worden verwaarloosd, ze staan alleen voor de opvoeding van de kinderen en de voortdurende zorg om het geld; ze kunnen de listen niet meer verzinnen om voor ieder probleem een oplossing te bedenken. Als je de papierberg alleen al ziet waarin die mensen terechtkomen. Daar komen ambtenaren zelfs niet meer. Wij slagen erin deze mensen nog drijvende te houden, maar we zeggen erbij: een halve meter onder de waterspiegel'.

Stadsverwarming

Heel wat sociale diensten blijken met hun beleid erop gericht te voorkomen dat mensen verder afglijden. Het inzicht groeit, dat veel mensen buiten hun schuld in de bijstand komen. Oude Engberink: Het gemeentelijk energiebedrijf heeft in onze stad nog voor een speciale noodtoestand gezorgd. Er werd stadsverwarming ingevoerd. Men wist niet hoeveel dat zou gaan kosten. Rekeningen werden niet rondgestuurd. Plotseling kregen de mensen rekeningen van zeven- tot tienduizend gulden. Zo worden geldproblemen ook veroorzaakt door een slechte incasso. Je kunt van mensen met een bijstandsuitkering niet verwachten dat ze *f* 200 per maand opzij leggen, zonder dat ze rekeningen krijgen. Ze kunnen hun geld wel voor iets anders gebruiken.'

Oude Engberink heeft weinig hoop op de toekomst wat de goedkopere woningbouw betreft in zijn stad, waar de helft van de bevolking moet rondkomen van een minimuminkomen. Hij stelt dat de sociale woningbouw terugloopt, terwijl de particuliere woningbouw toeneemt. 'Voorheen werden aan de rand van een wijk een paar mooie villa's gebouwd en in het midden de woningwetwoningen. Maar het midden wordt steeds kleiner. Woningen zijn koopwaar geworden. Particulieren willen er gewoon aan verdienen. Het doel is, zeker bij dit kabinet: privatiseren. Mensen moeten zelf maar zien hoe ze een dak boven hun hoofd krijgen. Woningbouw wordt overgelaten aan privébeleggers met hun belangen.

Het woningbouwvraagstuk is een variant op een veel groter vraagstuk. Er komt een steeds grotere groep huishoudens, die schaarse diensten als banen en huizen niet meer kan krijgen. Men kiest in Den Haag voor de gevulde portemonnee. Lubbers zegt het zelf met zoveel woorden: het economisch herstel heeft voorrang. Later komt dan de zorg voor het andere wel wee.'

Maar of er een later is? De initiatiefgroep *Vrouwen en woonlasten*, waarin participeren het *Nederlands centrum voor democratische burgerschapsvorming* en het *Provinciaal steunpunt vrouwenemancipatie* te Utrecht, heeft onlangs een studiedag gehouden met als veelzeggende titel: 'Mevrouw betaalt de rekening'. De dag was gericht op hulp- en dienstverlenende instanties, landelijke en lokale overheden, woonlastencomités en vrouwenorganisaties.

De groep wil aantonen, dat er 'later' niets zal veranderen, want men vindt, dat de woonlastenproblematiek 'sekse-specifiek' is. Niet alleen omdat het bij de woonlastenproblematiek veelal om vrouwen gaat met lage inkomens en dus schulden, maar omdat vrouwen op een bijzondere manier worden aangesproken als het om een huishouden met schulden gaat. Zij bestieren veelal de huishoud- economie. Zij worden als eersten geconfronteerd met een dalend besteedbaar restbedrag. Het wordt tot hun verantwoordelijkheid gerekend het huishouden te runnen. Het lijkt een bijna persoonlijk falen als het budgetterings- en bezuinigingsproces niet naar behoren lukt. Maar, zo schrijft de groep in een studie, de woonlasten- en schuldenproblematiek is een gevolg van het afwentelen van financiële en organisatorische problemen van de rijksoverheid op het huishouden. Een mening, die zij toelicht in een uitgebreide analyse.

Ook de vorig jaar afgetreden directeur van de Haagse Sociale Dienst keert zich in 'Sociaal Bestek' met verwijten naar het rijk: 'De weigering van de staatssecretaris om armoedeonderzoeken te doen is diep treurig. De verantwoordelijke departementen negeren, hoe ernstig dit probleem voor de komende jaren is'.

Eigen schuld

Annet Steenhuizen juriste bij het bureau rechtshulp in Groningen, heeft de ervaring dat de publieke opinie zich juist steeds meer keert tegen de mensen die financieel in de problemen raken. ‘Je hoort nu veel meer: echtscheiding? Eigen schuld. Bijstand? Eigen schuld. De problemen worden ten onrechte eenzijdig op die groep afgewenteld. Gesaneerd wonen neemt hand over hand toe. De vraag is, vooral als mensen al langer in de bijstand zitten, wat hebben ze voordien al aan besparingen gedaan om dat dak boven hun hoofd te houden? Maar dat komt niet boven water. Het beste voorbeeld vind ik, als het gaat om het ontkennen door de overheid van dit soort problemen, de eigen bijdrage van *f* 1030 schoolgeld die de minister van onderwijs heeft ingesteld. Men dacht, dat er heel wat leerlingen van school zouden worden gestuurd. Maar het viel mee. Wat zegt de minister? ‘Geen probleem dus!’ Maar hij weet niet wat ouders intussen hebben gedaan om dat geld bij elkaar te krijgen: leningen gesloten, bij familie aan geklopt, nog meer gekort op voedsel en kleding. Zo gaat het met de woonlasten precies eender. Wat ik voor oplossing zie?

De Graaf moet verdwijnen. Maar ja .Als bureau rechtshulp gaan we er al jaren welgemoed tegenaan en dan zie je dat cliënten voor wie je je inspant om ze uit de ellende te houden bij een verkiezing stemmen op dit soort bewindslieden. Dat vind ik schokkend’.

Jongere zwervers

‘Armoe is meer dan een centenkwestie alleen’, vindt Oude Engberink. ‘Mensen gaan hun gedrag aanpassen’. Ze zijn zelfs al snel niet meer in staat de kansen te grijpen die ze aangeboden krijgen. Die ontwikkeling is al in volle gang. Daklozen zijn in een stad altijd een normaal verschijnsel geweest. Het waren vrijwel altijd mannen met alcoholproblemen of psychiatrische gevallen. De laatste jaren zag je de leeftijd van zwervers omlaag gaan door heroïneverslaving. Maar nu komen ook vrouwen die tot voor kort nog brave huismoeders waren, op straat terecht. Het schot tussen de groep zwervers en de ‘brave burgerij’ is in onze tijd doorlaatbaar geworden. De Sociale Dienst probeert wel in te grijpen wantje laat niet gauw mensen in de goot liggen.

Wat je ook ziet gebeuren, is dat kinderen weer een investering worden. Een bijstandsvrouw alleen krijgt zo’n *f* 1.000 per maand. Heeft ze een kind, dan krijgt ze *f* 1350,-. Zo’n kind houd je langer weg van het afglijden in schulden. Bovendien geeft een kind status en dagvulling. Deze ontwikkeling berust op meer dan toeval. De rafelrand van onze samenleving krijgt een eigen sociale orde.

Ik heb duizend huishoudens in onze stad bezocht en er is een duidelijke aanwijzing, dat dit de harde cultuur van de onderkant is. Brave huismoeders gaan bijklussen. Ze nemen weer een werkhuis. Een oude term die terugkomt. Tegelijkertijd hebben ze angst voor de Sociale Dienst, want wat ze doen druist in feite in tegen hun principes. Dat is voor beide partijen frustrerend. En intussen heeft de regering alleen interesse in macro-getallen. Ze luistert alleen als Albert Heijn en V&D beginnen te huilen als er koopkrachtverlies is’.

Hetty van der Worp probeert in haar opbouwwerk in Leeuwarden vrouwen zelf greep te laten krijgen op hun uitzichtloze situatie. ‘Het eerste waarmee ik ben begonnen is de vrouwen bij elkaar te krijgen om te zien wat er leeft op het gebied van wonen en werkgelegenheid. Herintreding in het arbeidsproces van vrouwen concentreert zich alleen op de steden, niet op het platteland. De arbeidsplicht is op komst. Wat gebeurt er dan met bijstandsvrouwen? Wat

er van hogerhand aan cursussen komt sluit niet aan op de positie van deze vrouwen. Zij hebben bovendien geen geld voor cursussen en vaak geen arbeidsverleden. Het is een groep die overal buiten valt.

In de wijk De Meente in Leeuwarden, waar veel bijstandsvrouwen wonen en waar veel leegstand en veel criminaliteit is, heb ik een project ‘vrouwen tegen de crisis’ opgezet. Zij zouden samen antwoord moeten vinden op vragen wat ze in hun woonomgeving veranderd willen hebben. Doel is hen bewuster te maken. Te laten zien hoe het geld de wijk binnenkomt en greep te laten krijgen op de besteding daarvan’.

Lijkt dit niet al te veel op de plannen van zelfredzaamheid die de overheid zo graag ziet gerealiseerd? Van der Worp: ‘Ik heb daar wel discussies over gehad met het Landelijk Steunpunt Bijstandsvrouwen. Maar ik vind, dat je moet zorgen, dat de vrouwen een eigen toekomstperspectief krijgen. Je kunt zelf best een stuk van de problemen opvangen, maar tegelijkertijd zal de overheid moeten zorgen voor datgene wat wordt gevraagd. Met zo’n bewustwordingstraining werk je aan een andere basis, die ook een andere overheid verlangt. Tot nu toe zijn het meestal heren geweest die in de wijk uitmaken hoe het gaat bij renovatie, hoe voorzieningen worden gefinancierd. Vrouwen moeten ook om die tafels komen te zitten, waar de belangen aan de orde komen en de onderhandelingen worden gevoerd. Ik weet best dat het lange-ademwerk is, maar het is wel de manier om bijstandsvrouwen uit hun uitzichtloze positie te halen.’

Begeleid wonen

Intussen schrijft de Nationale Woningraad (NWR) in zijn rapport van januari dat de woningbouwcorporaties ook een taak hebben bij de (her)huisvesting van dak- en thuislozen. Betekent dat, dat uitkeringsgerechtigden en vooral bijstandsvrouwen met kinderen in de toekomst gehuisvest gaan worden in tehuizen en begeleid-wonen gebouwen? Drs. J.G. van Harten, de schrijver van het rapport: ‘Dat is wel een tendens waarvoor de NWR, de regering waarschuwt. De grote druk op de woonlasten leidt tot dit soort situaties, waardoor heel andere mensen tot de groep dak- en thuislozen gaan behoren. Je hoort die signalen ook van de thuislozenzorg. Ik sluit niet uit, dat tehuizen en begeleid-wonen-ruimtes voor veel mensen met een uitkering het toekomstbeeld worden, als er niets aan de woonlastendruk wordt veranderd.’

Het verborgen leven van vriendinnen van priesters (1988)

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 24 december 1988

Inleiding

Vrouwen die een relatie met een rooms-katholieke priester hebben (gehad) vinden het de hoogste tijd dat dit verschijnsel in de openbaarheid komt en dat buitenstaanders er iets van gaan begrijpen. Deze mening is te vinden in het werkstuk van Tineke Ferwerda (42) uit Zwolle. Deze week studeert ze af in de voortgezette opleiding agogische beroepen. Ferwerda deed onderzoek naar relaties van vrouwen met priesters. Haar vragen waren: hoe beleven vrouwen zo'n relatie? Zijn daarin specifieke problemen? Zo ja, kun je iets aan die problemen doen? Hoewel priesters van hun kerk celibatair moeten leven, was Ferwerda er vrijwel zeker van dat zeer veel priesters er 'geheime liefdes' op na houden. Zelf heeft ze vanaf 1982 drie-en-een-half jaar een relatie met een priester gehad.

Feministische optiek

Begin 1987 plaatste Ferwerda een advertentie in enkele dag- en weekbladen. Onder verwijzing naar haar eigen ervaring vroeg ze vrouwen die een relatie met een priester hadden (gehad) te reageren. Van de 41 brieven die ze ontving waren er 23 bruikbaar. Tien vrouwen bleken hun relatie al te hebben beëindigd; één relatie had geen seksueel karakter. Van de mannen waren 22 van de 23 praktiserend priester. Negen vrouwen vertelden dat hun partner tegelijkertijd seksuele relaties met andere vrouwen onderhield.
Ferwerda heeft haar onderzoek verricht vanuit een feministische optiek. Binnen de feministische hulpverlening worden problemen van vrouwen gekoppeld aan hun maatschappelijke positie. Daarmee wordt de bewustwording van vrouwen bevorderd en wordt voorkomen dat anderen macht over hen (blijven) uitoefenen.

Vrouwengeringschatting

Ferwerda: 'Aan de huidige moraal van de rooms-katholieke kerk liggen eeuwen van vrouwengeringschatting ten grondslag; soms verbloemd, soms openlijk. Binnen deze traditie zijn de mannen gevormd. Sommigen hebben zich aan die traditie ontworsteld en hebben vrouwen met andere ogen leren zien. Anderen zijn door hun relatie aan de moraal van de kerk gaan twijfelen. Ze leerden liefde en erotiek als een oorspronkelijke ervaring kennen'.
De gemiddelde leeftijd van de priesters die in het onderzoek ter sprake komen is 55 jaar. Voor tien van hen was het de eerste keer dat zij een seksuele relatie hadden met een vrouw. De

vrouwen zijn gemiddeld 43 jaar en voor vijf van hen was de priester de eerste seksuele partner. De gemiddelde duur van de relaties is tien jaar. Ferwerda maakt uit de antwoorden op dat ‘priesterpartners’ op seksueel gebied een inhaalmanoeuvre doormaken. Ze noemt het een verlaatte puberteit, waaruit soms bi- of homoseksualiteit naar voren komt, of een onvolgroeide seksualiteit, of een duidelijk niet-geïntegreerde seksualiteit. Er zijn echter ook mannen die erin slagen een verrijkende, waardevolle relatie op te bouwen met hun partner, waarin beiden gelukkig zijn.

Wie zijn de vrouwen die zulke ‘verboden relaties’ aangaan?

Ferwerda: ‘Sommigen houden zich wijselijk stil, leven teruggetrokken met hun geheim, hun verdriet of hun kind. Sommigen vertellen het aan iedereen die het maar horen wil ondanks de consequenties voor de priester: ontslag of verstoting uit zijn ambt. Familie en samenleving hebben hun mening over deze vrouwen klaar: zij heeft de priester met haar charmes ‘behekst’. Op het seminarie werd de priesterstudenten al aangeraden ervoor te zorgen dat er tijdens een pastoraal gesprek met een vrouw een meubelstuk tussen hen in moest staan’.

Voorzichtige acceptatie

Brigitte, die al tien jaar niets meer van de kerk wil weten, ontmoette haar priester bij haar ouders thuis. Ze vond hem aardig en na tweeënhalf jaar gingen ze samenwonen. Ze zegt in het onderzoek: ‘De aanloopperiode was roerig. Mijn moeder was er het slechtst aan toe. Hoe kon ik, hoe durfde ik een priester te verleiden? Toen ik antwoordde dat je daarvoor ten minste met z’n tweeën moet zijn, sprak ze geruime tijd niet tegen me. Later hebben we het uitgepraat, maar de ‘schande’ verdween in haar ogen niet. Na jaren zou je van voorzichtige acceptatie kunnen spreken’.

Een andere vrouw stelt zich in het onderzoek de vraag wat vrouwen beweegt om voor een priester te kiezen. Een voor de hand liggende vraag. Want kan een vrouw niet vermoeden dat een relatie met een priester narigheid met zich meebrengt? Met andere woorden: heeft ze de ellende niet aan zichzelf te wijten? Maar zo eenvoudig ligt het niet. Om te beginnen leefden in de jaren zestig velen, mannen en vrouwen, in de verwachting dat het verplichte celibaat wel spoedig zou worden afgeschaft. Ze namen slechts een voorschotje, dachten ze. Maar er bleek meer te zijn.

In het onderzoek brengt een vrouw haar twijfels aldus onder woorden. ‘Waarom trap ik telkens weer in illusies? Waarom kan ik eigenlijk geen kwaad van hem denken? Waarom zet ik hem telkens weer op een troon en ben ik teleurgesteld als hij daarvan afvalt? Waarom identificeer ik me zo met hem? Omdat er geen engagement tegenover stond, ging ik me gebruikt voelen. Alleen maar seks is voor mij te weinig voor een relatie.

Ten opzichte van mijn vrienden, kennissen en familie was ik er heel open over. Mijn vriend bleek het weer te verzwijgen. Dat accepteerde ik niet meer en ik heb hem voor de keuze gesteld: ik wil erkend worden in die relatie en ik wil een duidelijker engagement, er zou ook eens iets kunnen wijken voor die relatie. Mijn vriend was daar heel eerlijk in en zei dat hij niet aan die voorwaarden kon voldoen. Uit dus, na 24 jaar’.

Ferwerda, die zelf Luthers is, over haar eigen ervaringen: ‘Ik heb de relatie met mijn vriend ook heel stil gehouden. Later — toen ik die beëindigd had, ben ik gaan nadenken over de valkuilen daarin’.

Bijeenkomsten

Ferwerda vervolgt: ‘Nadat ik mijn onderzoek had afgerond heb ik twee bijeenkomsten belegd, één voor vrouwen met vooral positieve en één voor vrouwen met overwegend negatieve ervaringen in hun relaties met een priester. Met de meesten had ik al lange telefonische gesprekken gevoerd. Je merkte, dat ze echt wilden spuien. Niet alleen de kerk, maar ook de samenleving is een probleem voor hen. Als die samenleving zegt: prima dat je een relatie met een priester hebt, dan is het voor hen ook geen probleem meer. Maar altijd ligt de vraag er: hoe kun je met iemand een relatie hebben die dat niet mag? Die man heeft dan al een aureool van ontrouw aan zijn instituut. Je hebt dan, zo is de redenering, een relatie met een man die niet weet wat hij wil. Voor mijzelf heb ik de conclusie getrokken dat deze vrouwen, die via dit onderzoek in de openbaarheid willen komen, bewust met hun relatie omgaan. Veertien van hen hebben afspraken gemaakt, meestal om het geheime karakter van de relatie te beschermen. Ze gaan bijvoorbeeld niet samen winkelen in het dorp. Tegenover familie of vrienden praten sommigen niet over ‘priester’, maar over ‘pastoraal werker’. Er kan zijn afgesproken samen geen toekomstplannen te maken; niet bij elkaar te blijven slapen; één vrouw ‘huurde kamers’ in het huis van haar priester. Een ander paar heeft een testament laten maken en één had een contractuele overeenkomst voor het huis als de priester zou komen te overlijden. Tien vrouwen wonen samen met hun vriend. Het zijn vooral vrouwen die geleerd hebben hoe lang en intensief de weg is om de kwaliteit van hun relatie te verbeteren. De één doet daarin grote, de ander kleine stappen. Soms moet je een stap terug doen omwille van je kinderen, je relatie of je vrienden met wie je een goede verhouding op prijs stelt. Ik denk dat vooral feministische vrouwen deze weg kunnen gaan, omdat ze zich ervan bewust zijn wat er aan de hand is en omdat zij meestal niet hun hele bestaan, hun hele ziel-en-zaligheid in een relatie investeren. Daarom denk ik, dat juist feministische vrouwen aantrekkelijk zijn voor priesters.

In de knel

Vrouwen erkenden op de ontmoetingsbijeenkomsten ook dat ze wel in de knel zitten, maar dat ze tegelijkertijd zien dat het door de houding van de kerk niet anders kan. Die laatste stap van totale openbaarmaking kost veel energie en die kan tegelijkertijd je relatie kosten.’ Een van de conclusies van Ferwerda is, dat het juist de vrouwen zijn, die zich voor de kwaliteit van de relatie inzetten. De mannen gebruiken hun priesterschap vaak als uitvlucht om aan de verplichtingen binnen de relatie te ontkomen. Dat geldt niet alleen voor de

geheimhouding en het werk. Ook de financiële kant van de zaak keert zich nogal eens tegen de vrouw als zij geen eigen bron van inkomsten heeft. Sommigen hielden of werden gedwongen een bijstandsuitkering aan te vragen voor zichzelf en hun kind(eren), omdat een celibatair geen kinderbijslag kan aanvragen. Wordt de relatie beëindigd dan rest de vrouw de armoede van een bijstandsuitkering, terwijl de priester een goed en meestal verzorgd leven voortzet. De antwoorden van de vrouwen over de negatieve kanten van de relatie zijn daar duidelijk over: ‘Ik zit met de brokken op financieel, emotioneel en materieel gebied’.

Naar de kapel

Behalve de geheimzinnigheid van de relatie, die voor de vrouwen het pijnlijkst is, is ook de sacrale kant een specifiek gegeven. Twee van de ondervraagde vrouwen zeggen dat niemand van hun relatie weet: ‘Door de onzekerheid die zijn priester-zijn en de onduidelijkheid van onze relatie met zich meebrengen, bekruipt mij soms het gevoel dat het plotseling afgelopen kan zijn. Niet omdat onze relatie op springen staat, maar als hij nu zou sterven zou niemand weten dat wij bij elkaar hoorden.’

Ferwerda wijst erop dat dit soort relaties in hun geheimzinnigheid verschillen van een relatie met een getrouwde man. Het is juist de afwijzing van de vrouw door het instituut waartoe de man behoort, die zowel bij de vrouw als de priester schuldgevoelens oproept, en die hun persoonlijkheid ook afbreekt als ze zich daarvan niet bewust zijn.

Adriënne vertelt in het onderzoek dat haar priestervriend na elke knuffelpartij met haar naar de kapel wilde om ‘boete’ te doen.

Alibi

Wat bedoelt Ferwerda met het sacrale van de relatie? ‘De man is voortdurend met Christus bezig. Als hij weg moet dan zegt de vrouw: goed, dan blijf ik thuis wel breien. Zij zal dat niet zeggen omdat hij naar zijn timmerwerkplaats moet, maar omdat er iets ‘hogers’ in zijn werk verborgen zit. Maar tegelijkertijd zien vrouwen ook, dat priesters hun ambt vaak als een soort alibi gebruiken om zich aan relatieverplichtingen te onttrekken. Hun geloof gebruiken ze vaak om hun onvermogen en tekortkomingen te camoufleren. Gezien hun opleiding, waarin vrouwen altijd tweederangs zijn afgeschilderd, lijkt het waarschijnlijk dat priesters zich minder dan andere mannen kunnen verplaatsen in de gevoelens van vrouwen. Ze houden zich wellicht ook vaak buiten schot, omdat er voor hen, meer dan voor hun vrouw, veel op het spel staat: gezichtsverlies, verlies van het ambt, verwijdering uit de orde of congregatie, het worden tot een gewoon mens zonder de exclusieve status van het uitverkoren priesterschap’. Waarom heeft Ferwerda haar oproep gedaan via advertenties in de pers en haar antwoorden niet eenvoudigweg gezocht binnen de al enkele jaren bestaande vereniging voor gehuwd en ongehuwd priesterschap (Gop).

Ferwerda: ‘Omdat ik dan in een speciale hoek zit. De vrouwen die ik daar zou ontmoeten zijn gelieerd aan het Gop; ze hebben al een stap genomen. Bovendien wilde ik niet via mannen bij die vrouwen komen. Het Gop is een mannenvereniging. Ik ben daar een keer geweest en dan zie je weer het gebruikelijke patroon: mannen bepalen wat er gebeurt.

Ik ben juist op zoek gegaan naar vrouwen die anoniem willen blijven tot nu toe. En nu blijkt na mijn oproep, dat ze ontzettend blij zijn dat iemand dit in de openbaarheid brengt. Alleen al daarom is dit onderzoek waardevol. De vrouwen hebben elkaar ontmoet en gesproken. Ze hebben elkaar getipt hoe ze bepaalde problemen aanpakken. Tijdens het invullen van de enquêtelijsten is er ook veel gebeurd. Eén vrouw heeft, doordat ze in die periode ging nadenken, haar relatie beëindigd. Anderen zijn juist harder voor hun plek gaan vechten. Eén paar is in therapie gegaan.

Van de priesters zelf behoeft men geen enkel nieuw initiatief te verwachten nu na de opleving in de jaren zestig de hoop is vervlogen dat het celibaat zal worden afgeschaft. Ze passen eerder hun seksuele praktijken in hun filosofie over hun werk in. Ze ontkennen eenvoudig een relatie te hebben, terwijl ze vaak met verscheidene vrouwen omgang hebben. Ze verklaren hun houding door het feit, dat ze er voor iedereen moeten zijn. Dat leren ze ook in hun opleiding.

Eigenlijk is het heel gemakkelijk: je vrijt toch al met een vrouw, dus je bent al over de schreef gegaan. Zo’n priester vergoelijkt dat voor zichzelf en zegt: die vrouw heeft het nodig. Hij ziet z’n handelwijze als een goede daad. Ik noem dat pastoraat-met-de-penis. Eén vrouw zegt: ‘Toen ik er bij toeval achter kwam dat hij met verschillende vrouwen seksueel contact had, legitimeerde hij dat als volgt: priesters mogen er nooit exclusief voor één vrouw zijn. Als andere vrouwen hem nodig hebben moet hij voor hen evenveel betekenen, dat wil zeggen ook met hen naar bed gaan. Tevoren had hij veelvuldig verklaard dat ik de enige was met wie hij zo’n intieme relatie had’.

Ingewijde

Uit het onderzoek blijkt dat de priesters onderling evenmin over het bestaan van hun vriendin spreken. Als de vrouw in gezelschap van collega’s verschijnt blijft haar positie onduidelijk. In de enquête geven 21 vrouwen aan dat er tenminste één persoon op de hoogte is van hun relatie. De eigen ouders van de vrouw zijn het vaker dan die van de priester. Dat geldt ook ten aanzien van familie, vrienden of kennissen. Van de elf vrouwen die zeggen dat hun partner bij een orde behoort, zijn er negen die zeggen dat de overste op de hoogte is. Ook de bisschop wordt zes keer als ingewijde genoemd. Naar de inhoud van de relatie hebben deze heren echter nooit geïnformeerd. Een ander negatief aspect is dat sommige vrouwen in een hevige geloofscrisis terechtkomen. Ze kunnen de combinatie van geheimhouding, de poging tot een liefderijke, gelijkwaardige man-vrouw relatie, het preken van liefde door de kerk en het feit dat aan de moraal zoveel vrouwengeringschatting ten grondslag ligt, niet meer aan.

In het onderzoek en tijdens het gesprek met Ferwerda valt me op dat geen van de vrouwen haatdragend is of scandaleuze verhalen vertelt over hun priester-partner. Ferwerda: ‘Vrouwen die bereid zijn aan zo’n onderzoek mee te doen gaan vaak op een goede manier met hun ervaringen om. Ze weten, ook al zijn die nog zo rot geweest: waardeloos zijn ze niet. Ze proberen ze te verwerken en daarmee hun positie te versterken.

Natuurlijk zijn er vrouwen die de relatie hebben verbroken en die nu zeggen: hij was een waardeloze vent. Maar die zien ook hun eigen tekort. En dan zit je op de goede weg. Daar gaat het om. Die priesters interesseren me niet zo veel. Het gaat mij erom, wat vrouwen aan hun positie kunnen verbeteren, want de kerk en dus ook de priesters zullen voorlopig niet veranderen'.

Carma is een van de vrouwen die aan het onderzoek hebben meegewerkt. Ze heeft na zes jaar haar relatie met een priester beëindigd. Wat vond ze het specifieke aan deze relatie, vergeleken met haar vorige huwelijk?

Ze heeft gemerkt dat zijn functie in de kerk bij elke beslissing doorslaggevend is. 'Als vrouw kom je altijd op de tweede plaats. Hij heeft nooit het enorme schuldgevoel ten opzichte van de kerk over een liefdevolle relatie met mij van zich kunnen afzetten. Even is het iets minder geweest, maar later is het in verhevigde mate teruggekomen; zo erg dat hij er overspannen van raakte. Bovendien ging ik steeds meer verlangen naar duidelijkheid. Ik wilde dat hij ook naar buiten toe voor mij opkwam; tenslotte hadden wij een intieme man-vrouw relatie. Het was goed dat hij, voordat wij gingen samenwonen, heeft gezegd dat hij waarschijnlijk nooit zou uittreden en trouwen.

Maar we verlangden allebei naar een kind en in de loop van de jaren werd hij steeds onduidelijker. Alles wat we aan afspraken hadden opgebouwd werd afgebroken. Daardoor werd ik steeds agressiever, ook ten opzichte van de kerk, omdat ik zag dat daar het probleem van zijn afhankelijkheid lag. Daarom kon ik op den duur niet met hem verder.'

Uitverkoren

'Toch blijf ik de herinnering houden, vooral uit de beginperiode, dat het iets bijzonders was om uitverkoren te zijn door een priester. Ik ging met een opgeheven hoofd ter communie. Ik heb me in die relatie nooit slecht gevoeld, al wilden de mensen me dat gevoel graag geven. Ik voelde me boven hun blikken verheven. De financiële kant is ook belastend. Ik heb een zoon en we leefden van de bijstand. Ik kon die binnen onze relatie niet opzeggen vanwege de kinderbijslag. Hij had een inkomen vergelijkbaar met dat van een directiefunctionaris. Daarvan konden we met z'n drieën natuurlijk goed leven, maar door zijn onzekere houding en schuldgevoel wist ik nooit wat me boven het hoofd hing. Even leek het allemaal zeker, toen hij voor ons een huis kocht. Ik ging mee naar de notaris. Daar werd vastgelegd, dat ik bij zijn overlijden tot mijn dood hypotheekvrij in dat huis kon blijven wonen. Op dat moment heb ik ervaren dat hij mij als een volwaardige partner accepteerde. Van die handeling heeft hij achteraf wel spijt gehad en die is hem door zijn congregatie ook kwalijk genomen. Als orde lid mag hij natuurlijk geen bezit hebben.'

Alimentatie

'Ongeveer een half jaar nadat hij vertrokken was ben ik in wanhoop naar de bisschop gegaan en heb hem om alimentatie gevraagd. Als hij een gewone baan gehad zou hebben zou ik ook naar zijn baas zijn gestapt om alimentatie. Ik zat volkomen in de knel. Tijdens onze relatie waren mijn verdrongen incestervaringen uit mijn jeugd naar boven gekomen. Daarmee kon mijn ex-vriend mij absoluut niet helpen. Vervolgens wilde hij het huis verkopen, omdat hij de last van een koophuis niet langer wilde dragen. Tijdens mijn studie theologie was ik in een

geloofscrisis terechtgekomen door alles wat me overkwam. Bovendien zat ik met grote schulden omdat ik na zijn vertrek met een te duur huis zat en een bijstandsuitkering.
De bisschop zei tijdens ons gesprek dat we van tevoren maar hadden moeten bedenken dat binnen het celibataire priesterschap geen ruimte is voor een relatie.

Er zijn twee mogelijkheden, zei hij; òf je kiest voor een relatie en treedt uit, òf je verbreekt de relatie en je kunt priester blijven. Ik heb wel gemerkt dat hij meer begrip had voor mijn omstandigheden. Alimentatie was in mijn geval onmogelijk, omdat mijn ex-vriend lid was van een orde, en die valt buiten de verantwoordelijkheid van de bisschop. Had de priester bij het bisdom behoord, dan had de bisschop wellicht een mogelijkheid gevonden mij een financiële genoegdoening te geven. Hij heeft me aangeraden naar de orde te schrijven en daar geld te vragen. Maar ik vond dat ik al zoveel had gedaan en ik was tenslotte ook te trots om nog op m'n knieën daar aan te kloppen. De bisschop heeft mijn ex-vriend nog ter verantwoording geroepen, maar die functioneert gewoon door. Het probleem is immers opgelost: de relatie is verbroken. Mijnheer is terug in het oude stramien. En zo hoort het'.

De beantwoording van de onderzoeksvragen heeft Carma weer een emotionele tijd bezorgd. 'Tijdens de bijeenkomst met de andere vrouwen vond ik de gesprekken tamelijk moeilijk, omdat je daar weer zoveel ellende hoort. Vooral omdat de verwrongen seksualiteit en de vreemde en bizarre uitingen daarvan toch bij veel van die mannen voorkomt. Maar de warmte en de steun die wij elkaar konden geven waren het belangrijkste. Ik vind het noodzakelijk dat dit taboe wordt opgeheven'.

Geïnteresseerde vrouwen kunnen contact opnemen met Philothea, postbus 30180, 8003 CD, Zwolle. Geheimhouding is verzekerd.

Na de kruisraket: Kokend bloed en grimmiger acties (1986)

Het 1 november-besluit heeft de vrouwenvredesbeweging op een ander spoor gezet

Sieth Delhaas

OPZIJ, april 1986

Inleiding

Heeft 1 november 1985, de dag van het kruisrakettenbesluit in Nederland, veranderingen teweeg gebracht in de motivatie en de actie van vrouwen-voor-de-vrede? Is alle energie die tegen de kruisraketten in het geweer is gebracht verspild geweest?

Het blijkt dat, ondanks alles, vrouwen onverdroten voortgaan. Via nieuwe paden weliswaar, want de initiatieven kenmerken zich vooral door geweldloosheid; hongeren, belasting weigeren, roepacties. Traditioneel vrouwelijke methodes van verweer bij uitstek. Ik wil een symbool zijn van de nieuwe tijd' zegt één van de geïnterviewden. Maar is hiermee de zaak van de vrede gediend?

Vraag naar trainingen

'De acties zijn grimmiger geworden', zegt Lenie Buitenhuis-Dijkstra uit Heemskerk, die binnen de IJmond en 'Vrouwen voor Vrede' actief is. 'Er is geen behoefte meer om bloemen uit te delen. Het gevoel bij ons groeit dat demonstreren niet helpt, er wordt toch niet geluisterd. We zullen andere vormen moeten vinden. Er komt nu meer vraag naar trainingen voor geweldloze verandering. In mei organiseren we een weekend rond de vraag of we daarmee moeten doorgaan. Want sommigen treden juist meer doelgericht naar buiten.

Onlangs heeft de kraakbeweging hier bijvoorbeeld een demonstratie gehouden tegen de enorme kosten van de bouw van het nieuwe politiebureau. Heel anti-politie gericht. Met angst en beven hebben toen ook heel keurige vrouwen van ons meegelopen en dat is heel wat anders dan meelopen in Den Haag.'

Geweldloze weerbaarheid, meedoen aan een training voor trainers hierin dat is voor Sietje Kruyt (59) uit Joure één manier om met haar verzet door te gaan, nadat ze door het juni-besluit in '84 echt in de put was geraakt. Ze heeft haar bewustwording te danken aan haar werk binnen de Novib, waarmee ze in de jaren zestig begon. 'Ik heb twee intense zorgen: bewapening en honger en die hebben alles met elkaar te maken. In 1983 ben ik bij 'Vasten voor leven' betrokken geraakt, een internationale actie. In die tijd werd mijn eerste kleinkind geboren. Ik zat er niet op te wachten om grootmoeder te worden, omdat ik

me zorgen maak wat kinderen die nu in de wereld worden gezet, allemaal tegemoet gaan. Die geboorte heeft de doorslag gegeven om mee te doen met vasten'.

De vastenacties op de stoepen van de parlementariërs in het voorjaar van '84 kregen weinig publiciteit. 'Wij merkten een weerzin bij de officiële vredesbeweging om met ons in contact te treden, waardoor de pers ook afzijdig bleef! Terwijl ik denk dat het heel belangrijk is als je acties voert, dat ze verstaan worden. Begrijpen de mensen het niet, dan wekt het weerzin, zelfs in de eigen vredesbeweging, dan is het een soort zelfbevrediging die niet zinvol is'.

Daarmee deed ze ook ervaring op toen op de dag van het petitionnement de aandacht van heel Nederland op Den Haag was gericht. 'We hadden met zes mensen besloten om ons bloed — afgetapt door bevriende artsen — in Woensdrecht op een meegebrachte Nederlandse vlag te gooien als symbool voor het kokende bloed van de mensen die eindeloos hebben geprotesteerd en voor het bloed van miljoenen dat voortdurend in de wereld wordt vermorst. We hoopten dat dit een schok in Den Haag teweeg zou brengen. Jan ter Laak heeft het daar wel in de perskamer gebracht maar de reactie was: "Wat gebeurt daar in godsnaam nou weer".

Sietje vindt het noodzakelijk om zelf steeds radicaler wordend tóch voor anderen bereikbaar te blijven. In de hoop dat mensen gaan zien wat er gebeurt.

'We stonden een keertje voor het huis van Van Houwelingen te vasten en toen zei hij: "Och mevrouwtje, we zullen straks een besluit nemen, Job de Ruiter en ik, en dat zal niet helemaal een besluit zijn zoals u het wilt, maar ik heb het al eerder meegemaakt met de abortuswetgeving: na een paar weken is dat wel weer over." Toen heb ik heel goed gevoeld wat een afstand er is tussen politici en wat er tussen mensen gebeurt. Hoe ontzettend weinig er gehoord wordt van wat er geschreven en geschreeuwd wordt naar politici. Het is onze bevrijdingsstrijd waar we aan bezig zijn, maar er moet nog verschrikkelijk veel gebeuren.

Ik ben al driejaar bezig met belasting weigeren, nu zijn we met een groep btw-gas-weigeraars in Joure bezig. Daarvan leer je veel. De druk van de gemeente wordt nu heviger, de meesten hebben intussen betaald. Maar omdat mijn man en ik nog maar met z'n tweetjes zijn, zonder kinderen thuis, kunnen we makkelijker volhouden. Niet dat ik er niet tegenop zie straks weer afgesloten te worden, maar elke keer geeft het wel een gevoel van bevrijding.'

Honger

'Eén november is voor mij het bewijs dat er in Nederland een schijndemocratie is'. Voor Marjo Jacobs (21) uit Weert is er die dag niets veranderd, wel heeft het haar motivatie om met acties door te gaan bevestigd. Ze is baanvrij en werkt binnen 'Het Ontzet', een progressief actiecentrum annex boekhandel. In januari jl. verbleef ze twee dagen bij de vrouwen in Greenham Common.

'Ik wilde zien hoe vrouwen in dat kamp met elkaar omgaan of daar dezelfde machtsspelletjes worden gespeeld als elders, of die na verloop van tijd ook in zo'n vrouwengemeenschap aanwezig zijn. En ik wilde aan de vrede werken'. Een antwoord op haar vragen heeft Marjo in Greenham niet gevonden. 'Er waren zoveel ontruimingen. We leefden onder voortdurende bedreiging en angst en tussendoor moesten we alles weer opbouwen.'

'Honger, de Japanse oorlog in de Pacific (u weet wel het gebied waar nu de Franse en Amerikaanse kernproeven plaatsvinden), de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki, de onafhankelijkheidsstrijd van de Indonesiërs, die gebeurtenissen hebben mijn jeugd, als

dochter van een zendeling in Indonesië en mijn keuzes van nu bepaald', zei Berthy Thomas-Korvinus op 30 november in haar toespraak op de Brede Vrouwen Vredes Konferentie in Utrecht. In de kranten was er geen belangstelling voor deze oriëntatiebijeenkomst over wat vrouwen te doen staat na het kruisrakettenbesluit. 'Honger en atoombewapening zijn de gewetensvragen en dé geloofsvragen van deze tijd', weet ze vast en zeker.

'Het zijn voor mij parallelle systemen. Kijk maar naar Zuid-Afrika, daar wordt de broodvraag beantwoord met kogels. In Guatemala, waar in 7 jaar 35.000 mensen verdwenen, schreeuwen de vrouwen op straat: "Vragen om brood voor je kinderen en het antwoord is kogels; vragen om gezondheidszorg en het antwoord is kogels."

'Berthy werkt binnen Vrouw, Kerk 2/3 Wereld, ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken, het Oecumenisch Studie en Aktiecentrum Osaci. 'De manier waarop de voedselproblematiek wordt opgelost is voedsel sturen en de mensen daardoor nog afhankelijker maken. Ik ben na 1 november nog vastbeslotener meer informatie hierover door te geven. Ook hoe op de betalingsbalans van Amerika 40% van de deviezen wordt besteed aan het aanmaken van wapens voor de Derde Wereld. Het aanknopingspunt is onvrede, honger, men komt in opstand en dan moet de zaak weer 'gepacificeerd' worden en moeten er wapens naartoe. Zo zit dat in elkaar. Ook hier wordt getornd aan de sociale voorzieningen, het onderwijs en de gezondheidszorg. Ik denk dat de inzet en visie van dit kabinet haaks staat op wat vrouwen beweegt. Vrouwen binnen kerkelijke kringen zouden niet meer op het CDA moeten stemmen. Maar tot mijn verbazing merk ik op zo'n vrouwenconferentie dat er vrouwen van CDA-vrouwenberaad zitten en dan denk ik: dat kan toch niet meer.'

Donkere dag

Ook één-vrouwsacties kunnen een vérstrekkende uitwerking hebben. Dat ondervond Femme van der Belt (46) uit Holten. De vrijdagmiddag, toen heel Nederland gespannen wachtte op de verklaring van president Lubbers, zag zij in het centrum van het dorp een groep jongeren zitten, inclusief haar eigen dochters.

'Dat heeft me diep geraakt. Twee meisjes hadden een spandoek met 'Jezus wil vrede' en 'Wij willen niet gekruisigd worden'. Ik voelde dat als een aanklacht tegen onze generatie, maar ook de zalf op de wond: jongeren zijn bereid er tegen in te gaan. Daarna had ik het gevoel dat er iets moest gebeuren. Ik ben toen op zondagmorgen naar de kerk gegaan, naar voren gelopen, bij de liturgietafel gaan staan en heb het woord genomen; ik vertelde van de demonstratie in het dorp, van het spandoek en dat het ónze jongeren waren. 'Het is voor mij een donkere dag', zei ik 'en zelfs het vlammetje van deze ene kaars is te veel.' Toen heb ik mijn vingers nat gemaakt, de kaars uitgedaan en ben weer gaan zitten. De predikant reageerde niet, maar aan het eind van de dienst heeft hij de kaars weer aangestoken en gezegd: Toch gaan we met licht deze kerk uit'. Na de dienst heb ik hem daarvoor bedankt, maar hij was boos. Hij had dit niet van mij verwacht, dit hoorde niet. Dit kleine voorval in de kerk werd zo erg gevonden, maar ze stonden er niet bij stil wat er in het centrum van het dorp met onze jongeren gebeurde.'

Eind 1985 werden Trees Lambregts-Brautigam, Anneke Lefèvre en Beb de Kruijff door de lezers van een Brabantse krant aangewezen als de drie belangrijkste vrouwen van het jaar. Het resultaat van de hongerstaking die zij samen van 10 oktober tot 2 november hielden in een caravan op het Plein bij het Haagse Binnenhof.

Trees: ‘We wilden daarmee het bewustwordingsproces onder de mensen versnellen.’ In 1984 had zij al tien dagen in haar eentje gevast op het Binnenhof.

‘De dialoog en de contacten met mensen in zo’n periode brengen het bewustwordingsproces op gang. Van de gevestigde vredesbeweging hebben wij geen aandacht gehad en daardoor evenmin van de landelijke pers. Maar regionaal wordt het wel opgepakt.

Trees ontkent dat de vredesbeweging na 1 november zou zijn ingezakt, integendeel: ‘Het lijkt of er onderhuids een soort herstel heeft plaats gevonden. Dat hoor je van heel veel vredesmensen. Er is een nóg sterkere kracht en wil om door te gaan. Er ontstaan allerlei initiatieven. Op 13 mei is er in Den Haag, analoog aan de Amerikaanse Pentagonhappening, een *Pentagramdag*. Pentagram betekent: vanuit vijf punten: rouw, woede, verzet, kracht en perspectief. Vrouwen willen daarmee zichtbaar maken, dat ze vérder gaan. Elke vrouw kan deelnemen. We hopen dat vrouwen in hun eigen woonplaats initiatieven gaan ontplooien om deze P-dag tot een indrukwekkende gebeurtenis te maken. Hij wordt met opzet vlak voor de verkiezingen gehouden. Vrouwen moeten gaan inzien dat binnen de politiek het roer om moet. Dat wij in een maatschappij leven waarin macht en overheersing gehonoreerd worden. In feite ben ik zelf niet meer dan een heel aardige burgertrut, die alles heeft wat haar hartje begeert. Terwijl ik de ontwapening met mijn leven zou willen afdwingen, zit ik tegelijkertijd mijn belasting te betalen, omdat ik, net zoals vele andere vrouwen, door mijn relatie gebonden ben. Eigenlijk zou je voor de vorm moeten scheiden.’

Nieuwe tijd

Op het VAK (Vrouwenvredeskamp) in Woensdrecht, op een stukje grond dat eigendom is van Atoomvrijstaat, wonen dit weekend Emmy, Jolanda en Barbara. We drinken thee uit een beroete theepot, zittend op houten roosters afkomstig uit een nabijgelegen steenfabriek, die het M.E.-opleidingscentrum als oefenobject gebruikt en zo de omliggende vredeskampen van brandhout voorziet.

Jolanda, een 23-jarige edelsmid, wonend te Woensdrecht is na het ‘kleffe’ geklets over de teleurstellingen van het kruisrakettenbesluit naar de vrouwen in Greenham Common gegaan. ‘Ik kwam daar als een bibberig klein vrouwtje en ik ging terug als een ‘big, strong, woman’. Die vrouwen daar zijn heel sterk. Er waren elke dag ontruimingen. Ook posten ze de hele dag om in de gaten te houden welke voertuigen naar buiten komen omdat er elke maand een konvooi uitrijdt dat probeert om op een geheime plek te oefenen. Die wagens worden met verf gegooid, ook door mensen onderweg waarvan je het niet zou verwachten. Ik dacht toen dat er weer een ontruiming kwam, want alles wat er los ligt gooien die vrouwen dan in kinderwagens en maken dat ze weg komen, maar het was dus het konvooi. Een geschreeuw steeg op: ha, daar komen ze. Alles wat ze maar aan vuilnis hadden verzameld werd naar de langsrijdende wagens gesmeten. Wat een actie, wat een actie! Ze maakten ook een soort pap van vuilnis en meel en gooiden dat naar de wagens.’

Jolanda ziet haar verblijf op Woensdrecht als een symbool van de nieuwe tijd: ‘Ik wil een levend voorbeeld zijn, ik zou willen zwerven en in de dorpen met een poppenkast de mensen een ander leefpatroon willen laten zien. Ik kan van heel weinig leven. Als je hier woont bouw je steeds meer af. We hebben er alles voor over om hier te zitten, aan de vrede te bouwen, mensen ervan bewust te maken dat we de aarde niet langer moeten uitbuiten. Ik heb vaak gesprekken met vrouwen in het dorp. Wij mogen ons daar douchen. Ze praten over hun mannen. Soms denk ik dat ze ook wel anders zouden willen, maar 40% van de mensen werkt hier op de vliegbasis of bij Fokker. Veel mensen zeggen bemoedigd te worden door de wetenschap dat er behalve in het ‘Bunker- en Bosvak’ ook vrouwen huizen in het ‘Takkewijvenverzetsnest’.

‘Gisteren’, vertelt Emmy, een vaste bewoonster, ‘was er nog een bus uit Rotterdam met uitkeringsgerechtigden. Eén ervan hield bij elk kamp een toespraak: Jongens, wij voelen ons in onze strijd gesteund omdat jullie daar zitten. De meeste mensen geven het eerlijk toe, dat ze het niet aan zouden kunnen om hier te zitten. Ik vind het zelf ook moeilijk.’

Sinds de M.E.-oefenschool in Woensdrecht is gevestigd, worden de bewoners van het kamp door hen als oefenmateriaal gebruikt. Ontruimingen zijn soms aan de orde van de dag, vrouwen worden bij verrassing gepakt, in een wagen gestopt en na verloop Van tijd weer teruggereden naar de plek waar ze zijn overvallen. ‘We oefenen is het laconieke antwoord op de vraag wat er nu weer gebeurt.

Symbool

Voor Saskia is sinds kort een eind gekomen aan haar verblijf van anderhalf jaar in het vrouwenkamp. ‘Mijn botten gingen eraan. Het is altijd vochtig in zo’n plastic bouwsel. In september kocht Atoomvrijstaat een huis in het dorp en zocht een aantal vaste bewoners. Ik heb ja’ gezegd en vind ook best dat ik dit verdiend heb.’ Ze vertrok na afloop van haar studie drama-docente naar Woensdrecht en is van plan daar voorlopig te blijven. Er is veel werk in het huis: veel bezoek, veel telefoon; ze moeten mensen begeleiden naar de kampen, want er zijn dorpsbewoners die zich van de domme houden als bezoekers de weg vragen naar de kampen. Voor ons is er na 1 november niets veranderd. We gaan door en weten dat wij hier een symbool zijn voor alle mensen die met vrede bezig zijn.’

Janneke (19) woont eveneens in het Atoomvrijstaat huis. ‘Wij zetten ons ook in voor vrouwen die in de gevangenis zitten voor acties. Ik heb zelf ook een maand gezeten omdat we op de Belgische basis in Florennes een picknick hielden. In België zit momenteel Chantal P. in de gevangenis op verdenking van CCC-activiteiten. Dat is volkomen uit de lucht gegrepen. We houden onder andere roepacties voor de gevangenis en schrijven brieven, zodat die vrouwen weten dat ze niet vergeten worden. En als ze moeten voorkomen, gaan wij erheen.’

Tel.nr. Atoomvrijhuis, Dorpsstraat 11, Woensdrecht: 01646-5138.
Gironr. voor altijd welkome giften: 2238597 — Atoomvrijstaat — Amsterdam.

Waarom bijstandsvrouwen uit de kerk verdwijnen (1986)

“Heeft uw ex-man de laatste periode nog bij u geslapen?”

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 24 mei 1986

Inleiding

’Ja, natuurlijk sta ik er nog steeds verbaasd van, dat mensen gewoon met gesloten ogen door het leven gaan. Maar ik neem het christenen kwalijk. Ook ik ben groot gebracht met de bijbel. Een van de eerste dingen, die je daaruit leert is: heb je naaste lief als jezelf. Christenmensen leven daar niet naar. Ze staan niet open voor mensen die in een situatie zitten waar ze niet om hebben gevraagd en die ze zouden willen veranderen.’

Dat zegt Andra, een bijstandsvrouw die sinds maart vorig jaar meedoet in het Haagse ‘Comité vrouwen in de bijstand’, waarin bijstandsvrouwen en kerkvrouwen samenwerken. ‘We moeten iets doen’, vindt Andra, ‘want er gaan gekke dingen met ons gebeuren met die sociale stelselherziening’.

Ontmoetingsweekeinden

Dit Haagse comité is een van de activiteiten die zijn ontstaan als vervolg op de ontmoetingsweekeinden kerkvrouwen/bijstandsvrouwen, die sinds voorjaar 1984 in verschillende vormingscentra zijn gehouden. De hervormde Raad voor overheid en samenleving (ROS) heeft het initiatief hiertoe genomen. De ROS zette daarmee in daden om wat in een conferentie tussen kerken, het Humanistisch Verbond en de vakbeweging in 1983 was besproken: de zorg over wat er met de mensen gebeurt die afhankelijk zijn van een sociale uitkering. Afgesproken werd, dat de kerken hun leden zouden bewegen de mensen achter die uitkeringen te ontmoeten.

Jenneke Scharten-van Buuren is een van de vrouwen, die in Noord-Holland contact hebben met bijstandsvrouwen. Zij vroeg hen: wat vinden jullie ervan als wij vrouwen uit de kerken met jullie in contact brengen, zodat jullie hen kunnen vertellen over de positie waarin jullie zitten?’

Juist voor bijstandsvrouwen werd gekozen omdat deze onder de uitkeringsgerechtigden een aparte groep vormen. Zij hebben geen vakbond, die zich sterk voor hen maakt. De reden van hun leven-inde-bijstand is niet werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of ander ongemak. Hun bijstand is het gevolg van een breuk in hun huwelijk. En omdat in Nederland de laatste eeuwen de morele plicht is gegroeid, dat gehuwde vrouwen thuis moeten blijven om voor man en/of kinderen te zorgen, beschikt zij sinds haar huwelijk niet meer over een eigen inkomen. De meeste van deze ongeveer 130.000 vrouwen in Nederland hebben vaak tientallen jaren

man en kinderen verzorgd, hen in staat gesteld hun dagelijkse taak buitenshuis te doen, hen opgevoed. Ze zijn nu gescheiden en dat is een status waarmee de kerken nog steeds niet goed raad weten.

Intussen zijn er op de ongeveer tien weekends van de ROS en de Generale Diakonale Raad (GDR) van de hervormde kerk harde noten gekraakt. Dat komt omdat bijstandsvrouwen en kerkvrouwen beiden werden uitgenodigd eens te vertellen welk beeld zij van elkaar hebben. Enkele citaten uit een weekendverslag van Noord-Brabant, in maart 1985 gehouden:

Kerkvrouwen over bijstandsvrouwen: problematische financiën (zó leven zouden wij niet kunnen); van strijdbaar tot ontmoedigd; ze moeten een krankzinnige controle verdragen.

Kerkvrouwen over hun eigen positie: 'aardig', leuk, dat vrijwilligerswerk; pijnlijk comfortabel; keurig (en daar een flinke tegenzin in).

Over de kerk: eliteclub; mooie woorden, enorme ruzie als je ze waar wilt maken; meer aandacht voor instandhouding kerk dan zorg voor de wereld; basis tot opstand.

Wat doen ze eigenlijk?

Bijstandsvrouwen over kerkvrouwen: netjes in woordgebruik en kleding; wat doen ze eigenlijk? — realiteit afhouden; oh, ze willen weer liefdadigheid, zieltjes schoonwassen; kerkvrouwen zijn truttig, streng, schijnheilig, arrogant, intolerant, bekrompen, kortzichtig, afkopen van schuldgevoel.

De kerk is: vrouwonvriendelijk; vrouw-ontkennend, indoctrinerend; uitsluitend als je buiten de norm valt; schijnheilig mannenbolwerk.

Hoe kijken bijstandsvrouwen tegen de eigen maatschappelijke positie aan: strijdbaar; bijstand-misstand; onder aan de ladder — eindstation; vogelvrij; sociaal isolement; met ons gaat het uitstekend, maar van de maatschappij klopt weinig.

nadenken

Na deze ontboezemingen was het op vrijdagavond met nog een zaterdag voor de boeg — wel even slikken voor de kerkvrouwen — bijna allemaal met een kerkelijke functie — maar elk kwartier werd de verhouding beter. Tijdens die ontmoetingen durfden sommige kerkvrouwen voor het eerst te 'bekennen' bijstandsvrouw te zijn. En onder de — buiten de kerken om geworven — bijstandsvrouwen, bleken er zelfs te zijn, die ooit (jeugd)ouderling waren en/of moeders van gerespecteerde kerkelijk meelevende gezinnen.

Geen foto's

Als alles wat bijstandsvrouwen over hun leven vertellen in de bijna 24 uur (non-stop) ontmoeting — ook op de slaapzalen gaat het verhaal vaak door —, nog niet duidelijk zou zijn, de video op zaterdagochtend doet de rest. Het meest beklemmende beeld is dat van de vrouw tussen de nooit eindigende stapel formulieren die moeten worden ingevuld, het onafgebroken

rekenen, de gestage afbraak op materieel terrein en de daarmee gelijke tred houdende toeneming van het sociale isolement.

Nel de Nooy uit Apeldoorn: ‘Bij ons worden geen foto’s meer gemaakt. Er groeit een generatie op waar ouders geen foto’s meer van de kinderen kunnen maken en kinderen geen foto’s meer van de ouders hebben’.

Kerkvrouwen horen van hun angst over ‘verklikkers’. Zij krijgen er gaandeweg oog voor, dat zij samen zijn met vrouwen die met bijna bovenmenselijke inspanning kinderen groot brengen, daarnaast met veel kunst-en-vliegwerk een huishouding op poten houden, actie- en vrijwilligerswerk doen om hun stem nog te laten klinken in een wereld, die aan haar voorbij leeft, en sommigen ook nog — tegen de verdrukking van veel sociale diensten in —, een studie volgen om misschien ooit te ontkomen aan de wurgende greep van de Algemene Bijstandswet.

Niet dat de bijstandsvrouwen depressieve, saaie Truzen zijn. Tijdens de weekends wordt veel gelachen. Waarom hebben zij dan zo’n plezier? ‘Ja, dat is een soort overlevingsstrategie, net als in oorlogstijd. Je hebt het beroerd. Je trekt alles in het extreme en maakt het belachelijk. Dan lijkt het allemaal erg humoristisch’.

Terugkomdagen

Hoewel bijstandsvrouwen — ook na uren samen praten en overleggen over de toekomst — nog erg sceptisch staan tegenover de bereidheid van kerkvrouwen om werkelijk iets in hun achterban te willen doen, is er op al die weekends besloten samen door te gaan. Wat is er van die contacten nu, medio 1986, geworden? Uit de verslagen van de ‘terugkomdagen’, die na verloop van tijd op elk weekend zijn gevolgd, zijn wat de luisterbereidheid van de achterban van de kerkvrouwen betreft weinig hoopvolle zaken te melden. Weinig of geen begrip. Wel aandacht binnen de kerk voor eigen minderheidsgroepen.

Ontmoedigend is ook, dat nog zo weinig vrouwelijke diakenen bereid zijn mee te doen omdat ze het te druk hebben met kerkelijk werk. Maar wel goed voor de relatie kerk- en bijstandsvrouwen — en misschien goed voor de kerk zelf — is, dat kerkvrouwen door het weinige gehoor dat ze vinden in de kerk voor de verhalen die henzelf meestal zo diep hebben geschokt, radicaliseren en zich solidair opstellen met bijstandsvrouwen. Ook zij krijgen nu vanuit kerk, familie en vriendenkring kritiek omdat zij zich begeven op het pad van de politisering van de bijstandsproblematiek. Dat is nog eens iets anders dan het keurige en ongevaarlijke vertrouwde diakonale werk.

In één plaats lukt het niet binnenkerks wat meer begrip te kweken. Hebbers en niet-hebbers, zoals kerk- en bijstandsvrouwen zichzelf noemen, zijn daarom naast hun bewustmakingswerk begonnen in het klein te oefenen wat in het groot, in de samenleving, zal moeten gebeuren: ‘Wij oefenen in het delen. Wij gebruiken dingen van elkaar, die de ander niet heeft: abonnementen, auto’s enzovoort. Delen betekent ook: loslaten van rechten. Er is een krankzinnige verdeling in Nederland tussen hebbers en niet-hebbers. We hebben gezamenlijk een pot, waarin de hebbers geld stoppen. De niet-hebbers kunnen eruit halen wat ze nodig

hebben, zonder daarover verantwoording af te leggen. Zo blijft het geen gunst, maar erken je het recht dat mensen hebben op wat de hebbers wel hebben'.

De zogeheten bijstandswerkers, die de vrouwen als nieuwe 'echtgenoot' van de staat hebben toegewezen gekregen, mogen alles controleren: waar komen die nieuwe schoenen of gordijnen vandaan? Zij zijn ook bij machte de wekelijkse maaltijd, die je vóór je uitkeringsgerechtigde status ook al bij vrienden placht te gebruiken, nu op je uitkering te laten korten.

Het staat zelfs te bezien of veel van de kerkvrouwen in hun solidariteit en mee-weten niet allang de grenzen van burgerlijke ongehoorzaamheid hebben overschreden, zonder dat zij het nodig vinden, dat daarover uitgebreid en op theologisch hoog niveau, discussies worden gevoerd of dit al dan niet toelaatbaar is.

Een kerkvrouw over haar contact met bijstandsvrouwen: 'Het verandert je leven. Het geeft wel spanningen, want ik heb een ontzettend rechtse bal van een man met een goed salaris. Hij begrijpt er niets van, maar hij is wel een schat.'

Kerkvrouwen leren, dat het gezin, dat christelijke partijen zo hoog in hun vaandel schrijven, letterlijk uiteen wordt gedreven als het om alleenstaande vrouwen met kinderen gaat en er aan hen te verdienen valt. Bijstandsvrouwen vertellen, dat als per 1 oktober de nieuwe studiefinancieringsregeling van kracht wordt en door de voordeurdelerskorting hun uitkering tot achthonderd gulden per maand daalt, zij daardoor worden gedwongen hun inwonende kinderen, die van een schamele beurs moeten studeren, kostgeld te vragen. Ook als ze slechts voor een weekendje thuis komen. Kunnen of willen de kinderen dit niet, dan zullen ze het huis moeten verlaten.

Zij horen het verhaal van de oudere bijstandsvrouw, die zes uur in een politiecel zat, omdat zij de man van een bevriend echtpaar na de dood van zijn vrouw bleef bezoeken. Verklikkers waren er gauw bij. Een relatie werd gesuggereerd, haar uitkering werd ingehouden en ze kreeg het advies maar gauw met de man te trouwen.

Pijnlijk waar

Ethiek in de politiek is zoek als het om geld gaat. De positie waarin bijstandsvrouwen verkeren, brengt aan het licht hoe christelijk en fatsoenlijk Nederland is. Verraders liggen overal op de loer. De verhalen zijn talloos, bijna niet te geloven, maar pijnlijk waar. Vogelvrij voelen de vrouwen zich. Vooral gemeenten met een overwegend christelijke bevolking zijn vaak genadeloos in de uitvoering van de wet. En omdat de overheid geen vaste regels heeft gegeven kunnen sommige gemeenten de meest weerzinwekkende manieren toepassen om vrouwen te kleineren.

Wat te denken van deze vraag op het formulier van een gemeente dat een bijstandsvrouw moet invullen om haar uitkering te krijgen: heeft uw ex-echtgenoot de laatste periode nog bij u geslapen?

Wat dat slapen-bij betreft, vormen zij een aparte groep onder de uitkeringsgerechtigden. Als een mannelijke WW-er een vriendin te slapen heeft, kraait er geen haan naar en zal niemand er over peinzen of hij daarom het recht op zijn uitkering verspeelt. Bij bijstandsvrouwen is de controle zo scherp, dat haar uitkering eenvoudig wordt ingehouden. Liefde moet volgens deze regelgeving worden betaald; een nieuwe vorm van prostitutie dus.

Het is voor de kerkvrouwen pijnlijk te ontdekken, dat met name de kleine christelijke partijen in verkiezingstijd hardop durven uit te spreken wat de rest van Nederland denkt. Wat hen is ontgaan, tekenen bijstandsvrouwen op. Meindert Leerling van de RPF stelt: 'Gescheiden vrouwen mogen niet direct in aanmerking komen voor een bijstandsuitkering of huursubsidie. Dat bezuinigt pas goed'. Of de Apeldoornse SGP-er Jan Brouwer in zijn verkiezingsprogramma: 'Een echt minimabeleid wordt gekenmerkt door een principiële en structurele oplossing. Zo'n oplossing is: bevorderen van een christelijke levenswijze. Geen bijstand aan gescheiden vrouwen.'

Werken aan de kerk

Hoe is het Haagse *Comité vrouwen in de bijstand* bezig? Welk doel staat die vrouwen voor ogen? Riet Flikweert uit Maassluis, gereformeerd, gaat nooit meer naar de kerk en doet mee als bijstandsvrouw. 'Ik wil aan een mentaliteitsverandering in de kerk werken. Via verschillende achterdeuren heb ik contact met deze vrouwen'.

Fokje van Wijk uit Wassenaar zit in het bestuur van de hervormde Stichting Maatschappelijk Toerusting. 'Ik ben niet meer in de kerk geweest tot ik goed en wel gescheiden was. Ik wist precies hoe er daar over scheiden werd gedacht. Dat heb ik dus apart gedaan en ben toen weer terug gegaan. Ik voel me er niet lekker, maar blijf er wel in, want zo kan ik meewerken aan een mentaliteitsverandering. Toen ze me in de diakonie vroegen zei ik: wat halen jullie in huis; ik ben gescheiden en ik heb twee Koreaanse kindertjes. Maar de dominee zei: jij kijkt verder dan de gemeente. Daar had hij gelijk in. Ik zwerf overal en krijg daardoor een andere manier van denken.'

Yvonne Kemink is al jaren doof. Ze is gescheiden en doet secretariaatswerk voor het comité. Ze gaat zondags wel naar de kerk. Contact met gemeenteleden heeft ze niet.
Yvonne: 'Mensen vinden het moeilijk met doven om te gaan. Als ik vertel dat ik ben gescheiden en van de bijstand leef, lachen ze maar wat. Oh ja, ik ben veel strijdbaarder geworden. Voor mijn scheiding was ik heel stil. Ik knikte altijd maar ja. Nu helemaal niet meer'. Ze heeft de vrouwen van het comité beloofd hen de doven-gebarentaal te leren, zodat ze bij vergaderingen geen tolk meer hoeft mee te brengen.

Tineke Koetsier-Korvinus is 'maatschappelijk actievoerster' bij de Stichting. Het is haar taak kerkmensen maatschappelijk bewust te maken, hen te informeren over wat er maatschappelijk aan de hand is. In elke provincie heeft de kerk zulke werk(st)ers. Lezen kerkmensen dan geen kranten of kijken ze geen televisie? 'Ja', zegt Tineke, 'maar dat

betekent nog niet, dat ze zich op hun geloof voelen aangesproken. Het zou vanzelfsprekend moeten zijn, dat als je kerkmens bent, je met gelovige ogen de wereld inkijkt, maar blijkbaar is er iemand nodig, die er achterheen zit om dat vorm te geven'. Andra is al jaren bijstandsvrouw: 'Ik was 16 toen ik een baby kreeg. Nou, dat moet je proberen binnen de kerk. Mijn kinderen zijn bovendien half-Antilliaans, dan deug je helemaal niet meer. Die kerk gaat die bruintjes wel vertellen van Jezus' goedheid en dan kom je met een bruine en dan moeten ze niks van je hebben. Daarom moet ik van de kerk niks meer hebben. Ze kijken niet naar mensen op ons niveau. Dat hoor je in elk verhaal van vrouwen, die iets met de kerk hebben gehad. Als je in de problemen zit word je uitgestoten. Dat maakt dat de klap zo hard aankomt'.

Toch gaat Andra met de kerkvrouwen mee naar diensten om daar weer eens te vertellen wat er aan de hand is en wat hun naasten van de mensen daar verwachten. Andra: 'Ik maakte een dienst mee in de Zorgvlied-kerk in Den Haag. Ik dacht: er is al die jaren niets veranderd. Ik begreep niets van wat die dominee vertelde. Maar dan ga je later in gesprek met een groep mensen en dan zie je toch dat ze luisteren. Toen zei een vrouw, dat ze in de bijstand zit en dan zie je, dat ze dat niet eens wisten. Dan denk ik: hé, dat is belangrijk, want in jullie eigen gemeenschap zitten genoeg bijstandsvrouwen die jullie niet eens kennen. En die vrouwen gaan dan weer met ons meedoen. Je merkt, dat sommigen wel willen veranderen. Een vrouw kwam naar me toe en zei: 'Ik wist helemaal niet dat er mensen waren die zo leefden'. Vroeger had ik gereageerd van: nou, waar heb je dan de laatste twintig jaar met je ogen gezeten? Nu denk ik: dat heeft geen zin, dus toch goed dat je het nu te weten bent gekomen. Dan kun je er iets mee doen.'

Pastoraal failliet

Hoe komt het, dat je van een nette moeder-van-drie-kinderen, politiek niet actief, gereformeerd, trouw AR-stemster in zo korte tijd verandert in een strijdbare bijstandsvrouw? Nel de Nooij (58) mag wel de bekendste bijstandsvrouw van Nederland worden genoemd. Geen zee gaat haar te hoog, hoewel ze het met haar alleen-maar-lagere-school vaak moet opnemen tegen universitair geschoolde lieden en doorgewinterde politici.

Hoe kan ze de energie opbrengen om dag in, dag uit op de barricaden te staan? Nel: 'Je wordt geraakt door alles wat er met je gebeurt. Na ruim twaalf jaar was ik op mijn 49ste naar een scheiding toegegroeid. Dan merk je, dat de maatschappij is afgestemd op mannen. Hoe advocaten je behandelen: "Als u wilt scheiden, draag dan ook de consequenties, ga maar naar de bijstand". Je moet dankjewel en amen zeggen. Daartegen kom ik in opstand. Ik heb mijn hele leven gewerkt. Kinderen opgevoed. Maar nu sta ik met lege handen, na vijfentwintig jaar huwelijk. Alles is op de man toegeschreven, ook de pensioenregeling. Ik heb niets. Vanuit die situatie ben ik gaan roepen.'

Nel de Nooy vindt de Bijstandswet niet toepasbaar op gescheiden vrouwen. Die is ook niet voor hen gemaakt. ‘Ik kom uit een calvinistische familie met een groot rechtvaardigheidsgevoel en je ziet met verbijstering wat er met jezelf gebeurt. Dan kun je nog maar één ding: kapot gaan of hardop schreeuwen. Voor dat laatste heb ik gekozen.

Dat wordt van een vrouw moeilijk geaccepteerd. ‘Ik zei tegen mijn dominee: “wij zijn bezig te verdrinken en wat zeggen jullie? Je haren zitten niet netjes, je schoenen zijn niet gepoetst. Maar dat kan ook niet als je verzuipt.”

‘Ik ben de kerk uitgegaan. Ik wist in oktober 1979 dat ik de scheiding aanhangig ging maken. Het eerste wat ik deed was: mijn lidmaatschap van de kerk opzeggen. Ik wist precies wat er zou gaan gebeuren. Ik wist waarom ik ging scheiden en dat kon ik hun nooit uitleggen. De ouderling die jaar en dag bij me op bezoek kwam, vroeg: “Mevrouw, hoe gaat het met u?” Ik zei: niet zo best. “Ach, moet u weer naar het ziekenhuis?” Ik: nee, ik ben gescheiden. Ik zag die man in elkaar schrompelen. Hij wilde onmiddellijk naar huis: “Hier moet ik over nadenken”, zei hij. Hij is nooit meer terug geweest. Dat had ik al ingeschat.

‘Mijn vader is in de eerste oorlogsdagen doodgeschoten. Mijn moeder had tien kinderen en ik zie nog hoe het gebeurde. Ze leefde van liefdadigheid. Dan kwam er een mevrouw van de kerk op bezoek. Dan riep ze: Nellie, Nellie, doe gauw dat jurkje aan, want dat heb je gekregen van de kerk. Ik voelde me toen alzo vernederd’.

Veel mensen denken, dat Nel niet meer gelooft. Maar nu ze niet meer hoeft te geloven volgens de regeltjes van de kerk voelt ze zich bevrijd. Nel: ‘De hel is uit mijn geloof verdwenen. Het geloof dat ik nu heb, is een rechtvaardigheidsgeloof. Daardoor ben ik heel blij geworden. Lichamelijk ben ik een wrak. Ik ben invalide verklaard, maar mijn geestkracht is niet gebroken. Mijn grootste bevrijding is, dat dit geloof mij kracht geeft om te vechten. Ik ben een completer mens geworden. Je krijgt vensters om te zien hoe de dingen in deze wereld zijn verdeeld’.

Ze houdt niet op met informatie doorgeven over de positie van bijstandsvrouwen. De ene keer zit ze op de tribune van de Eerste Kamer, de volgende keer bij een politieke hoorcommissie. Ook hield ze samen met een ‘collega’ een verhaal voor theologiestudenten op het seminarium ‘Hydepark’ te Doorn. In haar toespraak tot de aanstaande vicarissen hield ze de lijn aan van de kerk-/bijstandsvrouwenontmoetingen: wie zijn wij, wat vragen jullie van ons, wat vragen wij van jullie?

Vijandigheid

Nel: ‘Aanvankelijk waren er enkele studenten weggelopen, die wilden ons niet eens aanhoren. Anderen hebben de bui afgewacht of waren echt geïnteresseerd. Maar de vragen na ons verhaal kwamen niet verder dan op het technisch gebied van de uitkering. Niet de

belevingswereld en de achterliggende problematiek kwamen op tafel. Het woord echtscheiding is in de hele discussie niet genoemd. Er was duidelijk vijandigheid toen ik een verbinding legde tussen christenen en politiek. Dat werd niet geaccepteerd. Eén student zei: u stelt dus in feite de kerk verantwoordelijk voor deze zaken? Ik heb hem toen de verbinding laten zien tussen mensen die zondags in de kerk zitten en de taken en banen die ze doordeweeks hebben in allerlei bedrijven en beleidsfuncties. Eén jongen kwam later naar me toen en zei: mevrouw, geef het alsjeblieft niet op, want wij hebben u hard nodig'.

Horzels in de pels van het bijstandsbeleid (1986)

Veel aandacht voor vrouwen in het platform Kliënten Participatie

Sieth Delhaas

OPZIJ, november 1986

Inleiding

Bijstandsvrouwen laten de laatste tijd weer luidruchtig van zich horen. Ze bivakkeren als ‘dwaze moeders’ op het Binnenhof, sturen geboortekaartjes naar de SER, vragen bedelvergunningen aan en halen hiermee de pers onder de kop ‘ludieke acties’. De vorm is ludieker dan de reden voor de gevoerde acties: de kortingen op de bijstandsuitkeringen die de afgelopen jaren zijn doorgevoerd en de komende tijd op het regeringsprogramma staan, zetten deze vrouwen goed in de kou. De positie van de cliënt is in dit beleid geheel uit het zicht verdwenen. In een poging hierin verandering te brengen, werd vorig jaar reeds het *Platform Kliënten Participatie (KP)* opgericht: directeuren van sociale diensten en uitkeringsgerechtigden scharen zich hier rond de tafel onder de noemer ‘humanisering van de uitkeringen’. Of zoals de voorzitter het verwoordde: ‘Wij zijn de ambtelijke horzel in de bestuurlijke pels’.

Is KP meer dan een goed idee, met name voor de bijzondere positie van bijstandsvrouwen?

Landelijke agenda

Het botert al jaren niet tussen sociale diensten en hun cliënten. Het primaat van betaalde arbeid, waarop de sociale voorzieningen zijn gebaseerd, past steeds minder bij een samenleving waarin machines in toenemende mate het werk gaan doen.

Binnen de groep machteloze uitkeringsgerechtigden nemen bijstandsvrouwen weer een geheel eigen positie in: zij belanden vaak niet door werkloosheid in de ABW, maar door echtscheiding en vallen zodoende ook nogal eens buiten de boot in belangenorganisaties van uitkeringsgerechtigden. Uniek aan KP is in ieder geval dat vrouwen zich hier niet apart voelen gezet.

‘Eigenlijk hebben we alle problemen waarmee we te maken hebben, zoals de sociale recherche en de voordeurdelerskorting, op de landelijke agenda kunnen krijgen’, zegt Ploni Sneep van het Landelijk Steunpunt Vrouwen in de Bijstand, dat 150 comités vertegenwoordigt. Ze zegt, op grond van eerdere ervaringen, aanvankelijk niet zo warm te zijn gelopen voor KP. Het voorstel waar de vereniging van directeuren van Gemeentelijke Sociale diensten (Divosa) vorig jaar mee kwam, sprak haar echter wel aan: de instelling van een Platform waar stafleden van GSD en vertegenwoordigers van uitkeringsgerechtigden uit alle regio’s overleggen over het te voeren beleid.

Er wordt gesproken over wat er gebeurt in het rechtstreekse contact tussen bijstandsvrager en hulpverlener en hoe de GSD-en beter zouden kunnen werken. En heel belangrijk is de kwestie hoe de uitkomsten van dit overleg landelijk overgebracht kunnen worden aan cliëntenorganisaties, zodat die zichzelf kunnen organiseren. Men wil, kortom, de cliënten mobiliseren om van passieve begunstigden, actieve deelnemers te worden.

Spanning

Leni Jansen zit als staflid van de GSD in Hoofddorp in het platform en hamert al jaren op KP in de vorm van 'mee-weten, mee-denken, mee-praten over zaken van beleidsvorming en -uitvoering, beleidscontrole en -evaluatie'. Ze licht toe: 'Uit de dienst maatschappelijk werk in onze gemeente kwamen zo'n achtjaar geleden nogal wat klachten naar voren. In overleg met andere vrouwen uit de dienst hebben we besloten daar iets mee te gaan doen. Na al van alles te hebben geprobeerd, komt er nu pas iets van de grond'. Wel vraagt ze zich af of de participatie van cliënten binnen overheidsorganisaties in feite geen paradox is.

'Er zal altijd een spanningsveld zijn. Divosa wil solidair zijn met cliënten maar is tegelijkertijd uitvoerder van regelingen die de Tweede Kamer uitvaardigt. Zo zit ik bijvoorbeeld 's ochtends op een platformvergadering mee te praten over een op handen zijnde maatregel en op hetzelfde moment valt er bij mijn gesprekspartners een formulier in de bus ter uitvoering daarvan.'

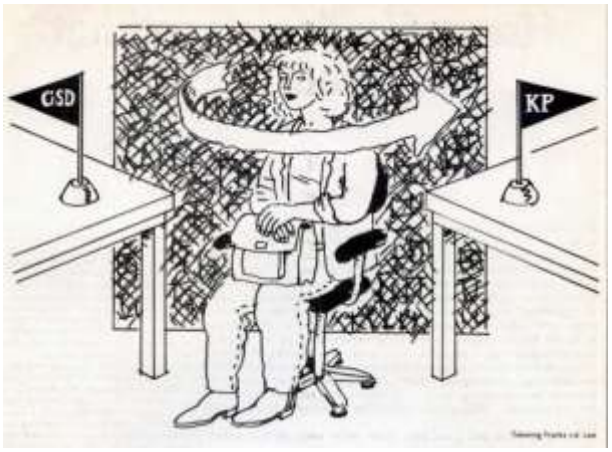

Ploni Sneep voelt het spanningsveld ook. 'Wij hebben ontzettend veel behoefte aan politieke stellingname. Wij weten best dat dat voor Divosa heel moeilijk ligt, maar blijven er om vragen. Zij hebben immers te maken met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, zij hebben een plaats binnen de SER en kunnen de stukken die wij verzamelen daar inbrengen, zij kunnen de invloed uitoefenen die wij nodig hebben.'

Kwetsbaar

In de werkhypothese van mee-denken, mee-praten en mee-weten lijkt iets van ongelijkwaardigheid te zitten, iets van mee mógen doen. Temeer daar Divosa de uitnodigende partij is en alle kosten uit eigen budget betaalt. 'Het heeft nog iets van humaniserend bezig zijn van de overheid', beaamt Janet van Ingen van het cliëntenplatform Hoofddorp die al jaren zwoegt iets als KP van de grond te krijgen. 'Het moet gewóón worden dat er participatie is. Nu blijft er altijd die ongelijkheid hangen van die ambtenaar daar met z'n baan en ik hier als cliënt. Dat hele niveauverschil moet weg. Dan krijg je ook wat wij willen: meebeslissen over je eigen lot en uitkering, over je eigen mens-zijn. Wij hebben om een onderzoek gevraagd onder ambtenaren, waarom ze wel of niet voor participatie zijn. Want er zijn er meer tegen dan voor, omdat het hen in een kwetsbare positie brengt. De ene dag ben je

namelijk hun cliënt, de volgende dag zit je met hen aan tafel als platformlid. Dat is voor beide partijen moeilijk. Want ik kan hier wel een grote mond hebben, maar hoe kwetsbaar ben ik als ik uit het platform stap? Wat zijn de maatregelen die ze dan tegen me nemen?'

Divosa kan hiervoor ook geen garanties geven, hooguit kan ze laten zien hoe je met dit soort problemen kunt omgaan. De uiteindelijke oplossing zal toch moeten liggen in zelforganisatie van de cliënten en daar wordt op meerdere terreinen aan gewerkt. Zo proberen de cliënten onderling het platform wat steviger te maken door zelf bijeen te komen en vooroverleg te plegen. Het struikelblok is daar echter weer dat de regionale en plaatselijke problemen, bijvoorbeeld die met de sociale recherche, ook worden meegebracht. Ondanks de afspraak dat het lokale achterwege moest blijven tijdens die bijeenkomsten.

'Toch vind ik dat daar ruimte op de agenda voor moet zijn' zegt Ploni Sneep' als iedereen hier angstig zit te zijn om een of andere nieuwe overheidsmaatregel. Dat moet besproken kunnen worden.'

Ze is redelijk optimistisch over de kans van slagen van zelforganisatie op den duur. 'Zeker het laatste jaar doen zich interessante ontwikkelingen voor. De landelijke raad van uitkeringsgerechtigden was bijvoorbeeld min of meer uit elkaar gevallen, nu moeten we iedere keer grotere zalen zoeken voor vergaderingen. De samenwerking en onderlinge contacten worden sterker.'

Leni Jansen gaat nog een stap verder. 'Dit platform zie ik als een vorm van zelforganisatie om tenslotte tot de onderhandelingstafel door te dringen waar de besluiten worden genomen. Bijvoorbeeld binnen de SER. Divosa moet tijdelijk als zaakwaarnemer optreden om terug te kunnen treden als de cliënten het zelf kunnen. '

Opgeheven hoofd

Scheepbouwer, voormalig voorzitter van Divosa, verwoordde hun taak als 'het willen uitoefenen van invloed op de besluitvorming, daar waar deze de positie van met name de laagste inkomensgroepen raakt of structurele achterstandssituaties betreft. De ambtelijke horzel in de bestuurlijke pels.'

Humanisering van de uitvoering dus, twintig jaar nadat Marga Klompé in haar strijd voor de bijstandswet, al liet vastleggen dat iedereen die buiten schuld zonder inkomsten was, niet alleen een 'afdwingbaar recht op bijstand zou hebben, maar bovendien de sociale dienst met opgeheven hoofd moest kunnen binnenstappen.'

Men zou zich kunnen afvragen of de uitvoering ooit werkelijk menselijk is geweest en of de Nederlanders er ooit echt van overtuigd zijn geweest dat dat recht ook werkelijk een récht is, in plaats van een gunst.

Ploni Sneep: ‘Veel mensen hebben het nooit als een recht gezien. Dat komt nu heel duidelijk naar voren. Maar de ellende begon pas goed toen er bezuinigd moest worden. Al je rechten worden nu aangetast.’

Ze bespeurt wel enige verandering in het stigma dat aan bijstandsvrouwen kleeft, nu er ook steeds meer mannen in de bijstand terecht komen. ‘Het is rot voor die mannen, maar je kunt merken dat hierdoor de weerstanden verminderen’.

Alie Anema van Vrouwen Solidair is hier echter niet zo van overtuigd: ‘Volgens mij is het nog steeds zo dat wanneer mannen in de bijstand belanden, het niet als hun eigen schuld wordt gezien. Terwijl vrouwen volgens de publieke opinie ‘zomaar’ gaan scheiden om vervolgens een beroep te doen op de ABW. Het geeft sommige ambtenaren het lef om te zeggen: Als je hier vanaf wilt komen dan kun je er beter voor zorgen — niet om een baan te krijgen of een opleiding te gaan volgen, nee — om maar weer te trouwen met een man met een redelijk inkomen.’

Voor Leni Jansen is dit een van de redenen om het platform een geslaagde constructie te noemen. ‘Omdat ze iets in te brengen hebben, voelen vrouwen zich hier als mens geaccepteerd. En deze lijn moeten we vasthouden.’

Onlangs verscheen er een doctoraalscriptie over KP: ‘Participatie op niveau’, het registratieverslag van een proeftuinenexperiment in opdracht van Divosa. Hedwig Buren studeerde hierop af in de andragologie aan de VU te Amsterdam.

Zelfs vragen staat vrouwen niet vrij (1985)

Sieth Delhaas

Dagblad Trouw, 25 oktober 1985

Inleiding

Sieth Delhaas heeft zich in haar woonplaats Den Bosch actief ingezet voor het volkspetitionnement. Een van de zaken die haar tijdens haar tocht langs de deuren is opgevallen, is dat heel wat mannen denken de problematiek van de kruisraketten beter te kunnen beoordelen dan hun vrouw. Anno 1985 komt het nog steeds voor dat mannen menen voor hun vrouwen te moeten beslissen.

Zelfs vrouwen en kinderen

De steek die de heer Frinking, defensiespecialist van het CDA, heeft laten vallen, ontsiert nog altijd het politieke breiwerk van deze partij. Ik bedoel de steek die van zijn breipen glipte toen hij, uitdrukking gevend aan zijn vrees voor het volkspetitionnement tegen de kernwapens, zei dat zelfs vrouwen en kinderen mogen tekenen.

Ruim een maand heb ik afgewacht wat er met die gevallen steek zou gebeuren. De heer Frinking heeft na zijn twijfelachtige uitspraak slechts laten weten dat het een verspreking was. Verder heerst er stilte. Ik kan niet nalaten nu die gevallen steek op een hulpnaaldje op te nemen.

De defensiespecialist heeft namelijk met zijn met klem gedane verzekering (Trouw 5 september 1985), dat zijn uitlating een verspreking gold, de schade niet hersteld, dus vrouwen en kinderen niet met gepaste securiteit weer in zijn politieke breiwerk opgenomen. Hij heeft ze gelaten waar ze waren, halverwege het partij-broddelwerk. Maar dat deert de heer Frinking en kennelijk ook zijn partijgenoten niet.

Ik heb behoefte die steek op te pakken. Vier woorden die blijven drijven op het oppervlaktewater van mijn bewustzijn: zélfs vrouwen en kinderen.

Wat is ontsnapt aan de haag van Frinkings tanden, mag een verspreking zijn die hij liever voor zich gehouden had. Maar een verspreking die haarscherp aangeeft hoe deze CDA-man in zijn hart de vrouwen is toegedaan: zij zijn onmondig als kinderen, niet in staat zelf beslissingen te nemen. Handelingsonbekwaam.

Tijdgebonden

Het herinnert me aan bijbelse verhalen waarin mannen ook tellen: uitgezonderd de vrouwen en de kinderen. Tijd- en cultuurgebonden verhalen waarbij Frinking zich uitstekend thuis lijkt te voelen. De C van zijn democratisch appèl lijkt immers — alleen al als het om vrouwenzaken gaat — ook niet verder te reiken dan christelijke cultuur als traditie en heeft geen enkele overeenkomst met het radicale handelen en spreken van Jezus Christus.

Waarom ik de gevallen steek oppak heeft nog een ander doel dan de belediging door de heer Frinking aan alle vrouwen aangedaan nog eens te memoreren. Bij zijn zelfschoning gebruikt hij een oud politiek spel: de verdeel- en heerspolitiek. Het zou geenszins zijn bedoeling zijn geweest de vrouwen die zeer actief zijn in de vredesbeweging in diskrediet te brengen. Nee, allicht.

Hij weet maar al te goed dat heel wat vrouwen die op het CDA stemmen bij de organisatrices, collectantes, coördinatrices, telsters, etcetera van het volkspetitionnement behoren. Tegen welke vrouwen wil de heer Frinking deze vredesvrouwen uitspelen? Tegen niet nader te noemen onnozele halzen?

Het huis van de menseneter

De uitlating van de CDA-politicus staat niet op zichzelf. Bij mijn tocht langs zo'n zeventig huisdeuren heb ik veel gezien en mijn ervaringen getoetst aan die van anderen. Ik heb ontdekt, dat deze vrouw verachtende houding niet alleen de heer Frinking eigen is. Er blijken nogal wat mannen in onze Hollandse huizen te wonen, die het probleem van de kruisraketten veel beter kunnen beoordelen dan vrouwen — menen zij zelf!

Ik noem een paar voorbeelden:

- thuis bij de coördinatrice van mijn wijk melden zich twee vrouwen die thuis niet mochten tekenen;
  - een vrouw reageert nerveus op mijn vraag naar de kaart en zegt tenslotte, dat ze hem kwijt is. Ik geef haar een nieuwe. Dan komt de aap uit de mouw: ik moet het mijn man vragen. Even later komt ze — vernederd, vind ik — terug met de mededeling, dat er niet getekend mag worden. Zwijgende toeschouwster is een zestienjarige dochter;
- mannen die aan de voordeur komen en plaatsvervangend meedelen, ook als er naar de mening van huisgenoten wordt gevraagd: hier wordt niet getekend, of, als er één handtekening wordt afgegeven, dat hun handtekening geldt voor het hele gezin;
- een man, die de kaart uit de handen van zijn vrouw rukt, terwijl ze tekent en de deur voor de collectant dicht smijt.

Ik heb die avonden van het volkspetitionnement vaak moeten denken aan de parabel van Dorothee Sölle: het huis van de menseneter. Het petitionnement is immers een oproep aan het Nederlandse volk: verlaat het huis van de menseneter; de menseneter die zich in dit geval

vertoont in de gedaante van de NAVO of het bondgenootschap met Amerika. Maar met het petitionnement is de menseneter ook in de huizen van de burgers zichtbaar geworden.

Een treffend voorbeeld houdt mijn verbeelding gaande.

Een man van midden dertig opent de deur: nee, ik teken niet. Stug draait hij zich om naar zijn vrouw, die achter in de gang staat: daarvoor moet u bij mijn vrouw zijn, zegt hij. De vrouw komt naar de deur. Zwijgend passeren ze elkaar. Bij de deur bukt ze zich, pakt de handtekeningenkaart van een verborgen plekje onder de CV-radiator, tekent en overhandigt me de kaart. Enkele meters van ons verwijderd staat de man. De rug naar ons toegekeerd bladert hij in een krant. Iedereen zwijgt en de spanning is tastbaar. Ik denk: hoe gaan die mensen samen verder nu de keuze voor leven en dood zo lijnrecht tegenover elkaar zijn komen te staan? Werd vrouwen daarom het kiesrecht onthouden?

Kiesrecht voor vrouwen

Op deze manier is het kiesrecht voor vrouwen na zestig jaar weer eens duidelijk zichtbaar geworden. Het recht op een eigen politieke keus voor vrouwen dat haar in 1919 werd toegekend is kennelijk, als we de uitspraak van de heer Frinking beluisteren en de handelwijze van veel Hollandse mannen zien, nog niet geworteld in de harten van velen: mannen én vrouwen. We kunnen daarover nauwelijks verbaasd zijn als we nagaan hoe dat vrouwenkiesrecht er tenslotte is gekomen. Zeker niet van harte.

Ik heb er de memoires van de voorvechter dr. Aletta Jacobs nog eens op nageslagen. De eigen vrouwengeschiedenis vertelt soms zaken, die de officiële geschiedenis nogal eens als oninteressante bijkomstigheden achterwege laat, maar die bijvoorbeeld op het punt van de gezindheid naar vrouwen toe vaak wat meer inzicht geeft. Niet louter op voorstel van minister Marchand werd het vrouwenkiesrecht in de grondwet vastgelegd, maar het werd na veertig jaar keiharde strijd van de regering afgedwongen.

Of zoals Aletta Jacobs, die zelf al vanaf 1883 vocht voor het vrouwenkiesrecht, vertelt:

”In November 1918 openbaarde zich in nagenoeg alle landen een revolutionaire geest en zoo was het ook ten onzent. Toen nu de regering bevreesd voor de gevolgen, naar de wénschen van de revolutionnisten vroeg, werden slechts twee wenschen duidelijk uitgesproken: de 8-urige werkdag en het vrouwenkiesrecht. De reactionnaire, clericale Regeering die nu weeder aan het bewind was gekomen, zegde inwilliging toe. Mr. Marchand had reeds bij den aanvang van het zittingsjaar, in September, een wetsvoorstel ingediend om aan de vrouwen dezelfde politieke rechten te geven als aan de mannen. Dit voorstel werd in beide Kamers met groote meerderheid aangenomen en op 18 september 1919 door de Koningin bekrachtigd”.

Mens-zijn

Het volkspetitionnement — een aan de bevoegde macht gericht verzoek waarin om het nemen of nalaten van een bepaalde maatregel wordt gevraagd — heeft op een niet te ontlopen wijze elk mondig mens in ons land aangesproken op haar/zijn mens-zijn. Mens-zijn wil immers zeggen keuzes maken.

Vrouwen hebben in het verleden — en ook nu vaak nog — nauwelijks de kans gehad, maar ook nauwelijks de kans gegrepen, eigen keuzes te maken. Zijn aan haar mens-zijn dus niet of nauwelijks toe gekomen. Nog altijd blijken er mannelijke relaties te zijn die menen die keus voor háár te moeten maken. Maar verantwoordelijkheid voor het eigen bestaan en het eigen handelen kan en mag niet aan anderen worden overgelaten.

Kiezen houdt ook risico's in. En kiezen vraagt ook een eigen inzet. Ook dat nemen vrouwen vaak te weinig ernstig.

Kiezen kan ook betekenen: in de gevarenzone komen, zeker als het een politieke keus betreft, ik denk daarbij aan twee ernstige voorbeelden. Vrouwen en mannen sympathiserend of actief binnen 'Greenpeace', hebben — met de aanslag door de Franse, overheid op de Rainbow Warrior — ervaren hoe ver de tolerantie van politici gaat als het om inmenging in zaken gaat, die 'onnozele halzen' niet snappen. De vrouwen in Greenham Common die volhouden in hun verzet tegen de kruisraketten op Engels grondgebied moeten hun bemoeizucht bekopen met onverbloemde terreur van de eigen overheid. De laatste berichten geven aan dat ze zelfs aan straling zouden worden blootgesteld.

De periode van het petitionnement waarom het allemaal begon is bijna voorbij. Het is goed met alle vrouwvijandige uitspraken en beelden voor ogen de keuzes tegemoet te gaan, die in het voorjaar van 1986 van de burgers worden gevraagd.

En wat de heer Frinking betreft: zijn verloren eer zou hij wellicht terug kunnen winnen door een suggestie van de vrouwenstrijdster Joke Smit over te nemen, die zij kort voor haar overlijden in 1981 deed; namelijk een wetsontwerp indienen, waarbij wordt bepaald dat de helft van onze volksvertegenwoordiging uit vrouwen dient te bestaan. Dan wordt voor vrouwen eindelijk het passief kiesrecht volledig ingevoerd. We hebben het wel op papier, maar het moet nu eens feitelijk gerealiseerd worden.

De strijd tegen het ongewenste kerstpakket (1985)

Bijstandsvrouwen weigeren opgedrongen liefdadigheid

Sieth Delhaas

OPZIJ, december 1985

Inleiding

Als het aan het CDA ligt, worden er fondsen in het leven geroepen voor bijstandsgelden. Dit zal de overheidskas zeker ten goede komen, maar de bijstandsvrouwen allerminst. Voor hen betekent het afbreuk van hun toch al wankele rechtspositie door ze afhankelijk te maken van een verkapte vorm van liefdadigheid. De kwestie roept associaties op met de kerstpakketten die in groten getale rond de feestdagen worden rondgestuurd. Het comité *Vrouwen in de Bijstand* voert al jaren een verbeten strijd deze 'verrassingen' van hun deur te weren. Wat zij willen is een structurele aanpak van overheidswege, geen liefdadige aandachtafleiders. OPZIJ vroeg aan diverse hulpverlenende instanties die met bijstandsvrouwen te maken hebben, of zij bereid zouden zijn in plaats van een kerstkalkoen, bijstandsvrouwen steun te geven in de vorm van politieke druk op de overheid.

Rechteloos

Hoe voorkomen we dat onze financiële positie verder verslechtert? Dat is één van de vragen waarvoor het Landelijk Steunpunt'(LS) 'Vrouwen in de Bijstand' en de plaatselijke comités voortdurend staan. Hoe rechteloos bijstandsvrouwen zijn is opnieuw duidelijk geworden door de suggestie die het CDA op 29 april jl. deed. Op die dag evalueerde de Tweede Kamer de ABW en bij monde van mevrouw Kraaijeveld-Wouters lanceerden de christendemocraten het idee om fondsen in het leven te roepen — ook gemeenten zouden dit moeten doen — om de druk van de bijstandsgelden op de overheidskas te verminderen. Hierdoor zien bijstandsvrouwen hun rechtspositie — voor zover ze die ooit werkelijk hebben gehad — nog meer ondergraven. Fondsen bieden namelijk niet meer dan individuele oplossingen voor crepeergevallen, terwijl een beleidsmatige en structurele oplossing nodig is.

Griezelig

Al in het begin van de welvarende jaren zeventig waren er bijstandsvrouwen die vooral rondom de kerstdagen de luxueuze, gezellige of broodnodige pakketten gegeneerd maar dankbaar accepteerden van de, vaak anonieme, weldoeners. Een Drentse vrouw (46 jaar) vertelt over die tijd: 'Ik vond het heerlijk, zo'n pakket. Mijn dochter was ook nog jarig op eerste kerstdag. Ik kon niet meer geven dan een biscuitje bij de thee als opa en oma

kwamen.' Enkele jaren later raakte ze betrokken bij de oprichting van het plaatselijk comité 'Vrouwen in de Bijstand'. Het Leger des Heils en Humanitas vroegen aan hen adressen om 'iets met de kerstdagen te kunnen doen'. Het comité besloot geen adressen te geven.

'We hebben soms de gekste discussies gehad,' herinnert de vrouw zich. 'Als wij zeiden, dat wij niet terug wilden naar de armenzorg dan vonden zij, dat wij dat 'zo niet moesten zien'. Ze vonden ons in feite heel onaardig en snapten niet waar het ons om begonnen was. Tenslotte liep de discussie vast.

De grote schrik sloeg pas goed toe toen rond de kerstdagen van 1983 er een breed initiatief in het Achterhoekse Eibergen op gang kwam om kerstpakketten aan uitkeringsgerechtigden te geven. Tijd voor het Landelijk Steunpunt om zich ernstig op deze ontwikkeling te bezinnen. Jeanne van het LS zegt: 'Natuurlijk kun je het mensen niet verbieden zoiets aan te nemen. Dat is de eigen verantwoordelijkheid. Alleen jijzelf weet hoe beroerd je er voor zit. Maar intussen gaat dit soort hulpverlening wel door. En het wordt helemaal griezelig als nu ook vanuit de politiek dit soort oplossingen wordt aangedragen.

Politieke druk

Vooruitlopend op de themadag, die het LS in het voorjaar van 1986 over deze problematiek wil houden, heeft OPZIJ de volgende vraagstelling aan de verschillende organisaties, verenigingen en kerken voorgelegd die nu of in het verleden, hulp hebben geboden of een steunaanvraag hebben gekregen van bijstandsvrouwen:

> *'Bijstandsvrouwen zijn van mening, dat hun uitzichtloze financiële situatie te maken heeft met ons economische systeem. Bovendien zijn gehuwde vrouwen nog altijd economisch afhankelijk van hun echtgenoot, waardoor vrouwen die moeten scheiden of door hun echtgenoot verlaten worden geen eigen inkomsten hebben. Dit zijn structurele problemen, die door de overheid ook structureel moeten worden opgelost. Bent u bereid uw hulp aan bijstandsvrouwen te koppelen aan politieke druk naar de overheid om hierin verandering te brengen?'*

Majoor Verpoorte van het landelijk hoofdkwartier van het Leger des Heils (LdH): 'Evenmin als wij voorwaarden stellen aan mensen die wij helpen, zullen wij voorwaarden, welke dat ook zijn, accepteren voor onze hulp. De vraag of het LdH zich over een bepaalde situatie in Den Haag wil uitspreken moet bekeken worden. Wij hebben dat in een enkel geval gedaan. Rondom het abortus- en het vredesvraagstuk. Ook toen onze reclasseringsmogelijkheden werden aangetast en er kindertehuizen dreigden te worden gesloten hebben heilsoldaten met vlaggen en toeters op het Binnenhof gedemonstreerd. Als bijstandsvrouwen willen dat wij een vuist maken naar de regering dan denk ik dat zij zich moeten verstaan met onze top en zeggen: 'Wij denken dat u, die zich inzet voor de verbetering van de kwaliteit van het leven van mensen, zich ook met dit soort zaken wilt bemoeien. Wilt u met kracht van argumenten

bij de Kamerleden aandringen op behandeling van deze zaak. Maar dit staat los van de kerstpakketten.'

Liefdadigheidsdrang

Het lijkt erop dat rondom het Christusfeest de liefdadigheidsdrang met ongekende hevigheid losbarst. De heer Portielje van 'Maatschappelijk Werk in Rotary Verband' te Amsterdam verzekert dat zijn plaatselijke clubs zich inderdaad met dit soort liefdadigheid bezighouden, maar dat dit geheel voor eigen verantwoordelijkheid gebeurt. Waar dit toe kan leiden, vertelt een lid van het comité Vrouwen in de Bijstand. Hun weigering namen en adressen te verstrekken van noodlijdenden die men wilde verblijden met een kerstpakket, mocht de liefdadigheidsdrift niet stoppen. Via achterdeuren wist men toch tot het adressenbestand door te dringen om daar vervolgens de ongewenste giften af te leveren.

De heer Renken, voorzitter van de afdeling Zuid-Drenthe en sinds kort hoofdbestuurslid van Humanitas, betuigt zijn spijt dat het comité niet scheutig is met adressen van bijstandsvrouwen als Humanitas daar speelgoed wil bezorgen. 'Ik kan niet zeggen namens Humanitas te spreken, maar persoonlijk sta ik zonder meer achter die politieke stellingname. In Drenthe is ons de moed in de schoenen gezonken omdat die vrouwen niet met hun naam en adres te koop lopen. Ik wil die vragen wel in het bestuur brengen. Dan is het het beste als er een brief naar het bestuur wordt geschreven. Ik weet, dat als je bijstandsvrouw bent en je hebt een paar kinderen en je moet met zo'n dertienhonderd gulden rond komen, dat dat niet te doen is.' Renken wijst bovendien in dat verband op het kindervakantiehuis van Humanitas. 'Wij zitten soms te springen om kinderen, dus als u adressen weet. Ze kunnen met mij contact opnemen, dan wil ik daar graag wat aan doen.'

Hoe terecht het ook is dat de bijstandsvrouwen de plannen van het CDA naar de tijd van het negentiende-eeuwse diakenhuismannetje verwijzen, er bestaan gigantische kapitalen,
waarmee de beheerders niet aan de weg timmeren. Prinses Juliana echter heeft op haar 75e verjaardag de uitdrukkelijke wens uitgesproken, dat daarvan een gids moest worden uitgegeven. 'Als een handreiking aan mensen die in persoonlijke materiële nood verkeren, en niet weten bij welke instanties aangeklopt kan worden.' 'Wie helpt wie' is begin 1985 bij het 'Beatrixfonds' verschenen en is al in zijn vierde druk.

Naast het fonds 'Tot uitkoop van slaven' blijken er heel wat geldbronnen waarvan de richtlijnen ook mogelijkheden bieden voor hedendaagse maatschappelijk rechtelozen.

Of de beheerders gelukkig zijn met de toenemende bekendheid? Een woordvoerster van een fonds dat zestig jaar geleden werd gesticht na de dood van een rijke vrijgezel, zegt dat van de rente van het kapitaal 'doelmatige' hulp wordt verleend. 'Ik denk niet dat het bestuur politiek stelling wil nemen. De stichter zelf heeft gekozen voor handelen in de geest van "doe wel en zie niet om". Wij kunnen daar niet van afwijken.'

‘Als wij dat doen treden we buiten de doelstellingen en dat kan niet. Die politieke stellingname ligt daar helemaal buiten’, zegt mevrouw mr. W.J. Bothenius Brouwer-van Geer, voorzitter van de Stichting Vacantiehulp voor Rustbehoevende Meisjes ‘Blijdensteyn’.

Intussen hebben al heel wat bijstandsvrouwen, die zich al lang geen vakantie meer konden permitteren, op kosten van wijlen (1927) A. de Stoppelaar Blijdensteyn, oud tabaksplanter te Deli, van een rustperiode genoten. Het testament bepaalde dat werkende meisjes en juffrouwen van 18 tot 40 jaar kosteloos in een Hilversums huis mochten uitrusten. In 1966 werden de statuten aangepast en konden ‘ongehuwde moeders, weduwvrouwen en wettig gescheiden vrouwen’ met een vakantiebeurs van f 1.000,— op reis met een ‘bonafide reisorganisatie’.

Een extra drempel om als bijstandsvrouw een beroep te doen op een fonds is het vernederende aspect van de budgettering. Een vrouw (48) die al 14 jaar leeft van de bijstand heeft om die reden de vraag om hulp zo lang mogelijk voor zich uit geschoven. ‘Als er iemand kan budgetteren dan zijn het wel de bijstandsvrouwen. Als je kans hebt gezien veertien jaar in je eentje vier kinderen groot te brengen met zo’n klein inkomen, hoeven ze je daarover niets meer te vertellen.’

Kerkvrouwen / Bijstandsvrouwen

Niet zonder hoop slaat men op het LS in Utrecht gade wat er in het land gebeurt binnen kerkelijke organisaties. ‘Ook daar blijken er veel vreselijk teleurgesteld te zijn over de houding van het CDA in de zaak van de uitkeringsgerechtigden.’

De laatste twee jaar zijn er provinciale ontmoetingen gehouden tussen kerkvrouwen en bijstandsvrouwen om kerkvrouwen goed te informeren over de positie van de bijstandsvrouwen om daarna gezamenlijk te komen tot beleidsaanbevelingen aan kerken. Hoewel er vanuit het bijstandsfront de nodige terughoudendheid is geweest over deze ontmoetingen, lijkt er toch een positieve ontwikkeling op gang te komen. Hennie: ‘Veel vrouwen die met feministische theologie bezig zijn en eerst op het CDA stemden, zitten zelf ook niet meer zo gemakkelijk in die traditie. Zij onderkennen de positie van ons heel goed en kunnen die ook duidelijk verwoorden. Die groep die politiek een andere keuze gaat maken, is groeiende.’

Herman Noordegraaf, staffunctionaris van de Raad voor zaken van overheid en samenleving’ (ROS) van de Nederlandse Hervormde Kerk, die deze ontmoetingen tussen kerk- en bijstandsvrouwen heeft gefinancierd onderschrijft de eis tot politieke stellingname.

‘Wij adviseren aan onze diaconieën en plaatselijke groepen altijd eerst de politieke kant van het vraagstuk te beklemtonen en de oorzaken te onderkennen waardoor mensen in zo’n situatie zijn beland. Maar vaak ligt het in de gemeenten moeilijk en is er alleen de neiging op de hulptoer te gaan. Toch heb ik het idee, dat het besef groeiende is, dat wat er nu gebeurt niet kan en mag.

De interkerkelijke groep ‘Kerk en Minima ‘85’ in Helmond, die zich in het bijzonder solidair verklaart met bijstandsvrouwen, wil binnen de kerken steun krijgen voor haar activiteiten. Zij richten zich met name op het CDA, dat in de burgerlijke gemeente heel sterk is en wil proberen van individuele leden medewerking te krijgen om zo de partij te beïnvloeden.’

In Eibergen, waar men in 1983 de storm in het glas water van de liefdadigheid veroorzaakte, gaat men onverstoorbaar door. Ans Koper, destijds de initiatiefneemster, vertelt dat al in 1984 de St. Hulpfonds Eibergen is opgericht, waarin vier kerken, het bedrijfsleven en andere organisaties vertegenwoordigd zijn. ‘Wat wij doen is geen liefdadigheid, maar een recht waar mensen gebruik van kunnen maken. Wij hebben onmiddellijk na onze oprichting naar de regering geschreven en gezegd, dat wij dit doen, maar dat de verantwoordelijkheid voor deze misstanden bij hen ligt. Er is discussie geweest met Kamerleden en zelfs president Lubbers heeft hoogst persoonlijk een brief geschreven. Hij legt daarin uit wat er aan de hand is. Maar dat weten wij allang. Het is een zaak van ons allemaal en hier werkt het ook politiek door.’

Vakantiehulp voor rustbehoevende meisjes. Informatie tel. 02963-3241.

Gids van fondsen te bestellen door overmaking van f 10,— (incl. portokosten) op giro 700.000 van het Beatrixfonds, Den Haag, o.v.v. de titel.

Tussen heks en heilige (1985)

Hoe fatsoen een statussymbool werd

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 14 december 1985

Inleiding

De oudste sporen van de heilige Annaverering zijn volgens dr. Lène Dresen-Coenders in het Nederlandse Limburg te vinden en niet, zoals lang werd aangenomen, in Zuid- en Midden-Duitsland. Het grote aantal Anna te Drieën-beelden voor huiselijk gebruik wijst erop, dat het rondom deze heilige, moeder van Maria en grootmoeder van het Jezus-kind, om een echte volksdevotie ging. Wat kan de emotionele basis voor die sterke expansie van een bestaande devotie zijn geweest? Met die vraag heeft mevrouw Dresen-Coenders zich steeds intensiever beziggehouden, sinds ze in 1975 een artikel publiceerde in ‘Jeugd en Samenleving’, waarin ze verslag deed van een speurtocht naar de samenhang tussen heksenvervolging en de verering van de grote moeder Anna op de drempel van de nieuwe tijd (1450-1520).

Het resultaat van haar speurtocht en die van haar medewerkers heeft vorm gekregen in een tentoonstelling en een theatermuziekproduktie. Met behulp van hierin gebruikte afbeeldingen en teksten wordt er bovendien een film gemaakt en de hele produktie wordt gepresenteerd onder de titel ‘Tussen heks en heilige’.

Samenwerking vakgebieden

In de overgangsperiode tussen middeleeuwen en renaissance waren vooral vrouwen slachtoffer van de heksenvervolging. Professor I. Schöffer spreekt in 1973 in het Tijdschrift voor Geschiedenis de behoefte uit, dat hij ‘voor de verklaring van het vrouwenoverwicht een bijdrage verwacht van de psychologische kant. Heksentheorie en vervolgingspraktijken verschaffen op velerlei wijze opvallende en zelfs sensationele psychologische gegevens’. Lène Dresen is psychologe en al vanaf haar jeugd, die ze doorbracht in het Limburgse Arcen, geïnteresseerd in de tegenstelling van het beeld van de vrouw dat in kerk en onderwijs van de vrouw wordt getekend, en de dagelijkse werkelijkheid.

Dresen: ‘Men zegt wel, dat Limburg een matriarchale onderlaag heeft. In werkelijkheid was de positie van de vrouw in mijn jeugd machtig: op de boerderij, in de winkels en binnen de familie zag je dat ze zelfbewust en potig optraden. Terwijl in theorie op school en in de kerk de nadruk op de taak van de vrouw binnen het gezin werd gelegd.’

Geen eigen taken

De verering van de grootmoeder Gods heeft alles te maken met de overgang van een agrarische naar een stadssamenleving. In de oude samenlevingsvorm had de vrouw haar eigen gebied en taken. In het nieuw opkomende burgerschap waren er nog geen taken voor de vrouw. Het burgerschap moest haar eigen levensvormen nog vinden. De sterke toeneming in de verering van de heilige Anna kan gezien worden als het angstvallig vastklampen aan oude normen en waarden. Het was ook een tijd, waarin de vrouw een stuk van haar macht moest prijsgeven. Lène Dresen: 'De overheid oefende grote druk uit op de plaats van de vrouw. Er ontstonden maatschappelijke problemen rondom voortplanting, huwelijk, prostitutie. In de vijftiende en zestiende eeuw was de gemiddelde trouwleeftijd hoog. Er waren veel ongehuwde mannen en vrouwen op de markt. Door werkloosheid waren mannen niet in staat een vrouw en kinderen te onderhouden'.

Maar er werden wel kinderen geboren en wie zorg voor hen droeg was onduidelijk. De wereldlijke overheid beklemtoonde daarom de noodzaak om zedelijk en kuis te leven en de kerk was maar al te willig haar daarin te volgen.

Lène Dresen: 'Er zijn legenden waarin verhaald wordt, dat Anna driemaal gehuwd is geweest. Haar wordt verweten, dat ze tot het einde van haar leven wellustig en tot liefde bedrijven in staat bleef en daarom een gevaar voor de man vormde. Kerk en overheid verzekerden het volk dat dit niet waar was.'

Het vage vermoeden van een samenhang tussen irreële vrouwenverering en vrouwenmiskenning, toegespitst op de seksuele vermogens van de vrouw, waarmee Lène Dresen haar speurtocht begon, kreeg langzamerhand duidelijker contouren en zij begon de samenhang te onderkennen van heksenvervolging en Anna-verering op de drempel van de moderne tijd.

Lène Dresen: 'Ik wilde ook andere mensen bij mijn onderzoek naar de heksenvervolging en de Anna-verering betrekken. Je krijgt oog voor heel veel facetten zoals de vrouwenlisten in de prentkunst, de meisjesscholen, die in die tijd opkomen, de veranderingen in de huwelijksnormen, waardoor men probeert de vrouw onder controle te krijgen.' Vooruitlopend op de analyses van Marx is te stellen dat al in die tijd, met de opkomst van het kapitalisme, de vrouw door haar seksuele vermogens negatief is te waarderen. Of zoals Illich het noemt in het boek 'Man/vrouw': 'De vrouw is de tweede sekse geworden op het moment, dat ze haar eigendommen verloor'.

Lène Dresen: 'Het hele terrein van het baren behoorde haar en ook economisch had ze haar eigen gebied. Maar door de opkomst van de handel en de medische wetenschap, werd ze daaruit weggedrukt. Ze ging behoren tot het reserve arbeidsleger en werd de schaduwsekse'.

Men kan zich afvragen of het zin heeft naar de samenhang tussen Anna-verering en heksenvervolging te zoeken. Lène Dresen is van mening, dat in een tijd als de onze waarin de rolverdeling tussen man en vrouw opnieuw ter discussie staat, de nieuwsgierigheid wordt

opgewekt naar de oorsprong van die rolpatronen. ‘Meer inzicht daarin kan helpen om pijnlijke onzekerheden en vermeende zekerheden te relativeren. Een herbezinning op die rolverdeling wordt daardoor bevorderd.’

Tot lering en vermaak

Op haar speurtocht naar de Anna-verering nam Lène Dresen contact op met Renée Pigeaud, kunsthistorica en psychologe. Bij het zoeken naar prenten uit de tijd rond 1500 heeft Pigeaud vooral gekeken naar de functie van de afbeeldingen. Renée Pigeaud: ‘De voornaamste culturele uitstraling kwam behalve van de adel en de kerk ook uit de stad. Op het platteland was daarvan, behalve in de kloosters, weinig te merken.

De burgers wilden zich onderscheiden van de plattelandsbevolking. Ze behoorden niet bij de adel en wilden niet bij het ‘gemene’ volk horen. Daar komt het burgerlijk fatsoen vandaan. Het burgerschap heeft er behoefte aan eigen waarden en normen vast te stellen. Het fatsoen werd een statussymbool. Wat nu te zien is bij de ‘poor whites’ in de Verenigde Staten. Al zijn ze nog zo arm, met hun blanke gelaat denken ze beter af te zijn dan de zwarten. Hoe dichter iemand bij de armoe staat, hoe meer hij onderscheidingsnormen probeert aan te brengen, tekenen te zoeken om toch nog een trapje hoger te staan.

Het wettig huwelijk werd dan ook scherp afgezet tegen buitenechtelijke relaties. Of het nu liefjes waren of betaalde hoeren, beiden moesten zo zwart mogelijk worden afgeschilderd om die man maar te laten zien: wil je fatsoenlijk zijn, dus geëerd, dan moet je bij je wettige echtgenote blijven. En die waarschuwing is terug te vinden in die prenten. De man moest ook vooral niet te veel vreemde mannen in zijn huis halen, want dan zou zijn vrouw maar naar hen kunnen lonken. Zowel binnen het geloof als binnen de stadssamenleving kwam het tot fatsoensrakkerij. Het draait allemaal om de kuisheid, zowel binnen als buiten het huwelijk. En dan wordt de vrouw toch altijd afgebeeld als zij die verleidt, die door haar listen de man in gevaar brengt.

'Hercules op de tweesprong'

Het enige voorbeeld, waarin de beteugeling van de wellust niet voor verantwoordelijkheid van de vrouw komt, is de afbeelding van Hercules op de tweesprong. Daar moet hij zelf kiezen tussen deugd en wellust. Hij kiest uit eigen vrije wil en overheerst niet de mening, dat, als de vrouw zich maar inhoudt, er dan niets gebeurt, zoals algemeen werd gedacht. Dat is uniek en daar komt ook iets van de humanistische gedachte uit die tijd naar voren, die veel meer de eigen verantwoordelijkheid van de mens wil benadrukken’, aldus Renée Pigeaud.

Narrenweide

In de bijbehorende catalogus van de tentoonstelling tekenden ook andere medewerkers hun visie op de rol van de vrouw rondom de overgang van de oude naar de moderne tijd. Thea Vignau Wilberg-Schuurman heeft in haar boek aangetoond, dat zelfs afbeeldingen uit de

hoofse cultuur, dus uit de twaalfde en dertiende-eeuwse ridddercultuur, in de burgercultuur opnieuw worden gebruikt. Renée Pigeaud verduidelijkt: ‘Maar ze krijgen daarin een heel andere betekenis. Neem nu de minnetuin. Dat was in de hoofse cultuur het voorbeeld van de verheven liefde. Daar is de vrouw echt een dame die wordt aanbeden. In de burgercultuur wordt die idee van de minnetuin langzamerhand een narrenweide. Op de voorgrond van zo’n prent uit de burgerij zie je een nar op de voorgrond, die zijn geslachtsdelen laat zien en daarmee aangeeft: hier zijn mensen op een heel laag niveau bezig met erotische genoegens.

De nar staat daar voor een geile man, die zich niet kan inhouden. Dat is dus ook weer een bericht aan de burgers: denk erom, pas op, hier gebeurt iets dat niet door de beugel kan. Erasmus protesteert tegen de wulpse weergave van moreel hoogstaande onderwerpen. Bijvoorbeeld die van Lucretia, die zich met haar dolk doorboort. Ze is liever dood dan bezoedeld. De manier waarop dat is afgebeeld is enorm wulps. Je ziet haar prachtige borsten op renaissancistische manier afgebeeld met die dolk daartussen. Dat is heel erotisch en er wordt ook beklemtoond, dat er tussen vorm en inhoud vaak een tegenstrijdigheid is. Erasmus zegt: als je een ethische voorstelling wilt moet je de vorm daarop afstemmen. Op deze manier wordt de kinderen toch iets fouts aangeleerd, want het beeld hecht meer dan de inhoud.

Maar in geletterde kringen was er toch een markt voor. Men gaf opdracht voor een mooie ‘Lucretia’ op de studeerkamer. Ik ben ervan overtuigd, dat het niet alleen om de inhoud, maar ook om de sensuele voorstelling ging. Er waren ook programma’s bijvoorbeeld wat er in de slaapkamer moest hangen, wat in de eet- of de studeerkamer.

Jeanne Marie Noël heeft een heel programma uit een zestiende-eeuws huis beschreven. In de slaapkamer hing een afbeelding van vrouwenlisten die gold als een waarschuwing tegen de buitenechtelijke liefde’, aldus Renée Pigeaud.

In de toneelfragmenten, die docenten van het Spelcentrum voor dramatische en dansante Vorming uit Nijmegen zullen opvoeren, gaat het over thema’s die betrekking hebben op de ‘strijd om de broek’ onder het gewone volk.

De tentoonstelling Tussen heks en heilige’ is tot 12 januari 1986 te zien in het Nijmeegs Museum ‘Commanderie van St. Jan’, Franse Plaats 3. De Theater-muziekmanifestatie vindt plaats in Cultureel Centrum ‘De Lindenberg’, Ridderstraat 23 te Nijmegen. Informatie: 080273911.

Oecumenisch congres vrouwelijke pastores (1985)

Een kerk van vrouwen is goed voor iedereen

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 19 oktober 1985

Inleiding

Een kenmerkende eigenschap van kerken is, dat zij vrouwonvriendelijk zijn, al is dit in geen enkele kerkleer terug te vinden . Vrouwen, die als pastor werken binnen het tweeduizend jaar oude bolwerk, dat geheel door mannenhoofden en mannenhanden is gevormd en opgetrokken, zijn sinds de laatste vijftien jaar — voor een enkele kerkrichting is die tijd langer — bezig zich een werkplek te bemachtigen binnen die ivoren toren. Dat dit niet eenvoudig gaat en de harde muren nauwelijks van wijken weten is algemeen bekend. Hoe deze vrouwelijke pastores hun dagelijks gevecht voeren en uithouden is minder bekend. Eenzaam is de strijd meestal wel: vooral als zij alleen op een afgelegen plek zitten of als vrouw binnen een team van enkel mannen werken. Vorige week hebben honderd vrouwelijke pastores hun typische problemen en eigen vreugden op een landelijk oecumenisch congres met elkaar gedeeld. Want niet alleen om het delen van moeiten was het begonnen. Ook de creativiteit, de vindingrijkheid, de nieuwe wijzen van kerkzijn die vrouwen zelf vorm gaan geven, bleken overvloedig in huis te zijn.

Een verschoppeling

Voordat de drie inleidingen werden gehouden stelde de Akkrumse predikante Anje van der Pers de vrouwen voor: ‘Waarom zouden wij geen ‘school’ maken. Wij kennen de Amsterdamse School en de Frankfurter School. Laten wij een Utrechtse School maken om samen een nieuw, veelbelovend, hartveroverend pastoraat te vestigen.’

Ankie van Blommestein zei zich er wel van bewust te zijn, dat ze een voorsprong had op haar rooms-katholieke zusters, omdat zij een in de hervormde kerk ingezegend en bevestigd predikant is. ‘In onze kerk doen vrouwen volledig en volop mee. Als ik in een kerk voorga zeg ík wat er gaat gebeuren en iedereen doet mee, afgezien dan van die groepen in de rechter flank van de kerk.’

Ondanks die volledige acceptatie stuit zij binnen haar werk als ziekenhuispredikante op ergernissen, die niet specifiek met haar vrouw-zijn te maken hebben. Echter waarschijnlijk wel met het feit, dat zij als vrouw bepaalde spanningen en ongemakken van de patiënten signaleert. Pastor-zijn in een ziekenhuis betekent vaak: je een verschoppeling voelen. Je mag het werk doen ‘voor mensen die nog van een kerk zijn’, vindt menig bestuur, dat meestal uit heren bestaat, als je maar niemand voor de voeten loopt. Je wordt afgehouden als je wilt praten over het werk, je moeiten en frustraties.

Van Blommestein vindt, dat niet alleen de kerkelijk meelevende maar alle patiënten recht hebben op haar aandacht. ‘Mensen zijn opeens beroofd van hun privacy, ze voelen zich beroerd en er vangt een tijd aan van altijd wachten: op de verpleegster, op de dokter, op bezoek en de steek. Patiënten hebben andere mensen nodig en hiermee wordt absoluut geen rekening gehouden. Het is niet geïntegreerd in de verzorging.’ Patiënten vertrouwen haar

ernstige klachten toe over verplegend personeel en de artsen, die zij tegenover hen nooit zullen durven uiten. Als de pastor hierover probeert te praten met de leiding is het gevolg een vijandige houding tegenover de geestelijk verzorger. ‘Je verliest je goodwill bij de artsen en je zet je werk op het spel’. Pastor Van Blommestein legde haar collega’s de vraag voor: moet ik mijn plaats daar als een man bevechten, zodat ze voor je opzij gaan, je serieus gaan nemen en je aanhoren? Kies je voor een open en bescheiden houding naar mensen toe, vriendelijk en aardig en doe je zonder scrupules je werk. Of moet je aan de organisatie zélf werken, zodat die verandert?

Onmogelijke positie van vrouwen in de kerk

Pastoraal werkster Winy Duindam legde nog eens de nadruk op de onmogelijke positie van een vrouwelijke functionaris in de kerk: een vrouwonderdrukkende kerk stelt een vrouw aan om iets te veranderen aan de onderdrukking van vrouwen. Twee jaar heeft Winy Duindam in Enschede gewerkt met de opdracht te onderzoeken wat pastoraat voor en met vrouwen betekent en of dit soort pastoraat nodig is.

Na twee jaar besloten de mannen uit de parochieraad, dat met dit werk moest worden gestopt. Als reden werd opgegeven: gebrek aan geld. Zij stelden andere prioriteiten. De vrouwen aan de basis met wie Winy samenwerkte, hebben een andere mening over het besluit van de parochieraad. Winy Duindam vindt een ondersteuningsgroep noodzakelijk om als vrouwelijk pastor op de been te blijven. ‘Het feit, dat ik als vrouw met vrouwen werk maakt alles nog ondoorzichtiger en dubbelop’. Hoewel zij zichzelf ziet als balancerend op de grens van de kerk met een argwanende blik op dat instituut, voelt zij zich er toch mee verbonden en wil ook haar energie in die kerk blijven steken. Maar wel in de vorm van werk voor vrouwen.

‘Het moet een kerk van vrouwen worden. Die is dan automatisch ook goed voor kinderen en mannen. De vraag is wel, of ik de kerk nog langer als broodheer wil’. Een antwoord op die vraag heeft ze voor zichzelf nog niet gevonden. Er is immers een schreeuwende behoefte aan vrouwen in het pastoraat.

Tijdens haar werkperiode in Enschede heeft Winy Duindam zich kunnen verzekeren van een steungroep gevormd door drie theologie-studentes en één welzijnswerkster. Samen met hen werden de problemen doorgesproken en werd gekeken, hoe dingen binnen de parochie en de samenleving konden worden veranderd. Een vorm van onderling pastoraat heeft zij verwezenlijkt door vrijwel onmiddellijk te starten met training van vrouwen voor wie zij was aangesteld. Na een half jaar gingen die zelf twee-aan-twee vrouwenpastoraat verrichten. Er zijn nieuwe groepen ontstaan en de vrouwen die deze groepen leiden, worden ondersteund door de pastoraal werkster. Winy is er trots op, dat zij binnen de kortste keren veel vrouwen aan het werk had, terwijl de mannelijke collega’s maar klaagden, dat zij geen mensen konden krijgen. Winy Duindam, terugziend op haar werk in Enschede: ‘Ik voel me gelukkig, dat wij als vrouwen zoveel tot stand kunnen brengen. Dat we leren elkaar te steunen, dat we leren

vertrouwen op onze kracht en niet op onze zwakheid en dat we echt de wereld kunnen veranderen'.

Onderling pastoraat

Tine Halkes, hoogleraar feminisme en christendom aan de katholieke universiteit in Nijmegen, reageerde op de ervaringen van Ankie van Blommestein en Winy Duindam. Het gevecht met de structuren heeft ze zelf onafgebroken moeten voeren. Ze weet: ze spelen altijd een rol. Vrouwen zijn op zoek naar nieuwe structuren, want zoals die nu zijn in kerk en samenleving, werken ze negatief.

Tine Halkes is van mening, dat pastoraat aan vrouwen feministisch pastoraat moet zijn. Pastoraat betekent ook luisteren, het anderen mogelijk maken communicatie tot stand te brengen op een zo diep mogelijk niveau om een nieuwe communio (geloofsgemeenschap) tot stand te brengen. Als vrouw pastor-zijn betekent in haar kijk op die functie knokken om zelf als pastor erkenning en een aanstelling te krijgen en knokken voor al die ontelbare vrouwen, die snakken naar geloof en inspiratie in termen waar ze achter kunnen staan.

Onderling pastoraat kan pas echt en langdurig vruchten afwerpen als het verbonden blijft met professioneel pastoraat. Ze beaamde het belang van de ondersteuningsgroep, dat Winy Duindam eerder aangaf. 'Voor vrouwen die met vrouwen werken in een feministische oriëntatie is een steungroep werkelijk onmisbaar. Ook voor docenten. Ook zij staan alleen tussen mannelijke collega's en niet alle vrouwen steunen je. Binnen de bestaande structuren zijn niet bepaald alle vrouwen feministisch. Een steungroep is er echter niet alleen om te bevestigen, maar ook om te confronteren met de aanpak en om samen te zoeken naar vruchtbare wegen om verder te komen'. Teruggrijpend op de opmerking van Ankie van Blommestein over haar voorsprong als erkend predikante op de katholieke collega's wees prof. Halkes op een positieve kant van de positie van de katholieke pastores. 'Hoewel katholieke feministische theologen niet in het ambt erkend worden, hebben ze toch een bepaalde opdracht. Hun positie kan frustraties oproepen, maar tegelijkertijd zet ze aan tot vindingrijkheid om patronen om te vormen. Zij moeten er op bedacht zijn rollen en stereotypen te doorbreken. Zij kunnen de bodem klaarmaken voor een echte geloofsgemeenschap van mannen en vrouwen'. Halkes noemde het een voordeel dat juist door de aanwezigheid van deze pastores de rooms-katholieke kerk wordt gedwongen tot de bodem te gaan van de problematiek. 'Daardoor wordt zij sterker gedwongen tot vernieuwing. Zo als het nu gaat, kan het niet'. En over dromen sprekend, herinnerde ze aan de droom van Dom Helder Camera 'when we dream together, it is the beginning of reality'. Zij droomt van een vrouwenkerk, waarin ruimte is voor allen en waarin mensen elkaar in liefde de waarheid kunnen zeggen. 'Vrouwen zijn namelijk niet beter dan mannen. We hebben alleen minder kans gehad om naar de macht te grijpen. De vrouwenbeweging wordt al wat volwassener en dat betekent, dat we elkaar ook onder kritiek kunnen stellen'.

Een andere droom heeft Halkes van theologische en theoretische deskundigheid om verbanden te leggen, om de contextualiteit te zien. 'De feministische theologie moet een grote

verantwoordelijkheid hebben voor de vrouwenbeweging. Zij moet ook de verbanden leggen tussen het eigen verhaal en tussen de structuren van kerk en samenleving'.

In haar laatste droom die zij haar zusters toe vertrouwde, zag zij feministische vrouwen, die hun roeping volgen om open te staan naar het geheim toe en elkaar bewaren en behoeden en niet van elkaar weglopen. 'Om die droom tot werkelijkheid te laten worden, zijn twee dingen nodig: een worsteling in eigen geloofstraditie en creativiteit door te luisteren naar elkaar, naar de tekenen van de tijd en de Geest. Dan zal de pastor weer vroedvrouw worden en de geboorte van vrouwen bemiddelen en zullen er vroede vrouwen opstaan naar het beeld van Sophia, vrouwe wijsheid.'

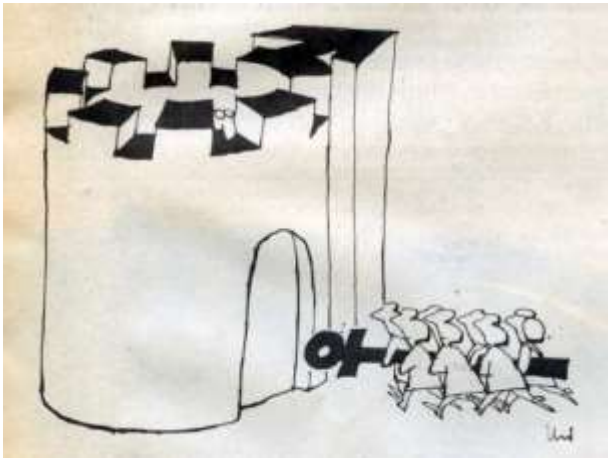

Ambtskleding

'Wij tonen elkaar ons liturgisch gewaad', luidde het eerste programmaonderdeel van de middag. Niet iedereen had haar gewaad meegebracht en verscheidene vrouwen bleken zelfs zo'n gewaad niet te bezitten. Pastor Bilstra lichtte haar verschijning in een zwarte toga toe als het gevolg van: eerst geen toga willen en tenslotte toch iets moeten. 'Ik heb gekozen voor zo'n zwarte van een vijftig jaar geleden overleden theoloog'.

De zwarte toga's riepen bij anderen hevige weerstanden op. 'Hoe bestaat het, dat vrouwen die dingen nog willen dragen. Ze stammen uit de rechtspraak en alles wat met de jurisdictie te maken heeft hoort niet bij de kerk'. Een pastoraal werkster droeg met voldoening de liturgische versieringen om haar schouders. 'Een stola mag ik niet dragen, die is voor de priesters, en de diakenen in onze kerk hebben een schuine band. Ik heb hiervoor gekozen. Trouwens het hele gewaad is voor een pastoraal werkster in onze kerk niet aanvaar.'

Een ander droeg een eigen creatie: 'Het handwerk van vrouwelijke religieuzen bij wie ik vaak kom. Nee, ik zeg niet welke. Ze hebben gezegd: we maken het alleen voor jou en verder voor niemand. Ik wou geen mannenjurk. De liturgische kleuren komen uit in de losse col en manchetten, die ik met klittenband aan de toog vastzet'.

Iemme Telleman-Barends heeft helemaal geen toga. Zij vindt het risico van afstand scheppen te groot en dat het gewaad en sfeer kan oproepen dat alles wat de dominee zegt van God komt. 'Je bent samen gemeente. Ik draag een jurk, die ik bij een Finse winkel heb gekocht. Hij is esthetisch verantwoord en ik zou hem ook naar een feest kunnen aantrekken.'

Corrie Zoutman-Blanksma heeft geen behoefte zich te verstoppen. Ze wil persoon zijn en niet de indruk maken van: zo spreekt de Heer. 'Het hele pausgebeuren riep ook zo'n sfeer op. Op de preekstoel wil ik mezelf zijn en blijven.' Zij draagt bij haar voorgaan in de kerkdiensten een jurk, die ze in een boetiek heeft gekocht of een geruit jack met een rokbroek.

Oecumenisch

De initiatiefgroep heeft gekozen voor een oecumenische opzet.
‘Wij zijn ervan overtuigd, dat je bij de belangrijke vragen en de creativiteit, die er bij vrouwelijke pastores aanwezig zijn, niet gescheiden mag optrekken’, zegt één van de woordvoersters. ‘Wij zijn van mening, dat het fundament waarvan wij uitgaan hetzelfde evangelie is. Dan mag je niet bewust die scheidsmuren volhouden.’
Zij hoopt, dat de beroepsgroep van vrouwelijke pastores, afkomstig uit rooms-katholieke, hervormde, gereformeerde, doopsgezinde, remonstrantse en lutherse kerken, zodanig kan gaan functioneren, dat er een nieuwe praktijk ontstaat zoals die zou moeten zijn.
‘Dan groeit er een soort tegenbeweging tegen de bestaande structuren in, die je nu ervaart als niet goed voor mensen. Dat wil niet zeggen, dat we ons ‘eigen nest’ afbreken. Nee, we zijn gezamenlijk christen en we trekken gezamenlijk op met onze specifieke vragen en nestgeur. Laat het maar gebeuren binnen een eigen proces.’

‘… Jezus de enige betrouwbare man’[61] (1985)

Over een conferentie van zwarte feministische theologen in Zuid-Afrika

Sieth Delhaas

Wending, maart 1985

Inleiding

Acht maanden vasthoudend werken — christendom, kerk en totale samenleving diepgaand analyserend — hebben als resultaat, dat zwarte feministische theologen in Zuid-Afrika tot de conclusie zijn gekomen, dat elke bevrijdingsstrijd, die de onderdrukking van vrouwen niet serieus neemt, geen echt overtuigende revolutie kan zijn. Hieraan zullen vele zwarte vrouwen in ‘het land van de apartheid’ verregaande consequenties verbinden. Dit gaat in de eerste plaats om niet minder dan hun houding ten opzichte van de eigen mannen, in welke relatie zij zich daarmee ook verbonden weten.

Twee verschillende gevechten

Van 31 augustus tot 2 september 1984 zijn 70 vertegenwoordigsters, afgevaardigd door vele groepen uit het hele land, bijeen geweest op een conferentie over feministische theologie in Hammanskraal. De slotverklaring over deze oecumenische samenspraak constateert een viervoudige onderdrukking te weten naar ras, klasse, sekse en als vrouwen onderling, zowel personen als groepen. Daarom kunnen zwarte vrouwen zichzelf de meest onderdrukte groep onder de onderdrukten noemen. Op grond hiervan wordt de volgende opstelling voor de toekomst gekozen:

> *‘Niet uit het oog verliezend dat we deelnemen aan een omvattender strijd voor de bevrijding van ons volk, vinden we dat de vrouwenstrijd niet aan de nationale strijd ondergeschikt mag worden gemaakt. De twee verschillende gevechten moeten zij aan zij gestreden worden, in die zin dat als de bevrijding bereikt is, dat deze niet ten koste van de vrouwen gegaan moet zijn.*
>
> *We wijzen hier met nadruk op, omdat we ons in een dubbelpositie bevinden, enerzijds met het oog op onze mannen, die onderdrukt en uitgebuit worden als wij, die anderzijds op hun beurt ons als vrouwen onderdrukken.’*

Grondig werk

De conferentie was een vervolg op een, in december 1983 in Soweto gehouden, seminar. Vrouwen stelden toen al, dat hun eerste doel moest zijn: de meervoudige onderdrukking uit de weg te ruimen. Ook werd duidelijk hoe belangrijk het is dat vrouwen de bijbel gaan herlezen vanuit feministisch perspectief.

De tijd tussen de beide bijeenkomsten werd benut om in regionale groepen intensief over thema’s als bijbelse hermeneutiek en vrouwenstrijd, cultuur, traditie, gewoonten en vrouwenonderdrukking en de vrouwenstrijd binnen de bredere strijd voor de bevrijding van

[61] De titeluitspraak is van Mercy Amba Oduyoye. Vertaling citaten: C.M. Eisberg

Zuid-Afrika te spreken. Voorbereidingsmateriaal uit de verslagen van de voorbesprekingen werd samengesteld voor de conferentie in augustus en opnieuw toegestuurd naar die groepen, waaruit men afgevaardigden kon verwachten. Aan dit materiaal werden nog diverse artikelen en definities over basisbegrippen als theologie, contextuele- en bevrijdingstheologie, kenmerken van bevrijdingstheologie en feministische theologie toegevoegd en een toelichting waartoe de vrouwenbevrijdingsstrijd in feite oproept. Deze voorbereidingsmethode heeft velen in het land in staat gesteld mee te denken over de te behandelen problematiek en goed toegeruste vertegenwoordigsters voor de discussie in Hammanskraal bijeen te brengen.

Om een indruk te krijgen van de inhoud van het voorbereidingsmateriaal enkele citaten uit de stukken: in het kader van 'Vrouw en Bijbel' gebaseerd op een artikel van Mercy Amba Oduyoye, Universiteit van Abidan, Nigeria december 1981:

> *'Vanuit de Bijbel hebben we godsdienstige idealen en symbolen gekregen, die vertaald moeten worden naar ons dagelijks doen en laten. Dit houdt veel meer in dan gewoonweg in praktijk brengen wat je zegt te geloven; het gaat er ook om een bepaald godsdienstig ideaal in te brengen in de concrete situatie van een bepaalde vorm van samenleving.*
>
> *Wat we hebben, zijn aan de ene kant godsdienstige idealen en symbolen, zoals naastenliefde, rechtvaardigheid, gelijkheid, vrede, vergeving, het Koninkrijk Gods. Aan de andere kant zijn gegeven de taaleigen, culturele vanzelfsprekendheden, vooroordelen, economische omstandigheden, en een aan plaats en tijd gebonden ideologie. Het is zaak om erachter te komen wat in oorlogsomstandigheden naastenliefde wil zeggen, of wat rechtvaardigheid betekent in een situatie waar racisme en uitbuiting de boventoon voeren, of vrede in tijden van onderdrukking, of gelijkheid binnen een totaal van machtsstructuren.*
>
> *Om deze vragen op te lossen hebben we niet alleen een sterke overtuiging nodig en bergen oprechte goede wil; wat ook nodig is, is een zeker inzicht in wat er werkelijk aan de hand is in onze samenleving en in de mate waarin we bepaald zijn door de plaats die we in de samenleving en in de geschiedenis innemen. Zonder begrip of analyse hiervan zullen we blind zijn voor wat onze godsdienstige idealen in de praktijk betekenen, en zal er een onbedoelde tegenspraak zijn tussen ons theoretisch geloven en ons dagelijks handelen.'*

En een citaat over Jezus en de verhouding tussen mannen en vrouwen:

> *'Dit alles in aanmerking genomen, begint Jezus zich af te tekenen als een heel bijzondere persoonlijkheid, en een levend symbool van wat gelijkheid betekent als het gaat om de verhouding tussen mannen en vrouwen.*
>
> *Jezus heeft geleefd in een samenleving waarin sprake was van ernstige onderdrukking van de vrouw. Ze maakte geen kans op welke verantwoordelijke positie dan ook, behalve die van het moederschap. Er was geen kwestie van enige vorming, zelfs niet op het punt van godsdienst. Vrouwen konden geen volgeling zijn van een rabbi of geestelijk leraar. Er waren geen vrouwelijke schriftgeleerden of farizeeën. Het was zelfs zo dat bij de geboorte van een zoon de ouders werden gelukgewenst, en dat men uiting gaf aan medeleven en leedwezen als het om een dochter ging. Jezus stelde zich boven dit sociaal en cultureel bepaalde patroon. Hij weerlegde het en verhief zich erboven. Tegenover mannen en vrouwen was hij precies dezelfde. In de maatschappij*

van die dagen werd dat beschouwd als afwijkend en schandelijk gedrag. Al met al is dit het duidelijkste blijk van Jezus' houding tegenover vrouwen, dat hem herhaaldelijk werd verweten dat hij omging met hoeren, en vrouwen toestond als zijn volgelingen aan zijn voeten te zitten in plaats van dat hij ze naar haar werk in de keuken verwees.'

De taal van de kerk en het godsbeeld werden onder de loep genomen:

'De taal die de Kerk gebruikt is ook een zaak die vrouwen ter harte gaat. Ze is een afspiegeling van de overheersende rol van de man, en ondersteunt het denkbeeld dat vrouwen hun minderen zijn. Al wat door de Kerk op schrift gesteld is, is gericht tot mannen en handelt over hen en hun taken, waardoor vrouwen al gauw op het tweede plan komen. Als er 'mensen' i.p.v. 'mannen' zou komen te staan, 'vrienden' i.p.v. 'broeders', en andere woorden door niet seksistisch gekleurde vervangen werden, zou dat een oplossing voor dit probleem zijn. Het meest problematische punt in het kerkelijk taalgebruik is het feit dat God met 'hij' aangeduid wordt. Waar het zo is dat Jezus een man was en dus 'hij', kan dat van God niet hetzelfde gezegd worden. Precies zoals het mannen zou neerhalen als God 'zij' genoemd werd, zo ontmenselijkt het vrouwen als God 'hij' is en daarmee de structurele onderdrukking van de vrouwen gerechtvaardigd wordt. God is tegelijk Vader en Moeder, vrouwelijk en mannelijk. God is alomvattend, en dat moet ook tot uitdrukking komen in zowel de taal van de liturgie als die in kerkelijke geschriften.

Het is bekend, dat in de bijbel niemand naar het beeld van de vrouw getekend is. Het enige waarmee we vertrouwd zijn is misschien het beeld van de ondergeschikte. Het is van belang te constateren, dat in de bijbel de verschijningsvorm van de vrouw tweeërlei is: we zien zowel het motief van ondergeschiktheid als dat van bevrijding. Zo moet de bijbel gezien worden als een verslag van een strijd tussen goed en kwaad. Het is een strijd tussen de God van onderdrukking en de God van bevrijding. Het is een strijd van krachten van duisternis en Jahweh. Dus hangt het van ons af of we willen afstemmen op de lijn van Jahweh of die van de God van onderdrukking. Want de God van de verdrukten, de God van bevrijding kiest hen, die voor Haar/Hem kiezen'.

Onbeweeglijke grootheden

Meer materiaal van theologische herkomst was verkrijgbaar op het Institute for Contextual Theology te Braamfontein, onder wiens verantwoordelijkheid de conferentie werd gehouden. Niet alleen vanuit een godsdienstige invalshoek werd er gewerkt. De ervaring heeft immers geleerd, dat door de hele geschiedenis vrouwenonderdrukking en -discriminatie ononderbroken doorgaat onder het voorwendsel van volkstraditie, gewoonten, cultuur en kerktraditie.

Gevraagd word aan do voorbereidingsgroepen: reconstrueer de 'ideale' familiebanden en relaties tussen vrouwen en mannen tijdens bet patriarchaat; onderzoek oude wetten van bet gewoonterecht; bekijk de wetten die vrouwen als ondergeschikt aan de man bestempelen zoals de huwelijks-, belasting- en arbeidswetten; ontwikkel ook een programma om hierin verandering te brengen. Analiseer de diverse lagen van economische uitbuiting: overwerk,

dubbele werkbelasting, ongelijk loon, verschil in salaris. Kijk op het kerkelijk erf waar vrouwen worden gediscrimineerd. Kijk waar de culturele wortels liggen die de basis hiervan vormen en ontwikkel een programma om deze misstanden te veranderen. Kijk waar de seksistische discriminatie zit in het onderwijssysteem.

Vervolgens werden de heilige huisjes van cultuur, tradities en gewoonten doorzocht en zo nodig omlaag gehaald want: zij mogen niet mensen blijven overheersen als onbeweeglijke grootheden, maar moeten dynamisch zijn, per definitie 'oud', maar tegelijkertijd altijd weer nieuw als ze bevrijdend willen werken. Ze moeten zich steeds vernieuwen. Ze moeten in elke nieuwe generatie altijd opnieuw tot leven komen om gevolgd en toegepast te worden op een nieuwe en eigen wijze. Ze moeten creatief zijn, altijd oorspronkelijk en altijd bereid nieuwe horizonten te openen op een 'oude reis'.

Traditie en kolonisatie

Dat Afrikaanse traditie en Westerse kolonisatie alles met elkaar te maken hebben en wat de vrouw in dat verband te doen staat lezen we in het volgende citaat:

> *'Doordat het koloniaal systeem de traditionele manier van leven van de Afrikanen afbrak, zijn in Zuid-Afrika spanningen teweeggebracht. Dit was de aanzet tot de huidige situatie van instabiliteit en onzekerheid.*
>
> *Op dezelfde wijze is het huidige koloniaal bewind (het minderheidsregiem in Zuid-Afrika wordt gevormd door nazaten van degenen door wie dit deel van het Afrikaans continent gekoloniseerd werd) te allen tijde genegen om zijn subjecten van hun cultuur te beroven als dat in zijn belang is; en evenzo is het maar al te bereid om oude traditioneel bepaalde situaties in een stam tot proporties van buitengewoon belang op te blazen als dat zo uitkomt om de gezagsverhoudingen te handhaven.*
>
> *Met de culturele arrogantie van de kolonisators voor ogen, en de subtiele manier waarop het oude stamleven gebruikt wordt om onderdrukking en uitbuiting van de oorspronkelijke bewoners te laten voortduren, is het onze taak om waakzamer te zijn dan tevoren.*
>
> *Tegelijkertijd moeten we, in onze strijd voor de vrouw, onderkennen wat in het huidige, cultureel gelaagde systeem goed is, en alles verwerpen wat samenhangt met onderdrukking en uitbuiting, en bedoeld is om het machtsevenwicht vast te houden, en daarmee de status quo.'*

Feit is, dat de geschiedenis van de bevrijdingsstrijd duidelijk heeft gemaakt, dat het punt van het vrouwenrecht pas sinds heel kort, sinds de strijd is verhevigd, serieus wordt genomen. Die constatering roept wel enkele vragen op te weten: zal de vrouwenstrijd tegen de onderdrukking door mannen de gezamenlijke strijd tegen de blanke onderdrukkers ondermijnen en is het mogelijk één vorm van onderdrukking te onderkennen zonder de ander te zien?

Tenslotte werden alle conferentiegangers opgeroepen alles, gedachten en strijdmethodes te integreren in de ‘algemene’ strijd voor de bevrijding van de hele mensheid, zelfs van de totale schepping. Want de bijeenkomst wilde niet minder dan de ‘breedte, lengte en diepte meten van de inperkende structuren.’

Bijdragen vanuit de theologische, historische en maatschappelijke disciplines kwamen van Mrs. Sally Motlana, Mrs. Bernadette Mosala, Sister M. Bernhard, Mrs. Cathy P. Makhene en Rev. Roxanne Jordan, die zegt: wij moeten onszelf tot gespreksthema maken; de bevrijding van vrouwen en de algemene bevrijdingsstrijd als even belangrijke elementen.

De conferentiegangers vonden het noodzakelijk nog een extra kritisch geluid in de richting van de Zwarte Theologie te laten horen in de vorm van een resolutie:

> *‘Wij, deelnemers aan de Vrouwenconferentie van het ICT erkennen de rol die de Zwarte Theologie kan spelen binnen de bevrijdingsstrijd in Zuid-Afrika. Het vervult ons echter met zorg dat vrouwen niet al bij de eerste aanzet tot dit programma betrokken werden, in weerwil van het feit, dat we zeker wel vrouwelijke theologen in het land hebben die in die bevrijdingsstrijd verwikkeld zijn. Voor zover ons bekend is, zijn onderwerpen van specifiek belang voor vrouwen op die conferenties voor Zwarte Theologie niet ter sprake gebracht.*
>
> *Wij geloven, dat Zwarte Theologie als bevrijdingsbeweging niet kan bestaan als daarin niet alle theologen opgenomen zijn die streven naar een niet-seksistisch; niet-racistisch, democratisch Zuid-Afrika.’*
>
> *Helaas heb ik (SD), omdat het verslag van de conferentie niet eerder in Nederland was, geen commentaar kunnen krijgen van één van de hier verblijvende zwarte vrouwen uit Zuid-Afrika, omdat zij, voor zover ik heb kunnen nagaan, nog geen kennis hebben kunnen nemen van het verslag.*

Pausbezoek wekt verontwaardiging bij katholieke vrouwen (1985)

Sieth Delhaas

OPZIJ, mei 1985

Inleiding

Het bezoek van de paus aan Nederland heeft al heel wat stof doen opwaaien. Enthousiasme bij de traditionele gelovigen, verontwaardiging en boosheid bij progressieve rooms-katholieke vrouwen, vooral toen bekend werd dat feministisch theologe Tine Halkes niet het woord mag voeren tijdens het pausbezoek. Vandaar dat er allemaal acties en activiteiten bedacht zijn, die er juist nu de aandacht op moeten vestigen, dat de positie van de vrouw in de rk-kerk een tweederangs positie is, die niet langer meer geaccepteerd wordt. Een overzicht van de acties en een gesprek met drie vooruitstrevende nonnen, die ook al niet veel van 'de Heilige Vader' moeten hebben.

Een speciale tent met vrouwenactiviteiten, een zogenaamde foeterlijn, een vrouw, die een jaar of langer niet meer ter communie gaat: zo reageren progressieve rooms-katholieke vrouwen op de komst van de paus en op de discriminerende behandeling, die vrouwen nog steeds in deze kerk te verduren krijgen. Een inventarisatie.

Na gesprekken met vrouwen over het bezoek van de paus aan Nederland wordt het me duidelijk: kerkvaders en heilige vaders leven in de zekerheid, dat hun kinderen, de gelovigen, altijd onvolwassen mensen blijven. Hoe volwassen de katholieke gelovigen zijn, die over hun geloof aan de paus tijdens zijn bezoek niets kwijt kunnen, gaan zij laten zien in tien reusachtige tenten op het Haagse Malieveld op woensdag 8 mei, drie dragen voordat de paus in Nederland arriveert. 'Op deze dag,' zegt het Platform Initiatieven Pausbezoek (P.I.P.), 'willen we het andere gezicht van de katholieke kerk laten zien.'

Eén van de tenten wordt een vrouwendomein. Onder de titel 'En Sara in haar tent lachte...'[62] laten vrouwen zien hoe zij eigentijds en wereldwijd werken. De Diocesane werkgroepen 'Vrouw en geloof-kerk-samenleving' en de landelijke werkgroep 'Vrouw en Kerk' van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving coördineren deze activiteiten. Na het algemene ochtendprogramma, dat om half elf begint, beginnen de afzonderlijke activiteiten. Deelneemsters aan het V.L.A.M.-project houden een gesprek, dat door bezoekers kan worden overgenomen. De onderwerpen hiervoor zullen worden aangegeven door Eveline Boesak-Cloete (Zuid-Afrika), Gerarda Brakenhoff, religieuze bij de Ursulinen van Bergen uit Amsterdam, een bijstandsvrouw uit Eindhoven en Omaima Noor, vormingswerkster en islamitisch theologe. Verder werken er aan het programma mee: feministisch theologe Fokkelien van Dijk-Hemmes, een vrouw met bibliodrama, uit het pas verschenen 'Eva's

[62] *En Sara in haar tent lachte…*, Bal, Mieke, Fokkelien van Dijk, Grietje van Ginneken, Hes uitgevers, Utrecht

liedboek' worden o.l.v. Elise Vostermans van de K.T.H.A. liederen ingestudeerd en de dichteres Vera Leenders leest voor uit eigen werk.

Tweeslachtig

Wies Stael-Merckx, staffunctionaris van het Katholiek Bureau voor Seksualiteit en Relaties verwijt de paus in een brief tweeslachtigheid als het gaat om de problematiek van seksualiteit en gezin.[63]

Zij is op 8 mei in de tent 'Seksualiteit' te vinden. De zaken waarmee zij in haar werk bezig is staan vaak haaks op de leer van de kerk. 'Ons bureau wil binnen de katholieke geloofsgemeenschap staan, maar kritisch en creatief. Wij gaan bij ons werk uit van het evangelie en de ervaring van mensen. Dat blijven we zo doen. Nogal wat rk-mensen hebben heel wat te verduren gehad vanwege onze seksuele- en huwelijksmoraal. Dat is een terrein waarover we voorlopig nog niet zijn uitgepraat omdat er veel scheef is gegroeid. Ik probeer herhaaldelijk wat er binnen de basis leeft over te brengen aan de bisschoppen en blijf daar ook mee doorgaan. Maar eigenlijk wordt er nauwelijks aandacht besteed aan wat er bij ons vandaan komt.' In haar tent wil zij een homofiel, een ongehuwd samenwonend paar, een alleenstaande en een gescheiden persoon vragen hoe zij omgaan met hun seksualiteit, hoe ze zijn opgevoed en hoe ze zich hebben bevrijd van bepaalde patronen.

Tegenover de éénmansactie van Nol Sijben, psycholoog aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, die 'slapende' katholieken oproept zich op 10 mei uit de bevolkingsregisters te laten schrappen als katholiek, staat de éénvrouwsactie van drs. Anny Matti, andragoog en socioloog, studente theologie en medewerkster van het blad 'Vrouw en Woord'. 'Ik ben niet katholiek, omdat er toevallig een bisschop is, die ik leuk vind of niet, dan stel je je te afhankelijk op. Ik ben katholiek omdat ik vind, dat er in het geloof zelf iets zit. Los *daarvan* zitten er in die kerk veel mensen op wie veel valt aan te merken, vooral op het punt hoe ze de vrouw behandeld hebben. Ik probeer vrouwen mondig te maken en ze te wijzen op wat en wie ze zijn. Wij zijn gelijkwaardig aan de bisschoppen en de paus. Wat ik aanvecht zijn de pretenties van de hiërarchie. De zogenaamde 'slapende' katholieken zijn het ook met veel dingen niet eens, maar die laten het afweten. Ik denk, als je je eigen geluid laat horen, dan krijgt die hiërarchie ook meer tegenwicht: daar gaat het om. Juist de mensen, die een onvolwassen geloof hebben prijzen de paus en de bisschoppen de hemel in. Gezonde kritiek moet er gegeven worden en een gesprek moet mogelijk zijn.'

De kriebels

Thera van der Ven uit Amsterdam, gezinsverzorgster bij de terminale thuiszorg in Amsterdam was een 'Dolle Mina' van het eerste uur in 's-Hertogenbosch in het begin van de jaren

[63] *Open brieven aan Paus Johannes Paulus II*, onder red. van Michel van der Plas, uitg. Agathon, Weesp

zeventig. Ze vertelt: ‘De vrouwen uit onze groep hadden toen eigenlijk de kerk al vaarwel gezegd. Ik ook. Vooral vanwege het feit, dat vrouwen daar tweederangs leden zijn. Ik wil geen lid zijn van een club waarvan de leden geen gelijke rechten hebben. Dat zou ik bij een civiele club ook niet doen. Ik vind het in de kerk des te schrijnender omdat het evangelie vrijheid en gelijke rechten voor alle mensen belooft. Ik krijg de kriebels als ik hoor dat vrouwen toch nog proberen daar gehoor te krijgen. Dan lees ik over dat spreekverbod voor Tine Halkes en dan denk ik: waarom probeer je het nog? Ik heb respect voor haar en voor anderen, maar ik geloof niet meer in hun methoden. Het geloof zélf vind ik de moeite waard. Ik ben nu lid van de Studenten Ecclesia in Amsterdam.’

Apartheid

Toos van Straten-Sengers (66) uit Oosterhout volgt een andere strategie. Zij heeft rond Kerst 1983 het besluit genomen om vanaf die tijd niet meer deel te nemen aan de maaltijd van brood en wijn in de zondagse kerkdienst. Ze vertelt: ‘Het smaakte me niet meer en ik zal de communie niet meer gebruiken totdat ook vrouwenhanden **het brood mogen** breken.’ Zij heeft haar beslissing aan de pastores uit haar kerk, waarin ze actief meedoet, verteld en ook met haar bisschop een gesprek gehad over haar bezwaren tegen de manier waarop de kerk met vrouwen omgaat. ‘In het begin voelde ik mij in mijn kerk echt afgewezen. Ik zat daar als een echte steen des aanstoots als iedereen ter communie ging. Langzamerhand is het toch geaccepteerd, hoewel men er niets van begrijpt. Zelf heb ik er geen moeite mee. Het is makkelijker dan ik dacht. Ik voel nu, dat je kracht krijgt uit andere dingen dan uit een stuk brood. Veel mensen vinden het onredelijk, hoe vrouwen behandeld worden, maar om zich voor verandering in te zetten, dat doen ze niet. Het vechten komt me op het ogenblik mijn neusgaten uit. Al die berichten over de paus hebben daaraan meegewerkt. Ik ga tot volgend jaar Pasen een jaar nemen om op adem te komen. Mijn activiteiten binnen de kerk zet ik zolang stil. Ik heb me de afgelopen jaren behoorlijk ingespannen om vrouwen duidelijk te maken hoe ik denk over de onrechtvaardige structuren van de hiërarchie, over het apart zetten van vrouwen. De apartheid in de kerk is groter dan in Zuid-Afrika.’

De foeterlijn

Rondom het pausbezoek wordt er een ‘foeterlijn’ geopend. Een paar vrouwen hebben daartoe het initiatief genomen. Eén van hen vertelt: ‘Een aantal jaren geleden kwam de paus in Ierland, ik had me toen pas laten steriliseren. Ik had daar zelf helemaal geen problemen mee en vond het een prima beslissing. Maar het gekke was, toen de paus daar kwam en ik ‘s avonds naar de televisie zat te kijken, kreeg ik er plotseling last van. Ik had eerst helemaal niet door dat dat kwam door zijn gepraat tegen voorbehoedmiddel. Met je verstand weet je, dat je je daar niet druk over hoeft te maken en dat doe je dan ook niet en toch is er dan ergens het gevoel dat het niet goed is. Op zo’n moment wil je ergens kunnen klagen. Zo kwam het

balletje aan het rollen. Het zou prettig zijn als je iemand kunt bellen om eens flink te foeteren als de paus hier rare dingen zegt.'

Omdat vrouwen met banen in de kerk tamelijk ongemakkelijk komen te zitten door dit soort acties is het voorlopig contactnummer 072-333421 waar t.z.t. de provinciale nummers bekend zullen zijn.

Tumult om Tine

Prof. dr. Catharine Halkes vertrok op 25 maart naar Rome. Van de Unie van Katholieke Vrouwenorganisaties had zij het verzoek gekregen om tijdens een gesprek met de paus één van de woordvoersters te zijn. Op woensdagavond 20 maart telefoneerden wij samen en vroeg ik haar: 'Tine, wat doe je?' Ze zei: 'Voordat ik vertrek is er nog een vergadering, maar ik overweeg ernstig om me terug te trekken. Alles tijdens dat gesprek met de paus is al van te voren vastgelegd. Je hebt geen ruimte om vrij te praten. De antwoorden op mogelijke interventies van onze kant liggen al klaar. Het is een glad gepolijste toestand. Niet meer dan een theaterstukje. Aan de andere kant denk ik: misschien moeten al die verschrikkelijke dingen maar eens gezegd worden; we hebben zoveel brieven gekregen: we durven dwars te zijn. Kijk, als ik het vertrouwen zou hebben van de bisschoppen en zij mij zouden vragen: nu moet jij maar eens vertellen wat er leeft onder jullie vrouwen…'

We spraken af dat ik haar zondag de 24ste nog zou bellen over haar definitieve beslissing. Voordat ze dat kon laten horen had de bisschop al beslist, wist ze uit vertrouwde bron. Vijf dagen later wist heel Nederland het: de bisschop had de feministisch theologe dr. Halkes verboden paus Johannes Paulus II toe te spreken.

Tegen het spreekverbod kwamen twee organisaties uit de Unie, het Katholiek Vrouwengilde en de Stichting Nederlandse Vrouwelijke Religieuzen in het geweer. Dit leidde tot een compromisvoorstel van de kant van de bisschop, waarna de SNRV haar protest introk. Dit voorstel behelsde: Tine Halkes mag wel spreken, maar aan de gesprekspartners moet worden toegevoegd een lid van de (behoudende) Vereniging Vrouwen in de Rooms-Katholieke Kerk. Tine Halkes vond dit een onaanvaardbaar voorstel. Zij verklaarde: 'Ik distantieer mij hiervan omdat het in het nu eenmaal geschapen conflict niets oplost, maar versluierend werkt. Het houdt geen rehabilitatie van mij in, nadat ik als persoon en als theologe door bisschop Simonis in het openbaar ben gedesavoueerd. Maar even zwaar weegt voor mij het gebrek aan vertrouwen dat de bisschop heeft in de zelfstandige oordeelsvorming van het Uniebestuur.'

Nu of nooit

Door niet in te gaan op het voorgestelde compromis wil Tine Halkes de verantwoordelijkheid voor het mislukken van dit onderdeel van het pausbezoek leggen, waar deze volgens haar ligt, namelijk bij de bisschop. Het argument van de pluriformiteit, waarop de bisschop zich nu

beroept zou, volgens Tine Halkes, alleen van kracht zijn, wanneer het van het begin af aan bij de hele opzet van het programma gebruikt zou zijn. Nu fungeert het als een noodoplossing, vindt zij. Het Katholieke Vrouwengilde blijft bij de beslissing niet aanwezig te zijn bij de ontmoeting met de paus. De landelijke werkgroep Vrouw en Kerk en de gelijknamige bisdommelijke commissies delen de mening van Tine Halkes, dat het compromis onaanvaardbaar is.

'Simonis heeft de steen in de vijver gegooid en wij moeten zorgen dat de beroering zichtbaar blijft door steeds kleine steentjes in het water te blijven werpen', zegt Nel Woltring-Van Gent (70) uit Emmen. Eén van haar steentjes is een lange brief aan mevrouw Dien Cornelissen (CDA), die als vicevoorzitter van de Tweede Kamer de paus moet ontvangen nu voorzitter Dolman te kennen heeft gegeven voor die eer te bedanken. Het is een spontane en woedende reactie van een katholieke vrouw 'die', zoals zij het formuleert 'uit de kerk is weg geleefd, uit een structuur, die staat te vermolmen, maar nog volop deelneemt aan de geloofsgemeenschap binnen de oecumene.'

In een open brief roept zij, als katholieke vrouw, Dien Cornelissen op te 'zwijgen uit solidariteit en protest' tegen het verbod van de aartsbisschop aan het adres van Tine Halkes om de paus toe te spreken. 'Wat nu gebeurt met Tine Halkes en met al die vrouwen is zo grensoverschrijdend wat betreft het recht op gelijkberechtiging, dat vrouwen hun woede en protest in zwijgen willen omzetten.'

Zij roept vrouwen, zowel katholieke als reformatorische op haar voorbeeld te volgen en het CDA-kamerlid tot een solidair stilzwijgen.

'En Sara in haar tent lachte…' Mieke Bal, Fokkelien van Dijk en Grietje van Ginneken, Hes, uitgevers Utrecht.

'Open brieven aan Paus Johannes Paulus II, onder red. van Michel van der Plas, uitg. Agathon Weesp.

Aartsbisschop Simonis wilde geen luisterende man zijn (1985)

Sieth Delhaas

Trouw, 10 april 1985

Inleiding

Aartsbisschop Simonis heeft de Nijmeegse hoogleraar Catharina Halkes afgewezen als woordvoerster van de vrouwen bij de paus. Over deze kwestie, die als ‘delicaat’ wordt aangeduid, is een ‘openhartig’ gesprek gevoerd. Wat gebeurt er steeds in de kerk als vrouwen het woord vragen?

Het spreekverbod, dat aartsbisschop Simonis de volgende maand aan de feministische theologe dr. Halkes heeft opgelegd tegenover de paus, riep bij mij een beeld op uit een ver verleden. Het deed me denken aan een groepje vrouwen dat in 1125 in Tart (Frankrijk), tien km ten Noorden van Citeaux, een huis sticht voor vrome vrouwen. Zij kiezen ervoor te leven volgens dezelfde Regel, die de mannen van het klooster in Citeaux onderhouden. Ze volgen dezelfde strenge afzondering van de wereld, voorzien in eigen onderhoud door de barre grond in die streek te bebouwen. Het generaal kapittel zwijgt echter in alle talen over de monialen, die intussen ook meer kloosters hebben gebouwd. Daardoor kunnen de vrouwen een heel zelfstandig bestaan leiden in godsvrucht en overgave aan de Heer.

Pas, 75 jaar na de stichting van het eerste vrouwenklooster laat het generaal kapittel van zich horen, maar in negatieve zin. Na zo veel jaren van negeren beginnen in 1206 de verboden en inperkingen van de vrouwen tot ze eindigen achter het ‘slot’.

Inperking en verbod

Zo gaat het binnen de kerk met vrouwen, die zelfstandig uiting willen geven aan haar geloof. Tot vandaag. Onder het vrome mom van polarisatie wordt de eerste stap gezet naar inperking en verbod. Sinds 1975 is dr. Halkes op de Katholieke Universiteit in Nijmegen bezig met feministische theologie. Op 8 februari 1982 kreeg zij voor haar pionierswerk een eredoctoraat in de theologie aan de Universiteit van Yale (Amerika) en eind 1983 werd zij in Nijmegen benoemd tot bijzonder hoogleraar in feminisme en christendom.

Haar oratie, die zij op 6 april 1984 te midden van een geestdriftige menigte in de overvolle St. Stevenskerk in Nijmegen hield, stuurde zij ter kennisneming aan de bisschoppen. Er volgde taal noch teken. Of de bisschoppen haar rede over ‘vrouwen — mannen — mensen’ in handen hebben gekregen?

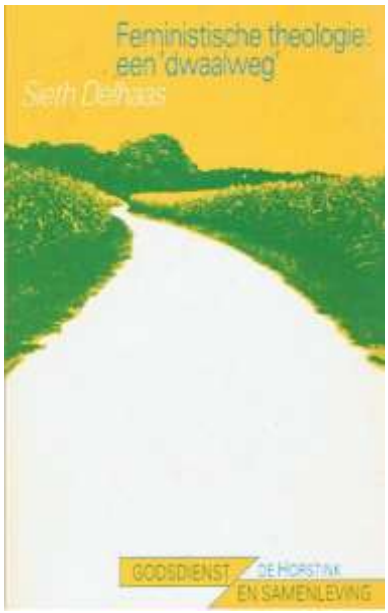

Met het woord ‘polariserend’ heeft dr. Simonis laten zien, dat hij, gesteld dat hij de oratie van mevrouw Halkes gelezen heeft, niet de moeite genomen heeft werkelijk naar haar woorden te luisteren. Had hij dat wel gedaan, dan zou hij hebben geweten, dat hij met dit spreekverbod één van de meest ‘loyale’ gelovigen heeft getroffen. Ik citeer wat ze zegt in een interview (OPZIJ, april 1982) “Ik ben zo pragmatisch om te denken, dat als je iets heel belangrijk vindt, dat dat moet worden doorgegeven. Daar moet dan een structuur voor zijn en dat is voor mij de kerk. Ongelukkigerwijs is die kerk patriarchaal. Je kunt er natuurlijk uit lopen en een vrouwenkerk maken. Maar er staat zo duidelijk in de bijbel, dat het in die kerk juist gaat om ‘gelijken’. Voor mij blijkt daar uit dat de hiërarchie in onze kerk onevangelisch is.”

‘Polariserend effect’ heeft dr. Simonis gezegd. Het is maar wat hij ermee bedoelt. Als hij geluisterd zou hebben naar wat er gaande is binnen de feministische theologie, dan zou hij hebben geweten, dat vrouwen hiermee niet polariserend bezig zijn. Tenminste niet in die zin zoals dit woord meestal wordt gebruikt: tegenstellingen scheppen om de tegenstelling.

Als christen-feministen polariserend bezig zijn dan is het om tegenstellingen binnen de kerk helder te krijgen en daarmee bespreekbaar te maken om tegenstellingen uit de weg te ruimen. Bovendien zijn de scheidsmuren, die in verleden en heden door mannen binnen de geloofsgemeenschap zijn opgetrokken, van meet af aan binnen de christen-feministische beweging als was voor de zon verdwenen. Prof. Halkes daarover: “Feministische theologie wil een oecumenische theologie zijn. Dat hebben we van het begin af aan voorgestaan (…) Ik beperk me hier tot een kerkelijke oecumene en denk dan op de eerste plaats dat, uit alle kerkelijke tradities, vrouwen vanuit hun opstandigheid aan het werk zijn gegaan en dat het feminisme hun eerste uitgangspunt is. (…) Ook ik zie als een karakteristieke trek van feministische theologie: solidariteit met elkaar en met onze verschillende strijdsituaties en posities in de diverse kerken en theologische opleidingen.”

In het hart getroffen

Door dr. Halkes het woord te ontnemen op 12 mei, heeft Simonis niet alleen de vrouwen binnen de katholieke kerk in het hart getroffen, maar ook alle vrouwen daarbuiten, die staan voor het christen-feminisme. Het effect is, dat de oecumene binnen dit vrouwenbolwerk des te hechter zal worden: niet tégen de kerk, wel voor een vernieuwde geloofsgemeenschap waarin “de gemeente vruchtbaar over Geest en kerk, over gemeenschap en instituties kan spreken, als ze vertrekt vanuit de enig mogelijke opbouw van de geloofsgemeenschap, namelijk die waarin vrouwen en mannen samen de kerk vormen.”

‘Polariserend effect’ heeft Simonis het mogelijke spreken van Halkes genoemd. Hij zou dichter bij de waarheid en waarschijnlijk eerlijker zijn geweest als hij ronduit gezegd zou hebben: “Ze mag niet spreken, want ze is een gevaarlijke vrouw.” Want dat is ze, althans voor déze kerk, vastgelopen als zij is in een warnet van tradities zoals deze in de eeuwen na Christus zijn ontstaan en gegroeid.

In die kerk is er voor velen en met name voor vrouwen geen plaats geweest. En die misplaatsing is gebaseerd op alles wat verband houdt met de vrouwelijke seksualiteit. Sinds vorig jaar oktober geeft Halkes in Nijmegen colleges voor een ademloos luisterend gezelschap vrouwen in leeftijd variërend van 20 tot 70 jaar (er zijn ook drie mannen bij) over vrouwelijke seksualiteit/sacraliteit. Deze colleges zijn een logisch vervolg op de vragen die vrouwen stellen: waarom is de kerk (het christendom) zó met vrouwen omgesprongen, heeft ze zó ontkend, onderdrukt en vernederd? Vandaar dat vrouwen zelf op zoek gaan naar de oorsprong van de verachting van vrouwelijke seksualiteit. Onder de deskundige leiding van Halkes zijn we nu ruim een half jaar bezig. Voorbij het christendom op zoek naar de oudste wortels van seksualiteit binnen de godsdiensten.

Het is onthullend en wat mijzelf betreft heb ik nauwelijks hoop, dat de weerzin van mannen (?), de kerk (?), de traditie (?) tegen vrouwen binnen afzienbare tijd zal veranderen. Er moet nog heel veel gebeuren. En daarvoor zijn in de eerste plaats naar vrouwen luisterende mannen nodig. Of die er zijn? De heer Simonis geeft er in elk geval blijk van, dat hij zo'n luisterende man niet zijn wil. En hij heeft er eveneens voor gezorgd, dat paus Johannes Paulus II dit niet kan doen. De vraag is wat méér polariserend is: eerlijke vragen stellen, die van ontzagwekkend belang zijn voor het voortbestaan van de kerk, het christendom zelfs? Of, bij voorbaat al vrouwen de kans ontnemen eerlijke vragen te stellen aan een man, die zegt hier op aarde de vertegenwoordiger te zijn van Jezus Christus.

Al met al heeft dit pausbezoek alvast één positief punt opgeleverd. Prof. dr. Catharina J.M. Halkes is erkend door de kerk. Door zijn verbod heeft de rk-aartsbisschop haar bestaan in het openbaar opgemerkt en kan nu nooit meer om haar heen. En hoe het ook verder mag gaan, het zal niet de eerste keer zijn dat het goddelijk mysterie, buiten de muren van het instituut om, door mensen, die door de kerk als ketters zijn aangemerkt, in de geschiedenis wordt voortgedragen totdat er andere tijden zijn aangebroken.

Pijn, verdriet en woede bij ‘christelijke’ incest (1985)

Godsdienst ergerlijk misbruikt

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 16 maart 1985

Inleiding

Seksueel misbruik van meisjes door mannelijke gezinsleden met bijbel en godsdienst als stok achter de deur. Het kan niet erger en het is haast niet te geloven, maar het gebeurt.

‘Sinds ik in 1982 met vrouwen uit de ‘Vereniging tegen seksuele kindermishandeling binnen het gezin’ begon te praten over onze ervaringen met seksueel geweld, werd het mij steeds duidelijker, dat ik niet alleen op dát gebied ben gekweld, maar dat ik ook in mijn religieuze gevoelens op grove wijze stelselmatig werd verkracht. Jaren achtereen moest ik van mijn moeders’ vader, die tevens mijn verkrachter was, horen, dat vrouwen onreine, slechte zondaressen waren, onbetrouwbare sluwe wezens, die er voortdurend op uit zijn mannen van hun kracht te beroven. Deze lessen werden met verhalen uit de bijbel aangevuld. Zonde, onreinheid en zwakheid waren de vrouwelijke geslachtskenmerken. Dreunend weergalmde in mij de tekst over de grote hoer van Babylon, vijand van Israël, met wie de koningen der aarde hebben gehoereerd’.

Dit vertelt Ineke Jonker, historica, in het voorwoord van het boek ‘Godsdienst en Incest’ dat zij samen met Annie Imbens, feministisch theologe, heeft geschreven. Ook in christelijke milieus worden één op de tien meisjes — van peuters tot volwassen vrouwen — door mannelijke familieleden, opa’s, stiefvaders, ooms en broers, seksueel misbruikt. Voor deze vrouwen spelen christelijke begrippen als zonde, schuld, boete, vergeving, naastenliefde en dienstbaarheid een extra belastende rol, waardoor hun de weg naar verzet of een liefhebbende God vaak voorgoed is afgesneden. Leefde bij Ineke Jonker aanvankelijk de vraag waarom incest in christelijke gezinnen even vaak voorkomt als in niet- christelijke, later veranderde ze haar vraagstelling in: is godsdienst wel bevrijdend voor mensen?

Concentratiekampen

Als men de tien interviews met de vrouwen met incestervaring, die in het onderzoek zijn opgenomen, heeft gelezen, moet dat antwoord eenvoudig zijn: neen. Althans, als dat wat als goddelijke boodschap moet gelden, door mannen aan vrouwen wordt doorgegeven om er hun onderdrukking en minachting van vrouwen in onder te brengen. Men zou kunnen stellen, dat wat de feministische theologie sinds tien jaren heeft getracht duidelijk te maken aan de gevestigde kerken en theologen, namelijk dat het patriarchale christendom onderdrukkend is voor vrouwen, met dit onderzoek wordt bevestigd.

Ineke Jonker richtte in 1983 een oproep aan feministische theologen om samen met haar de theologische kant van de ervaringen van seksueel misbruikte vrouwen in godsdienstige

gezinnen te onderzoeken en hierover vragen te stellen aan christelijke kerken. Zij hoopte daarmee de kerken ertoe te brengen in de toekomst een boodschap te verkondigen, die ook kinderen en vrouwen een bevrijdend perspectief heeft te bieden. Aan het eind van het onderzoek, dat door het ministerie van WVC werd gesubsidieerd, schrijven Jonker en Imbens: 'We weten nu, na de gesprekken, dat we niet in staat zijn onder woorden te brengen, hoe destructief de verkondiging en moraal op meisjes gewerkt heeft. We hebben de pijn, het verdriet en de woede, die tijdens de gesprekken naar boven kwamen voor ons gezien' en: 'tijdens het onderzoek waren er momenten, dat wij ons vertwijfeld afvroegen of wij nog wel vragen aan christelijke kerken wilden stellen.'

Wat heeft hen tot die verlegenheid gebracht? Imbens: 'Het meest onthutsend vind ik, dat meisjes in christelijke gezinnen ervaringen opdoen, die vergelijkbaar zijn met die van mensen in concentratiekampen. De daders functioneren in de maatschappij als fatsoenlijke volwassenen en hebben soms een hooggewaardeerd beroep. De daders zijn overwegend nog betrokken bij de kerk en de helft daarvan heeft er een functie in. De geïnterviewden hebben op één uitzondering na de kerk de rug toegekeerd'.

Negentien vrouwen, afkomstig uit rooms-katholieke, hervormde, gereformeerde of gemengd kerkelijke gezinnen, deden mee aan het onderzoek, dat tegelijkertijd een therapeutische functie bleek te gaan vervullen. Voor de meeste vrouwen was het de eerste keer dat zij over hun pijnlijke ervaringen konden praten,- terwijl enkelen toch meermalen in een psychiatrische inrichting verbleven of jarenlang in therapie waren geweest. Nooit hadden zij ook over hun godsdienstige trauma kunnen spreken. Vandaar, dat het interview uitmondde in een groter aantal gesprekken, waarin veel kon worden overdacht, wat eerder was losgemaakt.

Schat aan gegevens

Aan de hand van een uitgebalanceerde vraagstelling hebben de onderzoekers een duidelijk beeld gekregen van wat zich in het leven van de vrouwen (25-57 jaar) en de gezinnen waarin zij opgroeiden, heeft afgespeeld. Daarnaast kwam er ruimte voor positieve gedachten. Zo kregen de slachtoffers tenslotte zicht op de kracht in zichzelf, die hun een mogelijkheid tot overleven heeft geboden.

Gevraagd werd naar het godsdienstig milieu, de dader. De machtsverhoudingen binnen het gezin, de aard van het misbruik, de rol van de moeder, het waarom van het zwijgen, de reacties van de omstanders, de maatschappelijke instellingen, de gevolgen en de reacties op bepaalde godsdienstige begrippen.

De antwoorden zijn uitgewerkt in analyses en conclusies, die een schat aan gegevens bevatten en aanmoedigen tot verder onderzoek. Zoals de auteurs ook zelf aangeven: 'Omdat dit, voor zover wij konden nagaan, de eerste poging is zicht te krijgen op de samenhang tussen godsdienst en incest, moet dit onderzoek worden gezien als een exploratieve verkenning van deze materie.'

De bijbelteksten en onderdrukkende godsbeelden bestonden niet alleen in de hoofden en harten van de misbruikte vrouwen, maar werden met zoveel woorden ook gebruikt door de daders. Durfden de betrokken vrouwen aan vader, broer, oom of opa die haar misbruikte, vragen stellen over het seksuele misbruik, dan kregen ze bijvoorbeeld te horen 'dat alle vaders dat doen, dat het goed voor haar was, of omdat ze er zelf aanleiding toe gaf en verleidelijk en slecht was als Eva.'

Om God gunstig te stemmen probeerden zij heel volmaakt hun geloof te beleven, zoals hun door hun opvoeders (schooi, kerk en gezin) werd voorgehouden in de hoop dat hij, God, aan het seksueel misbruik een einde zou maken. Naastenliefde oefenden ze tot in de perfectie, maar vergaten de toevoeging ‘als jezelf’.

Gemakkelijke prooien

In deze vrouwenlevens mondde dit uit in een absolute zelfverloochening. Het vijfde gebod ‘eert uw vader en moeder’ behield voor hen zijn geldigheid, ook al maakte vader zijn dochter lichamelijk en geestelijk kapot en al stak moeder geen hand naar haar uit.
Imbens: ‘Vrouwen worden door deze benadering van bijbel en godsdienst eerst weerloos gemaakt tot gemakkelijke prooien en vervolgens misbruikt en verkracht.’

Wie zijn de daders? Het zijn de vaders en broers uit gezinnen waar men als rooms-katholiek elke dag naar de kerk moest en als protestant elke zondag. Broers zaten op een seminarie — één is de dader. Vader is dominee, koster, oud-kloosterling en opa leest veel uit de bijbel voor, kiest zelf de teksten en houdt daar preken over.

Buitenstaanders zoeken het kwaad ver van de eigen omgeving. Een reactie als ‘maar in de kringen waarin ik verkeer komt het niet voor’ of het schuiven van de schuld van protestantse milieus naar katholieke en andersom, toont weinig bereidheid zich werkelijk te bezinnen op wat er schort aan en wat er zou moeten veranderen in de uitleg van een in oorsprong bevrijdende bijbelse boodschap. Als, zoals uit het onderzoek van de klinisch psychologe Nel Draijer (1984) blijkt, één op de zes tot tien vrouwen binnen het gezin seksueel wordt misbruikt, moeten er evenzoveel daders zijn. Bekend is dat veel vaders, broers en opa’s verscheidene meisjes uit één familie of gezin misbruiken. Daartegenover staan de gevallen waarin één meisje zowel door vader, twee broers en een stiefbroer wordt misbruikt. Zichzelf geestelijk en lichamelijk gevoelloos maken is meestal de enige ontsnapping, die deze vrouwen rest. Tijdens de gesprekken bleek: ‘Praten over de daders kost veel energie. Vrouwen zeiden dat hun keel dichtkneep, dat ze het gevoel hadden te stikken, koud of warm te worden, uit elkaar te vallen of zelfs op te lossen in het niets’.

Het gezin

Het gezin in de vorm zoals wij het kennen kan een bolwerk zijn van machtsmisbruik. Een kleine selectie uit de taferelen die zich binnen de veilige muren kunnen afspelen. Allereerst zijn er de problemen die de slachtoffers met hun moeder hebben. Die blijken veel erger dan die met de dader. De moeders deden hun best het ideaalbeeld van de christenvrouw na te volgen, zoals hun dat vanuit haar kerk werd voorgehouden. Zij modelleerden hun dochters tot eenzelfde karikatuur: onderdanig en dienstbaar. Een moeder die die taak in groot plichtsbesef uitvoert, wordt daarvoor door haar dochter veroordeeld, terwijl zij die haar die taak oplegden

— de godsdienstige spreekbuizen — buiten schot blijven: ‘Bedden opmaken, schoenen poetsen, vaders en broers bedienen, dat behoren jullie te doen.’

En vader? Is hij de beschermende figuur zoals kinderen hem doorgaans zien? Als hij zelf de verkrachter is, is het antwoord tamelijk eenvoudig. Als hij echter geen hand uitsteekt als anderen zich aan zijn dochter vergrijpen, wordt zijn rol wat onduidelijk.

Ria: ‘Hij werd niet gauw boos, maar hij zei dan: hou op. Ik zag vader als een beschermende figuur. Het gebeurde een keer in de kamer, dat mijn broer mij pakte. Ik begon te schreeuwen en hoopte dat vader zou merken wat er aan de hand was. Maar die las de krant en zei alleen maar: hou op met klieren. ‘

Als vader een dochter misbruikt, speelt hij vaak de zielige partij, wat het meisje er dan van weerhoudt bescherming bij moeder te zoeken. Vader heeft haar immers verteld, dat moeder spilziek is, of hem kort houdt met zakgeld of séks.

De nadruk, die in deze christelijke kringen wordt gelegd op verantwoordelijkheid heeft evenmin uitwerking gemist. De slachtoffers laten zich in de gesprekken kennen als meisjes, die zich al heel jong verantwoordelijk voelden voor de harmonie in het gezin. Was de stemming in mineur, dan gaven zij al gauw zichzelf daarvan de schuld. Vaders konden dat dan handig in eigen voordeel en een nieuwe seksuele wandaad omzetten. Stilzwijgen over het gebeurde werd afgedwongen met dreigementen variërend van: “Anders kom ik in de gevangenis” tot “anders valt het gezin uit elkaar”. Welk kind wil op die manier zijn schuld tegen de almachtige en allesziende God vergroten? De verdeel- en heersmethode blijkt te werken, ook binnen het gezin.

Macht in relaties

Of zij tot wie de schrijfsters hun vragen richten, oren zullen hebben naar deze wanklanken? Een voorproefje kregen zij tijdens hun gesprekken met hulpverleners en pastores, die zij vertelden over hun werk: ‘Zij analyseren het gezin steeds in structuren van ouder- en kinderliefde. En benoemen het in termen van onderlinge hulp, gehoorzaamheid en geborgenheid. Vader zorgt als kostwinner voor de financiën en contacten met de maatschappij, terwijl moeder het huishouden verzorgt en de kinderen opvoedt. Vader moet vrouw en kinderen liefdevol begeleiden (…) Zodra ik de gezinsstructuur analyseer in termen van macht, waarbij de beschikbare machtsmiddelen worden benoemd, merk ik terughoudendheid en argwaan bij mijn gesprekspartners. Blijkbaar kunnen de machtsstructuren van de maatschappij wel worden besproken op macro- en mesoniveau, maar is dit voor het gezins- en familieleven, dus op microniveau, onaanvaardbaar. Er rust dus niet alleen een taboe op het spreken over seksueel geweld en over godsdiensttrauma’s, maar ook op het spreken over macht in relaties.’

De verstrengeling van een incest- en godsdiensttrauma is voor alle ondervraagde vrouwen herkenbaar. Deze vorm van godsdienst versterkt angst en gewetensnood. Je moet je ouders eren, dus als je vader je verkracht mag je niet opstandig zijn, dat is opstand tegen God. Maar seks buiten het huwelijk is ook zonde. Dit vergroot de onmacht om in verzet te komen. Vrouwen moeten gehoorzaam zijn. Eva was ongehoorzaam en daardoor kwam de hele wereld tot zonde. Een vrouw vertelt, dat zij door haar vader de middag na de verkrachting naar de kerk werd gestuurd om God vergeving te vragen omdat ze tijdens zijn mishandeling had gehuild en opstandig was geweest. Twaalf van de negentien vrouwen hebben altijd

verondersteld, dat hun lijden Gods wil was, “want God is almachtig en als hij dit niet goed zou vinden, had hij wel ingegrepen”. De mogelijkheid, dat God incest als straf voor begane zonden gebruikt of haar juist zo laat lijden “omdat dit misschien een deel van haar kruis is”, werd niet uitgesloten geacht. Vrouw-zijn lijkt binnen deze vorm van christendom verbonden met een onontkoombaar noodlot, want “wat er gebeurt is onvermijdelijk, zij is nu eenmaal een vrouw en wekt daardoor de lusten op bij mannen, en vrouwen zijn er voor de seks van mannen”.’

Vergeving blijkt een al even beladen woord. Dit soort godsdienst dwingt vrouwen haar verkrachter te vergeven, ook als hij geen spijt toont of zelf niet om vergeving vraagt.

Het zal de buitenstaander niet verwonderen, dat zo goed als alle vrouwen, ouder geworden, een dikke punt achter dit geloof hebben gezet, dat ze al worstelend met zichzelf, hun verkrachter en die verminking van God, langzaam uit hun vingers voelden glijden.

Imbens: ‘Eerst richt het gelovige kind zich tot God, haar redder, of Jezus. Veel bidden, bijbel lezen, boete doen, offertjes brengen, biechten.

Deze kinderen proberen op alle mogelijke manieren goed te leven voor God en hun naaste, in de hoop dat de Heer uitkomst biedt uit deze chaos. Als een dader rap vergeving krijgt van kerk en familie als ‘het’ eenmaal uitlekt, kan het slachtoffer zich troosten met de tekst: “De engelen verheugen zich meer om die ene zondaar die zich bekeert dan over de 99 anderen, die hun hele leven hebben getracht goed te leven”. Dus, vraagt ze zich af, om de dader is straks meer vreugde dan om mij?’

Zich van dit religieuze bederf te ontdoen door te zeggen, dat dit achterhaalde verschijnselen zijn, baat niet. De schrijfsters hebben geconstateerd, dat de reden waarom een meisje, dat zich vandaag bij de vereniging meldt, jarenlang heeft gezwegen, dezelfde is als die van de oudere geïnterviewde vrouwen: de patriarchale geloofsbeleving.

Bagatellisering

Het huidige pastoraat en de hulpverlening reageren niet of slecht op de signalen van slachtoffers of op een duidelijke vraag om hulp. Imbens en Jonker stuitten daarbij op twee problemen.

Ten eerste blijkt, dat zowel pastores als vrouwen met incestervaring ook nu nog last hebben van de opvatting, dat mannen recht hebben op de seksualiteit van vrouwen en dat vrouwen in het huwelijk de plicht hebben aan die seksuele behoefte van de man tegemoet te komen. Beiden zijn daardoor vaak verwijtender naar de moeder — die seksueel tekort schoot, waardoor de vader zijn dochter wel moest misbruiken — dan naar de dader.

Een ander punt is de bagatellisering of zelfs ontkenning van het gebeurde. Een voorbeeld van een pastor, die een bepaald gezin goed kent als een meisje hem in vertrouwen neemt: ‘Ik weet, dat pubers kunnen fantaseren, maar wat jij vertelt is onmogelijk.’ Een andere pastor ‘troost’ een vrouw, die bij hem komt met haar verhaal: “Dat het theologisch geen enkel probleem is wanneer broer en zus seksuele spelletjes met elkaar doen.”Niet begrepen hebben deze mannen, dat juist deze vrouwen, die na veel verdriet eindelijk de moed vinden om te spreken, er dringend behoefte aan hebben in hun beleving en ervaring serieus te worden genomen.

Harmoniemodel

Een ander en hedendaags probleem is, dat vooral zogenaamde progressieve of bevrijdingstheologen de pijn van vrouwen afdoen met de verzekering, dat dit soort bijbelexegese allang achterhaald is; dat iedereen weet, dat die verhalen in een andere context moeten worden gelezen en dat dus weer die vrouwen zo dom zijn (geweest) zich daar nog aan te storen. Geen luisteraar voor de vrouw, geen aanpak van de dader. Zo'n kerk kiest nog altijd voor het harmoniemodel, zoekt voor de gelovigen de verzoening, wil het conflict niet hanteren en de minst machtige, de gekwetste, blijft met het conflict zitten.

Slechts enkele van de misbruikte vrouwen lukt het te overleven, het gevecht voor een ander bestaan door te zetten. Anderen zijn verdwenen en leiden een onzichtbaar bestaan, soms in gesloten afdelingen van psychiatrische inrichtingen. Zij hebben levenslang.

En waar halen die enkelingen de kracht en de moed vandaan? Dat was de slotvraag van de interviews. Het antwoord was verschillend. 'Weinig wordt gedacht aan het geloof van de opvoeding. De vrouwen denken vooral aan 'iets in zichzelf, de bemoediging van vrouwen en de dingen, die het leven veraangenamen'. Conclusie van de schrijfsters: 'Deze antwoorden zijn opvallend als we ons realiseren dat godsdienst het thema van het interview was.' Zij vinden het belangrijk, dat vrouwen de nu gekregen ruimte wordt gelaten zelf op zoek te gaan naar een godsbeeld dat bij haar past, een God, die zij na haar ervaringen misschien kan liefhebben met heel haar ziel, heel haar kracht en heel haar verstand.

Intussen heeft de commissie Projecten in Nederland (een organisatie van religieuzen, S.D.) een startsubsidie verleend, zodat de onderzoeksters een training kunnen starten met vrouwen, die pastorale gesprekken met incestslachtoffers willen voeren.

'Godsdienst en Incest', Annie Imbens en Ineke Jonker, uitgave De Horstink, Amersfoort. Prijs f 29,=.

Een kerkelijke nota over prostitutie (1985)

Sieth Delhaas

de Bazuin, 8 maart 1985

Inleiding

Eind vorig jaar werden er twee stichtingen opgericht: ‘Rode Draad’ van hoeren en ex-hoeren en ‘Roze draad’ van hoeren en vrouwen, die solidair zijn met hoeren. Bijna tegelijkertijd heeft de werkgroep ‘Prostitutie’ van de (hervormde) Stichting voor Kerkelijke Sociale Arbeid (KSA) te Rotterdam een nota gepubliceerd. Hierin probeert de werkgroep een antwoord te formuleren op de vraag: valt er een goed woord te zeggen over prostitutie vanuit de christelijke ethiek? De groep bestaat uit een aantal vrouwelijke diakenen, de directeur van de KSA en een kerklid/seksclub-eigenaar.

Vanuit deze stichting houdt men zich al jaren bezig, onder andere rondom het Diakonaal Centrum Pauluskerk, met de opvang van drugsverslaafden en de zorg voor maatschappelijke randgroepen. Met de publicatie van haar nota hoopt de werkgroep een discussie op gang te brengen. ‘De nota is’, volgens Marijke Heijenk, lid van de werkgroep, ‘wat volwassener dan die in het najaar 1981 door ons werd uitgebracht en waarvoor men binnen de kerken in het algemeen geen goed woord over had’.

Het is goed, dat de initiatiefnemers zich door die negatieve reacties niet hebben laten ontmoedigen, maar zich verder verdiept hebben in deze problematiek. Zeker als er kerkleden blijken te zijn, die tegelijkertijd volop in de seksbusiness zitten. “Is het dan terecht om deze mensen vanuit de kerk alleen maar het stempel ‘zondig’ op te drukken en hun verder de rug toe te keren?” heeft men zich afgevraagd.

Vanuit de werkgroep redeneert men: laten we niet te snel oordelen: wat is de realiteit, waar heb je het over en hoe ga je er mee om? Bovendien: wij hebben een bepaalde visie op kerk-zijn. Binnen dit spanningsveld heeft de werkgroep de nota geschreven en met het gegeven ‘prostitutie’ geworsteld. Zij doet daarmee ook een beroep op kerkelijk Nederland om mee te denken en niet slechts te stigmatiseren.

Nu die nota er ligt en de discussie op kerkelijk erf hopelijk op gang komt, grijp ik de kans er vanuit een andere (feministische?) gezichtshoek wat aantekeningen bij te maken, die meegenomen kunnen worden in het gesprek.

Oorzaken

Als geschreven wordt, dat “deze nota een bijdrage wil zijn tot versterking van het maatschappelijk draagvlak voor de acceptatie van prostitutie en dat men in de discussie getracht heeft gedachten en ideeën te toetsen aan de werkelijkheid”, dan vrees ik toch, dat

men zich al te gemakkelijk neerlegt bij de dooddoener van ‘het oudste beroep ter wereld’. Evenmin als christenen mogen proberen een maatschappelijk draagvlak te creëren voor de acceptatie van armoede, honger, oorlog, fascisme, nucleaire wapens en de apartheid in Zuid-Afrika, mogen zij zo’n draagvlak creëren voor de acceptatie van prostitutie. Althans een prostitutie in de vorm, zoals die zich in onze samenleving manifesteert.

Het is niet eerlijk om bepaalde vanzelfsprekendheden te slikken zonder naar de achterliggende oorzaken te kijken. Ik stip er een paar aan.

In het eerste hoofdstuk wordt gesproken over de omstandigheden waardoor meisjes en vrouwen tot prostitutie komen. Behalve incest en verkrachting, misdrijven door mannen bedreven, waarvan wij de omvang nog lang niet kunnen overzien, laat staan de gevolgen, is ook gebrek aan seksuele voorlichting één van de grootste oorzaken. Dit ontleen ik aan een in 1982 verschenen bundel met interviews met vrouwelijke en mannelijke hoeren, verzameld door Marcel Bullinga en Ineke Zijlmans (‘Van de liefde kun je niet leven’). Eén van de prostituees: ‘Ik ben erg streng opgevoed in een protestants gezin waar seks een absoluut taboe was’ en ‘je zult het wel merken, de meeste hoeren hebben vroeger geen seksuele voorlichting gehad’.

Mannelijke visie

Ook is het niet juist te stellen, dat de reden waarom de klanten van hoeren uitsluitend mannen zijn is: omdat in bijna alle culturen de man veel meer wordt gestimuleerd in het actief zoeken naar seksuele bevrediging dan de vrouw. De werkelijkheid is, dat mannen in alle culturen vrouwen onderdrukken en haar levensruimte inperken; haar, met behulp van religie, de wet voorschrijven met name wat zij te doen en te laten heeft in haar seksuele bestaan.

Het feminisme maakt in onze tijd duidelijk, zoals ook bevestigd wordt door het leven binnen de matriarchale samenlevingen, dat vrouwen wel degelijk een intens seksueel leven (kunnen) hebben. Onze mannelijke cultuur en het christendom gedragen zich even vrouw onderdrukkend, hebben seksualiteit als een deel van het mens-zijn, dat evenals andere facetten van de mens ontplooid dient te worden, weggedrukt en ontkend. Dit heeft geleid tot een ziekelijke scheefgroei van alles wat met seksualiteit samenhangt en prostitutie is daarvan één van de uitwassen.

In deze nota wordt mijns inziens teveel geredeneerd vanuit de ervaringswereld van de man. Dit blijkt uit opmerkingen als: de man ervaart een tekort in de relatie, en: het groeiend aantal echtscheidingen doet de behoefte aan prostitutie toenemen. Daartegenover zou ik de vraag willen zetten: hoe verwacht men dat de gescheiden vrouw haar seksuele verlangens bevredigt? Of de gehuwde vrouw, die de ego-gerichte verlangens van haar echtvriend niet lust, maar wel verlangt naar een ‘normaal’ seksueel contact? Voor haar zijn er geen wegen om via prostitutie aan haar verlangens te voldoen. Gesteld, dat ze die wegen zou willen bewandelen.

Geld

Wie het durft op te nemen voor de vrouw achter de prostituee krijgt al gauw te horen, dat het haar toch allemaal om geld is te doen. Ook de nota neemt dit naar mijn gevoel wat al te snel over. Ik grijp weer even naar het boek van Bullinga, de eerste publicatie in ons land, waarin zo’n grote groep prostituees zelf aan het woord komt.

Hierin wordt geld ook wel als reden genoemd, maar wie goed luistert naar de verhalen, hoort ‘het probleem, dat achter elke hoer zit.’ Het is, denk ik, dan ook niet redelijk zich af te vragen: of de prostituee wel zo gebaat is bij het verdwijnen van de hypocrisie en het doorbreken van het taboe rondom hun werk, omdat haar omzet voor een groot deel op déze reacties uit de samenleving zijn gebaseerd. Dan wordt er teveel de nadruk op gelegd, dat het belust zijn op veel geld — maar die mate van verdiensten is er niet voor elke hoer! — het allesbeheersende motief is, dat haar in dit leven gevangen houdt. Heeft de hoer nog wel een andere keus als ze eenmaal — meestal gedwongen of erin getippeld — het eerste geld-opbrengende seksuele contact heeft gehad? Schaamte en schuldgevoel, niet meer geaccepteerd worden door familie en vrienden, een totale vereenzaming, geen enkele sociale voorziening, zijn enkele van de tralies van haar vergulde kooi; een vogelvrij bestaan, overgeleverd aan zichzelf, de pooier of een seksclubbaas, waaruit bijna geen ontsnapping mogelijk is. Ook voel ik het als een tekort van het rapport, dat naast een kerklid/seksclubeigenaar niet ook een prostituee — uiteraard niet werkzaam in zijn club — aan de meningsvorming heeft deelgenomen.

Scheef beeld

De nota schiet tekort als er gezegd wordt: ‘dat de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw vaak ontbreekt.’ Gezien de situatie in ons land — de positie van vrouwen die naar de wet gelijkwaardig lijkt, maar dit in de praktijk niet is, het aantal vrouwen, dat, samenwonend of gehuwd, totaal financieel afhankelijk is van haar mannelijke relatie — wordt hier een scheef beeld van de werkelijkheid gegeven. Juist omdat vrouwen, ook vandaag niet — en door de economische teruggang zelfs minder — economisch onafhankelijk kunnen en mogen zijn, wordt de weg naar prostitutie open gehouden en blijft prostitutie soms de enige uitweg.

De nota schiet ook tekort als er gesteld wordt: ‘prostituee en prostituant onderdrukken elkaar niet en lichten elkaar niet op.’ Dit is een onjuiste weergave van de werkelijkheid. Teruggrijpend op de interviews zeggen zowel klanten als prostituees een gevoel van macht over de ander te hebben. De eerste omdat hij betaalt voor de seks en zijn voorwaarden stelt, de prostituee, en ik citeer Tanja uit Bullinga’s boek: ‘Het is een machtsgevoel, dat tegen veel dingen opweegt. Jij bent de baas, hij heeft te doen wat jij goed vindt. Ze voelen zich een hele piet, maar ze zijn gewoon niets.’

Aan het begin van mijn verhaal noemde ik de oprichting van de ‘Rode’ en ‘Roze Draad’ (Zocherstraat 45II te Amsterdam). ‘Vanuit een feministische solidariteit’ vertelt Gail Pheterson, ‘vechten wij voor dezelfde bescherming als de rest van de Nederlandse burgers, voor een vrijwillige uitoefening van ons beroep en dezelfde rechten binnen de sociale wetgeving.’ Deze solidariteit van vrouwen zal de positie van de prostituee versterken, haar isolement opheffen, het kiezen voor een ander beroep, als zij dat wil, vergemakkelijken en haar de kans geven als ieder ander in de samenleving te functioneren.

Zolang er dus nog sprake is van onderdrukking en onvrijwilligheid is er maatschappelijk over prostitutie geen enkel goed woord te zeggen. Geen enkele vorm van onderdrukking mag acceptabel worden

Ethiek

Het lijkt de samenstellers van de nota onjuist ‘om ons in de ethiek af te maken van de prostitutie met een veroordelend woord ontleend aan de bijbel.’ Ik denk, dat die conclusie terecht is.

Het beste wat kerkmensen — voor wie de nota tenslotte bedoeld is — kunnen doen, nu er vanuit de hoeren- en vrouwenbeweging een begin is gemaakt de eigen positie onder de loep te nemen is: op te houden hun eigen seksualiteit weg te drukken en serieus te gaan onderzoeken hoe er mee geleefd moet worden en wat de functie ervan is.

Laten ze hun stem verheffen tegen de sociale en economische ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Laten ze zich politiek inzetten om een eind te maken aan een economisch systeem waarin letterlijk alles, inclusief mensen- en vooral vrouwenlijven, ondergeschikt is gemaakt aan het ruilmiddel geld.

De helft van het Koninkrijk (1985)

Sieth Delhaas

Tijdschrift voor het gezin, nr. 2 1985

Tegen de blanke onderdrukkers

Onlangs had ik een gesprek met drie moslimvrouwen over de plaats van de vrouw in de Islam. Ik merkte, dat deze vrouwen heel zelfbewust en trots de uitspraken aanhaalden van Mohammed, die in de Koran zijn opgeschreven en waarin hij de gelijkwaardigheid van de vrouw aan de man vastlegt.

In diezelfde tijd kreeg ik een verslag in handen van een bijeenkomst van zwarte christenvrouwen in Zuid-Afrika. Zij strijden al tientallen jaren naast hun mannen even hard mee tegen de blanke onderdrukkers. “Maar” zeggen ze, “thuis worden wij op onze beurt door onze mannen aan allerlei regels gebonden en onderdrukt”.

Ze hebben toen christenvrouwen van allerlei kerken uit het hele land opgeroepen om uit te zoeken welke gewoonten of tradities in haar stam de vrouw minder waard maken dan de man. Vervolgens hebben ze ook de regels van de kerken onderzocht en tenslotte welke teksten uit de Bijbel gebruikt zijn om de vrouw allerlei dingen te ontzeggen, die mannen wel mogen.

Maandenlang is er heel hard gewerkt en toen er tot besluit in augustus 1984 een grote bijeenkomst werd gehouden, hebben de vrouwen unaniem besloten: hóé wij als vrouwen ook betrokken zijn bij de algemene strijd van ons volk, we vinden, dat de vrouwenstrijd niet aan de nationale strijd ondergeschikt mag worden gemaakt.

Ze waren behoorlijk geschrokken en vervolgens ook woedend geworden toen ze alle regels, wetten, gewoonten en tradities op een rij hadden gezet en zagen op hoeveel manieren ze minder waard werden geacht dan hun mannen. En één van die vrouwen zei: “In feite is Jezus de enige betrouwbare man ...”

Moeilijke positie

Wij vrouwen zitten in een moeilijke positie. We zijn opgevoed bij inzichten die spreken van: een vrouw moet huisvrouw zijn en als ze kinderen krijgt, moeder en nog later grootmoeder. Zij verzorgt de goede sfeer in huis en zorgt dat iedereen “binnen” goed verzorgd en gelukkig is. Als je de pech hebt, dat geen man jou uitkiest, dan is er altijd nog wel wat te verzorgen: kinderen, zieken, hulpbehoevenden. We hebben heel lang — eeuwen- en eeuwenlang — gedacht, dat dit zo hoorde, dat Gód dit van ons vroeg. We hebben al die zorgen op ons genomen, we hebben gezwegen en onze plicht gedaan. Heel gelukkig en blij vaak, maar — en eerlijk is eerlijk — vaak ook heel ongelukkig en verdrietig en soms zelfs opstandig, want meestal liep alles heel anders dan de verhalen, die ons waren verteld over “het leven”. Maar wij dachten: dit is het leven, dat God voor ons heeft bestemd.

Er zijn de laatste tien, twintig jaar heel veel dingen veranderd. Veel is er niet beter op geworden. Andere dingen zijn er wél beter op geworden. Eén van die dingen is: dat steeds meer vrouwen uit de schaduw treden. Ze gaan staan in het volle licht van de zon. De zon, die haar tegemoet schijnt vanuit het Rijk van God. En steeds meer vrouwen ontdekken andere vrouwen, die ook in die zon zijn gaan staan. Ze zijn met elkaar op weg gegaan net als die Zuid-Afrikaanse en moslimvrouwen en vragen zich af: hoe komt het, dat wij nu pas, die zon op onszelf voelen schijnen? Waarom hebben we eeuwenlang in de schaduw van de mannen geleefd? Sommige mannen hadden het trouwens niet eens door, dat ze hun dochter, vrouw, zuster of moeder beletten zélf een plaats in die zon te hebben. Het was immers vanzelfsprekend, dat vrouwen van mannen te horen kregen wat God van haar wil, wat haar plaats is in het leven en wat ze moeten doen en… niet mochten doen. Sommige mannen hadden zich er speciaal in geoefend om aan andere mensen te vertellen, hoe ze moesten leven. Sommigen hadden zich er zelf speciaal voor gekleed om aan anderen te laten zien, dat zij het wisten en dus voor het zeggen hadden. Soms had dat met God te maken, maar soms ook helemaal niet.

Samen

Steeds meer vrouwen in de wereld gaan samen op weg de toekomst van Gods Rijk tegemoet. Ze hebben namelijk de verhalen van Jezus met “eigen ogen” gelezen en hérlezen. En, eerst aarzelend, maar steeds meer verzekerd van zichzelf en van wat ze gelezen hebben, vertellen ze elkaar en ieder die het horen wil: Jahweh roept mij. Hij roept mij niet via een ander. Hij zegt niet: man, wil jij eens tegen haar zeggen wat haar taak is in dit leven en let op haar; nee, God roept vrouwen zelf op. Roept haar ter verantwoording. God roept: vrouw, waar ben je? Hij neemt geen genoegen met haar plaats in de schaduw, zodat ze in feite de verantwoording van zich af kan schuiven. God zegt terecht: ik heb jou je eigen speciale gaven gegeven. Heb jij ooit de kans genómen om bij jezelf na te gaan wat jouw kwaliteiten zijn om mee te werken aan het Rijk?

In het verhaal van de zwarte vrouwen staan twee woorden, die eigenlijk in het vrouwen-woordenboek niet voorkomen: strijd en woedend. Woorden die niet bij vrouwen passen — zegt men. Mannen mogen in bevrijdingsstrijd, in bevrijdingstheologie vechten tegen onderdrukking. Ze worden vereerd als helden en als het uitkomt als martelaars.

Nu zijn vrouwen ook de strijd aangegaan. Strijd om haar eigen plaats; rechtstreeks, zonder tussenkomst van de man, in Gods toekomstlicht. En in dat licht, in die eigen verantwoordelijkheid zien ze hóé de wereld erbij ligt; wat ervan geworden is al die lange eeuwen, dat zij gehoorzaam haar plaatsje bezet hebben gehouden, wachtend op de instructies van hen, die zeiden, dat zij precies wisten hoe het moest en wat God wilde.

Het is goed, dat vrouwen in onze tijd de verantwoordelijkheid voor het eigen leven, het leven voor de medemens en de hele bewoonde wereld, rechtstreeks uit de handen van God aannemen. Uit de handen van Hem, die komt. “Want” om met een uitspraak van de zwarte vrouwen uit Zuid Afrika te besluiten: “de God van de verdrukten, de God van bevrijding, kiest hen, die voor Hem kiezen”.

Ongezeglijke vrouwmensen halen de beelden omlaag (1984)

Sieth Delhaas

Wending, maart 1984

> *‘Voorbij de tijd van het lijdzaam getij,*
> *waarin gebod van vreemde heersers*
> *mij richtsnoer was. Weg, weg, met de basiswetten.*
> *Brandingen Gods, breek eindelijk in mij vrij.’*
>
> *Maria de Groot*
>
> *(uit: ‘Vrijgeleide’-kwatrijnen)*

Lange adem

In de weken rondom Kerst 1983 hebben we thuis in onze gebeden de naam genoemd van een vrouw, die vanaf 1 januari 1984 niet meer zal deelnemen aan de maaltijd van brood en wijn in de zondagse kerkdienst. We zullen haar naam — soms minder, soms meer — blijven noemen totdat … Ja, tot wanneer?

Op een avondcollege in Nijmegen raakten we aan de praat over ons reilen en zeilen in de kerk. Zij van rooms-katholieke, ik van reformatorische origine. We deden elkaar ons verhaal over hoe lang je adem wel moet zijn om het vol te houden. En we wisten van elkaar, dat in de ene kerk de vrouwvijandigheid openlijk en in de andere verhuld aanwezig is. Nog altijd, ondanks alle schone schijn. De pijnappels liggen toch elke dag weer voor het oprapen? Ze vertelde: ‘Ik wil de communie niet meer. Het smaakt me niet langer en ik zal die niet meer gebruiken totdat ook vrouwenhanden het brood mogen breken. Zolang tot wij vrouwen niet meer worden vastgepind op de mythe van de slang uit Genesis!.’

Ik schrok, maar ik bewonderde haar besluit. Ik vroeg: ‘Realiseer je je, dat je dit sacrament dan waarschijnlijk je verdere leven zult moeten missen?’

‘Ja, dat besef ik heel goed!’

Hoe komt een vrouw zo ver? Wanneer neemt ze een zo diep ingrijpende beslissing? Jeugdige onbezonnenheid? Ondoordachte dwarsliggerij? Ik denk, dat noch het eerste, noch het tweede voor deze vrouw geldt. Het is integendeel een onstuitbare noodzaak voor haar geworden. Vijfenzestig jaar oud voelt ze: ‘praten en schrijven hélpt niet meer. In 1984 moet er eindelijk iets gebeuren. We houden op deze manier de priesterkaste in stand.’

Haar opstand is al vroeg begonnen. Tien jaar oud wordt haar door de zuster op school en de priester in de kerk gezegd, als ze haar wens om misdienaar te worden uitspreekt: ‘jij mag als meisje de hoogte van het altaar niet op; jij zult af en toe onrein zijn.’ Ze weet nog van niets, maar ze is wél woedend. Zoiets ebt weg.

Vierentwintig jaar oud zal haar naast het diploma voor verpleegkunde ook dat voor godsdienst worden uitgereikt. Ze spreekt de onnatuurlijke visie van de kerk tegen, dat in het kraambed het leven van het kind vóór dat van de moeder gaat. Het is: gehoorzamen of geen diploma. Er volgt een drama. Ze buigt voor de wet van de kerk.

In 1946, zevenentwintig jaar oud, is ze als verpleegkundige bij de Nederlandse troepen te vinden in — toen nog — Nederlands-Indië. Twaalf geestelijken en — van over zee — haar ouders, proberen haar af te brengen van een huwelijk met een niet-katholiek. Niemand kan haar weerhouden.

En nu, vandaag, al jaren werkend in de kerk, ziet ze zich beetje bij beetje uit handen genomen wat 20 jaar geleden als iets goeds en hoopvols begon op het tweede Vaticaans Concilie. ‘We zijn op een weg gezet’, vervolgt ze weerbarstig, ‘die niet mag worden afgemaakt. De doorbraak bij mij is gekomen toen er nu met Kerst van hogerhand opnieuw instructies kwamen, dat we het feest van het nieuwe Licht met ingetogenheid moeten vieren. Maar als er een nieuw Licht komt moet je toch alles open gooien? Dan houd je geen oude dingen in stand. Dan kun je bijvoorbeeld vrouwen er niet onder blijven houden.’

Het voor deze vrouw diep in haar leven ingrijpende besluit is één van de keuzes, die vandaag de dag door vrouwen telkens vaker worden genomen. In de kerk en in de samenleving. Het is de niet meer te stuiten beweging, die nu op gang is gekomen nadat vrouwen, wakker geworden, pas goed beseffen wat de nachtmerrie van het verleden bij haar heeft aangericht. Ze zijn vanonder de paraplu van het mannelijke als-van-God-gegeven-gezag vandaan gestapt. De meesten hoeven niet lang te aarzelen om eigener beweging in weer en wind haar nieuwe weg te zoeken. Het is wel zoeken geblazen, ja. Er is nog geen weg. Hoe ziet de toekomst eruit? Er is sprake van een cultuurcrisis in onze dagen. Is het alleen maar het onding kernwapen, dat de laatste omwentelingen van ons bestaan lijkt in te luiden?

Laten we als hoopvolle mensen eerst stellen, dat we voorbij willen kijken aan een nucleair wereldeinde. Dat we daaraan niet gelóven, omdat we dat met z’n allen niet kunnen maken. Laten we vervolgens als vróuwen stellen, dat wij recht hebben op onze inhaalmanoeuvre. Dat we hier en daar nog maar net klaar staan om het één en ander te beginnen. Nee: niet récht te trekken. De levensboom van het mensenbestaan is zo scheef gegroeid, dat alleen de bijl aan de wortel nog nieuw leven kan betekenen. Vandaar, dat vrouwen mannen iets te zeggen hebben: ‘Stop jullie krijgsdansen, wedrennen en wellustige jacht en hoor ons een tijdje ademloos aan …’.

Verstaan wat ze zeggen

In sommige kringen hebben vrouwen zich duidelijk aanwezig gesteld, hebben het woord gevraagd, zijn handelend gaan optreden of gaan in staking. Dan zijn er manmensen, die schoorvoetend of royaal dit recht van vrouwen erkennen. Zij gaan opzij en maken plaats. Soms wordt er zelfs heel baanbrekend door henzélf voorgesteld in organisaties of vertegenwoordigingen de twee geslachten elk de helft te gunnen. Dit soort pogingen maken op mij, maar daarover wordt onder vrouwen verschillend geoordeeld, een verdachte indruk. Het is immers in bepaalde kringen nog modieus — elders is die trend alweer verleden tijd en komen juist de tegenkrachten op gang — om vrouwen een evenredige plaats in de club te geven. Mijn grote reserve en achterdocht is echter, dat wel de stoel voor de feministisch levende vrouw wordt klaar gezet, maar dat haar stem — dat wat zij te zeggen heeft — wel

aangehoord, maar niet verstaan wordt. Wat zij te zeggen heeft en wat zij zelf probeert vorm te geven in haar totale bestaan is radicaal, vraagt een dóórdringen tot de wortels van het mensenbestaan. Voor haar zelf is het vaak nog pas moeizaam mogelijk haar nieuwe 'zijn' onder woorden te brengen. Het vraagt ook om een overgegeven luisteraar. En wie is dat nog vandaag de dag?

Om een voorbeeld te noemen uit eigen ervaring: op een maatschappijvernieuwende bijeenkomst waar mannen-van-naam bijeen waren en ook de stem van vrouwen belangrijk werd geacht, circuleerden indrukwekkende boeken van knappe denkers, waarin gerechtigheid, nieuwe economische systemen en vormen van samen-delen uit de doeken werden gedaan, die bij uitvoering zeker een andere wereld zouden moeten creëren. Ik heb toen gezegd, dat al deze mens- en maatschappij vernieuwende boeken even ongelezen moeten blijven als men wérkelijk wil, dat de stem van vrouwen méébeslist en eerst iets te lezen wat het beeldenstormproces bij vrouwen op gang heeft gebracht; waar vrouwen in haar eigen levenscirkels van kerk en maatschappij mee worstelen en bezig zijn en die gaandeweg van deze mannenwereld vervreemden.

Als er een betere (kerk en) wereld moet komen kan dat alleen fundamenteel als de radicale gevoelens en toekomstbeelden van vrouwen eigenhandig zullen worden ingeweven en neergezet. Manmensen, die van goede wil zijn zouden bijvoorbeeld het boek van Mary Daly *Voorbij God de Vader* en *Wij vrouwen* van Simone de Beauvoir moeten lezen. Zolang zij niet verder komen dan een plaats inruimen en vervolgens hoogmoedig voorbij leven aan wat vrouwen openbreekt in haar wezenskern, zal deze schepping de boot voorgoed missen.

Sinds Mary Daly haar boek in 1973 schreef zijn duizenden vrouwen, wereldwijd, na lezing door haar onthullende filosofie over kerk en christendom 'als door de bliksem getroffen'. Door haar boek zijn ook de voortrekkende moeders in Nederland in de tweede helft van de jaren zeventig in het feminiseringsproces betrokken geraakt. Begin 1983 is dit baanbrekende werk ook in het Nederlands vertaald en ligt sindsdien bij talloze vrouwen als een bijbel op het nachtkastje. Ook zij zullen onomkeerbaar mee gaan trekken in de beweging van ongezeglijke vrouwmensen.

Zusterschap

Voor mij is het steeds weer onthutsend te merken hoe al deze dingen onopgemerkt aan mannen voorbijgaan. Ze vergaderen, regeren en celebreren onverstoord verder alsof hun positie nog onwankelbaar vast staat. Enerzijds is dit terug te voeren op eigen schuld. Hun ingeroeste hoogmoed overtuigt hen ervan, dat vrouwen onmogelijk iets interessants te vertellen kunnen hebben (bijvoorbeeld mannen negeren of wantrouwen vrouwelijke artsen, advocaten, predikanten en dichteressen).

Anderzijds wreekt zich hier de onmacht en het onvermogen nog van eeuwenachtergestelde vrouwen om in de fallusgetekende wereld te 'zijn'. En met dat 'zijn' is bedoeld: er helemaal te zijn. Héél te zijn.

In deze zich stormachtig maar toch behoedzaam ontwikkelende bevrijdingsbeweging keren telkens twee woorden terug, die symbolen van échtheid zijn: zusterschap en heelheid.

Het is, denk ik, kenmerkend voor deze beweging, dat je deze woorden niet vol kunt gieten waardoor ze stollen tot statische begrippen. Ze golven nu met de beweging van ik-weet-niet-

waar-heen en laten zich duiden door de vrouw, die ze oppakt en gebruikt: voor zichzelf, voor ménsen — vrouwen vooral.

Als Ik het woord zusterschap in handen neem dan denk ik aan het lied, dat Joke Smit eens maakte en waarin ze een land 'ziet' waarin 'vrouwen niet om mannen zullen concurreren'. In onze cultuur zijn vrouwen tot onderlinge concurrentschap uiteen getrokken: dat is het tegenovergestelde van zusterschap! Zij mogen geen zusters, vriendinnen zijn omdat de standen, de burgerlijke of militaire posities van hun vaders, broers of echtgenoten hen in lagen verdeelden en verdelen. Vrouwen uit verschillende milieus hebben zich en laten zich ook nu nog uitspelen tegen elkaar. Hetzelfde gold en geldt nog voorde kerkelijke tradities. Het is bijvoorbeeld nog maar net dertig jaar geleden, dat de omgang met kerkelijk andersdenkenden door de geestelijkheid veroordeeld werd. Maar tegen die verdrukking in zijn er, ook in voorbije tijden, zusterlijke rozenhoedjes gebeden of schietgebedjes gedaan óver de door mannen opgetrokken kerkmuren heen.

Langzamerhand worden mechanismen ontmanteld door vrouwen, die — vaak langs heel verschillende wegen — ontdekken, dat zij eeuwenlang tegen elkaar zijn uitgespeeld en dat juist daardoor allerlei systemen en instituten, die de wereld hebben gemaakt tot wat ze is — een onzalig oord — in stand hebben gehouden. Zusterschap gebeurt en wordt gedaan en is onontbeerlijk in de beeldenstorm, waarin de beelden van weleer omlaag gehaald worden en waarvoor in de plaats andere, zorgvuldig zelfgekozen beelden moeten komen. Dat is wat, gezagsondermijnend, aan het oog van mannen onttrokken, gebeurt in de groepen, waar vrouwen samenscholen. Zusterschap betekent: houvast, steun in de rug.

De vrouw aan het begin van dit verhaal legt het zo uit: 'Je kunt nooit alleen tegen de anderen op. Je zult het met elkaar moeten doen. Ik heb de moed gekregen voor mijn daad door het vormend bezig zijn in onze vrouwengroep. En ik hoop stand te kunnen houden door de geestkracht van vrouwen, die om me heen zitten in de kerk'. Door haar daad is ze, evenals Jezus zelf, een 'steen des aanstoots' geworden midden in de zondagse eredienst. En al stellen andere vrouwen uit haar groep niet diezelfde daad, het besluit is als het ware gegroeid in de kring en er wordt meegeleefd.

Ook dat is m.i. een kenmerk van zusterschap. In de zusterschap wordt in respect afstand genomen van de beslissing van de ander. Niet: we moeten allemaal hetzelfde doen en wie niet mee doet behoort niet bij onze club, organisatie, kerk of politieke partij.

Voor deze vrouwen geldt: de vrouw, die kiest haar eigen weg. Eigen, omdat haar achtergrond en leefproces, haar situatie, haar plaats in dit leven, haar tijd nooit dezelfde is als van de andere vrouw. Op weg in die feministische beweging kan zusterschap — dankzij vrijheid in keuze voor de eigen specifieke weg. In dit samenspel — ik herhaal — is een zusterschap, die vreemd is aan vaststaande beelden als vriend-vijand, oost-west, blank-zwart, kerk-wereld, en waarin ondanks alle tegenstand, steeds meer vrouwen gaan delen.

Heelheid

Feminisme is een weg, geen doel in zichzelf. Een weg naar een bestaan in heelheid, waar vrouwen én mannen als beeld van God samen 'zijn'. Hoe optimistisch vrouwmensen, die vanaf het begin van haar ontwaken wel samen wilden werken met de man, over de heelwording ook waren, en vaak nog zijn — voor mij is veel meer vast komen te staan, dat déze heelheid nog

op een onmetelijk verre afstand ligt. Soms zullen er tekenen zijn van hoop: een man hier, een man daar!

Voorlopig is heelheid nog: het streven naar het einde van de verscheurdheid in de vrouw zélf. De verscheurdheid waaraan zij, hoe feministisch ook levend, bijna dagelijks wordt herinnerd door de diepe kerven in haar wezen — de voelbare tegenstrijdigheid in zichzelf — aangebracht door de vreemde pottenbakker. Het maaksel 'vrouw' is de Schepper telkens weer uit handen genomen en door de man-mens hervormd tot een misbaksel: een eenvoudig, nederig, ondergeschikt, tweederangs of overspelig, verleidend wezen. Vandaag, in de vrije beweging vanonder het valse gezag — waarin mannen aan vrouwen niets meer te zéggen hebben — vandaan, zullen de vrouwen van déze tijd waarschijnlijk nog de pijn van deze littekens blijven voelen. Des ondanks gaat de zoektocht naar heelheid voort. Het vervormde zal gaandeweg uitgroeien tot harmonie. Tot zelfacceptatie, tot ontdekking van eigenschappen, die ongeweten gaven zijn. Pas dan kunnen vrouwen hun plaatsen innemen. In die harmonie, in die nieuwe heelheid zullen vrouwen steeds daadkrachtiger in beweging komen. Vaak in staking of dwarsliggend op wat gaande is als mannencultuur. De kankergezwellen vrij ondernemerschap, militairisme en hiërarchie hebben zij als dodelijk onderkend. Die nieuw ontdekte eigenschappen geven haar de kracht naar buiten te treden en haar plaats in te nemen op die cruciale punten in kerk en samenleving, waarin zij herscheppend nieuwe mogelijkheden doet openbloeien. Zij markeren ze, trekkend door de woestijn van deze bijna voorbije cultuur, waarin onderweg nog stromen bitter water zoet gemaakt moeten worden, maar zij vinden ook oasen met bronnen en palmbomen — op weg naar het beloofde land.

Over ouderpraatgroepen (1984)

Sieth Delhaas

Konvooi, Gereformeerde Raad voor Samenlevingsaangelegenheden, september 1984

Inleiding

“Ergens” in de Achterhoek komen elke veertien dagen wat mensen bij elkaar. Deze keer zijn het negen moeders en één vader. “Vaders schuiven het probleem vaak van zich af”, legt de vader uit op mijn vraag waarom er zo weinig mannen zijn. “Ze willen er niet over praten.”

Ouders vertellen elkaar over zichzelf, over hun angst, hun schuldgevoelens, over hun hoop, hun schaamte, hun wanhoop. Al dreigt het onderwerp van gesprek — de dochter of zoon die verslaafd is -, telkens terug te keren. De gespreksleidster, zelf ouder van een drugverslaafde, brengt hen weer naar zichzelf terug.

Angstwekkende raadsels

Deze groep is één van de afdelingen van de Landelijke Stichting Ouders van Drugverslaafden. Heel lang hebben mensen in de kleine dorpen zich veilig gewaand voor het probleem van de drugs: iets wat in het Westen speelt. Nu gaat het om ouders uit Zutphen en omliggende plaatsen. “Veel te weinig”, geeft iedereen toe. “Er zouden veel meer ouders moeten zijn. Ze verstoppen zich, durven niet voor de dag te komen. Maar samen praten is de enige mogelijkheid om het vol te houden. Je werk te kunnen blijven doen, je niet weg te stoppen voor de hele buurt, die over je kletst omdat er een druggebruiker in je gezin is.”

Een moeder van een heroïne-hoertje klaagt: “Mijn beste vriendin, waarmee ik dertig jaar bevriend ben, belde me na het overlijden van mijn man op en zei tegen me: je kunt altijd bij me komen, maar met dát probleem wil ik niet geconfronteerd worden. Dat was in die tijd toen mijn dochter alles kort en klein sloeg.”

Spanning in huis om de onverwachte uitbarstingen. Een moeder: “Ik kwam de kamer binnen waar mijn zoon vreemd zat te staren. Plotseling werd hij woedend en begon alles kort en klein te slaan. Schreeuwend tegen mij: je trapt alle mooie rozen kapot. De kamer stond volgens hem vol met rozen.”

Van al deze vreemde verschijnselen hadden de ouders geen weet. Ze belandden in een land vol angstwekkende raadsels. En elke ouder geeft spijtig toe; dat, voordat zij er achter kwamen dat hun kind ‘gebruikte’, het kwaad al jaren woekerde.

Ongekende gevaren

Is er reden voor schuldgevoel? Ook dat is iets, waarin deze mensen elkaar kunnen steunen, al is iedereen geneigd de schuld van de verslaving naar zichzelf te trekken. Een moeder zegt: ‘Ik

denk, als iemand aan de drugs gaat, dat er dan wel iets mis is met hem.' Een ander zegt: 'De lust om te experimenteren heeft op die leeftijd ook een grote aantrekkingskracht.' De schuld toe schuiven naar één-oudergezinnen, het thuis slecht kunnen vinden, te weinig aandacht krijgen thuis, vinden ze fabeltjes. Eerder leert de ervarin, dat het kind vlucht voor problemen, die ze niet aan kunnen. Velen beginnen er immers juist in de puberteitsjaren mee. De schoolfeestjes, de kans, dat er wat in de drankjes of sigaretjes wordt gestopt …

Niet alleen de zorg voor de lichamelijke verloedering van hun kind, ook de neveneffecten grijpen zó diep in in het leven van moeders en vaders, zusjes en broers, dat het dagelijkse leven één brok spanning wordt. Een keten van dagen, waarin de angst voor telkens nieuwe en ongekende gevaren ijskoud aanwezig is.

"Ze zijn vies en worden ziek. Ze zeggen allemaal: we kunnen er zo mee ophouden, maar het is niet waar!"

Een moeder die gescheiden is: "Die scheiding, dat houdt een keer op verdriet te geven. Maar als je een aan drugs verslaafd kind hebt, word je er dagelijks mee geconfronteerd. Het houdt nooit op. Op het ogenblik zit mijn dochter in de gevangenis. Gelukkig denk ik dan. Dat klinkt misschien hard, maar het is zo. Dan kan ze tenminste niet stelen."

Een andere moeder vertelt van haar weerzin toen ze begreep, dat haar dochter de hoer speelde om aan drugs te komen. "Het is onbegrijpelijk. Ze vragen alleen maar de prijs, die ze voor een spuit nodig hebben. Ik heb er met haar over gepraat: hoe ze zo iets toch kon doen."

"Maar mam, als je heroïne gebruikt, kun je niet anders, je voelt niets, je wilt alleen maar heroïne hebben!"

Een andere moeder: "Als ik mijn zoon niet bij de politie had aangegeven, had hij waarschijnlijk een roofmoord gepleegd. Ze zijn werkelijk in staat hun beste vrienden te

vermoorden. Je ziet, dat die criminaliteit in hun gedrag steeds toeneemt en ze steeds gewetenlozer worden. Je moet je trachten te distantiëren van je kind, anders ga je er zelf kapot aan."

Distantie en inzet

Dat is wat deze ouders en alle anderen, die meedoen in de gespreksgroepen voor ouders van drugverslaafden elkaar telkens weer voorhouden: 'Neem afstand en laat je kind los. Je helpt ze niet door je verschrikkelijk over ze op te winden. Je maakt hun schuldgevoel alleen maar groter en dat maakt, dat ze nog meer drugs nemen. Je hebt geen leven meer. En je kunt je kind niet redden. Elke keer wordt er weer een belofte gedaan over afkicken en elke keer is het weer mis. Ze kunnen alleen nog zichzelf redden als ze werkelijk zelf gemotiveerd zijn om af te kicken.'

Maar dan? Ook deze problemen worden besproken. Er zijn plannen om de ministers, maar ook de samenleving met ervaringen en conclusies van de ouders te confronteren. Als het eindelijk eens lukt om af te kicken wil geen enkel bedrijf de ex-gebruiker aannemen. Al is de directeur

je beste vriend en wil hij het wel proberen, het personeel pikt het niet. Plannen zijn er ontwikkeld voor deelbanen.

‘Als ze maar een paar uurtjes per dag zouden kunnen werken en die vreselijke verveling niet steeds op de loer lag …’

Het lijkt voorlopig nog een uitzichtloze zaak. Wat deze ouders wel weten is, dat al kunnen ze voor hun eigen kind niets doen, ze wel veel voor elkaar kunnen betekenen èn oplossingen kunnen uitdenken wat er moet gebeuren om dit zich uitbreidende kwaad te keren. Een moeder: “Je gaat een gevecht aan met jezelf. Je denkt, hij is toch eigenlijk een beetje ziek en een zieke laat je toch niet alleen, die ga je verzorgen. Je hebt miserabele gevoelens. In deze kring is er niet één, die zich lekker voelt. Je zit altijd met dat verdriet op de achtergrond. Maar je moet proberen, ook voor je kind, om een zo redelijk mogelijk leven te leiden”.

Wat deze ouders met dit verhaal bedoelen is: moeders en vaders, kom voor de dag als je kind verslaafd is, je hoeft niet alleen te staan. En andere ouders: kijk niet neer op gezinnen, die met dit kwaad moeten leven. Als het ooit geldt, dan wel hier: heden ik, morgen gij!

Informatieadres: Landelijke Stichting voor Ouders van Drugsverslaafden, Postbus 1012, 7230 AA Warnsveld

Het huwelijkspastoraat blijft achter (1984)

Vrouwen moeten worden bevrijd, mannen hebben groei nodig

Sieth Delhaas

Hervormd Nederland, 10 november 1984

Inleiding

‘Huwelijkspastoraat kan alleen adequaat functioneren als het de bevrijdingsprocessen van vrouwen serieus neemt en deze niet als destructief afdoet. Natuurlijk worden bestaande huwelijken hierdoor bedreigd, maar het gaat er dan niet om de vrouw tot andere gedachten te brengen, maar eerder om de man tot nieuwe beweeglijkheid aan te zetten en tot nieuwe groei. Het groeiend aantal echtscheidingen is een symptoom, een signaal van een dieper liggend kwaad; het is de onbetaalde rekening die nu onze westerse samenleving wordt aangeboden’.

Deze regels schrijft prof. dr. Cath. J.M. Halkes te Nijmegen in het Pastoraat Handboek, uitgegeven in november 1982. Zij geeft de pastores tot wie zij zich richt het dringend advies het boek ‘Blikopener’ te lezen, waarin vrouwen zelf uitspraken doen over huwelijk, relaties en pastoraat. Kennelijk wordt haar advies niet zo ijverig opgevolgd, want hoewel dit boekje in maart 1982 verscheen in opdracht van de Nederlandse Raad van kerken en vooral was bedoeld als informatiemateriaal voor pastores en ambtsdragers over de werkelijke situatie in relaties, die nog maar kort of al zeer lang geleden kerkelijke zegen meekregen, is er nog weinig te merken van een verandering in het officiële pastoraat. Dit laatste is geen voorbarige conclusie. Integendeel, het is de ervaring van zeker veertig vrouwen bijeen op een werkdag in Arnhem in maart van dit jaar. Zij hadden zich aangemeld voor een bijeenkomst over de problematiek rond vrouwen en relaties, die met name was bedoeld voor vrouwen werkzaam binnen de kerk of op de grens van kerk en samenleving. Zij toonden zich bijzonder ontevreden en verontrust over het ‘uitblijven van een antwoord van de kerken op de veranderende positie van de zich emanciperende vrouw’.

Kleine mensen

Over het officiële pastoraat had men niet veel goeds te melden. Enkele hartenkreten uit het verslag van bedoelde werkdag:

- velen zien de kerk zélf als knelpunt, die de problemen op het gebied van seksualiteit en relaties niet onderkent. Nog altijd is haar uitgangspunt hoe het behóórt te gaan in een huwelijk en worden de verschillen in positie en beleving van mannen en vrouwen genegeerd.

- een eeuwenlang laten prevaleren van het gezag boven de alledaagse werkelijkheid heeft een christelijke opvoeding opgeleverd, die mensen kleinhoudt in plaats van fier en sterk.
- diezelfde opvoeding heeft nagelaten jonge mensen te leren om te gaan met emoties en seksualiteit.
- zelfs de meer moderne huwelijksvoorbereiding waarderen vrouwen negatief, want zelfs dan dekt de kerkelijke seksuele moraal toe wat werkelijk leeft en nergens wordt een plaats geschapen om te praten over relatievormen, rolpatronen en spanningen, die daaruit voortkomen.

Maaike Sikkel en Annelies Faber, werkzaam bij de PSVG (protestantse stichting van voorlichting en vorming omtrent relaties en seksualiteit), waren na het verschijnen van 'Blikopener' enthousiast over de inhoud en de aanpak, maar constateerden medio 1983 al tot haar grote spijt, dat er veel te weinig met dit materiaal gebeurt. Hoewel het in eerste instantie geschreven is als handreiking voor pastores en ambtsdragers binnen de kerken, besloten beide vrouwen nu een andere weg te bewandelen. Uit de verkoopcijfers was gebleken, dat het boekje als leesvoer privé door vrouwen wel veelvuldig wordt gebruikt. In samenwerking met de KBSR (het katholieke bureau voor voorlichting en begeleiding bij seksualiteit en relatievorming), de sectie 'de vrouw in kerk en samenleving' van de Raad van kerken en de schrijfsters van 'Blikopener' kozen zij voor directe benadering van vrouwen, die op relatie- en seksuele problemen stuiten in hun eigen kerkelijk/maatschappelijk werk. Dit als start van een uitgebreider project, waarvan de vorm nog niet is bepaald, maar dat moet worden opgebouwd aan de hand van de resultaten van de uitkomsten van wat is ondernomen.

Veel vraag was er bijvoorbeeld op de werkdag in maart naar bijscholing van mannelijke en vrouwelijke ambtsdragers op het punt van de problematiek van en rondom vrouwen en relaties. Niet het minst met het oog op de opkomst van andere relatievormen en leefwijzen naast het huwelijk. Als eerste stap hebben de initiatiefneemsters deze maand drie studie-/leerdagen voor vrouwen georganiseerd. Hiervoor blijkt zo'n overvloedige belangstelling te bestaan, dat nu al vaststaat, dat de serie in januari 1985 moet worden herhaald.

In de aankondiging schrijft de voorbereidingsgroep: 'Kerkelijke feministische vrouwen zijn in het geweer gekomen tegen het onbegrip en ongeloof dat zij vaak ontmoeten als zij stuiten op de grenzen van hun huwelijk en relatie. Daarom wordt er gewerkt aan een feministisch (theologische) invalshoek om eigen vormen van onderling pastoraat te ontwikkelen.'

Aspecten die zullen worden besproken: onvrede in heteroseksuele tweerelaties (huwelijken), waarin de man maatschappelijk en rechtspositioneel overwicht heeft op vrouw en kinderen; hoe maatschappelijke machtsverhoudingen uitwerken op relationele/seksuele verhoudingen; een analyse van 'macht' en 'belang' tussen man en vrouw/kind.

Dezer dagen is ook een schrijven verzonden aan de Raad voor de zaken van kerk en gezin en de Raad voor de herderlijke zorg van de hervormde kerk, deputaten pastoraat van de gereformeerde kerken en de Katholieke raad voor kerk en samenleving, met als bijlage het verslag van de werkdag in maart dit jaar. In de brief stelt de voorbereidingsgroep het belangrijk te vinden, dat het gesprek over de positie van vrouwen op alle niveaus in de kerken een nieuwe, krachtige impuls krijgt. 'Uit signalen die deze vrouwen geven spreekt niet alleen duidelijk wat er mis is met de antwoorden van de kerk, maar ook in welke richting oplossingen kunnen worden gezocht. Ervaringen en denken van vrouwen zouden moeten worden verwerkt in zowel het (kerkelijk) denken over relaties en seksualiteit als in de manier waarop in het pastoraat met relatieproblemen wordt omgegaan.'

Om te voorkomen, dat de raden en commissies de zaak van het vrouwenpastoraat op de lange baan voor zich uit zullen schuiven, is er in de brief om een gesprek gevraagd, waarin van gedachten kan worden gewisseld over de mogelijkheden die de kerken zelf zien om de gedane suggesties in hun werkzaamheden in te passen.

Maaike Sikkel vindt: 'Wij willen hiermee niet vrijblijvend bezig zijn. Er moet iets concreets gebeuren. Er wordt al te gemakkelijk gezegd, dat vrouwen te snel geneigd zijn alleen hun negatieve ervaringen met pastoraat weer te geven en daarmee dreigt de zaak dan onder tafel te verdwijnen. Een veelgehoorde reactie, ook vanuit kerkelijke beleidskringen is, dat we teveel energie stoppen in problemen van mensen, die in feite aan de rand van de kerk zitten en dat zou dan ten koste gaan van aandacht, die je zou moeten besteden aan die groepen van de kerk, die zich houden aan het gebruikelijke model van huwelijk en gezin'.

'Geweldige inzichten'

De voorbereidingsgroep staat nogal sceptisch tegenover dit soort uitspraken. Uit eigen ervaring weet men maar al te goed, dat juist mensen die in 'Blikopener' aan het woord zijn, door het kerkelijk pastoraat van meelevende leden tot rand- of buitenkerkelijken worden gemaakt.

Dit sluit aan op de opmerking van Philip Potter, voormalig secretaris-generaal van de Wereldraad van kerken, op de conferentie van de 'gemeenschap van vrouwen en mannen in de kerk', die in 1981 in Sheffield werd gehouden en die in het voorwoord van 'Blikopener' is aangehaald: '… ik ben getroffen door de ongelooflijke pijn en worsteling, maar ook de grote liefde, geduld en de volharding van vrouwen. Wat zijn er een geweldige inzichten van wijsheid van vrouwen jarenlang ongebruikt blijven liggen'.

Ook voor de Raad van kerken, die het verschijnen van het boekje mogelijk maakte en het aan pastores en kerkelijke ambtsdragers heeft aanbevolen, zien de initiatiefneemsters een taak. Dit orgaan zou via zijn lidkerken in kaart kunnen brengen wat vrouwen intussen zelf al hebben georganiseerd rond pastoraat en relaties. Dat dit een niet te verwaarlozen hoeveelheid activiteiten is blijkt uit de gesprekken tijdens de werkdag. Daarnaast worden er suggesties gedaan voor het opstellen van een lijst met namen voor pastoraat aan bijvoorbeeld incestslachtoffers, een lijst waarop vrouwenboekhandels, films en audiovisueel materiaal wordt samengebracht en het opzetten van een netwerk voor allerlei 'eerste hulp', waaraan, getuige de hulpaanvragen die de contactpersonen van 'Blikopener' regelmatig krijgen, zeker behoefte is. Behalve de PSVG heeft ook de stuurgroep Emancipatie van het ministerie van WVC een deel van de aanloopkosten voor haar rekening genomen.

Dankbare reacties

Hoe er nieuwe openingen en vooruitzichten kunnen ontstaan als gemeenten zorgvuldig met deze problematiek rondom relaties en seksualiteit aan de gang gaan, bewijst wat er in de gereformeerde kerk te Baarn is gebeurd. In april dit jaar is er in de veertigdagentijd een kerkdienst aan het onderwerp ‘echtscheiding’ besteed. De plaatselijke brugdienstcommissie, die door middel van kerkdiensten een brug probeert te slaan tussen de gemeente en groepen in de eigen kerk en de samenleving, heeft samen met ds. J.W. Huisman en gescheiden vrouwen en mannen in de gemeente, deze kerkdienst voorbereid en gehouden. Het resultaat is onder andere, dat er tijdens het lopende winterseizoen twee cursussen worden besteed aan de positie van vrouwen, mannen en relaties aan de hand van ‘Blikopener’.

De meest dankbare reacties echter kwamen na afloop van de kerkdienst uit de hoek van ouders, die zelf gescheiden kinderen hebben en meestal niet weten hoe zij met dit moeilijke gegeven moeten leven. Schaamte en vaak ook schuldgevoelens over eigen falen overschaduwen dan het contact met anderen. Het is hun door deze manier van benaderen van wat ook hun probleem is, duidelijk geworden dat er heel wat meer in het spel is dan ontrouw en ‘overspel’.

Het zijn met name deze reacties op het experiment in de Baarnse kerk, die het vooroordeel ontzenuwen, dat er met ‘Blikopener’ niet te werken zou zijn, omdat de ervaringen van vrouwe, die erin worden geciteerd, te direct en te dicht op de huid van mensen zouden komen.

Het verslag van de werkdag in maart is te bestellen bij de PSVG Den Haag door overmaking van f 4,30 op gironummer 659712. Voor opgave voor en informatie over de studie/leerdagen in januari a.s. kan men terecht bij de PSVG, tel. 070-512521.

Vrouwen tegen geboorteafwijkingen en giftige groenten (1984)

Sieth Delhaas

OPZIJ, maart 1984

Inleiding

Vanaf de schoolbanken kennen we AKZO, Billiton, Organon, Philips en andere grote bedrijven als ambassadeurs van Neêrlands roem. Tot de jaren des verstands gekomen, leren we de vaderlandse industrieën te ontmaskeren als bodem-, lucht- en watervervuilers in het kwadraat. Industriegiganten die, gebruik makend van de heilige koe werkgelegenheid, ook elk verzet tegen hun mens- en milieuvernietigende winstmakerij in de kiem smoren. Toch zijn er mensen met een lange adem, die telkens opnieuw de strijd met deze giganten aanbinden en proberen een vinger op de zere plek te leggen. In de strijd tegen cadmium in de Brabantse Kempen, zijn dat vooral vrouwen.

Brabantse Kempen

Cadmium, lood, zure loging, jarosiet — het zijn woorden, die doorgaans niet in het woordenboek van de vrouw voorkomen. Maar bij begrippen als groente, voedsel, geboorteafwijkingen, gaat het om zaken, die haar dagelijks bestaan raken. Intussen hebben de geruchtmakende verhalen over vervuilde bodem, vergiftigde groenten en geboorteafwijkingen in de Brabantse Kempen zich van de huiskamer en het café uitgebreid naar de regionale en landelijke pers. Milieugroepen hebben zó onrustbarend en hard aan de bel getrokken, dat de Districtsgezondheidsdienst te Valkenswaard een onderzoek heeft ingesteld.

Inderdaad blijkt uit het rapport, dat in augustus 1983 werd gepubliceerd, dat zeker na 1981 er hogere percentages aangeboren afwijkingen — 174 kinderen met tezamen 273 afwijkingen in de periode van 1 januari 1978 tot 1 juni 1983 — moeten worden genoteerd. ‘Dit kan een aanduiding zijn, dat er iets aan de hand is en dat nader onderzoek noodzakelijk is.’

Meta Lapperre-Rengelink, jeugdarts-projectleidster van de gezondheidsdienst te Valkenswaard, die het onderzoek verrichtte, drukt zich heel voorzichtig uit. Met een beroep op het geheugen of de administraties van verloskundigen, consultatiebureauartsen, huisartsen en specialisten in dat gebied, is achteraf een poging gedaan om na te gaan of de rondwarende geruchten enige bestaansgrond hebben.

Hoewel men zich bewust is van de onvolledigheid van de gevolgde methode, is de Dienst niettemin overtuigd van het recht van de actievoerders om de zaak serieus te nemen. Wie het rapport leest kan niet voorbijgaan aan de sterke betrokkenheid van de samenstelster Meta Laperre-Rengelink (44). Deze arts, gespecialiseerd in jeugdgezondheidszorg en epidemiologie met tien jaar tropenervaring, is hevig geïnteresseerd. ‘Wij zijn begonnen met het idee: er is niets aan de hand. Maar het resultaat verbaast ons. En niemand in onze dienst heeft behoefte om die cijfers onder tafel te werken. Wij vinden het zelf zorgwekkend. We hebben dit onderzoek nog met eigen geld kunnen doen. Maar als er een vervolgonderzoek komt — en wij

vinden, dat het er zeker moet komen — dan zullen we dat met andere diensten zoals die van Geldrop en Eindhoven samen doen.'

Vervolgonderzoek

Zij heeft in het rapport al enige aanwijzingen gegeven voor een vervolg, omdat het nodig is de stijging in een aantal aangeboren afwijkingen te verklaren en/of te verifiëren. Daarin speelt de factor 'geen wettelijk verplicht registratiesysteem in Nederland' een zeer storende rol. Eind 1970 wees de Tweede Kamer een wetsvoorstel daartoe af i.v.m. het privacy-aspect.

Meta Lapperre heeft echter gehoord, dat er naar aanleiding van haar onderzoek binnenkort vragen over verplichte registratie aan de staatssecretaris zullen worden gesteld.

Het onderzoek is, al werkend, veel breder geworden dan aanvankelijk de opzet was. Het betreft kinderen, dood of levend geboren, na een zwangerschapsduur van minstens 20 weken. Bovendien moest de afwijking ontdekt zijn binnen één week na de geboorte. Er is een indeling in soorten afwijkingen gemaakt in vergelijking met Eurocat — een onderzoeksproject in EG-verband, gestart in 1981 in de proefregio's Groningen en Noord-Drenthe. Die grondigheid is noodzakelijk, omdat er heel verschillende oorzaken worden gefluisterd en zwart-op-wit gezet. Meta noemt enkele mogelijkheden: zware metalen zoals kwik, lood, cadmium, arsenicum; allerlei medicijnen, voeding, 'de pil', röntgenstraling, chemische- en landbouwbestrijdingsmiddelen. Ze is de eerste om toe te geven, dat alles erg speculatief is. Toch stelt ze zichzelf als principe: je mag niets uitsluiten. Daarbij hoopt ze op de inventiviteit en creativiteit van de bevolking. Ze haalt de zogenaamde 'Planta-affaire' aan. Een jongen maakte in dat onderzoek een opmerking over zijn zusje en moeder: "ja, maar die eten altijd roomboter", en de oorzaak van de huiduitslag was bekend.' Elke tip gaan we na. Vaak zijn het toevalligheden waar de mensen zelf op komen.'

Een toevallige, maar welkome bijkomstigheid is, dat Meta Lapperre ook betrokken is bij de cadmiumonderzoeken, die in november 1983 in de Kempengemeenten Budel en Luijkgestel zijn gestart. Daarbij zijn respectievelijk vijftig en vierhonderd bewoners van deze dorpen gecontroleerd op bloeddruk, urine, gewicht, lengte en bloed en van de teennagel is een monster genomen. Ook in de cadmium-affaire zijn het milieugroepen, die het algemeen onbehagen hebben verwoord.

Meta: 'De mensen zijn bang. En dan is het trieste van alles, dat de minister de normen voor het milieu voor het bedrijfsleven nog wil verzachten. En dan denk je: mijn God, waar zijn ze mee bezig?'

Ook op andere plaatsen in de Kempen, een gebied van circa 80.000 inwoners, rommelt het al enige tijd. José Schmitz (36), psychiatrisch verpleegkundige en van '78 tot '80 statenlid voor de PvdA in de provincie Brabant, is al zes jaar actief bezig met de cadmiumzaak. Ze woont even buiten het terrein van de enige zinkfabriek die Nederland rijk is, BUDELCO BV in Budel-Dorplein. Haar huis kocht ze ongeveer vijftien jaar geleden van de oprichters van de fabriek. Wie het verhaal over de 'nederzetting' Dorplein hoort, waant zich in het feodale tijdperk.

Zinkfabriek

In 1889 zochten de families Dor en Sépulchre vanuit Frankrijk een dunbevolkt gebied voor de vestiging van een zinkfabriek. Dunbevolkt en geïsoleerd, omdat de stichters toen al wisten,

dat bij de productie van zink, dat vanuit Zuid-Amerika werd aangevoerd, veel afvalgassen vrijkomen. Nederland bood gunstige vestigingsvoorwaarden en wie woonde er nu helemaal in het gebied, dat thans Budel-Dorplein heet? Slechts een voetpad voerde van het naburige Weert naar het prachtige, maar verlaten natuurgebied. De fabrikanten boden een ogenschijnlijk heel sociaal programma aan de mannen, die hun krachten wilden verkopen en met hun gezinnen bij de fabriek wilden wonen.

Op het omvangrijke grondgebied, dat de eigenaren hadden aangekocht, werd niet alleen een fabriek maar ook een reeks huizen-in-Franse-stijl gebouwd, waar de arbeiders gratis konden wonen. Er verrezen een schouwburg en een school. Kerk werd er in de fabriek gehouden. Bovendien werd er voor het gemak van de arbeidersvrouw door de fabrieksdirectie een winkel gevestigd, zodat het in de fabriek verdiende geld, via allerlei sociaal lijkende weggetjes, tenslotte weer in het laadje van de broodheren terugvloeide. De fabriek produceerde zink, maar ook sintels — mét cadmium, maar dat wist men toen nog niet. Een afvalproduct, dat benut werd om de grond voor het dorp op te hogen, er huizen op te bouwen en de wegen te verharden.

In Dorplein zelf werd zo'n 1.000.000 ton sintels gestort. En toen men ontdekte, dat op dit product ook het meest hardnekkige onkruid geen wortel schoot, kreeg de fabriek nieuwe afnemers van sintels (mét gratis cadmium) voor erfverharding. Duizenden tonnen zijn op die manier verspreid over zuidoost-Brabant en Limburg.

Dit verhaal begon nu bijna honderd jaar geleden en gaat nog steeds door. Intussen heeft de familie Dor, waarnaar de Nederzetting Dorplein werd vernoemd, haar zaakjes in het begin van de jaren zeventig van de hand gedaan aan een zich fuserende en weer ontbindende mengelmoes van Organon, Akzo en Billiton. De laatste is nu samen met de Australian Overseas Smelting de eigenaar.

Na lezing van een doctoraalscriptie, die al in de jaren zestig werd geschreven over giftige stoffen in grond en strooisel, maar waarin toen nog geen link met de zinkfabriek is gelegd, is José met vijf anderen in de materie gedoken. In die tijd kwamen steeds meer berichten los over allerlei giftige stoffen, die in het milieu terecht kwamen. Toen in 1978 in het kader van een Europees onderzoek in Budel kinderen op lood in het bloed zouden worden onderzocht, heeft José vanuit de milieu-werkgroep 'Keunenhoek' professor Biersteker, de leider van het project, gevraagd: 'neem iets meer bloed af en kijk of er ook cadmium in zit.' Dit verzoek is ingewilligd. Alleen, een controlegroep ontbrak.

Als begin 1982 Lucas Reijnders (Stichting Natuur en Milieu) met zijn rapport 'Cadmium, een groeiende bedreiging' komt, en daarin ook aandacht schenkt aan Budel-Dorplein, komt José opnieuw in het geweer. Zij vraagt een onderzoek aan bij de chemiewinkel van de T.H. in Eindhoven. Zij doet dit als contactpersoon van de PvdA. Die dekking heeft ze nodig zodat zij, in geval van beschuldigende uitspraken, niet persoonlijk aansprakelijk kan worden gesteld.

Het onderzoek in de groentetuintjes van enkele Dorpleinbewoners levert na enkele dagen een ontsteld telefoontje van de chemiewinkel op: ‘Goh, José, het is vreselijk wat we vinden.’ De norm was 100 microgram cadmium op 1 kg droge stof, die men voor Stadskanaal (toen in het nieuws vanwege de lozingen van de beeldbuizenfabriek van Philips op een sloot langs de achtertuinen van een aantal huizen) aanvaardbaar vond. ‘In onze groenten zat 700-800 microgram. We vroegen ons af: ‘Hebben wij iets verkeerd gedaan.’ We hebben nieuwe monsters genomen. Ter plaatse kwamen we er achter, dat ‘anderen’ ook monsters hadden genomen. Wie, dat is nooit bekend gemaakt.

Na het tweede onderzoek bleek het resultaat van 700-800 microgram juist. Vlak voor Kerst 1982 hebben wij een rapport geschreven en een persconferentie belegd. Ik heb daar ook gezegd, dat er wel een geheim rapport moest bestaan i.v.m. het geheimzinnige grondonderzoek, dat wij hadden ontdekt via de putjes in de tuinen. De burgemeester oordeelde onze beschuldiging vals. De mensen in het dorp heb ik geadviseerd niet vaker dan één keer per week uit hun eigen tuin te eten. Ze waren vreselijk boos en voelden zich nogal besodemieterd.’

Nog voor het einde van dat jaar, op 28 december, belegt plotseling ook de Inspectie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne een persconferentie. De verzamelde pers wordt meegedeeld, dat de bodem van zeven Kempengemeenten, te weten Bergeyk, Budel, Leende, Luyksgestel, Maarheeze, Valkenswaard en Westerhoven ernstig met cadmium is besmet. Vanaf dat moment zijn de geruchten niet meer van de lucht. Pas dan blijkt ook hóé zwaar het prachtige natuurgebied belast en bedreigd is; vanuit België komt afval van kerncentrales en opwerkingsfabrieken, vervuild grondwater, bestrijdingsmiddelen, cadmium in lucht, water en bodem. Ook nu weer worden verbanden gelegd met geboorteafwijkingen in de Kempen.

Als José hoort van het nieuwe bevolkingsonderzoek, dat in de loop van 1983 wordt aangekondigd, vraagt ze in samenwerking met de Brabantse Milieufederatie een gesprek aan met het Rijksinstituut van Volksgezondheid te Bilthoven, om ook de groep kinderen van 1978 in het onderzoek te betrekken. Maar hoewel het R.I.V. op de hoogte was van dat onderzoek kon het niet meer worden meegenomen, ‘want het onderzoeksprotocol stond al vast.’

José is daarover niet alleen teleurgesteld, maar ook boos. ‘Je hebt die kinderen gehad toen ze vier jaar waren, nu zijn ze tien en straks zou je ze weer kunnen prikken als ze zestien zijn. Ik denk, dat je op die manier een prachtkans hebt om een prognose te stellen waar die kinderen zullen uitkomen als ze vijftig zijn. Cadmium heeft namelijk het kenmerk, dat het zich opstapelt in je lichaam en het wordt maar zeer langzaam afgebroken. Daar kun je misschien je leefpatroon aan aanpassen. We kunnen nu eenmaal niet het hele dorp afgraven om die rommel kwijt te raken. Nu hebben ze zo maar een willekeurige groep genomen tussen dertig en zeventig jaar. Mensen die hier vijftien jaar moeten wonen.

Wat ik had gewild: behalve die groep kinderen ook een groep mensen die uit eigen tuin eten uitsplitsen op mannen en vrouwen, verder rekening houden met het feit of mensen roken. Van de mensen die in het bedrijf werken nagaan op welke plaats ze in het bedrijf staan en een selectie op werken bij Budelco en elders wonen of hier werken én wonen, om maar wat mogelijkheden te noemen.’ Ze vindt het bovendien onbegrijpelijk dat de bevolking nog steeds

niet officieel is voorgelicht en er in feite voor hen niets is veranderd. Ze wil proberen nu zelf samen met de PvdA-afdeling over de groenteteelt in Dorplein een voorlichtingsfolder te schrijven.

Veranderde normen

Intussen is de norm van 100 microgram verhoogd naar 200 microgram per kg. Dat bevestigt de heer Elders van de Keuringsdienst van Waren te ‘s-Hertogenbosch. Die verhoging vond plaats in juli ‘83. Heeft dat iets te maken gehad met de beroeringen in de Kempen en de ontdekte bodemverontreiniging? ‘Mensen die slecht denken,’ zegt Elders, ‘kunnen dat zo uitleggen. Maar de ministeries van Landbouw, Volksgezondheid en Economische Zaken hebben met de F.A.O. (Wereldvoedselorganisatie) de norm gesteld. Het is allemaal wat wazig, maar we moeten een norm hanteren, willen we in de toekomst een werkmethode hebben.’

En hoe staat het met alle groenten en gewassen, die in de Kempen worden gekweekt en via allerlei veilingen en conservenfabrieken uitzwermen over Nederland en zelfs tot over de grenzen? Elders: ‘Wij zijn ons bewust van onze verantwoordelijkheid en hebben alles onder controle. Wij voeren steekproeven uit op tuinderijen en veilingen, zodat telkens andere tuinders worden gecontroleerd. Daarnaast krijgen tuinders advies welke gewassen zij het beste kunnen kweken, omdat het ene gewas meer cadmium opneemt dan het andere. Wij proberen samen met het Landbouwconsulentschap en het Instituut voor Bodemonderzoek en uiteraard de Milieufederaties de schade voor de tuinders zo laag mogelijk te houden en de veiligheid van de consument te beschermen.

Pas in de zomer van 1985 zal het resultaat van de onderzoeken bekend worden. Tot zolang kunnen de mensen niet wachten vindt José. Samen met de Milieufederatie zal ze aandringen op tenminste sanering van de grond van de moestuinen, zodat de mensen niet voortgaan met het eten van vergiftigde groenten.

Cadmium is een zich in het lichaam van mens en dier stapelende stof, welke met name een bedreiging vormt voor het functioneren van de nieren. Daarnaast zijn hoge concentraties van cadmium in het lichaam wel in verband gebracht met het ontstaan van prostaatkanker en aangeboren afwijkingen.
Het is een metaal dat pas in deze eeuw in aanmerkelijke hoeveelheden wordt geproduceerd.
In 1900 was de totale wereldproductie 14 ton. Nu 18.000 ton. In de westerse industrielanden 14.000 ton.
Nederland produceerde in 1980 452 ton (3x zoveel als in 1974).
Zowel productie, als gebruik en verbruik van cadmium leiden tot een aanzienlijke milieuvervuiling.
Gebruikelijke cadmiumconcentraties in een aantal veel gegeten voedingsmiddelen (cadmiumgehalte in microgram per kilogram).

Cadmium in ons voedsel

sla	*50*	*gerst*	*150*
spinazie	*60*	*haver*	*90*
tomaat	*20*	*brood*	*30 — 40*
andijvie	*13*	*vlees*	*5 — 20*
bloemkool	*5*	*nier*	*500-1000*
worteltjes	*40*	*lever*	*100- 500*
vers fruit	*1 — 10*	*aal*	*150*
kool, komkommer	*3*	*mosselen*	*200- 300*
aardappelen	*30*	*haring*	*8*
tarwe	*90*	*zuivel*	*1 — 4*

Uit: Cadmium, een groeiende bedreiging. Rapport van Lucas Reijnders. Uitg. St. Natuur en Milieu, Donkerstraat 17, 3511 KB Utrecht, f 3,— , giro 2537078.

Vrouwen mannen mensen (1984)

Sieth Delhaas

Wending, mei 1984

Commentaar

Op 6 april jl. aanvaardde Prof. dr. Catharina J. M. Halkes (63) het ambt van bijzonder hoogleraar aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Feminisme en Christendom heeft wortel geschoten in Nederland. De Nijmeegse Universiteit heeft de primeur in Europa.

Mevrouw Halkes kwam — door de veranderingen die Vaticanum II met zich bracht — op 45-jarige leeftijd in de gelegenheid theologie te studeren. Daarna kreeg zij in 1970 een plaats als pastoraal supervisor aan deze universiteit. Daarnaast besteedde zij in de jaren 1975 en 1976 al haar vrije tijd aan de begeleiding van het studieproject 'feministische theologie'. De ervaring hiermee opgedaan leverde haar in mei 1977 een speciale fulltime opdracht op tot onderzoek en onderwijs met betrekking tot 'Feminisme en Christendom', in 1981 resulterend in haar benoeming tot docente in dit vak. Intussen heeft Cath. Halkes op 8 februari 1982 een eredoctoraat in de theologie aan de Universiteit van Yale (VS) gekregen als waardering voor haar pionierswerk voor 'feminisme en christendom' in Europa en wegens haar belangrijke bijdrage aan de vorm en inhoud van de feministische theologie.

Beeld Gods zijn

Uit haar inaugurele rede wil ik twee belangrijke punten aanstippen. Ten eerste de visie, die zij geeft op de betekenis in de theologie van het 'beeld Gods zijn' van de mens. Tot een herbezinning hierop voelde zij zich gedwongen omdat zij als feministisch theologe zich niet kan vinden in de oplossingen, die manlijke theologen en filosofen voor de relatie man-vrouw in de christelijke antropologie hebben aangedragen.

In die bezinning baseert zij zich op Genesis 1. Vecht de relationele structuur van Barth aan en volgt de exegete Phyllis Bird in haar kritiek op Barth, waarin ze zegt, dat Adam gemodelleerd is naar God, wat hem onderscheidt van alle andere schepselen en wat ook gevolgen heeft voor de relatie daarmee. Enerzijds is de mens dus 'als God', op God gelijkend, beeld van God, en hierbij behoort de opdracht dat de mens het beheer over al het geschapene heeft. Anderzijds is de mens niet als God, maar als de andere schepselen, namelijk gekenschetst door seksuele differentiatie. Prof. Halkes zegt dan, dat als men op deze wijze Genesis 1: 26-28 leest, er een belangrijk onderscheid ontstaat tussen beeld of gelijkenis en heerschappij enerzijds, en seksuele verscheidenheid en zegening tot vruchtbaarheid anderzijds. Zo komt zij tot de uitspraak, dat als het beeld-van-God-zijn in een christelijke antropologie het eerste en onderscheidende kenmerk is van het mens-zijn, het accent dan als vanzelfsprekend komt te

liggen op de mens als persoon door wie het mysterie van God zichtbaar wordt en dóórklinkt. Hierop baseert zij haar transformatieve model in de relatie man-vrouw, gericht op het persoon-zijn van elke mens als beeld van God als ook gericht op een omvorming van de maatschappij tot een samenleving in gelijkwaardigheid en wederkerigheid van allen.

Transformatie

Het tweede belangwekkende punt is de eigen transformatie van de mens in de zin van bijbelse bekering.

'Gods bedoeling', aldus Prof. Halkes, 'met de mens is er niet op gericht mensen klein te houden, maar ook hen tot gekwalificeerd leven te brengen'. Bij de bekering ziet zij zich, door de ervaringen met kerk en theologie, genoodzaakt nader te preciseren om de werkelijkheid van mannen en vrouwen concreet in het oog te houden. Via een onderzoek van de feministisch theologe Judith Plaskov, die de theologische begrippen zonde en genade bestudeerde, komt zij tot de conclusie, dat de beelden van zonde als trotse macht en van genade als vermorzeling van het opstandige zelf, niet kloppen als universeel menselijke werkelijkheid, maar eerder een ervaring is van vele mannen. Voor de meeste vrouwen is er de 'zonde' van het gebrék aan 'zelf' en moed om zelf een eigen mens te worden en de eigen verantwoordelijkheid op zich te nemen.

Voor wie Feminisme en Christendom een onmogelijke combinatie vindt, geldt: 'Ze móésten elkaar wel tegen het lijf lopen toen eenmaal het feminisme ook vrouwen in de kerken en in de theologiebeoefening bleek aan te trekken.' Hoe de relatie in de toekomst van deze schijnbaar onmogelijke combinatie zal verlopen is nog een verrassing. Mevrouw Halkes troost zich echter met deze hoop: 'dat een relatie tussen twee partners, die niet vertrekt vanuit overspannen verwachtingen, wellicht goede levenskansen heeft.'

'Vrouwen-mannen-mensen' Prof. dr. Cath. J. M. Halkes, Ambo — Baarn, f 9,75.

Een simpele leefregel (1984)

Sieth Delhaas

Kerk en Vrede, juni 1984

Inleiding

Waarom jaagt het woord feminisme veel mensen de hoogste bomen in? Zowel mannen als **vrouwen? En welke rol speelt het feminisme voor de (vrouwen)vredesbeweging?**

Het gaat om een totale omvorming van de samenleving, en dat brengt heel wat onrust teweeg!

Met de recente opbloei van de vrouwenvredesbeweging startte een proces, waarvan de gevolgen bij lange na niet te overzien zijn. Vrouwen die zich gaan inzetten in de omvorming van de samenleving komen vroeg of laat tot de konklusie dat het patriarchaat, de mannenheerschappij, zowel mens- als scheppingsvijandig is.

Was dat de tweede zondeval van het christendom, toen de man de vrouw tot de tweede sexe benoemde?

Enkele jaren geleden kreeg ik het verzoek mee te willen werken aan een nieuw tijdschrift. Tijdens het gesprek, waarin de uitgever zijn plannen ontvouwde bekroop me een gevoel van afkeer. Toch was er — zo op het oog — niets ongerijmds in de plannen van de man. Hij wilde niemand bedriegen, niemands privacy geweld aandoen; het moest er allemaal gezellig, fantastisch, met veel glamour en soortgelijk fotowerk uit gaan zien. Maar intussen een volkomen overbodige toevoeging aan de gelijksoortige stroom magazines, die ons land al jaren overspoelt. Hoe moest ik die aardige man tegenover mij nu, zonder hem te beledigen, duidelijk maken, dat meewerken aan zijn blad voor mij gewoon ondenkbaar was? Even schoot het door me heen, dat ik dit ‘als christen’ niet kon maken: bezig zijn met dit geleuter wat nergens toe dient. Maar termen als: christelijke politiek, christelijke falangisten, christelijke ondernemers, christelijke scholen-tegen-de-anti-discriminatiewet doemden voor me op.

Opeens wist ik het: ik had hem verteld, dat ik me inzette voor de vrouwenbeweging en dus zou ik als feministe, dit absoluut niet kunnen maken. Het gaf me een heel goed gevoel hem aan de hand van al zijn plannen uit te leggen waarom ik als feministe vond, dat een bepaalde foto niet kon, dat een artikel iets suggereerde, dat haaks stond op mijn ideeën over de man/vrouw verhouding. Het was hem volkomen duidelijk: ik was niets voor zijn kleurige magazine; een vrouw met een droom van een wereld, waarin voor mannen zoals hij absoluut niets meer te beleven viel. We zijn op een allervriendelijkste manier uit elkaar gegaan!

Doet gij hen aldus

Waarom jaagt het woord feminisme zoveel mensen de hoogste bomen in? Zowel mannen als vrouwen? Dat is niet zo vreemd als men terugdenkt aan het eind van de zestiger, begin zeventiger jaren toen feministes in de publiciteit kwamen met meestal zeer ludieke en

radikale akties, die door het gros van de bevolking als zeer onfatsoenlijk werden bestempeld. Men vroeg zich af wat ‘die wijven’ op straat deden en vond dat ‘ze’ thuis maar voor hun man en kinderen en voor het eten moesten zorgen. Hiermee legden de critici tegelijkertijd de basis van hun kritiek bloot: ‘een vrouw behoort thuis en geen weerstand te bieden aan regels, die als vanouds zijn vastgesteld door mannen, die het weten’.

In de jaren twintig was de uit Amerika overgewaaide vrouwenbeweging na het in de wacht slepen van het vrouwenkiesrecht ingedut. Nu, na het weer tot leven komen met de gezagskrises in de jaren zestig, heeft de beweging zich doorgezet en lijkt steeds breder, sterker en ook dieper te worden. Presenteerden zich aanvankelijk slechts de vrouwen uit de uiterst linkse flank van de samenleving, nu komen steeds meer vrouwen uit de meer gematigde en ook rechtse levenssferen er in voor. De middenklasvrouwen uit kerken en vrouwenorganisaties, gevormd vanuit de meest verscheiden maatschappelijke stromingen, kunnen de confrontatie met de vrouwenbeweging niet meer uit de weg. Doen zij dit wel, dan lopen zij het risico in uiterst conservatief vaarwater te belanden en welke vrouwenorganisatie, die haar bestaan serieus neemt, wil hiervan beticht worden?

Anders ligt het met de vrouw als individu. Haar houding en keus vóór of tégen de vrouwenbeweging worden bepaald door haar achtergrond, haar eigen levensgeschiedenis, haar levenssfeer en haar toekomstverwachting. Zeker spelen haar betrokkenheid bij en geïnteresseerdheid in de problemen van deze tijd daarin een grote rol. Neemt zij de moeite om zich in het ontstaan daarvan en de verschillende meningen daaromtrent te verdiepen? Heeft zij een eigen antwoord op de aanvallen vanuit de vrouwenbeweging op haar traditie en levensbeschouwing? Niet minder doorslaggevend is of zij haar eigen mening heeft weten te vormen. En of zij de echtheid van wat haar vanuit haar traditie is aangereikt op eigen gezag heeft onderzocht en nagegaan. Dat betekent niet, dat elke vrouw, die kritisch met deze dingen bezig is, een diepgaande studie moet doen. Voor heel wat vrouwen met een kritische blik, die de zaken zuiver aanvoelen en een stuk levenservaring hebben, is de ‘herkenning’ bij het horen van een enkele zin, het lezen van een artikel al genoeg om te weten waar haar plaats voortaan is. Het wéten in dit soort levenszaken stoelt immers op niet meer dan de simpele leefregel: wat gij niet wilt, dat u geschiedt, doet dat ook de ander niet, of positiever en met Jezus gesproken: “Alles nu wat gij wilt, dat u de mensen doen, doet gij hen aldus” (Mattheus 7:12).

Onwettig gezag

Terug naar feminisme en emancipatie. Waarom hebben feministen aan emancipatie niet genoeg? Om dat te weten moeten eerst deze begrippen duidelijk worden.

Emancipatie (van de vrouw) is een eerste stap op weg naar haar bevrijding, het betekent de ontvoogding van machten, die bewegingsvrijheid inperken en die je beletten in vrijheid uit te groeien tot een mens zoals jij persoonlijk kunt worden. Dat je in je keus niet beperkt wordt op grond van je sexe.

Feminisme evenwel gaat een stap verder. Het veronderstelt een kritische houding bij vrouwen, zodat zij zich gaan afvragen: “moet ik en wil ik wel, als geëmancipeerde vrouw, me zomaar inschakelen in de bestaande structuren en patronen; wil ik wel de gangbare waarden en normen accepteren, die me worden opgelegd, of die minstens de voorwaarden zijn, om mee te mogen doen; moet ik bijvoorbeeld een overheersing van de technologie accepteren

ten koste van mens en natuur; moet ik wel meedoen aan concurrentie en competitie; en tenslotte moet ik genoegen nemen met een kerk, die hiërarchisch en manlijk in haar structuren is en autoritair overkomt".

Waarom feministen dus niet genoeg hebben aan emanciperen? Wel, omdat emanciperen zoveel inhoudt als: mee mogen doen met wat mannen gedurende de eeuwen eenzijdig hebben uitgedokterd op het gebied van de wetgeving, wat volgens zijn inzichten goed is of fout, fatsoenlijk of onfatsoenlijk, waar de grenzen van landen liggen en waar ze overschreden worden, hoe handel en economie moeten verlopen, welke ideologieën er deugen en niet deugen, wie misdadiger is en wie heilig, wat en hóe mensen moeten geloven. Kortom op alle levensterreinen hebben mannen vastgelegd hoe en langs welke regels mensenlevens moeten verlopen. En in die wereld zijn het dan altijd de sterksten, de intelligentsten en slimsten, die het voor het zeggen hebben. Met charisma's, die zij tegelijkertijd met hun leven hebben ontvangen, oefenen zij macht uit en overheersen zij; ze zorgen en helen niet, maar zijn scheiding brengend bezig.

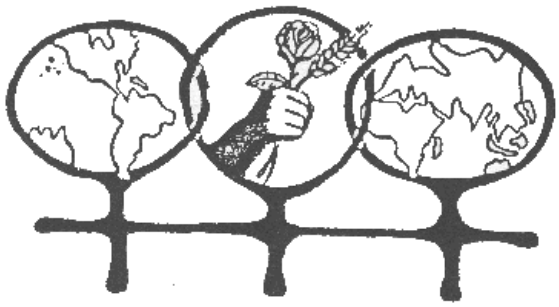

Ik druk mij nu heel algemeen uit. Natuurlijk zijn er telkens weer individuele mannen en bewegingen geweest, die hebben geprobeerd uit te breken en een andere wending aan het noodlot van de eenzijdige overheersing te geven. Maar telkens opnieuw verzandt die poging of wordt overwoekerd door de 'wettigheid' van de spelregels. Een zogenaamde wettigheid, die zijn kracht en daarom uithoudingsvermogen in onze cultuur heeft ontleend aan en geworteld is in het 'gezag van Gods Woord'.

Feminisme daarentegen vecht de wéttigheid van dat alleenrecht aan. Feministen zijn vrouwen, die haar aandeel in de vorming van de samenleving opeisen. Die ontdekt hebben, dat de samenleving een monster is geworden, dat de mensheid dreigt te verslinden. En in het aangezicht van dit wangedrocht steken deze vrouwen de handen uit de mouwen en gaan aan de slag met hun eigen onontkoombare verantwoordelijkheid.

Tot de wortels

Hoe het komt, dat vrouwen zich zo lang hebben laten misbruiken en zich zo lang onderdanig gevoegd hebben naar de manlijke regels is nog onduidelijk. Belangrijker is, dat zij in deze eeuw, en met name in de laatste decennia, instrumenten in handen hebben gekregen om na te gaan en aan te tonen, dat juist door die eenzijdige heerschappij onze cultuur vooral onleefbaar is geworden. Het bezwaar van mannen en vrouwen — die zich nog behaaglijk voelen in de gevestigde orde -, tegen het feminisme is dus heel begrijpelijk. Deze beweging streeft naar niet minder dan een verandering van de cultuur tot in zijn wortels (radices): een totale omvorming van de samenleving; dat brengt heel wat onrust teweeg!

Prof. dr. Cath. Halkes zegt daarover: "Als beeld van God moet de mens, zowel man als vrouw, gericht zijn op een omvorming van de maatschappij tot een samenleving in gelijkwaardigheid en wederkerigheid van allen" en "onze scheppings- en verlossingsleer is zó mens-geconcentreerd opgevat en heeft zo man-geconcentreerd gewerkt, dat de kosmische dimensie

vrijwel verloren is gegaan. Als we onszelf niet zo heerserig in het centrum zouden stellen — héér der schepping heet dat veelzeggend! — en alles om ons heen op zijn maakbaarheid bekeken, zouden we ons zelf meer als in een samenhangende kosmos en natuur ervaren, waarin iedereen en alles met elkaar samenhangt en van elkaar afhankelijk is".

Vrouwen, die kritisch tegenover de man-gevormde samenleving zijn komen te staan, zijn tot de ontdekking gekomen, dat zo goed als alle waarden en normen, die hen zijn voorgehouden en aangezegd, in feite slechts ten goede komen en meehelpen aan de instandhouding van systemen, die niet mens verrijkend en ontplooiend zijn, maar in dienst staan van en profijt brengend zijn voor een groep machthebbers, die hun macht baseren op tradities en meestal aan en door de religie ontleende en gesanctioneerde wetmatigheden. Tot die ontdekking gekomen kunnen deze vrouwen eenvoudig niet anders dan de verantwoordelijkheid — die zij zich in hun van oudsher opgelegde dienstbaarheid heel grondig hebben eigen gemaakt —, op zich nemen, de samenleving binnen stappen en daar de hand aan de ploeg slaan. Hier zien we opnieuw gebeuren, dat het zwaard van de onderdrukking zich nu in alle hevigheid tegen de drager van dat zwaard zélf keert.

Vrouwenvredesbeweging

Omdat vrouwen in de diverse vredesbewegingen slechts een bescheiden plaats innamen is er in de loop van 1979 een vrouwenvredesorganisatie "Vrouwen voor Vrede" opgericht. Het was de bedoeling, hiermee te bevorderen, dat vrouwen in Nederland gingen nadenken over oorlog, vrede, atoomwapens en ontwapening. "Wij", aldus Suze van Kleef-Hillesum "dagen ze uit hun rol te gaan spelen in het bewustwordingsproces onder heel het volk inzake het voor de gehele mensheid dodelijke gevaar van kernbewapening …".

Het lag bovendien in de bedoeling, dat deze vrouwen na verloop van tijd hun plaatsen (weer) in zouden nemen in de "normale" vredesbewegingen, maar of dit ooit zal gebeuren? Terecht klagen vrouwen, dat in deze bewegingen de man het uiteindelijk voor het zeggen heeft, zoals Riek Sierts-Harssema in "Trouw" opmerkt: "Niet alleen de belangrijkste woordvoerders van het IKV zijn mannen, ook het bestuur telt kennelijk geen vrouwen. Willen ze beslist niet een bestuursfunctie omdat die haar meest wezenlijke eigenschappen geen ruimte biedt?"

Met de komst van de vrouwenvredesbeweging is een proces in gang gezet, waarvan de gevolgen bij lange na niet zijn te overzien. Er speelt zich in de persoonlijke ervaringen iets af, dat identiek is aan wat er gebeurde aan het begin van de feministische beweging, die in de vorige eeuw ontstond toen vrouwen in Amerika in verzet kwamen tegen de slavernij. In hun verweer tegen deze onmenselijke praktijken stootten zij onherroepelijk op hun eigen, toen nog niet ontdekte, probleem — of zou je het eigenlijk het mannenprobleem kunnen noemen? —, namelijk het bestaan van allerlei barrières voor deze vrouwen om vrij en onafhankelijk naar buiten op te treden. Om maar een voorbeeld te noemen: vanuit de fatsoensnormen was het vrouwen verboden gemengde (man-vrouw) gezelschappen toe te spreken. Het is heel spannend en herkenbaar voor feministen in deze tijd om te lezen hoe vrouwen, afkomstig uit Quaker-families en met een heel zelfbewuste traditie, die zich gaan inzetten voor een misstand in de samenleving, zonder uitzondering belanden bij een ander sociaal onheil.

Wat ook blijkt: telkens dreigt en ontstaat er een breuk met de mannelijke medestrijders omdat de oplettende vrouwelijke activisten elke keer tegen haar eigen ongelijke positie opbotsen. Haar belang, identiek aan het belang van andere onderdrukten — zoals de zwarten,

blijkt in strijd te zijn met het belang van de man. Of, om in algemenere termen te spreken: vrouwen botsen met het patriarchaat: het systeem, waarin de man sinds eeuwen bepaalt hoe alles geregeld moet zijn. Vrouwen, die zich toen in Amerika of nu in Nederland, op welke manier dan ook gaan inzetten in de omvorming van de samenleving, komen vroeg of laat tot de conclusie, dat dit patriarchaat, deze mannenheerschappij zowel mens-, als schepping- en kosmosvijandig is. In deze eeuw zijn we zo ver, dat we kunnen vast stellen: het patriarchaat werkt vernietigend op mens en schepping. Of, zoals Dorothee Sölle zegt: “Verdere bewapening betekent: God zal uiteindelijk van de aarde verdwijnen. Ook de bommen die tot dusverre niet zijn gebruikt, hebben God als doelwit. Het militarisme is de grootste menselijke poging van God af te komen, de schepping te vernietigen en de vervulling van het leven te verhinderen.”

De laatste steen

De strijd van de Amerikaanse feministen, die tenslotte ook in ons land resulteerde in kiesrecht voor de vrouw, heeft niet geleid tot wat theoretisch mogelijk was. “Afgezien van het formele kiesrecht”, aldus Joke Smit, “wilden de feministen drie dingen: dat de vrouw *een vrij mens zou worden, haar potenties zoveel mogelijk zou verwerkelijken en dat ze een volwaardig lid zou worden van de maatschappij. Op geen van deze drie gebieden is het ideaal van de feministen bereikt”.*

Eén van de voornaamste oorzaken, dat dit ideaal niet is bereikt, is mijns inziens, het fanatiek verzet, dat er met name van kerkelijke kant losbarstte tegen eventuele uitvloeisels van dit vrouwenkiesrecht; de kans, dat er dingen fundamenteel zouden veranderen nu vrouwen medezeggenschap kregen in de maatschappij. De aanval werd ingezet met een extra zwaar accent op de diénende taak, die volgens de religie — zowel van reformatorische als katholieke kant -, voor de vrouw is weggelegd.

In die jaren begint er bovendien een uitgebreide campagne, die het moederschap tot hemelhoge sferen verheft. Om een voorbeeld te noemen: In 1931 nam “de Ned. R.K. Bond voor groote gezinnen” het initiatief om in Nederland — naar eigen zeggen in navolging van Zweden waar dat al 12 jaar gebruikelijk was —, op de tweede zondag in mei “een dag der Moeder” in te stellen. Dit idee wordt algemeen overgenomen. En tot in onze dagen plukt de commercie haar rijke vruchten van het moederschap.

Het is te danken aan de opkomst van de tweede feministische golf en met name het deelnemen daaraan door christen-feministen, dat vandaag-de-dag de laatste steen onder het met religieuze fundamenten onderbouwde patriarchaat van onze cultuur wordt weggetrokken. Een op eigen gezag op gang gebracht onderzoek heeft feministische theologen tot het inzicht gebracht, dat het Christendom de vrouw wel als aan de man ondergeschikt presenteert (Augustinus, Tertullianus, huwelijksformulieren e.d.), maar dat de grondlegger van de christelijke beweging, Jezus van Nazareth in het evangelie vrouwen ontmoet en als gelijkwaardige gesprekspartners behandelt en in dienst neemt.

Tweede zondeval

Dat mannen alleen al in de christelijke religie vrouwen eeuwenlang op zuiver ongegronde ‘waarheden’ op een ondergeschikte plaats hebben gehouden en dat vrouwen dit nu kunnen ontzenuwen, zou wel eens de aanzet kunnen zijn tot een definitieve en onstuitbare doorbraak van de feministische beweging. Wat in de jaren twintig zowel in Amerika als in ons land is vastgelopen, doordat met name de christenvrouwen zich nog alles gelegen lieten liggen aan het manlijk, op religieuze motieven gebaseerde gezag, kan nu tot volle wasdom komen. Vrouwen, nu vanuit alle politieke en levensbeschouwelijke richtingen, komen vandaag in aktie nu de totale vernietiging — uitgedacht door de patriarchale alleenheerser — aan de wortel van de scheppingsboom ligt. Zij treffen elkaar — niet langer gescheiden door door hun mannen geschapen grenzen van stand, ras, geloof en politiek —, onder andere op vredesbijeenkomsten en vooral ook in de vrouwenvredeskampen. En in hun discussies stoten ze telkens weer op de vraag: wie heeft het vijandsbeeld geschapen? Wie heeft de ideologie uitgedacht? Wie heeft dit economische systeem geconstrueerd? Wie heeft de apartheid gemaakt? Wie de afstand geschapen tussen rijk en arm? Hebben wij daar werkelijk aandeel in gehad?

Het excuus, dat de plaats van de vrouw binnen het gezin is, of dienend in allerlei beroepen, is voorgoed de wereld uit nu duidelijk is geworden, dat vrouwen en mannen, elk in gelijke mate beeld van God zijn, met elk een eigen gelijkwaardige verantwoordelijkheid voor alle terreinen van het leven.

We zouden ons nu kunnen afvragen of naast de “zondeval van het Christendom” er misschien ook een salto mortale is gemaakt toen de man de vrouw tot tweede sexe benoemde.

Literatuur

- “Vrouwen-mannen-mensen” Cath. J. M. Halkes, Ambo-Baarn 1984.
- “Reweaving the Web of Live” Nonviolence and Women: The Pioneers, Margaret Hope Bacon, New Society Publishers, Philadelphia 1982.
- “Uit het Rijke Roomsche Leven”, Michel v. d. Plas, Ambo-Utrecht.
- “Er is een land waar vrouwen willen wonen”, Joke Smit, Feministische uitgeverij Sara, Amsterdam 1984.
- “Als vrouwen aan het Woord komen” Cath. Halkes, Kok-Kampen. .
- Toespraak Dorothee Sölle op de vergadering van de Wereldraad van Kerken te Vancouver, juli 1983.
- “Vrouwen van Europa in aktie voor Vrede”, Verslag vrouwenvredesconferentie, Amsterdam, november 1981

Doornroosje ontwaakt (1983)

Sieth Delhaas

Wending, januari 1983

Inleiding

'In het gedicht *Alle dagen,* zegt Ingeborg Bachmann, dat men de 'Ster van de Hoop' als onderscheiding dient uit te reiken: voor vaandelvlucht, voor onverschrokkenheid jegens de vriend, voor verraad van schandelijke geheimen, het minachten van elk bevel.

Als deze woorden iets te betekenen hebben, wil dit zeggen, dat deze wereld veranderd kan worden door vrijheid'.[1]

Ik zou hier aan toe willen voegen een uitspraak van de Duitse theologe Dorothee Sölle: 'Voor ons is een troost elke jonge vrouw, die niet gestreeld wil worden door handen, die ook nog leren doden'.[2*] Het zijn regels, die, als ze in de praktijk van het leven worden uitgevoerd, een cruciaal moment van verandering en ommekeer betekenen in een gedoodverfde vanzelfsprekendheid, die als een molensteen om de nek van onze cultuur hangt. Het zijn ook regels waarin, als je ze diep in je opneemt en ze in gedachten en gevoel omzet in geléefde werkelijkheid, weliswaar moed, maar evenveel pijn, vernedering, wanhoop, verdriet, strijd en eenzaamheid schuil gaan. Het zijn regels, die te maken hebben met de oproep, die Dorothee Sölle deed tijdens de vrouwen-vredesconferentie in november 1981 te Amsterdam aan de 500 daar aanwezige vrouwen om 'met hun kinderen het huis van de menseneter te verlaten'. Dat 'huis van de menseneter' staat voor de hedendaagse wereld, die onder de dreiging van een steeds groeiende atoomwapenvoorraad aan haar laatste omwentelingen bezig lijkt.

Dippel en het feminisme

Zal het feminisme tenslotte het lang verwachte antwoord geven op Dippels 'roepen in de woestijn', dat hij vooral naar de kerk liet horen? Als ik de 'overwegingen' van Paul van Dijk in dit nummer van Wending lees rondom de figuur van dr. C. J. Dippel, dan heeft deze laatste wel een antwoord uit de hoek van de vrouwen, zij het niet op deze manier, verwacht. Hoewel hij pleit voor erkenning van de vrouw op alle terreinen proef ik uit het slot van het verhaal nog te veel de passieve rol van de vrouw, die wacht op gelijkschakeling. De vrouw die, 25 jaar na Dippels uitspraak over het 'manlijk falen', antwoord geeft, is niet de vrouw, 'die de man binnenshuis rehabiliteert en onttroont en hem tot een doodgewoon mens maakt'. Zij die vandaag, teneinde raad de man ter verantwoording roept, is niet meer tevreden met slechts een rol binnenshuis. Zij is de vrouw, die zich van haar eigen bestaan bewust is geworden en ze eist van de man verantwoording, om te beginnen met de vraag hoe het geld verdiend wordt

waarmee het gezin zich moet voeden en kleden. Zij is er zich van bewust geworden, dat de wereld rondom haar veilige huis verloedert en dat die verloedering als een vette verstikkende walm haar bestaan en huis zijn binnengedrongen. Sterker: deze vrouw is er zelf op uit getrokken om te zien hoe de zaken er in feite voor staan. Allicht, dat Dippel, toen hij in zijn tijd de vrouw een gelijke plaats toedacht, geen weet kon hebben van de reactie van een totaal ander vrouwmens.

Wat mij diep geraakt heeft bij het lezen van Dippels visie op de atoombewapening in Wending '58 is de ontdekking, dat er niets, maar dan ook niets in die 25 jaar is veranderd. Dat de stem, die toen riep niet is gehoord, ook niet in de kerk. Natuurlijk zijn we dankbaar over uitspraken van synodes tégen kernwapens, maar het is geen 'bekering', die de wortels van het bestaan raakt.

Want wat kan van die christelijke gemeente, tot wie zijn roep telkens uitging, op korte termijn verwacht worden als de discussie over het al dan niet toegestane bezit van kernwapens of zelfs gebruik ervan nog maar nauwelijks is begonnen? De impasse in onze cultuur komt in zoverre ook voor rekening van de christelijke gemeente omdat deze nog altijd niet bereid is de volle consequentie uit het evangelie te trekken. In de gang door de eeuwen is nauwelijks aanwijsbaar, dat zij het voortouw genomen heeft, doelgericht bezig met het Vrederijk, hoe verschillend je dat ook kunt invullen. Integendeel zij heeft zich telkens weer op sleeptouw laten nemen, geen eigen strategie gehad en zich zo goed en zo kwaad als het ging aangepast aan ontwikkelingen die de cultuur bepaalden. En er is geen enkel teken, dat hierin op korte termijn verandering komt.

Herkenningspunten

In Dippels visie op de atoomproblematiek zijn veel herkenningspunten waaruit vrouwen, die als feministen in dit leven staan, moed kunnen putten. Immers feministen zijn ondanks alle afstand nemen en polarisatie, die in eerste instantie nodig zijn, tenslotte uit op een heel mens-zijn. Het verheugende is dan te lezen, dat iemand als Dippel, als fysico-chemicus en als man, bereid is dergelijke conclusies te trekken.

Een zo bekwaam wetenschapper, die erkent, dat de Westerse cultuur volledig bankroet is, waaraan de moderne wetenschap een definitieve steen heeft bijgedragen, pleit hier voor een totaal afscheid van het verleden: innerlijk, zedelijk en intellectueel. Alle vanzelfsprekendheden en 'pseudo- mythen van de Westerse cultuur' waartegen Dippel zich afzet, zijn exact dezelfde knelpunten waartegen het feminisme opbotst. Hij noemt de kernbewapeningsimpasse een symptoom van ons falen in de kunst van menselijke communicatie. Hij geeft de vervreemding aan van niet meer vechten met de vuisten: het lichamelijke, menselijke contact is uitgeschakeld en we laten apparaten voor ons vechten.

We kunnen niet meer schrikken van het van angst vertrokken gezicht, de pijn-schreeuw niet meer horen en de gebroken ogen van onze verslagen vijand niet meer zien. Als ik dit neerschrijf stel ik me een slagveld voor, maar weet tegelijkertijd, dat een vrouw zich niet op een slagveld pleegt op te houden. Zij heeft nooit mee mogen vechten, want het is een ambacht, dat mannen voor zichzelf hebben gereserveerd. Ik zeg niet, dat vrouwen nooit mee hebben willen vechten, dat ze er niet sterk genoeg voor waren, maar hun plaats was thuis. Waarschijnlijk zijn vrouwen gewoon ook te lui en te gemakzuchtig geweest om zich te verzetten, afgezien van de overmacht van mannen vanuit traditie/maatschappij/ kerk, die

hen het zwijgen oplegde. Dippel maakt echter één foutieve generalisering bij de uitleg van ‘onze vernietigingsdrang tot elke prijs’ t.w.: moderne Westerse mensen zijn van één ding zeker: ze zijn niet in staat tot menselijk leven onder verdrukking, hoewel ze eeuwenlang miljoenen hebben onderdrukt. Zij kunnen alleen leven als heersers.

Breekpunt

Hier is waarschijnlijk het breekpunt bereikt, waar het feminisme inzet. Dippel zegt: wij, Westerse mensen kunnen alleen leven als heersers. Mag ik, en met mij alle feministen vragen: wie zijn wij? Mag ik er van maken: wij, Westerse mannen kunnen alleen leven als heersers? Al hebben Westerse vrouwen meegeprofiteerd, en doen dat meestal nog van alle maatschappelijke voordelen, ook over vrouwen wordt geheerst. En zij hebben het zich laten welgevallen. Vooral de slogan uit het christelijk evangelie: dienstbaarheid aan de naaste — is haar als een juk op de schouders gelegd. In de wetenschap, dat Jezus hun last licht zou maken hebben ze die de eeuwen door braaf meegezeuld. Maar in onze tijd stelt diezelfde Jezus werkelijk orde op zaken en richt al die ‘saamgebogen vrouwen’ — als ze het willen — op en noemt haar ‘dochters van Abraham’. Dat wil zeggen: ga op weg naar het land, dat ik jullie wijzen zal. Deze vrouwen willen niet meer dienen omdat het hun specifieke plicht zou zijn. Ze willen dienen vanuit haar oprichting, omdat ze om zich heen kunnen kijken: ze hebben haar situatie dóór gekregen en wie zal haar dan nog tegenhouden?[3]’ Ze zien wat er mis is in haar wereld en ze verlaten het oude diensthuis.

Feminisme een cultuurkritiek

Valt er van het feminisme werkelijk een radicale poging tot bevrijding van het mensdom en de schepping te verwachten? Het zou onverbloemde hoogmoed zijn er ja op te zeggen. Maar dit feminisme, deze levenshouding zoals de feministisch-theologe Cath. Halkes het noemt, is zo’n krachtige geest, dat het voor steeds meer vrouwen een zijnswijze wordt, die perspectieven opent op een volwaardiger bestaan. **Andreas Burnier zegt in haar boek *De zwembadmentaliteit*, dat de kerndiagnose van het feminisme t.a.v. onze samenleving en cultuur in feite de problematiek van het masculinisme is. Die kerndiagnose** is: ‘Onze samenleving en cultuur, die tot dusver meestal worden gepresenteerd, en ook ervaren, als een algemeen menselijke samenleving en cultuur (met de daarbij behorende deugden en gebreken), is in werkelijkheid een uiterst eenzijdig produkt van het masculinisme. Het masculinisme is een kwalijke, want mensonwaardige zaak. Het masculinisme dient in al zijn aspecten te worden onderkend, en op een of andere wijze te worden bestreden.’ Dus niet het feminisme is volgens Burnier het onderwerp van de bewustzijnsmetamorfose, maar het masculinisme. Wat de kernwapenproblematiek betreft — de impasse beperkt zich daar niet toe, ook kernenergie, milieu, automatisering hebben mensen tot aan de rand van de afgrond gebracht — is de formulering van Cath. Halkes uitdagender, omdat daarin

duidelijk een uitnodiging tot een eigen keuze, het gaan van een eigen, zelfbewuste weg, die ze ook zelf in haar leven heeft moeten vinden, herkenbaar is.

Zij omschrijft het proces als volgt: ‘Zo ontstaat het feminisme dat verder wil gaan dan vechten voor de erkenning van gelijkwaardigheid van man en vrouw, voor gelijke rechten en plichten van hen beiden, voor evenwaardige deelname aan alle structuren van beraad en beleid op alle gebieden. Want zolang vrouwen mee ‘mogen’ doen op voorwaarde dat ze het bestaande laten zoals het is en niet ‘lastig’ zijn door afwijkend gedrag is er iets fundamenteel mis. Mannen blijven dan maat en norm van al wat bestaat en vrouwen kunnen zich invoegen. Welnu, feministen noemen we die vrouwen die na hun proces van emancipatie ervaren, dat ze nu op een cruciaal punt zijn gekomen, omdat hun gevoel van onbehagen met de bestaande verhoudingen blijft; dat het nu zaak wordt bovengenoemde rechten en plichten, structuren, waarden en normen zélf onder kritiek te stellen en ze op hun geldigheid en menselijkheid te onderzoeken. Zo wordt feminisme voor deze kritische vrouwen een persoonlijk, soms pijnlijk, maar op den duur bevrijdend proces, waarin we ons bewust worden hoezeer we door opvoeding, sociale conditionering en beroeps- of wetenschappelijke vorming ons de dominante cultuur in hoge mate eigen hebben gemaakt en hebben geïnternaliseerd. Willen we onszelf worden èn constructief bijdragen tot de transformatie van een cultuur, die dreigt vast te lopen in zijn eenzijdigheid en uit de hand loopt in zijn technologische toepassingen, dan zullen we ons stap voor stap moeten bevrijden van de vervreemding van onszelf![4]’

Wie in de wereld van het feminisme een beetje thuis is weet, dat deze formuleringen van genoemde vrouwen geen academische stellingen zijn, maar voor duizenden en duizenden vrouwen een leidraad bij het dagelijks leven zijn geworden. Het valt mij steeds vaker op in contacten met mannen — en vrouwen, die de mannencultuur nog kritiekloos delen — dat deze zich er absoluut niet van bewust zijn wat er wérkelijk gaande is in de stroming van het feminisme: dat duizenden en duizenden vrouwen de dienst aan man, maatschappij en kerk hebben opgezegd en dagelijks op grote en kleine kruispunten komen waarop ze een radicale beslissing nemen, waaraan ze vroeger gedachteloos zouden zijn voorbij gegaan. Opvallend is in dit verband, dat in de ‘matte jaren zeventig’ praktisch alle nieuwe bewegingen, die in de revolutionaire laat-zestiger jaren ontstonden, geruisloos verdwenen. Het tegendeel geldt echter voor de vrouwenbevrijdingsbeweging. Wat als een rijke vrucht uit die revolutionaire periode is voortgekomen dijde uit en heeft daarbij aan kracht niet ingeboet. Is ook rijper geworden.

Onomkeerbaar

De kernbewapeningsimpasse, om aan deze term van Dippel vast te houden, legt een zware claim op een zo jonge beweging als het feminisme. Want wat de kracht is van het feminisme: de eensgezindheid in het ‘neen-tot-elke- prijs’ tegen de kernwapens, is de zwakheid van het christendom, dat in zijn antwoord verdeeld is en voorlopig ook wel zal blijven. Daarom is het glashelder voor christen-feministen, dat een oproep van Dorothee Sölle, om het huis van de menseneter te verlaten, gelijk staat aan navolging van Christus.

Sölle legt haar oproep als volgt uit: ‘In het sprookje van de menseneter functioneert de menseneter samen met zijn vrouw. Alleen in een traditioneel huwelijk functioneert deze hele zaak, deze mensenverslindende machine.

Er moet thuis een vrouw zijn die kookt, die zorgt voor alle dingen, die hij nodig heeft. Met andere woorden een vrouw, die de rol vervult, die elke vrouw in een traditioneel huwelijk vervult. Hij heeft het voor het zeggen en zij gehoorzaamt. Dat betekent, dat het patriarchaat van ons vrouwen verwacht, dat we blijven waar we zijn. Dat we niet opstaan en de straat op gaan, geen leuzen schreeuwen of iets voor de vrede doen. De menseneter voelt zich happy als hij alles onder controle heeft. Als hij dat niet heeft, voelt hij zich niet goed. Als hij niet nummer één is, voelt hij zich bedreigd. Daarom is het belangrijk dat vrouwen onderkennen, dat hun rol nu beslissend is voor de overleving van het menselijk ras. Vrouwen zullen moeten opstaan en de menseneter bevechten.'[51] Zij stelt aan het eind van dit sprookje de vraag: 'Is de vrouw bereid het huis van de menseneter mét haar kinderen te verlaten?'

Dat is de vraag waar het feminisme zich over zal moeten beraden. Zal zij de dienst aan deze cultuur opzeggen om samen met een man, die zich eindelijk zijn halfheid bewust geworden is, zijn krampachtige agressieve vechthouding en zelfvernietigende angst, een nieuwe cultuur op te bouwen?

Wie zich inbeeldt, dat deze betrokkenheid van vrouwen met name bij de bewapeningsproblematiek gewoon opgaat in de gehele vredesbeweging, geeft er blijk van nog niets van de diepste beweegredenen van feministische vrouwen begrepen te hebben. Natuurlijk gaat het er op dit moment in de eerste plaats om: de dans van de vernietiging te ontspringen. Maar gelijkwaardig daaraan is de kennis, en de strijd die daaruit volgt, van in ieder geval één aanwijsbare oorzaak van dit cultuur-bankroet, n.l. dat de helft van de volwassen mensheid geen woord heeft mogen zeggen en geen vinger heeft kunnen uitsteken om de waanzinnige ontwikkelingen op allerlei levensterreinen ook maar iets te wijzigen, laat staan te mógen verbeteren. Vrouwen, die zich van deze structurele fouten in de verhouding man-vrouw binnenshuis en buitenshuis bewust zijn geworden, kunnen niet meer terug. Zoals Dippel opmerkt, dat de wetenschappelijke en technische kennis 'irreversibel' is — we ze nimmer kwijt raken — zó is het ook met deze bewustwording van vrouwen, de mensheid kan er niet meer van af. En ook dat betekent niet minder dan een cultuurcrisis.

Symptomen

Hoe lang die crisis gaat duren ligt aan de bereidheid van het aantal vrouwen, dat doelgericht aan de dienstweigering deelneemt. Want de mannen die deze cultuur maken en verdedigen, zijn op voorhand al verliezers. Enerzijds door de zelfvernietiging, die onherroepelijk volgt op de nuclearisering van het geweld, anderzijds omdat hen het dienstbetoon in hun meest elementaire behoeften: seks, warme maaltijden, schone kleding en een opgeruimd huis — wat klinkt dat gewoon — wordt onthouden. Dit zijn geen boze nachtmerries, maar vaste besluiten, die hier en daar en steeds veelvuldiger worden gesignaleerd: vrouwen van militairen komen in het geheim bijeen om te praten over hun onbehagen en moeite met zijn werk; vrouwen bivakkeren in vredeskampen; blanke vrouwen in de 'Black Sash' weerstaan het apartheidsbewind in Z. Afrika, ondanks de dreigementen en intimidaties van dat bewind aan het adres van hun echtgenoten, en vechten samen met de zwarten tegen de apartheidswetten; vrouwen verlaten al jaren lang de kerk, niet omdat ze niet meer geloven, maar omdat hun geloof weliger tiert buiten de mannelijke dogma's om en dus buiten het instituut; rooms-katholieke vrouwen slikken al jaren de pil ondanks dreigementen van pausen en vrouwen in een Duits dorp weigeren nog kinderen te krijgen zolang de kernenergiecentrale

daar in werking blijft. Het zijn symptomen van een onstuitbare exodus van vrouwen uit het huis van de menseneter. En zij nemen haar kinderen mee!

Wie zal haar tegenhouden?

De praktische uitvoering doet een beroep op de creatieve inventiviteit van elke vrouw persoonlijk. En het zwaarst drukt de claim op die vrouwen, die in de eerste plaats het gesprek met de eigen partner moeten beginnen. De noodzaak om deze pijnlijke en verdrietige weg te volgen is maar om één reden goed te keuren: het 'mysterie van de technologie' is irreëel geworden, het heeft zich van huis en haard verwijderd, heeft zich van de werkplaats in het dorp, via de fabriek in de stad, nog verder teruggetrokken naar geheime laboratoria in de woestijn, waar mannen in witte jassen en in hermetisch afgesloten ruimten hun vernietigend onderzoek doen. Op dit moment is de militarisering van de ruimte een feit. De televisie laat beelden zien hoe insectachtige toestellen in de ruimte om de aardbol hangen, die in hun buik vernietigende laserstralen verbergen, op zoek naar wie maar vijand wil zijn om trefzeker de vindingrijkheid van het man-mens te showen.

Het is alles ver-weg en ongrijpbaar geworden. De man-in-de-straat zegt: we kunnen er toch niets tegen doen! Maar vergeten wordt, dat deze handlangers van de menseneter 's avonds vrouw en kinderen onder ogen komen. Zal die vrouw haar man en zullen deze kinderen hun vader vragen wat hij die dag heeft gedaan? Is hij medeschepper en -schepsel geweest of handlanger van het kwaad? De strijd om het mens-zijn is heel dichtbij gehaald, binnenshuis, en nu al staat vast wie de strijd zal winnen. 'Sisterhood' zal nodig en 'powerful' zijn. Te hopen is, dat die mannelijke mensen, die zich al in de strijd voor de vrede en tegen kernwapens hebben geworpen, oog krijgen voor de vrouwelijke mens en daarmee oog voor hun eigen halfheid en dat zij van het begin af aan het werk samen met vrouwen zullen moeten doen.[64]

En niemand zal mogen zeggen, dat christen-feministen, die meegaan in de uittocht uit het huis van de menseneter en de dienstweigering in eigen leven vorm gaan geven, het liefdegebod niet nakomen. Want zo ooit, dan geldt nu in déze cultuurimpasse voor haar: dat zij God meer lief zal moeten hebben dan haar — ook meest nabije — naaste. En ik waag het erop in dit verband een uitspraak van ds. Buskes voor christen-feministen te claimen: 'dat we wereldvraagstukken mogen en kunnen oplossen, omdat we in God geloven, groot van God denken en daarom, ja waarlijk, ook groot van de mens denken, maar de grootheid van de mens heeft in hun denken en handelen de grootheid van God tot vooronderstelling'.[65]

Oude vijandschappen hebben voor deze vrouwen afgedaan, want communicatiestoornissen tussen mensen, die in de mannencultuur in blokken zijn opgedeeld, gelden niet meer. Zij hebben zusterschap ontdekt, dat vreemd is aan begrippen als: vriend-vijand, oost-west, noord-zuid, kerk-wereld. Maar wereldwijd is de tegenstelling man-vrouw aan het daglicht gekomen. De heelheid van het beeld Gods is door de mensen in de schepping niet

---

64 Cath. J.M. Halkes, Met Mirjam is het begonnen.

65 J.J. Buskes, God en mens als concurrenten, *p. 248.*

verwerkelijkt. De één heeft de ander overheerst en de één is de ander onderdanig geweest. De cultuurcrisis, die zich schijnbaar samenbalt rondom de atoomwapens, is in wezen het resultaat van de wanverhouding man/vrouw.

Dippel zag dat dertig jaar geleden al in. Maar toen sliep Doornroosje nog.

Katharina von Bora: een reuzin-in-rok (1983)

Luthers' vrouw was meer dan alleen maar 'een gevluchte non'

Sieth Delhaas

OPZIJ, november 1983

Inleiding

Op 10 november is het 500 jaar geleden, dat Maarten Luther, de kerkhervormer, in het Duitse Saksen werd geboren. Deze gebeurtenis krijgt ook in ons land veel aandacht. Een geschikte gelegenheid om eens te kijken naar zijn vrouw. Voor de meesten zal haar naam, Katharina von Bora, niet bekend zijn. Anderen, die wel van haar gehoord hebben, weten vaak niet meer dan dat zij 'een gevluchte non' was en later een 'zorgzame, vrome huisvrouw'. Haar grote capaciteiten hebben de geschiedenis niet overleefd en zijn ook door haar tijdgenoten meestal zeer negatief beoordeeld.

Want op belangrijke momenten in haar leven nam Katharina andere beslissingen dan van een vrouw in haar tijd verwacht mocht worden. Zo geeft zij Luther zelf te kennen, dat als hij haar als echtgenote zou vragen, zij geen 'nee' zal zeggen; zij denkt met de reformator mee in theologische en politieke zaken, ze weet binnen enkele jaren beslag te leggen op flinke stukken grond en weet die voortreffelijk te beheren. Bovendien is ze de eerste vrouw in Saksen, die als enige erfgename door haar man wordt aangewezen in plaats van hun kinderen, zoals de wet eiste.

Geestelijke stand

Evenals veel meisjes overkomen is in de middeleeuwen, wordt Katharina al heel jong, waarschijnlijk als vier of vijfjarige op een kloosterschool in de kost gedaan. Vier jaar later bestemt haar vader haar definitief voor de geestelijke stand. Hiermee spaart hij een bruidsschat uit. Katharine treft het, dat ze terecht komt in een klooster van de Cisterciënser Orde. Deze orde stond bekend om de goede opleiding op haar kloosterscholen. En voordat de 'jonge maagd', zoals de nonnen-in-spé worden genoemd, op 16-jarige leeftijd haar wijding ontvangt, heeft ze een gedegen opleiding gekregen. Behalve de Latijnse taal komen grammatica, retorica en dialectica, geometrie, aritmetica, astronomie en muziek op het lesrooster voor. Een opleiding, die overal elders op de universiteiten wordt gegeven aan de mannelijke studenten. Behalve deze intellectuele bezigheden geldt de kloosterregel dat naast gebed en meditatie, met handenarbeid in eigen onderhoud moet worden voorzien. De Cisterciënzer Orde staat er om bekend, dat de kloosterlingen — waarbij de vrouwen niet voor de mannen onderdoen — het meest ruwe werk niet schuwen. Zij weten van woeste stukken

grond vruchtbare akkers en weilanden te maken. Achteraf bezien is dit kloosterleven een uitstekende voorbereiding op het leven, dat Käthe later te wachten staat.

Als zij, 24 jaar oud, samen met acht andere nonnen in de Paasnacht van het jaar 1523 het klooster verlaat, is dat zeker een weloverwogen stap en geen avontuurlijke vlucht. Hoewel de kloosterlingen achter een heel streng 'slot' leven, door tralies en stilzwijgen verstoken van elk contact met de buitenwereld, dringt het nieuws van de nieuwe leer van Luther toch tot deze vrouwen door. Zij worden geconfronteerd met zijn overtuiging, dat de geestelijke staat niet heiliger is dan de wereldlijke — zoals Rome altijd heeft geleerd — en dat het gedwongen celibaat een groot kwaad is. Voor vrouwen geldt, zeker volgens Luther, dat het huwelijk haar werkelijke levensbestemming is. Käthe behoort tot de eerste groep nonnen, die om deze reden het klooster verlaat. Geen kleine onderneming, want de familie zal zich zeker niet over hun zusters of dochters ontfermen. Het helpen ontvluchten of verbergen van een non, die immers voor eeuwig de bruid van Christus is, wordt zelfs met de dood bestraft. Met de hulp van Luther, die een bevriende koopman inschakelt, komen de vrouwen in Wittenberg terecht. Ze worden er niet met open armen ontvangen, hoewel dat van de nieuwe geloofsgenoten wel verwacht had mogen worden. Eerder staan hen spottende opmerkingen te wachten, zoals, een student in die dagen aan een vriend schrijft: 'Ze hebben waarschijnlijk even hevig naar een vrijer als naar de vrijheid verlangd.'

Zes van de ex-nonnen kunnen na enige weken, nadat Luther hun familie overtuigd heeft van de juistheid van zijn standpunt over het kloosterbestaan, naar hun families terugkeren. Voor Käthe en twee anderen geldt dit niet. Zij moeten noodgedwongen in Wittenberg blijven. Twee jaar woont en werkt Käthe bij rijke en voorname burgerfamilies in de stad. In de huizen van deze rijke burgers heeft zij het reilen en zeilen van een huishouding geleerd. Zij is er ook in aanraking gekomen met de noodzaak om zich via het verwerven van eigen bezit, te ontworstelen aan de afhankelijkheid van de keurvorst.

Als Käthe op 13 juni 1525 met Luther trouwt heeft ze een halfjaar daarvoor de rektor van de Wittenberger universiteit als huwelijkskandidaat afgewezen. Een ongehoorde brutaliteit van de 'gevluchte non' — een stigma, dat ze haar hele leven zal blijven dragen — die bovendien al niet meer één van de jongsten is. Als 'de wereld' van het huwelijk van de ex-monnik en zijn non hoort (waaruit volgens een oude fabel de antichrist geboren moet worden), staan vriend en vijand klaar om de stap van Luther te veroordelen. Luther en Käthe hadden dit voorzien. Daarom wisten slechts vijf intieme vrienden van hun trouwerij, die in het geheim met deze vijf als getuigen, wordt uitgevoerd.

Het zijn allemaal feiten, die de sympathie van de meeste mensen voor Käthe niet doet toenemen. Een vrouwenleven is in die tijd niets waard. En als je daarenboven zo duidelijk laat merken hoe jij wilt leven en met wie je wilt omgaan, is de kritiek niet van de lucht. Jaloezie en roddel blijven Käthe haar hele leven begeleiden. Naast heel goede vrienden, meest collega's van Luther en hun vrouwen, die haar leren kennen en haar capaciteiten leren waarderen, zijn er tallozen, die haar haar voorname plaats misgunnen.

Grondbezit

Dankzij een zeer uitgebreide briefwisseling, die Luther met de meest uiteenlopende personen voert — hij schreef circa 3300 brieven — zijn allerlei facetten ook uit zijn gezinsleven bewaard gebleven. De zogenaamde 'tafelgesprekken' zijn daarvoor echter de belangrijkste bron. Omdat de professoren aan de universiteit verplicht waren ook studenten in hun huis in de kost te nemen, woonden er al kort na hun huwelijk talrijke studenten in Luthers huis. Zij aten mee aan tafel en enkelen hebben gedurende een periode van ruim 15 jaar, nauwkeurig genoteerd wat Luther zei: van de meest onbenullige dingen tot de belangrijkste theorieën. Käthe en Luther, die van de keurvorst de beschikking hadden gekregen over het 'zwarte klooster', het voormalige Augustijnenklooster waarin Luther voor zijn huwelijk woonde, krijgen zes kinderen en verzorgen daarnaast nog minstens elf pleegkinderen, waarvan sommigen wezen zijn. Dat weerhoudt Käthe er niet van de grond rondom het klooster te herscheppen in moestuinen, de verwaarloosde brouwerij van het klooster weer in bedrijf te stellen en langzamerhand beslag te leggen op grote stukken grond, soms zelfs met boerderijen, waarop ze allerlei gewassen verbouwt en veeteelt bedrijft, zodat ze alle mensen, die aan haar tafel zitten van spijs en drank kan voorzien. Het doet Luther eens verbijsterd zuchten: 'Ik verdien maar 200 gulden en de keuken kost alleen al 500 gulden.'

Käthes grootste vreugde en trots is het als zij in 1540 van haar broer Hans von Bora het kleine landgoed Zolsdorf kan kopen; het laatste stukje familiebezit, dat nog aan de verarmde familie behoort. Weliswaar krijgt ze de benodigde 600 gulden van de keurvorst cadeau, omdat de Luthers geen contant geld ter beschikking hebben, maar daarover liggen ze geen van beiden wakker. De keurvorst geeft zijn belangrijke onderdaan graag wat hij vraagt uit dank voor alles wat hij voor zijn volk doet. Toch heeft Luther het moeilijk met het toenemend familiebezit. Hij laat herhaaldelijk protest horen als Käthe haar zinnen op een volgend stuk land heeft gezet. Hij vindt, dat bezit de mensen in de macht van de duivel brengt. Hij is ervan overtuigd, dat God wel helpt als er geen geld is. Maar Käthe is, ondanks haar oprechte vroomheid, realistischer ingesteld en zorgt er voor, dat zij met haar gezin onafhankelijk wordt van de gunst van anderen.

Hoe goed zij dit heeft gezien blijkt als Luther in 1546 overlijdt. Weliswaar heeft Luther een testament gemaakt, waarin hij zijn vrouw als enige erfgenaam benoemt, maar de kanselier van de keurvorst, probeert die wilsbeschikking ongedaan te maken. Het is wet in Saksen, dat de kinderen erven en dat de echtgenote — ook al heeft ze er, zoals Käthe nog zo hard voor gewerkt — slechts wat huisraad en kleding krijgt en volkomen afhankelijk wordt van de kinderen. Die Saksische wet bepaalt zelfs, dat de opvoeding van de kinderen van de moeder wordt afgepakt, omdat ze daartoe niet meer in staat wordt geacht.

Maandenlang vecht Katharina, met behulp van Melanchton, Luthers vriend en collega, die tot voogd over haar is aangesteld, om de zeggenschap over haar bezit en haar kinderen te mogen houden. Haar strijd wordt beloond. Als ze zes jaar na haar man sterft roept Melanchton de professoren en studenten op haar begrafenis bij te wonen en haar zo de laatste eer te brengen, die haar toekomt vanwege haar grote vroomheid én uit dankbaarheid voor al haar werk en dat van haar man.

Het is een teken aan de wand, dat deze vrouwengestalte, in haar tijd een reuzin-in-rok, door de geschiedenisschrijvers is misvormd tot een kleinburgerlijke huisvrouw van Luther over wie niet meer te vertellen is dan dat ze een 'gevluchte non' was.

Het boek ‘Mevrouw Luther’ van Sieth Delhaas komt begin november uit bij uitg. Luyten in Amstelveen.

Demonstratie in Brussel (1983)

Sieth Delhaas

de Bazuin, 18 maart 1983

Inleiding

Wil men de verslaggeving in de diverse dagbladen geloven, dan is de vredesmanifestatie van 6 tot en met 8 maart in Brussel, met als sluitstuk een massale demonstratie door het centrum van die stad, niet meer geweest dan een ludieke, met een Hollands gezelligheidssausje overgoten happening; en passant af te toen als een ongevaarlijke vrouwenaangelegenheid-die-niets om-de hakken heeft of de zoveelste actie van brutale feministen. De verslaggevers, die hun waarnemingen zo doorgeven aan hun lezers hebben de sfeer van grimmigheid, die zeker uit de toespraken op te maken was en die bij de demonstrerende vrouwen dicht onder de oppervlakte lag van hun schijnbaar zonnige stemming, niet juist gepeild.

Engagement

Wat op de internationale vrouwendag, 8 maart 1982 in Amerika was begonnen door de WILPF (Women International Leage for Peace and Freedom) met als doel vrouwen te engageren voor ontwapening, was gedurende het afgelopen jaar uitgewaaierd over vijfentwintig landen en ook overgenomen door andere vrouwenorganisaties en vrouwenbewegingen. In Nederland, waar de laatste maanden ca. dertigduizend handtekeningen zijn verzameld en waarvan jl. dinsdag 3.500 vrouwen in Brussel tegenwoordig waren is de actie gevoerd met als eisen:

- geen plaatsing van Pershing II en kruisraketten in Europa;
- constructieve onderhandelingen over de vermindering van atoomwapens;
- een totaal verbod van atoomwapens;
- inkrimping van het defensiebudget en een atoomwapenvrij Europa.

Zondag 6 maart arriveerde een speciaal vredesvliegtuig met honderd twintig vrouwen uit de Verenigde Staten, die met andere vertegenwoordigsters uit NAVO-landen deelnamen aan een vredesconferentie over Ontwapening en Ontwikkeling.

“Im Westen nichts Neues”

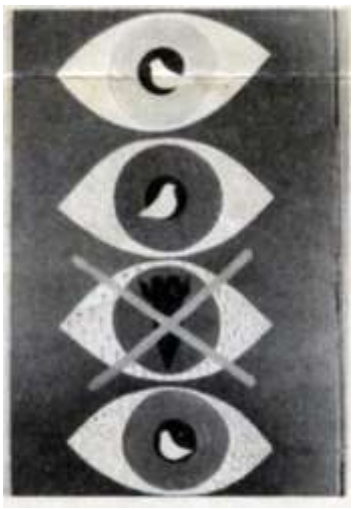

’De strijd wordt harder’, was de reactie van een WILPF-delegatielid, die op het podium voor de verzamelde vrouwen op het Rogierplein in Brussel verslag uitbracht van de ontmoedigende ontmoeting op het NAVO-hoofdkwartier. Zij had de ontvangst en de reactie op de aanbieding van de handtekeningen als zeer neerbuigend ervaren. Edith Balantyne, secretarisgeneraal van de WILPF, die met de heer Van Campen, secretaris van NAVO-chef Luns had gesproken vond zijn antwoord nauwelijks afwijken van wat zij in december 1979 ook al van deze man te horen had gekregen. ‘Im Westen nichts Neues’, reageerde een Noors delegatielid en de handtekeningen, ruim een miljoen, werden voor een beter doel weer ingepakt.

Een enthousiastere ontvangst was een bus vol Nederlandse ICTO-vrouwen op het NAVO-kantoor ten deel gevallen. Zij waren vóór de STAR-delegatie — die al maanden tevoren een afspraak voor ontvangst gemaakt hadden om 10.00 uur, maar die per telefoon van de kant van de NAVO twee dagen tevoren was verzet naar 11.30 uur — met 23.000 handtekeningen op zak gekomen om de NAVO haar steun te betuigen.

Harde feiten

‘We zeggen nee, en we ménen het’, zo besloot een WILPF-vrouw haar commentaar op de NAVO-ontvangst. Vervolgens luisterden de tien- tot vijftienduizend, uit twintig verschillende landen toegestroomde vrouwen urenlang naar de vaak onbekende schanddaden die de vertegenwoordigsters van allerlei vrouwenorganisaties van haar eigen regering uitriepen. Om daar te horen wat in de kranten vaak niet te lezen is, waren veertig Deense vrouwen een nacht lang doorgereisd om dezelfde avond na de demonstratie weer terug te gaan, omdat ze niet langer van hun werk konden verzuimen. Hoeveel de demonstrantes er voor over hadden en hoe serieus ze genomen willen worden mag alleen al blijken uit de vele tientallen guldens, die neergeteld zijn voor de reis voor een paar uur demonstreren.

Fanny Fuchs van de Nationale Vrouwenraad uit België benadrukte, dat als er ontwapend werd er spoedig nieuwe bronnen zouden zijn voor ontwikkelingshulp. ‘Er moet beter onderhandeld worden in Genève. Wij in België zijn voor een bilaterale ontwapening.’ En ze eiste van de onderhandelaars in Genève nu eens echt zaken te doen en een beslissing te nemen.

Opvallend ook hier weer: negen van de tien cameramensen, die de sprekende vrouwen vereeuwigden waren mannen, die zich voor het front van de massa duidelijk opgelaten voelden toen de Duitse protestsong-zangeres Angi Domdey een lied aanhief gericht ‘niet tegen de man, maar tegen alle supermannen, meesters, heren, chefs en bazen’ en iedereen het refrein mee zong: ‘a man is just a sex object and otherwise forget him’.

Ook de Deense vertegenwoordigster van de WILPF, R. Thomwon bracht de onrust en zorg over de gevaarlijke situatie van de bewapeningswedloop over aan de onderhandelaars in Genève. Zij vond het een onzinnige gedachte, dat naties tot een beter vertrouwen in elkaar zouden komen door te bewapenen. ‘Want macht verandert vrienden in vijanden. Wij willen het risico nemen, want wij zijn er zeker van, dat ze het mis hebben. Wij vrouwen en kinderen willen niet omkomen door hun vergissingen. We verzekeren de regeringen van de wereld, dat we doorgaan en nooit zullen opgeven’, besloot ze strijdlustig.

Multinationals

Intussen waren honderden aanwezigen, van heel jong tot zeer bejaard, ondanks de vaak heel nette mantels, gezusterlijk op de Belgische keien neergezakt, om ook anderen een blik op het podium te gunnen. De vertegenwoordigster van de Amerikaanse groep verzekerde, dat er in Amerika miljoenen zijn die de bewapening willen stoppen.

Wij roepen onze leiders ter verantwoording. Zij moeten de wil van het volk doen. Op deze kleine aarde is geen ruimte voor Pershings II en kruisraketten’.

Karin Roth van de West-Duitse metaalbewerkersbond noemde de aarde een uitdaging waard om door menselijke ideeën en creativiteit omgeschapen te worden in een wereld van overvloed. ‘De wereldwijde vrouwenbeweging is niet meer te stuiten.’ Hartstochtelijk klonk het protest van actrice Julie Christie uit Engeland, die haar regering verweet de vredesbeweging te ridiculiseren, dat ze van de wereld een levende hel wilde maken. En ze riep vooral de ‘verborgen groep mannen achter de multinationals’ ter verantwoording, die maar doorgaan wapens te produceren. Opvallend was het toenemende verzet in de protesten tegen de rol van de multinationals ‘die ongrijpbaar zijn voor regeringen en zich niets van enige regering op de wereld aantrekken. Onze regering is bang voor de Britse vredes- en vrouwenbeweging. Maar wij hebben geen angst voor de communisten en we hebben geen angst voor een teruglopende economie. We hebben alleen maar angst voor een nucleaire oorlog’, besloot Christie haar aantijging.

Even gloedvol was het verzet van Francisca Piatti van de Greenham Common-blokkade. Zij onthulde, dat in Comiso op Sicilië dit jaar nog 112 kruisraketten zullen worden geplaatst. Van de arme bevolking op dit eiland kan geen verzet worden verwacht en het is een regelrechte bedreiging voor Afrika. Maar Engelse Vrouwen denken ook daar een vredeskamp op te zetten, ondanks gevangenisstraffen, die ze in Greenham al uitgezeten hebben.

Wereldwijd

Hoe onstuitbaar het vrouwenverzet is geworden blijkt ook uit de vele tientallen brieven en telegrammen van vrouwengroepen, klein en groot, uit bijvoorbeeld Honolulu, Tahiti, Sri Lanka, Nieuw-Zeeland. Boodschappen van Dorothee Sölle, Simone de Beauvoir, de Noord-Ierse Nobelprijswinnares voor de vrede Mairead Corrigan die schrijft: ‘wiens toekomst zal het zijn? Van de mensheid of van de atoomwapens? Want naast elkaar kunnen ze niet bestaan. We moeten nu handelen voor het te laat is’.

Gedemonstreerd is er die middag en niet voor het laatst. Want de actie gaat door. Op 25 oktober a.s., de internationale vrouwenvredesdag, zullen nieuwe acties volgen, want de vastberadenheid van deze vrouwen is niet meer te breken.

Vrouwen over de kerken (1982)

Als relatieproblemen opkomen, verlaten de functionarissen het toneel

Sieth Delhaas

de Bazuin, 2 juli 1982

Inleiding

Als de restauratie van de hoeve, behorend bij het seminarie Rolduc meezit, kan eind van dit jaar het door Mgr. Gijsen noodzakelijk geachte ‘familiepastoraat’ beginnen. Er worden een aantal kamers van die hoeve zo ingericht, dat ouders mét hun kinderen daar weekends kunnen doorbrengen om samen bezig te zijn over huwelijk, omgaan met de kinderen, het geloof van de kinderen, het geloof van de ouders en hoe je je geloof laat doorwerken in het dagelijks leven.

Het is te hopen, dat wat de deelnemers aan deze familiecursussen wordt voorgehouden niet slechts datgene is wat reactionaire, celibataire mannen als inhoud zien van ‘het’ huwelijk. Het zal voor de kerk zelf én de vele gezinnen, die ondanks alles nog heil zien in het kerkelijk instituut, veel meer vruchten afwerpen als ook stemmen van vrouwen daar mogen meeklinken.

Van vrouwen bijvoorbeeld, die meegedaan hebben aan de enquête, die het Katholiek Vrouwengilde eind 1980 onder haar leden hield n.a.v. de Algemene Bisschoppensynode in september van dat jaar, die handelde over de taken van het christelijk gezin in de wereld van vandaag. Bijna zestig procent van de deelneemsters beaamden de stelling, dat de gedachten en wijze woorden van bisschoppen en hoge kerkelijke leiders te ver af staan van de werkelijkheid zoals vrouwen die in hun gezinnen kennen. De stem van de vrouw moet in zulke vergaderingen gehoord worden. Anderen toonden zich teleurgesteld in de synode, eisen eigen verantwoordelijkheid op en willen volgens eigen geweten beslissingen nemen, of stellen heel laconiek, dat de meeste gelovigen zich niet veel van de synode aantrekken. Slechts vijftien procent van de formulieren lieten een keuze zien voor de bekrachtiging van rooms-katholieke waarden van huwelijk en gezin ‘omdat de mensen in deze tijd zo’n houvast nodig hebben’.

De kerk als afwezige

Dat kan een begin zijn voor de organisatoren in Rolduc. Doorbijten in de zure huwelijksappel kan aan de hand van het in maart jl. verschenen boekje ‘Een blikopener’, waarin vrouwen zich uitspreken over huwelijk, relaties en pastoraat.

Een boekje, dat kerkelijke machten en overheden niet ongestraft terzijde kunnen leggen als oninteressant. De vrouwen, die hier uitgebreid ontboezemingen doen over de binnenkant van

hun leven hebben in elk geval allemaal een kerkelijk huwelijk gesloten, en hebben op enkelen na, nog altijd een band met de kerk. Samen lieten ze een niet onaanzienlijk aantal kinderen in hun kerk dopen met alle verwachtingen van dien.

Deze vrouwen, die in leeftijd variëren van twintig tot zeventig jaar, behoren tot verschillende kerkelijke richtingen. Ze hebben door middel van een heel uitgebreid vragenformulier geprobeerd antwoord te geven op de vraag: wat heeft de kerk voor invloed op ons huwelijks-/gezinsleven, onze relaties als alles 'goed' gaat of als er problemen zijn? Ze zijn, zichzelf bevragend, tot de ontdekking gekomen, dat de kerk afwezig is; wel een rol speelt, maar dan ook niet meer dan dat bij doop, huwelijk en andere plechtigheden, waarbij het gezin in het vizier komt. Maar als er problemen komen, spanningen ontstaan, conflicten de verhoudingen op scherp stellen, dan blijken de mensen, meestal mannen, die namens de kerk in het levensdrama meespelen, voortijdig het toneel te hebben verlaten of een taal te spreken, die niet bij het stuk past.

Toch zeggen al deze vrouwen, dat er vanuit het instituut kerk aandacht móét worden geschonken aan relaties. Niet beperkt tot het praatje met een a.s. bruidspaar, 'maar', zegt een 47-jarige 'het pastoraat zou meer aandacht moeten hebben voor veranderingen in relaties. Ik ben me er wel van bewust, dat de priesters het zeer moeilijk hebben met de snelle ontwikkelingen op dat pastorale terrein en de vasthoudendheid vanuit Rome en de af keer daar voor vernieuwingen'.

Uit nood geboren

In opdracht van de werkgroep De Vrouw in Kerken Samenleving van de Raad van Kerken in Nederland heeft een speciale sub-werkgroep deze *Blikopener* samengesteld. Een werkgroep 'uit de nood geboren'.

Vrouwen, bezig met feministische theologie, vanuit allerlei kerken samengekomen op het vormingsinstituut Kerk en Wereld in Driebergen, zich verdiepend in weerstanden, die zich emanciperende vrouwen in de kerk ondervinden. Er zich pijnlijk van bewust, toen al in april 1979, dat allerlei problemen binnen gezinnen met betrekking tot drugsgebruik, samenwonen, verslechterende huwelijksrelaties en echtscheidingen maar al te gemakkelijk werden toegeschreven aan de ontbindende krachten van het feminisme.

Maar niet het feminisme mag daarvoor als schuldige worden aangewezen, vonden zij, maar meer de nog altijd afhankelijke positie van de vrouw ten opzichte van de man. Het feminisme mocht niet de haak worden, waaraan al deze voor de bestaande orde ongewenste situaties, konden worden opgehangen. Belangrijker nog: deze vrouwen vonden het noodzakelijk, dat er gezocht werd naar een mogelijkheid om mensen in zulke klemsituaties eerder aan de praat te krijgen. Met elkaar of met derden. Te vaak wordt er pas gepraat als het-te-laat-is.

Welke rol speelt de kerk dan? vroegen ze zich af. Waarom faalt het traditionele pastoraat? Waarom wachten gelovigen zich er wel voor de hulp van een geestelijke in te roepen? Omdat ze bang zijn voor het waarschuwende vingertje dat zal worden opgeheven? Voor de lijmkwast, die overeenkomstig het traditionele christelijke harmoniemodel tevoorschijn zal worden gehaald? Omdat men weet, dat er niet écht een luisterend oor zal zijn, een erkennen van eigen mondigheid, eigen keuzes? Toch is er dat sterke verlangen, dat er een eindje meegelopen wordt op een moeilijk stuk levensweg, dat er meegezocht wordt naar een begaanbare, soms andere levensweg.

Verbijsterende verhalen

Honderd formulieren met stellingen en vragen zijn heel gericht uitgedeeld en anoniem door 85 vrouwen beantwoord. Een heel enkele, die ook op deze wijze niet af durfde steken naar eigen innerlijke diepten, beperkte zich tot een ja of nee. Voor het overige zijn er bloedwarme verhalen geschreven, eerlijk, benauwend, in-triest, verbitterd. Sommigen moedig toch samen met de levenspartner pratend in een verbeten worsteling om elkaar niet kwijt te raken. Meestal toch een ontmoedigd constateren van veel gemist geluk, van valse verwachtingen, zich bedrogen voelen.

Verbijsterend omdat zoveel gevoelens van rancune, spijt, verdriet, eenzame strijd, miskenning op deze manier onverwacht getoond werden. Waarom die openheid? Toch een noodkreet?

Ik denk inderdaad, dat die openhartigheid een noodkreet is. In de inleiding van de enquête werd de hoop uitgesproken om tot een nieuw soort pastoraat te komen. Vrouwen zien daar heil in. Zelfs als dit van de kant van de kerk komt, ondanks alle teleurstellingen en afwezigheid die ze daarvan hebben ondervonden.

In de *Blikopener* zijn niet alleen de uitkomsten van de vragen terug te vinden. Letterlijke citaten staan tussen de meer globale overzichten. Daarnaast zijn de volledige tekst en de inleiding tot de stellingen en de vragen opgenomen. Heel belangrijk materiaal voor werkers en groepen binnen de kerk, die ermee aan de gang willen. Daarmee is de mogelijkheid gegeven om niet alleen de vragen in eigen kring te beantwoorden en zicht te krijgen op de eigen situatie, maar ook om na te gaan welke gedachtenontwikkelingen er ten grondslag liggen aan stelling en vragen.

Kerkelijke werkers mogen de inbreng van vrouwen niet minachtend voorbijlopen als ze zeggen bezig te willen zijn met ‘het gezin’. Eigenlijk is dit in het verleden altijd gebeurd. En de kerk krijgt er nu, terecht, de rekening van gepresenteerd.

Zou dat misschien de reden kunnen zijn waarom zoveel vrouwen de laatste jaren laten (...) de kerk verlaten. Hoe onzorgvuldig springt de kerk om met zo’n potentieel aan warm geloof, alsof ze die sterke krachten niet in dienst zou moeten nemen om niet dood te bloeden aan het eeuwenlang snijden in eigen vlees. Afgezien van wat de kerk van plan is te gaan doen: het is erg hoopvol voor de mensheid in het algemeen, dat zoveel geloof, zoals deze verhalen-schrijvende vrouwen manifesteren, zelfstandig en welig, maar buiten de kerkmuren, tiert.

Pastoraat aan elkaar

De werkgroep is gaan zoeken naar een nieuw soort pastoraat, dat zich in eerste instantie zou moeten richten op de vrouw, rondom huwelijk, seksualiteit, haar plaats daarin tot nu toe en de veranderingen die optreden als één van de partners, of beiden, snel verandert, dat er vervreemding ontstaat.

De vrouwen, in haar eigen leven ook geconfronteerd met deze problematiek, kozen er voor eerst onderling de eigen ervaringen rond huwelijk, scheiding, seksualiteit en emancipatie diepgaand uit te wisselen: de veranderingen, die zij in de loop van hun leven bij zichzelf hadden bespeurd t.a.v. het mens-/vrouw-zijn, het huwelijk, trouw, jezelf-zijn. Een heel belangrijke en onverwachte ontdekking was, dat door de uitwisseling van ervaring en gevoelens zij elkaar verder hielpen. Met name die vrouwen uit de groep, die in die periode van voorbereiding zelf in een crisissituatie leefden, hebben heel sterk de hulp van het heel persoonlijke gesprek ervaren als een manier om verder te komen. Een bevoorrechte positie, die ontstaan was door deze vorm van pastoraat-aan-elkaar. Door het tijd nemen voor elkaar — zich uitspreken, zich kwetsbaar opstellen, elkaar, ook kritisch, bevragen over het waarom van eigen manier van leven, houding, reageren, met of naar de partner toe — hadden zij meer zicht gekregen op zichzelf.

Om zo, alleen met de resultaten van de eigen ontboezemingen aan te komen bij de opdrachtgevers vonden zij echter niet terecht. Daarom werd besloten aan de hand van een eigen ‘levensverhaal’ een probleemstellingen- en vragenlijst te maken, die beantwoord zou moeten worden door gehuwde vrouwen van wie men vermoedde, dat zij in hun leven bezig waren met deze problematiek. Hieraan hoopte de werkgroep eigen ervaringen te toetsen en hun inzicht te verbreden.

Nestwarmte en de kerk

Tegelijkertijd wordt door de Blikopener duidelijk, dat met name Rome maar ook de protestantse kerken geen werkelijke invloed meer uitoefenen op het leven van alledag van hun leden. Het juk van regels en geboden, dat eeuwenlang de gelovigen is opgelegd, is in deze tijd van zelf-bewustwording, eigen verantwoordelijkheid aanvaarden, afgegooid. De bijbel, die vrouwen in deze tijd, vaak door de bevrijdende klanken vanuit de feministische theologie, opnieuw en zelfstandig zijn gaan lezen, blijkt een zekerder kompas dan de regels, die de kerk begrenzend, inperkend en meestal discriminerend stelt.

Een 41-jarige vrouw zegt het heel toepasselijk: ‘De creativiteit, die Jezus ons voorhield in zijn leven op aarde, wat jammer dat we er zo weinig van naleven en zo gauw verzanden in uitspraken van bijv. Paulus’, en een 31-jarige merkt op als het over seksualiteit en geloof gaat: ‘Die paus heeft het ons nog weer eens duidelijk gezegd: seks is gericht op kinderen krijgen, je mag er zéker niet van genieten. Alle heerlijke andere mogelijkheden van je lijf en dat van je partner mag je niet gebruiken. Die gevoelens hebben we toch niet voor niets gekregen? Ik zou willen dat de kerk eens ophield met te denken, dat zij de mensen mag vertellen wat ze moeten doen of laten … Maar ja, het is ook een mannenkerk, niet alleen de katholieke, ook de reformatorische’.

Eigenlijk vinden alle vrouwen, die aan de beantwoording van de formulieren hebben meegedaan, dat het pastoraat aandacht moet hebben voor veranderingen in relaties, al is het hoe nog niet beantwoord. Een oudere vrouw huivert: ‘Als u met de kerk de clerus bedoelt dan voel ik me bang worden bij wat ik om me heen zie; deze heren zijn alleen bekend met de oude huwelijksproblemen.’

Het is heel ontmoedigend te lezen, dat zowel de protestantse als de rooms-katholieke vrouwen verreweg negatieve ervaringen hebben t.a.v. pastoraat rondom en in het huwelijk. Als scheidingen ter sprake komen — en acht vrouwen putten uit eigen ervaring — klaagt een

dominee, dat er zo weer een huwelijk de mist in gaat, maar verzuimt de scheidenden te vragen wat er nu werkelijk aan de hand is. ‘Je voelt je volkomen in de kou staan’, rilt een gescheiden vrouw over de nestwarmte in de kerk.

Door alle ervaringen rondom de enquête zijn er verwachtingen gewekt van onderling pastoraat, samen met vrouwen: feministische praatgroepen. Even belangrijk is om niet in dezelfde fouten als de ouders te vervallen, vanuit de kerk heel gericht te werken aan de voorbereiding van jongeren op huwelijk of een andere relatievorm. Hier en daar gebeurt het. Maar dan ook niet meer dan hier-en-daar. Afhankelijk van de persoonlijke interesse en de inzet van de parochiepastor.

Zuster Antoinette van Pinxteren, voorzitter van de werkgroep De Vrouw in Kerk en Samenleving schrijft in het voorwoord van de Blikopener: ‘Dit boekje laat ons kennismaken met een voorzichtig zich aandienende nieuwe vorm van pastoraat: het pastor zijn voor elkaar. De afdeling vrouwenwerk van de hervormde Stichting Kerk en Wereld, die al vijf jaar lang vrouwen stimuleert om bezig te zijn met geloven en vrouw-zijn, heeft plannen om dit onderlinge pastoraat te steunen. Een mogelijkheid is vrouwen hiervoor toe te rusten. Intussen heeft de praktijk geleerd, dat de vrouwen, die samen het hele voorbereidingsproces doorleefden en het boekje samenstelden, zélf al pastor mochten zijn. Zij hebben zich, in afwachting van wat er vanuit ‘het kerkinstituut’ op gang zal komen, beschikbaar gesteld voor mensen, die hulp nodig hebben.

Weloverwogen volkerenmoord in Zuid-Afrika (1982)

Sieth Delhaas

de Bazuin, 19 november 1982

Inleiding

Weloverwogen, en sinds de economische teruggang in een verhoogd tempo, worden zwarte volken door de regering van Zuid-Afrika in dat gebied uitgemoord. Dat is de adembenemende werkelijkheid van de thuislandenpolitiek. Dat is ook de enige conclusie die getrokken kan worden uit het verhaal van mevrouw Sheena Duncan over het web van wetten dat de blanke regering sinds jaren weeft om de zwarten in dat land tergend langzaam maar doelgericht leeg te zuigen.

De werkgroep Vrouw, Kerk, Tweederde Wereld (VKW), een interkerkelijke organisatie, waarin vrouwenorganisaties zijn vertegenwoordigd, heeft Sheena Duncan uitgenodigd om in Nederland voorlichting te geven over de nieuwe wetten, die in Zuid-Afrika op stapel staan en begin volgend jaar in het parlement dreigen te worden aangenomen. Sheena Duncan is voorzitter van de *Black Sash* (‘Zwarte Sjerp’), een organisatie van blanke vrouwen, die zich tegen de apartheidswetgeving verzet en juridische bijstand tracht te geven aan individuele zwarten en hun organisaties. Al sinds 1955 is de groep, nu 1500 in getal, actief tegen het apartheidsbeleid. Of het voor haar geen risico’s met zich brengt, dat ze vooral vrouwen in Nederland informeert over wat er in haar eigen land gebeurt? Sheena: ‘Niemand geniet enige bescherming tegen de willekeur van de staat.’ En schouderophalend: ‘Het kan zijn, dat ze maatregelen tegen me treffen als ik terugkom, het kan ook zijn, dat ze er geen aandacht aan schenken.’

Aan het begin van de studiedag van VKW in Amersfoort, waar ze een honderdtal vrouwen toespreekt, wordt verteld, dat net bekend is gemaakt, dat ds. Beyers Naudé, voorzitter van het in 1977 verboden Christelijk Instituut en wiens vijfjarige banning deze maand zou eindigen, er zonder opgaaf van redenen, drie jaar bijgekregen heeft.

Hoewel het deportatiebeleid al uit de vijftiger jaren stamt zullen door de nieuwe wetten ook die zwarten, die nog enig recht hadden om in blank gebied te wonen, gedwongen worden de steden en het platteland in blank gebied te verlaten en ‘terug’ te keren naar een thuisland, waar zij in de meeste gevallen nooit eerder zijn geweest en dat de regering als hun afstammingsgebied heeft benoemd. Heeft men tot nu toe nog recht op wonen in een stad in blank gebied als men er geboren is, er tien jaar of langer bij dezelfde baas werkt of er vijftien jaar aan één stuk heeft gewoond, bij de nieuwe wet moet een zwarte kunnen aantonen dat zijn beide ouders die stadsrechten bezitten. In feite houdt dat in, dat de zwarte stadsbevolking langzamerhand zal verminderen, want wie geen werk heeft wordt onverbiddelijk afgevoerd naar een thuisland en wie eenmaal dat lot ten deel gevallen is, ziet

de kans ooit weer ‘stadsrechten’ te krijgen voor altijd verspeeld, omdat een arbeider uit een thuisland slechts een contract voor één jaar kan krijgen en dat van jaar tot jaar opnieuw moet sluiten.

Vrouwen extra getroffen

Was illegaal verblijf op het platteland tot nu toe wat gemakkelijker, ook hier slaat het deportatiebeleid van de regering steeds grimmiger toe. Profiteerden blanke boeren volop van een zwart gezin in hun omgeving — hij verhuurde hem zijn land voor geld of arbeidsprestatie en in extra drukke seizoenen leenden ook andere gezinsleden uit nooddruft hun arbeidskrachten aan hun blanke heer —, de nieuwe wet zal onverbiddelijk blanke gebieden van elke overtollige zwarte ontdoen. Want zwart noch blank zal tussen tien uur ‘s avonds en vijf uur ‘s morgens een zwarte illegaal mogen huisvesten of op zijn eigendom mogen toelaten op straffe van aan boete van *ƒ* 50 per nacht. En treft de politie b.v. op 1 augustus iemand in je huis en bijgeval op 1 december weer, dan wordt de boete voor elke dag tussen 1 augustus en 1 december opgelegd. En de gestrafte moet dan maar bewijzen, dat zijn illegale gast er al die tijd niet is geweest. De illegale zwarte zelf wacht voor elke nacht overtreding *ƒ* 1.300 boete of een gevangenisstraf van een half jaar.

Ook in dit geval worden vróuwen weer extra getroffen. Het is voor haar verboden bij haar mannen in blanke gebieden te wonen en krijgt een thuislandarbeider voor een jaar een contract in blank gebied dan laat hij vrouw en kinderen achter in een bar gebied. Is huwelijksmoraal voor de blanke, christelijke regeringsbonzen een heilig goed, de onthouding, die ze van deze, tot marionetten gedegradeerde mensen vragen, overschrijdt het haalbare.

Zelfs mannen met stadsrechten moeten hun vrouw, die geen stadsrechten heeft, maar er tot dan toe woonde, alléén naar een thuisland laten vertrekken. Er zit niets anders op een vrouw te zoeken, die dezelfde rechten heeft als jij, als je prijs stelt op een beetje redelijk gezinsleven. Voor vrouwen is het ook onmogelijk bij deze nieuwe wet nog enige zekerheid op een bron van inkomsten te hebben. Hun arbeidscontract mag niet langer dan drie maanden duren, ze verhuren zich soms als seizoenarbeidster op het platteland óf aan de industrieën, die zich — om de regering behulpzaam te zijn bij het ontruimingsbeleid — in uitgestrekte slierten langs de grenzen van de thuislanden hebben genesteld.

Ontsnappen onmogelijk

Door de pasjeswetten worden er dagelijks duizenden mensen gearresteerd, die illegaal in blank gebied verblijven. Na hun vrijlating gaan ze niet weg, want alleen hier is er nog enige kans werk te krijgen en zo wat geld naar het gezin in het thuisland te sturen. Achter deze vluchtweg komt door de nieuwe wet een definitieve punt! Sheena Duncan vertelt: ‘We hebben natuurlijk mensen, die zich tegen deze wetten verzetten. In 1980 hebben we een rechtszaak in hoger beroep gehad, waarin een vrouw het recht opeist bij haar man te wonen. Zij heeft die zaak gewonnen. Maar nu heeft de minister van ontwikkeling gezegd: dat is een gat in de wet: die moet dus aangepast worden.’

Toen economische vooruitgang heerste, dienden de reservaten om zwarte arbeiders daarvandaan naar de steden te halen. Werken voor blanken is zeker niet altijd hun wens geweest.

Vroeger, toen vele zwarten hun eigen stuk land nog hadden, weigerden ze voor de blanken in de mijnen of andere industrieën te werken. Belastingheffing op het land of het dak waaronder je woont, oefent door de tijd wel zo'n druk uit, dat je je land moet verkopen en je de blanke noodgedwongen als broodheer kiest. Sheena: 'De landbouw van de zwarten kon concurreren met die van de blanken. Voor de mensen, die op het platteland wonen, en naar de thuislanden worden gestuurd is het nog slechter dan voor de stedelingen. Zij hadden zelf een stukje grond waarop ze groenten verbouwden, en wat vee. Ze staan van de ene dag op de andere zonder enige mogelijkheid. Alleen als ze minimaal zeventien hectare land hadden, krijgen ze een stuk grond in een thuisland. Maar welke zwarte heeft dat? Ze krijgen daar een stuk toegewezen zo groot als bij u een flinke huiskamer, daarop een golfplaten hut of een tent. Na drie maanden wordt die hut weggehaald en moet er door henzelf een woonruimte worden gebouwd. Er komt een gezamenlijke wasplaats en een toilet, een gat in de grond met een paar golfplaten eromheen. Water is een vreselijk probleem. Misschien vraagt u zich af: waarom verbouwen die mensen dan zelf geen groenten? Dat is onmogelijk: de grond is hard en droog en meestal regent het maanden niet. Op een bepaalde plaats was geen water beschikbaar, niets. Toen er geprotesteerd werd heeft de regering voortanks gezorgd. Aan het eind van elke rij huizen één. Er staan lange rijen vrouwen en kinderen met een plastic kan of teil uren in de rij. Het water komt er druppelsgewijs uit omdat er geen druk op staat. Het is werkelijk geen uitzondering, dat het een halve dag duurt voordat één een kan vol heeft. Die plattelandsmensen móéten dus wel hun vee verkopen omdat er daar niets groeit. Voor dit soort mensen is het helemaal barre armoede omdat ze ook geen baan hebben.'

Wachten op werk

Zelf werken zoeken? Ook dat is er niet meer bij. Arbeiders zijn er genoeg. Inschrijven bij een arbeidsbureau is de enige mogelijkheid. Thuis afwachten dus maar en er blijft geen keus voor wie, waar of wat voor werk je krijgt. Zuid-Afrika is als elk westers land steeds meer op mechanisatie overgegaan. Er zijn steeds minder arbeiders nodig. Arbeidsbureaus en werkgevers in de steden hebben al opdracht geen arbeiders meer uit de thuislanden te halen. Eerst moet de voorraad uit de steden en voorsteden weggewerkt! Een voorbeeld is Lesotho, een klein zelfstandig land omgeven door Zuid-Afrikaans gebied en voor werk absoluut afhankelijk van de grote buurman. In 1974 verdienden nog 700.000 mensen daar hun brood, in 1981 waren het er nog slechts 300.000. De cijfers acht Sheena behoorlijk betrouwbaar, omdat ze afkomstig zijn van de universiteit van Stellenbos, die als niet-radicaal bekend staat. Wie er wel bij varen zijn de multinationals, die met name rondom Durban, dat door twee thuislanden is omgeven, zijn neergestreken.

Ze hebben een grote voorraad arbeidskrachten, tegen lage lonen – dus grotere winsten — vlak bij de hand, die 's avonds weer onder hun eigen golfplaten dak slapen, zonder lasten voor de overheid en de rest van de blanke bevolking. Zwarten, die zich nog een beetje op rechten konden beroepen omdat ze werk hadden en in de stad woonden, hebben profijt getrokken van de onlusten in 1976/77. De regering en de industrie hadden er baat bij de situatie wat te stabiliseren en susten de zaak met de bouw van huizen voor zwarte arbeiders. Maar het voordeel duurt slechts zolang de werkgever iemand nodig heeft. 'De industrie', zo vertelt Sheena nog 'heeft wel druk uitgeoefend op de regering om te stabiliseren. Ze zien onder de kritiek van het buitenland de investeringen in Zuid-Afrika in gevaar komen. Dat is een belangrijke ontwikkeling. Evenals de vorming van een uiterst rechtse partij. Hoe gek het ook klinkt, maar daardoor is het grote blok van de nationale partij doorbroken. De oppositiepartij?

Och, dat stelt toch niets voor. Die kan zeggen wat ze wil in het parlement, maar het is toch geen radicale partij, die buiten het parlement iets wil veranderen. Het is alleen makkelijk om zo de schijn van democratie op te houden.'

Kindermoord

De weloverwogen volkerenmoord spitst zich als altijd toe op de zwaksten. Wie maalt er om cijfers over kindersterfte? De regering van Zuid-Afrika houdt van bantoestans geen enkele statistiek bij over wat dan ook, dus ook hierover behoeven ze geen verantwoording af te leggen. Voor wie beseft, dat kinderen, die voortdurend een tekort aan vitamine en proteïne krijgen, een achterstand in de hersengroei oplopen, is het duidelijk dat de industrie daar altijd een voorraad ongeschoolde arbeiders zal houden. Die wetenschap bracht een Zuid-Afrikaanse vrouw op een in Kopenhagen gehouden Wereldvrouwenconferentie er toe te zeggen: 'Wie Outspan sinaasappels eet, eet de hersens van deze kinderen.'

Gruwelijk? Ja, maar in Ciskei betreft het sterftecijfer voor de helft kinderen onder de vijf jaar en 50% van de kinderen sterft vóór het eerste levensjaar. En de kinderen die wel in leven blijven zijn vaak gehandicapt door het gebrek aan eiwitten. 'Er is zo'n armoede, dat er 's zomers weer polio en cholera epidemieën voorkomen. In Transvaal waren er dit jaar 383 gevallen en dat was in 30 jaar niet voorgekomen', vertelt Sheena.

Kerken ontwaken

Het is aan de *Black Sash* te danken, die al sinds 1955 aan de bel trekt, dat de kerken eindelijk na zo'n vijftien jaar ontwaakten. Tijdens haar verblijf in ons land heeft Sheena gehoord, dat de Anglicaanse kerk in Kaapstad een resolutie heeft aangenomen die inhoudt, dat als de regering de nieuwe wetten aanneemt, zij die niet zal steunen. Dat is dus een vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid. Ze verwacht, dat andere kerken deze lijn zullen volgen. Tot voor een jaar brachten de belangrijke kerken het niet verder dan woorden, maar ze zijn steeds vaker tot akties bereid. 'Vooral de katholieke bisschoppen spelen een belangrijke rol. Toen de mensen bij de rellen in 1976 uit hun huizen werden gejaagd door de bulldozers, hebben de katholieke bisschoppen het voor de zwarten opgenomen. Ze hebben in dat jaar ook de deuren van blanke scholen voor zwarte kinderen geopend. Natuurlijk heeft dat problemen met blanke ouders gegeven. Maar ze moeten erkennen, dat katholieke scholen vanuit hun christelijk standpunt het recht hebben zwarte kinderen aan te nemen. Daar kun je niet gemakkelijk tegenin gaan', vertelt Sheena met voldoening.

Lang en bloedig

Voelt Sheena zich machteloos? Heeft het werk van zo'n kleine groep vrouwen enig succes? Sheena: 'Het enige wat we kunnen doen is; hiér vertellen hoe het is; niet wat ik er van denk. Ik hoop, dat Hollandse vrouwen dóór vertellen aan anderen wat de wét in Zuid-Afrika zegt. En in Zuid-Afrika proberen we blanke mensen bewust te maken: ze ervan te doordringen wat deze wetten uitwerken en wat de mensen lijden. Maar ik geloof niet, dat we de houding van de blanken kunnen veranderen. De enige hoop is, dat ze wat rationeler gaan denken. Wij zullen ervoor zorgen, dat de Zuidafrikanen niet als de Duitsers kunnen zeggen: 'Wir haben es nicht gewusst'. Maar blanken willen het eenvoudig niet hóren. Mij zit vooral ook dwars de rol

van de multinationals, het monopolie van het kapitaal. Iedereen zou zich daarover druk moeten maken. De grote bedrijven versterken dit apartheidssysteem.

Maar er is geen twijfel, overal geldt ‘one man, one vote’, dat weet deze regering ook en ze zal het ook in Zuid-Afrika niet kunnen tegenhouden. De vraag is alleen hoe lang het zal duren en hoe bloedig het zal worden.

Het tragische is, dat de blanken niet zien, dat ze uiteindelijk zichzelf vernietigen. Je wordt er koud van als je je realiseert wat een waanzin er aan de hand is. De blanken weten het en sluiten hun ogen.’

Kerk en Wereld, een oase voor duizenden vrouwen (1982)

Sieth Delhaas

Dagblad Trouw, Podium, 20 juli 1982

Inleiding

Vormingscentrum *"Kerk en Wereld"* moet 1 januari a.s. dicht, omdat *f* 2.000.000 subsidie wordt ingetrokken.

Is dat iets om je erg over op te winden? Er blijven na de grote schoonmaak van staatssecretaris De Boer tenslotte nog ruim 30 vormingscentra/hogescholen in tact. Op het eerste gezicht lijkt het argument van de regionale spreiding een heel redelijke. Ik hoor het in vele huiskamers. Man tot vrouw: "Als je nu nog eens naar zo'n cursus van je wilt kun je fijn 's avonds thuis komen, je hoeft niet zo ver, het kost minder reisgeld en zo'n cursus wordt ook goedkoper als je thuis slaapt." De Boer heelt al die mannen op zijn hand die het maar zozo vinden, dat ze hun vrouw van tijd tot tijd kwijt zijn aan Kerk en Wereld.

Waarom?

Er is één ding, dat me voortdurend bezighoudt. De vraag naar het waarom van juist dit Instituut. Ik lees in Trouw, dat de hervormde voormannen, die het plant tot oprichting maakten, tijdens hun internering in de Tweede Wereldoorlog, vooral de vernieuwing van de hervormde kerk op het oog hadden, met het accent op gemeente-opbouw en de relatie tussen kerk en samenleving.

We, ik denk dat weinig plannen zo'n zuivere realisering hebben gekregen. Kerk en Wereld is een bolwerk geworden waar jaarlijks ca. 7.000 mensen, gevormd worden in hun eigen speciale charisma. Kerk en Wereld heeft verschillende cursussen voor allerlei groepen, van huisvrouwen tot predikanten en van leraren tot ondernemingsraden. Om de huisvrouwen gaat het mij. Huisvrouwen, de meest discriminerende verzamelnaam die er bestaat, omdat deze aanduiding de eigenheid van elk van hen verdonkeremaant. Als ik de vrouwen voor me zie, die ik ontmoet heb op de cursussen, over 'Vrouw en Geloof' — dan denk ik aan haar eigen speciale gaven. Ik denk aan die vrouw, die het tegenover een hele mannelijke kerkeraad opnam voor homofielen, een andere, die zich moederziel alleen voelt in een versteende kerk omdat ze niemand heeft om mee te praten over hoe zij haar geloof beleeft; een predikantsvrouw. die door de gemeente is uitgespuwd omdat ze haar eigen werk wil voortzetten. Zo zijn er tallozen, elk met haar eigen verhaal.

Vrouwen, die op Kerk en Wereld in de kring van andere vrouwen ontdekken, dat ze niet alleen staan met haar eigen probleem. Dat hun probleem het leven niet waardeloos en uitzichtloos hoeft te maken, maar dat je er aan kunt groeien, dat het je zicht geeft op nieuwe

levenskansen. Daar hebben vrouwen ontdekt, dat het zin heeft aan de gang te gaan in kerk en samenleving.

Vrouwen van 20 tot 70 jaar voor wie bijscholing of kans op een baan niet (meer) haalbaar zijn, maar die door juist deze vorming nieuwe mogelijkheden zien hun leven vorm te geven en scheppend bezig te zijn.

Wat ik daar aan geestelijke waarden heb ontmoet tijdens de vrouwen-weekends, met name de gemeenschap der heiligen, is me in mijn eigen kerk nooit overkomen. Dat is het wat Kerk en Wereld voor duizenden christenvrouwen maakt tot een oase in de woestijn van de hedendaagse kerk. Een oase waar nieuwe leeftocht wordt verzameld om het gevecht in de gemeente thuis voort te zetten in plaats van moedeloos de kerk de rug toe te keren.

Blijft de vraag: waarom dit instituut? Is de reden van die regionale spreiding wel de ware? Of zijn mensen, die trachten werkelijk vanuit het evangelie met de wereld bezig te zijn met alle radicale gevolgen van dien, bij voorbaat verdacht bij deze overheid? Wat de vrouwen betreft: ja, ze zijn opstandig geworden! Ze hebben ontdekt, dat ze de eeuwen door bedrogen zijn uitgekomen. In de samenleving, maar vooral in de kerk. Ze hebben vergezichten gezien. Ze voelen zich sterk en zijn in opstand gekomen tegen bestaande structuren. Hier en daar zijn al duidelijke tekenen zichtbaar (vrouwen-vredeskampen, vrouwen tegen kernwapens e.a.), dat ‘doodgewone huisvrouwen’, die ‘brave moeders’ die tot voor kort nog het ledenbestand van het CDA uitmaakten, bereid zijn tot burgerlijke ongehoorzaamheid omdat ze het vertikken langer volgzaam te zijn met als resultaat de demoralisering van de mens en de vernietiging van de schepping.

Tegenmacht

Op het Instituut Kerk en Wereld hebben velen elkaar gevonden. Vanuit het standpunt gezien van de gevestigde orde is het een broedplaats van ondermijnende activiteiten. Is dat de reden waarom KenW dicht moet? De tegenmacht, die op KenW Is ontstaan, is breed. In de groepen van “Vrouw en Geloof’ gaan rooms-katholieke en vele protestantse richtingen gezusterlijk samen. Velen vroeger, wellicht een enkele nu nog, lid van het CDA. Het laatste greintje sympathie voor het Appèl, dat zijn C zo heeft verwaarloosd, had het te danken aan de enkele dissidenten of loyalisten. Eén van hen is de hedendaagse kortebaan minister van CRM, die nu dat laatste greintje bij velen ook verspeelt, omdat hij de samenkomsten van vrouwen die Jezus Christus met eigen ogen hebben leren zien, heilloos verstoort.

KenW heeft bij vrouwen een streepje voor omdat de cursusleiding steeds geprobeerd heeft in te haken op een directe behoefte of nood. Daarvan getuigt het programma voor het a.s. winterseizoen — cursussen voor gescheiden predikantsvrouwen, pastorale zorg voor gescheiden mensen, feministische spiritualiteit, vrouwenleerhuis feminisme en bijbellezen, seksualiteit en intimiteit, de bijbel... inspiratiebron voor vrouwen?, moederschap, kiezen voor de kerk, andere samenlevingsvormen in de pastorie, etc. etc.. Hedendaagse vragen waarop de plaatselijke kerk meestal niet-thuis geeft.

Het gaat vooral om deze duizenden vrouwen, die van heinde en ver naar KenW komen, en die het er voor over hebben thuis de confrontatie aan te gaan om die dag(en) er tussenuit te kunnen en die meestal de kosten uit de huishoudpot moeten oversparen. Laat minister De Boer bedenken, dat het gaat om vrouwen, die de laagste plaats innemen in het netwerk van mannelijke onderdrukking.

Heiligheid, we redden ons wel zonder u (1981)

Sieth Delhaas

OPZIJ, april 1981

Inleiding

‘Heiligheid, mag ik u dringend verzoeken NIET naar Nederland te komen? We redden ons wel zonder u. We redden ons wel, mannen en vrouwen, die zorgvuldig op zoek zijn naar wat in onze wereld écht een blijde boodschap van bevrijding is.’

Zo begint Irmgard Busch (32), studente theologie aan de KTH te Tilburg haar open brief aan de paus. Samen met enkele medestudentes stelde zij een brief op. Niet met de bedoeling deze te versturen. Wèl om nu eens onder woorden te brengen hoe zij tegenover het gezag van paus en bisschoppen staan en waar zij zichzelf in de hele structuur van de kerk zien.

Verstuurd

Op een vormingsweekend over ‘Kerk, geloven en de vrouw’, in december jl. in Aardenburg, waar Irmgard een inleiding heeft gehouden, is deze brief gelezen en bediscussieerd. Irmgard: ‘Ik wilde deze vrouwen er over aan het denken zetten en reacties uitlokken, of die paus ons echt nog iets zegt. Hun eerste vraag was: wanneer heb je die verstuurd? En toen ze hoorden, dat het niet de bedoeling was hem naar de paus te sturen, maar eerder als een plaatsbepaling van de vrouw in de katholieke kerk was bedoeld, vonden ze het jammer, dat de paus hem niet in de bus zou krijgen, om de rake taal. Ik ben er door de gesprekken tijdens dit weekend achter gekomen, dat deze vrouwen veel verder van de kerk af staan, dan ik vermoedde.’

‘Paus’, gaat de brief verder ‘naarmate u vaker op tournee gaat, des te heftiger denk ik, dat u maar beter thuis kunt blijven. Die flinke voorzitter van vrouwelijke religieuzen, die U in het openbaar vroeg om vrouwen als gelijkwaardigen te beschouwen in Uw kerk hebt U gewoon voor joker laten staan door Uw antwoord. Op de vragen van de moedige jonge Duitse vrouw bent U niet ingegaan. Ook het gemak waarmee U de pogingen van bepaalde mensen om dingen eens met andere ogen te bekijken dan de Uwe de grond in hebt geboord, heeft velen een knauw gegeven.’

Machtsmisbruik

‘Vertel aan ouders, wiens kinderen niet kerkelijk willen trouwen of die hokken, dat het kerkelijk huwelijk niet altijd heeft bestaan en heb het niet steeds over “in staat van zonde verkeren”. Vertel aan de priesters en aan allen, dat uw voorvader het celibaat heeft ingesteld. En vertel ook eens’, aldus een ander stuk uit de brief, ‘dat niet alleen de antichrist, maar ook de kerk zich schuldig maakt aan machtsmisbruik, uitbuiting, inspelen op angsten om er zelf voordeel uit te slaan. En tenslotte nog dit, heilige vader, en dit ligt me bijzonder na

aan het hart: laat niet toe, dat wij vrouwen voor iets moeten blijven vechten waar wij al sinds de schepping van de eerste vrouw recht op hebben, namelijk net zo mens te zijn als de man.

Als U niet kunt luisteren naar mij en al die andere gelovigen en ons niet serieus neemt, dan bevestigt U de verstarring en de ongeloofwaardigheid. Laat dan Uw reis naar Nederland maar zitten, we redden elkaar wel.’

Scheiden: een stuk uit je leven (1981)

Sieth Delhaas

Kerkleven in Oost-Gelderland, 5 maart 1981

Inleiding

De ontwikkelingen in de samenleving gaan de kerk niet voorbij. Gelukkig maar! Anders zou de-kerk nog meer een schijn-wereldje-apart zijn. Ook binnen de kerkelijke gemeenschap strandt één op de vier huwelijken en komt het tot een officiële scheiding. Om nog maar niet te spreken over de huwelijksverbintenissen, die niet meer dan een voortdurende gewapende vrede inhouden of een “we moeten de rit uitzitten” als enige basis hebben. Hoewel het er schijnbaar naar uitziet, dat scheidingen geaccepteerd zijn binnen de kerk, moeten mensen, die dit leed overkomt, maar al te vaak met diepe pijn ervaren, dat dit gebeuren wordt getolereerd. In feite wordt doodgezwegen. Een schuilen in de hut van de kerk voor mensen, die soms voor jaren ontworteld zijn, is er meestal niet bij. Ze verdwijnen óf ongemerkt uit de kerkelijke gemeenschap óf ze blijven, al vechtend tegen de gevestigde mening, als gestigmatiseerden (getekenden) voor het leven.

En ook bij dit verschijnsel is het weer de vrouw, die het harder te verduren heeft dan de man. De samenleving is daar schuld aan. Maar ook de uitleg van bepaalde bijbelteksten vergroot het onbegrip.

Onderling pastoraat

De Hervormde kerk in Doetinchem heeft een eerste stap gezet om de problemen rond echtscheiding onder ogen te zien. Dominee van de Woord zegt hierover: “Najaar ‘79 konstateerden we, dat het aantal gescheiden vrouwen in onze gemeente nogal hoog was. We hebben ons afgevraagd of het mogelijk zou zijn, dat deze vrouwen elkaar verder zouden kunnen helpen. Met mannen lukt dit niet, want die willen liever niet in groepjes met elkaar over hun problemen praten.” Met een sociaal werker is overleg gepleegd hoe het beste te werk zou kunnen worden gegaan. Bovendien wist men zich verzekerd van de bijstand van een orthopedagoog als er onvoorziene moeilijkheden zouden rijzen binnen de groep. Uitgangspunt van het gesprek onderling zou niet moeten zijn: hoe is het allemaal gebeurd, maar: hoe ben je verder gegaan en hoe kun je verder komen; wat kunnen we van elkaar leren. Niet alleen gevoelsmatige zaken, maar ook heel praktische moeten aan de orde komen. Wat moet er met de naam gebeuren; wat met de kinderen? Ais de gemeente weet heeft dat er een groep gescheiden vrouwen probeert pastoraat aan elkaar te plegen, is het goed mogelijk, dat zij ook beter over deze problemen gaat denken en er niet zonder meer aan voorbij leeft.

Kerk niet op de bres

Een winterseizoen lang hebben 9 vrouwen tussen de 30 en 60 jaar met elkaar hun echtscheidingservaringen, de naweeën en positieve gevoelens ervan, uitgewisseld. Het leeftijdsverschil bleek geen bezwaar. “Of je jong bent of oud” vertrouwt een al 12 jaar gescheiden vrouw me toe “het proces dat je door moet blijft hetzelfde. Alleen denk ik, als je huwelijk lang geduurd heeft, dat je ook langer nodig hebt om jezelf terug te vinden en om het te verwerken. Dat hangt er ook vanaf hoe de verhouding met je partner was.”

Hoe ligt het als je nog bezig bent een scheiding te verwerken en je probeert intussen een nieuwe relatie op te bouwen? Bij twee is het hopeloos mis gegaan, maar bij anderen lukt het naar het schijnt beter.

Maar weinig mensen, die zelf een scheiding niet van nabij hebben meegemaakt of doorleefd weten wat het is. Nog té vaak denkt men, dat het een kwestie is van je-koffers-pakken-en-wegwezen. De pijn, de gewetensworsteling, de angst voor een onbekende toekomst, het gevecht tegen onbegrip en roddel, het is maar een kleine greep uit een kluwen van gevoelens waarin je maandenlang verstrikt raakt. “Het is een gevoel alsof er een arm of been is afgezet” zegt mijn woordvoerster.

“Belangrijk is, dat vrouwen, die nog in het scheidingsproces zitten andere vrouwen, die dit al jaren achter de rug hebben ontmoeten en zien, dat ze er niet onderdoor zijn gegaan. Dat ze toch wat van het leven maken. Ik zelf heb nooit een nieuwe relatie aangedurfd. Ik sluit het niet uit, maar het zou iets heel onverwachts moeten zijn. Je voelt je wel vaak eenzaam, dat wel, maar ik denk, dat deze eenzaamheid beter te dragen is dan die eenzaamheid binnen het huwelijk. In de eerste jaren na mijn scheiding voelde ik me zo verschrikkelijk in de steek gelaten, ook door de kerk. Wat dominee v.d. Woord nu heeft gedaan voor ons vind ik geweldig. De kerk is te weinig gewend om op de bres te staan voor minderheidsgroepen. Men beseft niet wat je door moet maken, je medechristenen komen niet naast je staan. Wel krijg je als kommentaar: moet je maar niet zo stom zijn.”

De vrouwen van deze groep kwamen eens in de maand bij elkaar. Na een jaar had ieder echt het gevoel: nu moeten we het zelf verder kunnen en wordt het langzamerhand duidelijk, dat het onderlinge kontakt niet meer van levensbelang is.

Verrijking

De ervaring is, dat juist mensen met een religieuse achtergrond meer last dan gemak van dit gegeven hebben. Staat de kerk al niet klaar om te vertroosten, het vermaan is niet van de lucht. En men schijnt alleen de tekst “wat God heeft samengevoegd, scheide de mens niet” nog te kennen. “Maar”, komen de vrouwen al pratend tot de ontdekking, “wie zegt, dat God ons heeft samengevoegd? Of is het soms je eigen, vaak jeugdig onrijpe beslissing geweest? Ik denk, dat ook het inzicht van veel christenen in dit opzicht nog moet groeien. Dat men gaat inzien, dat vroeger de nadruk op dingen werd gelegd, die helemaal geen nadruk moeten hebben. Vooral in het begin ben je overgevoelig en als je mede-kerkmensen dan negatief

reageren, kan ik me voorstellen dat gescheidenen ertoe komen om te zeggen: die hele handel kan me gestolen worden. In zo'n tijd komt het er erg op aan of je christen bent voor de vorm of dat je je christen-zijn bewust beleeft".

Mevrouw Wiltink heeft de vrouwengroep als ouderling begeleid en is erg aangesproken door deze vorm van pastoraat-aan-elkaar. "Je wordt je bewust van de grote verantwoordelijkheid van de kerk tegenover gescheiden mensen. Huwelijkskonflikten worden vaak benaderd met algemene uitspraken. En zo is het met veel problemen. Er is op allerlei terrein nog veel te doen voor de kerk. En ze kan zich op deze manier zelf verrijken. Zeker in het geval van echtscheiding kun je je afvragen wat er terecht komt van de tekst in Cor. 3:1 'Als één lid lijdt, lijden alle leden mee'.

Waar blijft de daad van de gemeenschap?"

Vrouwen op zoek naar een nieuw pastoraat (1981)

Sieth Delhaas

Wending, juli/augustus 1981

Inleiding

‘Kerk, wie ben je? Ben je wij-allemaal-samen of ben je iets tegenover ons. Iets machtigs, dat ons wil betuttelen, bestraffen, terugduwen, inperken of ben je baanbrekend bezig? Welke rol speel je in ons leven, welke rol wil je spelen, hoever laten wij je toe in onze relaties en diepste gevoelens?’

Het zijn vragen en het is een noodkreet tegelijk. Een haat-liefde verhouding, die spreekt uit de verhalen van honderd vrouwen tussen de 20 en 70 jaar, die antwoord hebben proberen te geven op de vraag: wat heeft de kerk voor invloed op ons huwelijks-/gezinsleven, onze relaties, als alles ‘goed’ gaat of als er problemen zijn? De waarheid is: de kerk blijkt ‘de grote afwezige’. Daartegenover staat, dat bijna alle vrouwen, die overwegend kerkelijk gebonden zijn, vinden, dat er vanuit het instituut aandacht moet worden geschonken aan relaties. Niet alleen als een jong paar gaat trouwen het praatje over de trouwdienst. Zij dragen een keur van mogelijkheden aan hoe relaties begeleid zouden moeten worden. Ondanks de teleurstellingen in de loop van de tijd opgedaan, blijkt, dat er van de kant van ‘de kerk’ toch veel positiefs wordt verwacht.

Ontbindende krachten

In april 1979 werd er op het vormingsinstituut ‘Kerk en Wereld’ in Driebergen een kadertraining feministische theologie gehouden. We hadden ons verdiept in de weerstanden, die zich-emanciperende vrouwen in de kerk ondervinden, we hadden ons geoefend in het lezen van een bijbelgedeelte vanuit onze eigen vrouwelijke denkwereld, en we hadden onze verhalen aan elkaar verteld en naar elkaar geluisterd. We voelden ons aan het eind van dat weekend weer ‘opgeladen’ en klaar voor de vaak eenzame strijd in eigen kring. Het woord feminisme was in enkele jaren een etiket geworden, dat geplakt werd op allerlei conflictsituaties. Snel verslechterende huwelijksrelaties werden toegeschreven aan ‘de ontbindende krachten van het feminisme’. En een maatschappelijk werkster, die vooral veel met oudere vrouwen te maken had vertelde: ‘Ik krijg tijdens mijn huisbezoeken ontstellende verhalen te horen. Achter de gouden zilveren huwelijksfeesten gaat een wereld van tragedies schuil van vrouwen, die hun man haten. En steeds vaker maak ik mee, dat vrouwen op hoge leeftijd nog tot een scheiding besluiten’. Niet het feminisme mocht als oorzaak worden aangewezen als bron van alle kwaad, maar de altijd nog afhankelijke positie van de vrouw ten opzichte van de man. Behalve het verlangen om te voorkomen, dat het feminisme de kop van jut zou worden, vonden we het ook nodig, dat er

gezocht werd maar een mogelijkheid om mensen eerder aan de praat te krijgen. Te vaak blijkt dat als mensen hun conflictsituaties aan derden vertellen, er geen schijn van kans voor hulp meer is. Wat is de positie van de kerk in dit geheel. Waarom faalt het pastoraat? Wachten gemeenteleden zich er wel voor om predikant of ouderling in conflicten te betrekken, omdat men eigenlijk bang is, dat het waarschuwende vingertje zal worden opgeheven, de lijmkwast zal worden gehanteerd en er niet écht een luisterend oor zal zijn en een erkennen van eigen mondigheid, eigen keuzes, daarnaast toch het verlangen naar 'een eindje meelopen' op een moeilijk stuk levensweg en samen zoeken naar begaanbare wegen.

Een aantal vrouwen, die zelf met deze problemen worstelden zijn vanaf die tijd in samenwerking met de werkgroep 'vrouw in kerk en samenleving' van de Raad van Kerken gaan nadenken over een mogelijkheid van een nieuw soort pastoraat. Een pastoraat, dat zich vooral zou richten op de vrouw, rondom huwelijk, sexualiteit, haar plaats daarin tot nu toe en de veranderingen als beide of één van de partners zich zo snel of anders ontplooit, dat er vervreemding ontstaat.

Zelf doorleefd

Om niet te praten als goedwillende toeschouwers hebben wij als groep er voor gekozen eerst samen onze eigen ervaringen rond huwelijk, sexualiteit en emancipatie te bepraten. We zijn met vijf jonge vrouwen en vijf tussen de 40 en 55 jaar; één ervan is gescheiden, de rest is getrouwd en behalve twee hebben we allemaal kinderen. Twee van de vrouwen zijn rooms-katholiek, de anderen gereformeerd en hervormd. Maar om de kerkelijke gebondenheid niet al te zeer te beklemtonen, we zijn niet voor niets in de feministische beweging bezig, zou er beter achter kunnen staan 'van huis uit'. Allemaal hebben we een kerkelijk huwelijk gesloten.

De twee dagen waarin we elkaar om beurten onze verhalen hebben verteld — later hebben we ze ook opgeschreven — waren erg emotioneel. Er is vaak gehuild, maar ook veel gelachen.

Twee emoties, die elkaar niet tegenspreken, maar bij elkaar horen, merk je dan. Er is een enorme band ontstaan tussen ons tienen. Een veilige groep. En al zien we elkaar soms maanden niet, ieder weet, dat er ergens in Nederland een stel vrouwen woont, waarmee je in twee jaar tijd, in nauwelijks tien ontmoetingen een vertrouwensrelatie hebt opgebouwd, die we allemaal als uniek ervaren. Uit die eigen ervaring is de zekerheid ontstaan: zo zou het moeten. Zo behoort pastoraat te zijn. Een veilige groep, waar je je problemen kwijt kunt, met eindeloos geduld om te luisteren. Mensen, die van je gaan houden en je waarderen omdat jij bent zoals je bent, maar misschien wel het meest omdat je vertrouwen schenkt. Omdat je laat merken, dat je gehoord wilt worden en omgekeerd. We hebben ervaren ook, dat we zelf in onze probleemsituaties verder kwamen, groeiden in zelfbewustzijn, beter onze eigen keus konden bepalen. Je ging naar huis terug, naar je eigen plaats, maar je was weer een stukje verder gekomen. We hebben dat pastoraat-aan-elkaar heel duidelijk beleefd.

Tegelijkertijd beseften we, dat we een stel bevoorrechte vrouwen waren. Op de één of andere manier waren wij ons onze knelpunten bewust geworden, vaak met achterlating van diepe deuken en blauwe plekken, maar we hadden ze onderkend en hadden de mogelijkheden om ermee verder te komen. Door onze gesprekken onderling hadden we ook ontdekt, dat we heel gemakkelijk en open waren gaan praten over onze sexuele gevoelens. Een thema, waarin de meesten van ons voorheen niet zo goed waren. En we realiseerden ons heel goed, dat we ook daarin een snel en hevig proces hadden doorgemaakt. We vonden het daarom niet zinvol

om met de resultaten van onze gesprekken de kerken, met name pastores en ouderlingen, direct te benaderen en hun aandacht te vragen voor de veranderende vrouw, die zich haar mondigheid realiseert in deze tijd en zo in haar relaties verandert.

Enquête

Omdat we telkens terug moesten keren naar ons uitgangspunt — welke rol speelt 'de kerk' in onze relaties, terwijl doop, belijdenis doen, eerste communie en huwelijk toch belangrijke punten in ons leven zijn, waar de ontmoeting met de kerk zeer diepgaand is — hebben we geprobeerd aan de hand van onze eigen geschreven verhalen een enquête op te stellen. Daarmee hebben we 200 andere gehuwde vrouwen benaderd, waarvan we vermoedden, dat zij in eigen leven bezig waren of nadachten over deze dingen. Tenslotte durfden 85 vrouwen hun ervaringen anoniem op papier te zetten. Die beantwoording is vaak erg moeilijk geweest. Vaak vertelden of schreven vrouwen: 'Ik heb er een nacht van wakker gelegen', 'het heeft zoveel emoties los gemaakt bij me', of 'ik stuur het formulier terug: ik berust in mijn situatie en probeer er nog van te maken, wat er van te maken valt'.

Maar intussen beschikken we over een schat aan gegevens. Niet zomaar wat cijfertjes, maar bloedwarme verhalen. Ontroerend door hun openheid, maar ook verbijsterend, omdat zoveel — bij een enkele is het écht goed — onvoldaanheid, twijfel, spijt, rancune, verdriet, eenzame strijd, miskenning wordt bloot gelegd. Hoopvol vonden we wel, dat er toch ook geluiden waren, dat door gesprekken met een partner, die tot méépraten bereid is, relaties verbeterd zijn. Vooruitlopend op de handreiking, die we uit deze gegevens hopen samen te stellen voor pastores en ambtsdragers en, naar de gemeenteleden toe, een vragenboekje is het goed alvast een paar indrukken en gedachten weer te geven over al dit materiaal.

Veranderingen

Ik heb het al vaker geschreven: het zou de kerk eindelijk eens een echte zorg moeten zijn waarom zo veel vrouwen de kerk verlaten. Hoe onzorgvuldig ze met zo'n potentieel aan warm geloof omspringt. Wat erg hoopvol is voor de mensheid in het algemeen: dat zoveel geloof zelfstandig, teleurgesteld in de kerk weliswaar, maar welig tiert buiten de kerkmuren. En tegelijkertijd vraag je je hoofdschuddend af, waarom de kerkelijke instituten, met name Rome, maar ook protestantse kerken nog hoog te paard zitten, in de waanidee voortleven, dat ze nog wérkelijk invloed uitoefenen op het leven van hun leden. Maar daar zit de fout juist. De kerk heeft door de eeuwen heen — en dat blijkt zonneklaar uit al deze verhalen, zo is het aangevoeld — een juk opgelegd, regels gegeven, die begrenzend en beperkend en naar vrouwen toe, vaak discriminerend hebben gewerkt. En nu vrouwen mondig worden, nadenken over haar plaats in dit leven, de bijbel met éigen ogen gaan lezen, schudden ze het juk af, omdat ze aan den lijve ervaren hebben, dat de kerk meestal niets met het evangelie te maken heeft.

Juist in knelsituaties, bij een echtscheiding bijvoorbeeld, gaan eigen geloof en relatie tot God en de houding van de kerk tegenover de betrokkene een eigen weg, die niets met elkaar te maken hebben.

Hoewel slechts tien van de ondervraagde vrouwen gescheiden waren en bijna allen lid waren (geweest) van een kerk, geeft bijna iedereen op nauwelijks of niets aan pastoraat gehad te hebben. ‘De dominees of ouderling zag ik niet als vertrouwenspersoon’ of ‘een dialoog met het instituut is niet mogelijk want ze hebben de waarheid in pacht’ stelt een protestantse vrouw vast. ‘Ze feliciteren je alleen als er een kind geboren is’ geeft ook al weinig blijk van een bloeiende Christengemeenschap.

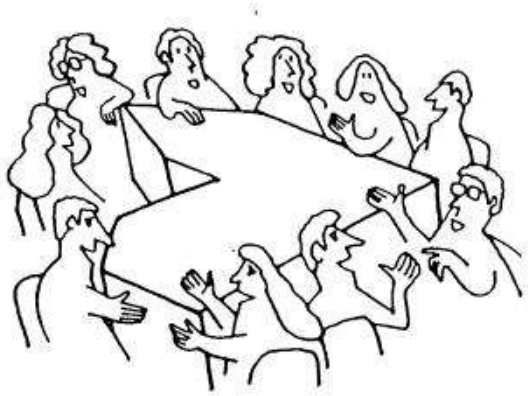

De ‘trouwbelofte’, die bij huwelijkssluitingen zo’n grote rol speelt heeft in het vragenformulier een belangrijke plaats ingenomen en is voor alle vrouwen een onderwerp geweest, dat in de loop der jaren een intense verandering in waarde heeft ondergaan. Trouw was bij velen iets wat alleen maar met ‘lichamelijke’ trouw te maken had toen ze de huwelijksboot instapten. Aan die idee hebben de meeste huwelijksformulieren voedsel gegeven. Maar varend in de huwelijksboot zijn heel wat vrouwen er achter gekomen, dat trouw niet alleen alles met de ander maar ook met ‘trouw-aan-jezelf’ te maken heeft. In plaats van jezelf steeds maar weg te cijferen, is het zaak te proberen in die huwelijksrelatie jezelf te leren zijn. Want, ook dat is een uitspraak, die heel wat vrouwen bevestigd zagen, een huwelijk is geen twee-eenheid, zoals de valse romantische schijn hun had voorgespiegeld. Door eigen ontdekking, emancipatie, zijn ze hun huwelijk meer gaan zien als een relatie tussen twee eenheden. Partners kunnen niet met elkaar versmolten raken. Het huwelijk mag niet al te exclusief worden. Onze partner kan eenvoudig niet in al onze behoeften voorzien. Daarvoor hebben we ook andere mensen nodig. Andere vrouwen of mannen voelen je in bepaalde dingen soms zelfs beter aan dan je eigen partner.

Sexualiteit

Misschien het méést bedrogen voelen vrouwen zich nog wat de sexualiteit betreft. Wat doe je elkaar, man en vrouw, wat doen ouders hun kinderen tekort door niet heel open daarover te praten! Wat kan het bevrijdend werken. Maar ook, wat heeft de kerk dit onderdeel van de menselijke relatie gediskwalificeerd! En als je al die openbaringen van vrouwen leest vraag je je toch af: is er werkelijk zoveel veranderd sinds de sexuele revolutie? Sinds de pil? Goed, het aantal kinderen is afgenomen, de angst voor een ongewenste zwangerschap is minder of verdwenen, maar de kwaliteit van en de vreugde om de sexuele omgang tussen vrouw en man blijkt nog maar povertjes. Het praten erover, elkaar vertellen wat je fijn vindt, ligt nog teveel in een taboe sfeer. Hoeveel vrouwen hebben ervaren vanuit hun religieuze opvoeding dat trouwen betekent: niets mógen voor het huwelijk, alles móéten daarna! Hoewel de meesten zich aan die leefregel in de verkeringstijd niet hielden, bleef een schuldgevoel hen plagen. Vaak jarenlang, met daarnaast, ook in het huwelijk vertellen vooral de oudere vrouwen, een voortdurende angst voor zwangerschap. Dat betekende in de meeste gevallen een moeizame ontwikkeling van het eigen sexuele gevoelsleven. Samen komen die vrouwen wel tot de conclusie, dat sexualiteit voor hen meer betekent dan geslachtsgemeenschap. Het is alles wat

te maken heeft met gevoelens voor anderen, het elkaar aanraken, knuffelen, liefkozen. Maar dat uitspreken is een moeilijke zaak.

Hoewel de kerk in het verleden een grote rol gespeeld heeft in het beteugelen van de sexualiteit, en het bijna alles met zonde te maken had, stellen die vrouwen in hun antwoord, dat sexualiteit met hun gelóóf weinig te maken heeft. Het kiezen voor kinderen niet, de pil of sterilisatie evenmin.

Verwachtingen

Toch is de noodkreet van al deze vrouwen: kerk, doe wat aan de veranderende relaties. Of misschien moet het zijn: laten we er samen iets aan doen. Laten we samen jonge mensen in heel veel gesprekken voorbereiden op de belangrijke stap, die ze gaan doen.

Wat ze van elkaar verwachten. Of ze zichzelf al hebben ontdekt. Duidelijk maken dat het huwelijk geen bestemming, of een doel in zichzelf is. Want vooral de vrouw komt dan bedrogen uit.

Het huwelijkspastoraat zal er voor moeten zorgen, dat het huwelijk in een heel nieuw licht komt te staan. Vrouw én man als twee eenheden. Met ieder recht op een eigen leven. Man en vrouw mogen niet alleen maar afhankelijk zijn van elkaar; dat leidt tot inperking van elkaars mogelijkheden. Er blijft veel meer ruimte over voor elkaar om je-zelf te zijn, als mensen zich in plaats van gébonden, vérbonden voelen met elkaar. Dat elkaar ruimte geven is moeilijk en roept angst en onzekerheid op. Maar wie de grenzen durft te verruimen t.o.v. elkaar blijkt telkens weer tot de ontdekking te komen, dat de relatie er waardevoller door wordt. In die dingen zullen mensen elkaar moeten helpen: pastoraat-aan-elkaar ontdekten wij als groep. Maar er zijn verwachtingen naar de kerk toe. En de kerk als instituut én als gemeenschap mag die verwachting niet onbeantwoord laten. Er moet heel snel iets gebeuren als de kerk tenminste nog een rol wil spelen in de gezinnen.

Maar uit de antwoorden van onze vragenformulieren valt eigenlijk af te lezen: de kerk hééft haar kans al verspeeld.

Zondagsschool geloof op de helling (1980)

Sieth Delhaas

Kerkleven in Oost-Gelderland, december 1980

Inleiding

De predikanten zijn door de mand gevallen en zij hebben dr. Labuschagne de kastanjes uit het vuur laten halen. Bovendien zullen heel wat kerkenraadsleden met een nare smaak in de mond huiswaarts zijn gegaan.
Dat waren in het kort mijn gedachten na afloop van de gezamenlijke hervormd-gereformeerde classicale vergadering, die woensdag 26 november jl. in Barchem werd gehouden.
Dr. C.J. Labuschagne uit Haren (Gr.), Oudtestamenticus, hoogleraar aan de universiteit van Groningen en schrijver van het boek “Wat zegt de bijbel in Godsnaam” heeft die avond gesproken over het onderwerp “Naar een meer verantwoord bijbelgebruik”.
Wat al tientallen jaren bij ‘de bijbelwetenschappers’ bekend is”, heeft hij getracht die avond in kort bestek weer te geven. Hij haalde daarbij ook het rapport van de gereformeerde synode aan, dat in februari a.s. openbaar wordt en over het Schriftgezag zal gaan.

Van kaft tot kaft

Te veel mensen, meende de spreker, zien de bijbel nog altijd als van-kaft-tot-kaft Gods Woord en vergeten daarbij, dat het in feite gaat om een verzameling geschriften die afkomstig zijn uit het begin van onze geloofstraditie. “Indien wij ons op de bijbel beroepen”, aldus Labuschagne, “voor ons handelen, denken en geloven, zijn wij verplicht ons van tijd tot tijd rekenschap te geven van onze bijbelbeschouwing, die tot op grote hoogte bepaald wordt door de manier waarop wij in het leven staan.
Als wij zeggen: “de bijbel zegt” is dag nogal onvoorzichtig, als wij ons er geen rekenschap van hebben gegeven: wat zegt de bijbel eigenlijk? De bijbel wordt pas recht gedaan als wij de bijbel zelf aan het woord laten. Wij mogen niet aan de bedoeling van de bijbelschrijver voorbijgaan. Wat had hij in gedachten toen hij dat boek schreef? Wat was de historische context waarin hij dat boek schreef? En het is een zaak tussen de lezer en de Geest om een antwoord te vinden op de vraag: wat zegt dit gedeelte mij?”
Labuschange verwondert er zich over, dat met name waar het de bijbel betreft de mens opgehouden is deze met verstand en kritisch te lezen en daardoor enorme problemen heeft veroorzaakt. De manier waarop men woordelijk de dingen overneemt, waardoor zelfs kerkscheuringen zijn ontstaan. Waar het om gaat is de bijbel kritisch en verantwoord te lezen en eigentijds te verstaan. Labuschagne geeft daarvoor twee punten aan:

a. probeer de bijbel te verstaan vanuit zijn eigen tijd en situatie, vanuit de omstandigheden van toen. Men moet proberen tijdgenoten te worden van de mensen die aan het woord zijn.
b. men moet alles in het werk stellen de bijbel te verstaan vanuit onze eigen tijd en onze situatie en omstandigheden waarin wij nu verkeren.

In het licht van de kennis, die wij op dit moment over de bijbel bezitten. We moeten de bijbel dus niet lezen door de bril waarmee “onze vaderen” hem aan het begin van deze eeuw of nog verder terug lazen. Wij zijn pas verantwoord met de bijbel bezig als we dat licht wat ons nu ter beschikking staat over het Woord laten schijnen.

Enorme kloof

Labuschange geeft toe, dat er in de loop van de laatste tientallen jaren een enorme kloof is ontstaan tussen de wetenschappers, die dag in dag uit met het schriftonderzoek bezig zijn en de kerkmensen. Dat dit ook een oorzaak is voor de leegloop van de kerken als mensen die mondig worden en na gaan denken over hun geloof, niet die antwoorden krijgen in de kerk, die zij redelijkerwijs mogen verwachten. Men moet bedenken dat een boek als Jesaja hoogstwaarschijnlijk niet door deze profeet is geschreven, maar dat het boek is ontstaan gedurende een periode van 300 tot 400 jaar, dat zijn leerlingen en hun leerlingen er aan gewerkt hebben tot vér na de Babylonische ballingschap. En als de mensen horen dat “de vijf boeken van Mozes” zoals dat in de oude Statenvertaling nog te lezen stond, niet geschreven zijn door Mozes, maar dat deze boeken zijn ontstaan in de loop van vele eeuwen, dan worden de mensen onrustig. Maar deze gegevens zijn al vele jaren bekend bij de theologen.

“Wat is de bedoeling van de bijbelse wetenschap?” vraagt Labuschagne. “Antwoord te geven op de vraag: wat zegt de bijbel nu eigenlijk? En het is zeker niet de opzet om te slopen en mensen hun geloof af te nemen. Wél moeten er misverstanden uit de weg geruimd worden, er moet worden doorgedrongen tot de waarheid en op die manier de bijbel in staat stellen zélf aan het woord te komen. We moeten niet bang zijn voor de bijbelwetenschap. Het is een gave van God, die in dienst staat van de waarheid. Daarom kunnen wetenschappers, die op deze wijze bezig zijn ook geen bedreiging zijn voor het geloof. Wél is een bedreiging voor het geloof een bijbelbeschouwing, die in konflikt komt met déze tijd. Wij moeten zoveel mogelijk de kennis van de bijbel integreren in het gebruik van de bijbel.”

Groeiproces

De spreker vertelde van zijn eigen geloofsgroei door de jaren heen. Hoe het van een “zondagsschoolgeloof” nog altijd in een groeiproces zit en dat iedereen, als het goed is, moet doormaken. “Wij moeten er naar streven elkaar ruimte te geven; te erkennen, dat wij mensen elk op een eigen plaats zitten in dat groeiproces”. Daarmee wilde hij aangeven geduld te hebben met elkaar. Elkaar niet te verketteren om het “te hard gaan” of om “stilstand”. Hij haalde talrijke voorbeelden aan uit de bijbel, die niet letterlijk gelezen mogen worden; anderen die om te doorzien een “zaak van geloof” zijn geweest.
Evenmin als het staande is te houden, dat God, zoals wij Hem nu kennen achter de oorlogen van Israël heeft gestaan en zij deze in opdracht van God zouden hebben uitgevoerd.
De nood van veel mensen vroeger, maar zeker in deze tijd, is, dat ze tot de konklusie moeten komen: “In zo’n God kan ik niet geloven.” Daardoor zijn er velen afgegleden naar het

atheïsme. Vaak ook omdat zij op een serieuze vraag aan de kerk(mensen) geen serieus antwoord hebben gekregen.

Labuschagne: “De bijbel is tenslotte niets anders dan een neerslag van geloofservaringen van mensen gedurende meer dan 1000 jaar. Wie de bijbel wil lezen moet weten: ik ga met mensen in zee. Wij hebben een schat in een “aarden vat. Wij hebben niets anders dan een menselijk getuigenis. Een produkt tot stand gekomen door het handelen en denken van mensen. Daarin is de hand van God aan te wijzen, maar wij mogen de tijdgebonden uitspraken van de bijbelschrijvers niet zonder meer verheffen tot tijdloze uitspraken.”

Als voorbeelden haalde de inleider aan de positie van de vrouw, homofilie, de doodstraf. Ten aanzien van de opdracht ‘gaat heen en vermenigvuldigt u’, vindt Labuschange dat christenen vandaag moeten durven zeggen: “pas op. de aarde raakt overvol er moet aan een verantwoorde geboortebeperking worden gewerkt.”

Bij dit alles mogen we eveneens vertrouwen op Gods Geest.

“Wij hebben” aldus Labuschagne, “op onze reis door de wereld niet in de eerste plaats een boek meegekregen, maar de Geest, die ons in alle waarheid leidt. Wij moeten er steeds voor waken de bijbel niet te laten heersen over de Geest. De Geest blijft Heer over het woord van de bijbel. God blijft het laatste woord houden.”

Opnieuw lezen

De grote vraag is, en de verlegenheid daarmee bleek ook uit de daaropvolgende diskussie, hoe de kennis waardoor veel oude “Godsvoorstellingen” te niet wordt gedaan op de gemeente moet worden overgebracht zonder al te veel schade aan te richten. Het is duidelijk dat de theologen in hun preken het over het algemeen niet hebben aangedurfd de resultaten van het moderne schriftonderzoek op de gelovigen over te brengen. Om de kloof niet nog groter te maken dan deze al is zal er heel snel iets moeten gebeuren. Een schuldige voor deze situatie is nauwelijks aan te wijzen. Beter gezegd: er zijn drie schuldigen:

- de wetenschappers, die vanwege hun vakjargon in een ivoren toren zitten;
- de theologen, die geen kans zien hun nieuw verworven kennis op de gemeenteleden over te dragen en denken “ik laat ze dat maar geloven”
- de gelovigen zelf, die erg traag zijn om nieuwe gezichtspunten aan te nemen en zelf weinig moeite doen om zich in deze zaken te verdiepen.

Wellicht is deze classisvergadering een aanleiding om met alle macht de bijbel opnieuw te gaan lezen.

Kan een mannelijke Heiland een vrouw redden? (1980)

Sieth Delhaas

OPZIJ, 8e jaargang, nr. 12, december 1980

Classicaal kerknieuws Gereformeerde Kerken in de Classis Zutphen

Diepe verootmoediging

Abraham Kuyper, mede grondlegger van de nu 100-jarige Vrije Universiteit in Amsterdam schreef t.g.v. de geboorte van Prinses Wilhelmina in 1880 in een krantencommentaar: "... want onvermengd is 's volks vreugde niet. Het Prinsesje kan den Oranjestam het leven niet redden. Waartoe het verheeld? Op een Prins had niet alleen de Koningin, maar had met den Koning ook het volk gehoopt. God verhoorde de voorbede niet. Een Prinses, geen Prins werd ons geboren. O, stemme het maar tot diepe verootmoediging. Drijve het maar uit tot vuriger gebed. Want wie weet, nog mocht de donkere wolk, die boven onze nationale toekomst hangt, worden weggedreven." Hoewel we niet mogen aannemen, dat met "de donkere wolk" de jonggeborene is bedoeld, aarzelt Kuyper niet in de geboorte van dit meisje "Gods straffende hand te zien. Een konflikt tussen Hem en Nederland." Als we deze gedachte van Kuyper doortrekken zou dat conflict met Nederland, nu we intussen aan onze derde Koningin toe zijn, nog steeds voortduren? De vraag is hoe Kuyper het verteerd zou hebben, dat nu ter gelegenheid van de eeuwfeesten uitgerekend een, hooggeleerde vrouw de Kuyperlezingen, heeft gehouden aan de Theologische Faculteit van de V.U.

Een uitdaging

Rosemary Radford Ruether, hoogleraar in de theologie verbonden aan diverse Amerikaanse universiteiten, houdt zich met name bezig met bevrijdingstheologie. De ontwikkelingen aan het eind van de jaren '60 begonnen, Vietnam, racisme, de vrouwenbeweging, zij heeft het allemaal meegemaakt en méé-doorleefd. Vandaar ook de titel van haar serie lezingen: "Christologie: Een uitdaging aan de hedendaagse Westerse cultuur."

De titel boven haar lezing op dinsdag 16 september jl., de vraag of een mannelijke Heiland wel een vrouw kan redden, is niet louter een provocerende vraag. Het is de vraag die duizenden vrouwen bezighoudt na eeuwenlange onderdrukking en miskenning in de christelijke kerk. Hebben wij eigenlijk nog wel een boodschap aan een God en een Jezus zoals die ons wordt gepresenteerd in de christelijke leer en waarin wij nog steeds en in onze tijd opnieuw worden vastgepind op onze tweederangs positie omdat onze sexe niet deugt? Zij schudden het stof van hun voeten en verlaten in grote getale de kerk. Op zoek naar een eigen God.

In hun kerk behandeld als een 'onecht' kind gaan zij op ontdekkingstocht,

stuiten op ongeweten dingen, die door mannen nooit interessant gevonden zijn en onder het stof van de geschiedenis verborgen bleven. Ontdekken de godinnencultus van de vroegste kuituren. En in het ergste geval scheppen zij zichzelf een nieuwe vrouwelijke, Messias.

Het zou goed zijn als de kerk dergelijke ontwikkelingen niet zonder meer als ketters van de hand deed. Maar ze zou zich eerder dienen af te vragen hoe het komt, dat er zich in onze tijd zulk een verschijnsel voordoet. Dat mensen behoefte hebben aan een andere verlosser dan de christelijke leer in de Westerse cultuur presenteert. En of het misschien mogelijk is, dat de kerk zichzelf al door de eeuwen een verkeerd Messiasbeeld heeft geschapen dat weinig gelijkenis meer vertoont met de Jezus uit de evangeliën. Rosemary Ruether legt de vinger op het verschil in de boodschap van Jezus zelf als verlosser van héél het mensdom: "... in wie is noch man, noch vrouw (Gal. 3:28)" én de uitleg van de christelijke leer door middel van zinnebeelden, die die leer een werktuig maakt van patriarchale overheersing. Daarom is Ruether op zoek gegaan naar mogelijkheden om de Christelijke leer te bevrijden van haar inkapseling in patriarchale structuren. Heeft deze leer vandaag de dag nog iets aan vrouwen te zeggen of speelt de mannelijke overheersing erin zo'n grote rol, dat ze ongeschikt is geworden als "goed nieuws" voor vrouwen? Ruether laat drie "beelden" van Christus, zoals deze in de loop van de tijd door mensen zijn gevormd, de revue passeren.

De imperialistische Christus

Dit beeld stamt uit de theologie die opgebouwd werd op het concilie van Nicea (325). Hierin spelen twee gedachten een rol: die van de krijgsmankoning uit de profetie van Zacharias en die uit de Griekse wijsbegeerte. Simpel gezegd luidt deze: evenals de Wil van God de natuur regeert, behoren de Grieken de barbaren te regeren en moeten mannen de vrouw regeren. Barbaren, slaven en vrouwen zijn van nature "onderworpen". Op dat concilie wordt de Christelijke keizer Constantijn gezien als de nieuwe plaatsvervanger van Christus op aarde, met de christelijke bisschop aan zijn rechterhand. Op deze manier zijn patriarchie, hiërarchie, slavernij en Grieks-Romeinse wereldmacht overgenomen en opgenomen in de Christelijke kerk. Het christendom, een vanaf die tijd in Europa geconcentreerde imperialistische macht lijkt dan weinig meer van doen te hebben met de in Palestina rondtrekkende Jezus uit de evangelieverhalen.

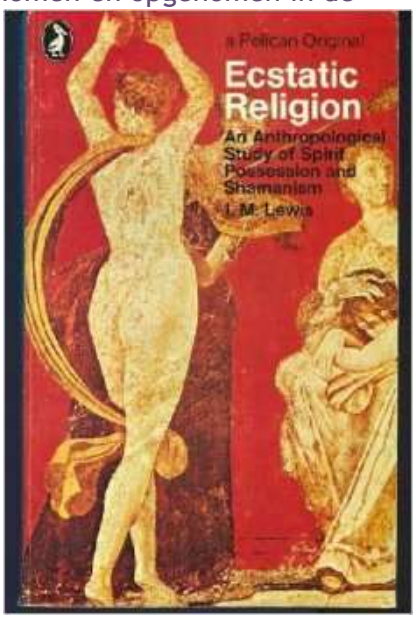

De androgyne Christus

Door de eeuwen heen is er verzet geweest tegen deze machtsontwikkeling van het kerkelijk Christendom. Er zijn alternatieve visies op de christelijke leer geweest, die Christus voorstellen als de vleeswording van God waarin het vrouwelijke en mannelijke (androgyne) gelijk is vertegenwoordigd. Ook zijn er allerlei sekten geweest, die dit denkbeeld, soms op de meest ketterse wijze, hebben uitgewerkt. En ook in de laatste jaren zijn in de feministische godinnenbeweging soortgelijke ontwikkelingen te zien. Vrouwen kondigen de "terugkeer van de godinnen" aan, waarmee een tijdperk van een beter menselijk bestaan zou worden ingeluid.

Door de christelijke leer, die vrouwen onderwaardeert wint de gedachte in deze bewegingen veld dat een mannelijke Christus niet in staat is om de volle menselijke verlossing uit de drukken. Hoe men hierover mag denken, Rosemary Ruether waarschuwt, dat dit toch een onmiskenbaar teken is van een diep ingevreten ontevredenheid met de ontwikkeling van kerk en Christendom.

De profetische Christus

Jezus als profeet en omverwerper van gevestigde ideeën vinden we terug in de eerste drie evangeliën van het Nieuwe Testament. Op hem hebben de diverse bevrijdingstheologieën hun leer gegrond. De messiaanse profeet verkondigt zijn boodschap als kritiek o.a. op de bestaande godsdienstige elite van zijn tijd. Ruether constateert, dat het evangelie één onafgebroken botsing is tussen Christus en die godsdienstige autoriteiten die hun maatschappelijke status te danken hebben aan een stelsel van onrechtvaardige kerkelijke gebruiken. Jezus noemt de leiders van de religieuze gevestigde orde blinde leidslieden en schijnheiligen. Terwijl de uitgestotenen van de samenleving op geestelijk en maatschappelijk gebied, prostituees, tollenaars en Samaritanen bevoegd zijn om de boodschap van de profeet te horen. Zoals Mattheus schrijft: “Waarlijk” de tollenaars en de hoeren zullen jullie voorgaan in het Koninkrijk van God” (Mt. 21:31). Het evangelie keert de bestaande orde ondersteboven: de eerste zullen de laatsten zijn en de laatsten de eersten.

Jezus voert een nieuwe dienstbaarheid de wereld in. De dienstbaarheid van Christus, de messiaanse persoon, die een nieuw soort menselijkheid vertegenwoordigt. Het wézen van dienstbaarheid is, dat het alleen mogelijk is voor bevrijde mensen. Het beoefent macht en leiderschap, maar op een nieuwe manier. Niet om anderen te onderwerpen tot afhankelijkheid, maar om anderen groot te maken en te bevrijden.

Dit betekent in de taal van de bevrijdingstheologie dat God in de historie handelt als bevrijder om allen te bevrijden, door te kiezen voor de armen en de onderdrukten van het bestaande systeem. De armen, de teneergeslagenen, zij die hongeren en dorsten hebben een zeker voorkeursrecht in Gods verlossingswerk. Het doel van deze voorliefde is om een nieuw geheel te scheppen; de dalen op te heffen en de hoge plaatsen laag te maken, zodat allen kunnen komen tot een nieuwe plaats in Gods heerschappij, als de wil van God op aarde is gedaan.

Omkerende messiaanse visie

“Hoe past nu de vraag” aldus Ruether “van de onderwerping en de vrijmaking van vrouwen in zo’n visie van de structuren-omverwerpende profetische Christus? Deze kijk op de wereld laat zich niet in met de tegenstelling mannelijk en vrouwelijk. Maar vrouwen worden evenmin genegéérd in dit systeem. Als we zeggen dat Jezus komt tot de onderdrukten en dat vooral de onderdrukten hem zullen horen, dan zijn het vaak de vrouwen in deze “randgroepen’, die het meest onderdrukt zijn. Het gesprek bij de bron vindt niet plaats met een Samaritaan, maar met een Samaritaanse vrouw. Niet een Syrophoenissiër, maar een Syrophoenicische vrouw is de profetische zoeker, die Jezus dwingt om de verlossing ook voor niet-Joden te laten gelden. Onder de armen zijn het de weduwen, die voorbeelden zijn van de meest behoeftigen, onder de zedelijk uitgestotenen zijn het de prostituees, die de bodem van de ellende vertegenwoordigen. Dit is niet per ongeluk. Het betekent, dat in de “omkerende” messiaanse

visie, dat het de vrouw onder de verachte en uitgestoten mensen is, die de laagste is van de bestaande hiërarchie en zo de laatste is, die de eerste zal zijn."

Ruether verwerpt echter in het verlossingswerk van Christus de tegenstelling man-vrouw. Als die er is, dan is deze slechts een vrucht van bestaande door mensen in het leven geroepen tegenstellingen in kerk en samenleving. Een ingewikkeld weefsel, waarin mensen de rangen meerderwaardigheid en minderwaardigheid hebben geschapen. Mannen en vrouwen werken op elkaar in, in een veelheid van maatschappelijke begrenzingen, sexuele status, verschil in ras, maatschappelijke klasse.

Jezus bevoegdheid om bevrijder te zijn is niet een produkt van zijn mannelijkheid, maar is daarentegen mogelijk omdat hij dit stelsel van overheersing heeft verworpen en in eigen persoon de nieuwe menselijkheid van dienstbaarheid en wederzijdse waardering wil belichamen. Jezus wijst in zijn omgang met de "minsten" heen naar de nieuwe mensheid van de toekomst. Die nieuwe mensheid is beschreven in eenvoudige en aardse bewoordingen: "als allen hun dagelijks brood krijgen, als elk de schulden vergeeft, die een ander hem schuldig is, als we niet in verzoeking worden gebracht maar verlost zijn van het kwaad".

Men verwijt de bevrijdingstheologie nogal eens, dat deze het accent te veel legt op het léven en wérken van Jezus. Zijn gevecht tegen de aardse machten en systemen. Kruis en opstanding zouden te weinig aandacht krijgen. Dat is voor "rechtgeaarde" christenen wellicht een dankbaar aangegrepen reden om aan deze bevrijdingstheologieën maar voorbij te gaan.

Maar mag men het geïnstitutioneerde Christendom niet evenzeer verwijten dat het zich tot nu toe te veel gericht heeft op één facet van Jezus werk: kruisdood en opstanding en te weinig zijn bezig zijn in de wereld als voorin beeld heeft genomen.

Dat heeft in de praktijk een passief, gelaten en een in de wereld vaak "werkeloos toeziend Christendom opgeleverd, met het oog gericht op een toekomst die alleen maar beter kan zijn in het hiernamaals.

Als Christenen is er nog van alles van elkaar te leren!

Vrouwen die toch in de kerk blijven (1979)

Sieth Delhaas

Trouw, april 1979

Inleiding

Driebergen — “Ontstellende verhalen krijg ik tijdens mijn huisbezoeken te horen. Achter de zilveren en gouden huwelijksfeesten gaat een wereld van tragedies schuil van vrouwen, die hun man haten. En steeds vaker maak ik mee, dat vrouwen op hoge leeftijd nog een scheiding willen aangaan.” Dit vertelde een deelneemster tijdens een kadertraining feministische theologie, die het vormingsinstituut *‘Kerk en Wereld’* te Driebergen is begonnen.

Huwelijksmoeilijkheden bij echtparen, waarvan de vrouw zich met emancipatie of feminisme gaat bezighouden, worden steeds vaker geconstateerd, meenden meerdere deelneemsters. En het gevaar bestaat, dat feminisme als oorzaak zal worden aangewezen in plaats van de toch nog altijd afhankelijke positie van de vrouw. Daarom is besloten, dat een aantal vrouwen, die ook zelf met dit probleem worstelen, zich over vraagstukken, die verband houden met feminisme en het bestaande huwelijkspatroon zullen buigen.

Men wil zich vervolgens tot de kerken wenden met het verzoek op dit verschijnsel attent te zijn. Wellicht dat hier bijzondere pastorale begeleiding moet worden gegeven. Tegelijkertijd wil men pleiten voor meer acceptatie van andere samenlevingsvormen omdat het huwelijk in de traditionele vorm vooral de vrouw te grote beperkingen oplegt.

In tegenstelling tot eerdere cursussen over feminisme en theologie die op “Kerk en Wereld” werden gehouden, hebben zich voor deze kadertraining vrouwen gemeld, die niet teleurgesteld de kerk hebben verlaten, maar die binnen de kerk willen blijven vechten voor een gelijkwaardige plaats. De eerste training is besteed aan uitwisseling van ervaringen van wat er plaatselijk al op gang is gekomen. Er zijn verschillende methodieken doorgenomen om met vrouwenpraatgroepen aan de slag te gaan.

Bijbeluitleg

Er is een groeiende behoefte aan een bijbeluitleg, waarin ook vrouwelijke ervaring en gevoelens een plaats krijgen. Hoe men daarmee zelf aan de gang kan gaan liet de theologe Ida Eldering uit Assendelft de cursisten zien aan de hand van drie uitgangspunten:

- lees en herlees het verhaal;
- identificeer je met de personen;
- kijk naar Jezus en ontdekken we ook zogenaamde vrouwelijke karaktereigenschappen in hem?

Het gekozen bijbelgedeelte Johannes 8 vers 1 tot 11, dat vertelt van de overspelige vrouw, leende zich hiervoor uitstekend.

Toch hadden al meerdere cursisten in het verleden de nare ontdekking gedaan, dat als zij bij mede kerkleden met een eigen uitleg komen en vaststaande begrippen daarmee aantasten. dit niet wordt gewaardeerd. Hoewel het toch een goed reformatorisch gebruik is, dat iedere gelovige zelf de bijbel leest.

Hoewel het ambt in bepaalde kerken voor vrouwen open staat wordt dit nog niet als een teken van gelijkwaardigheid gezien. Vrouwelijke ambtsdragers merken keer op keer, dat de functies in de kerken door de jaren heen zo door mannen zijn gevormd en inhoud hebben gekregen, dat zij er zich niet in thuis voelen. Te meer omdat de vrouw geen gelegenheid wordt gegeven deze taken aan te passen aan haar eigen belevingswereld. Een voorbeeld van goede wil mag de hervormde gemeente van Epe wel genoemd worden. Twee vrouwelijke ambtsdragers mochten op kosten van deze gemeente de kadertraining volgen om daarvan ook de vruchten in hun kerk te kunnen plukken.

De vrouw in de kerk, gezien door de man

Beweegreden

Een ander punt waaraan in een speciaal daarvoor te houden bijeenkomst aandacht zal worden besteed is de vraag naar wat vrouwen beweegt binnen de kerk te willen blijven, en zich in te zetten vanuit feministisch perspectief. Van de kant van andere feministische bewegingen wordt hen vaak verweten, dat zij vasthouden aan een vrouwonderdrukkend instituut als de kerk.

Ook in mei zal er nog een weekend kadertraining worden georganiseerd op ‘Kerk en Wereld’.

Kerk pas op je vrouwen … (1978)

Sieth Delhaas

Trouw, 9 oktober 1978

Inleiding

Het instituut ‘Kerk en Wereld’ te Driebergen van de Nederlandse Hervormde Kerk organiseert sinds midden vorig jaar weekends voor vrouwen, die in een bewustwordingsproces zitten ten aanzien van de beperkende strukturen van de kerk en theologie. Naar aanleiding van de doelstelling en motivatie van de Werkgroep Feministische Theologen, die begin januari 1977 naar allerlei kerkelijke instanties is uitgegaan, heeft Kerk en Wereld de draad opgepikt en een soort opvangmogelijkheid geschapen voor vrouwen, die zich door deze vorm van bevrijdingstheologie voelen aangesproken.

Hett is duidelijk, dat vrouwen, die zich in ze bevrijdende vorm van theologisch denken kunnen vinden meestal in haar directe omgeving geen klankbord vinden. Dat er behoefte is aan uitwisseling van ervaringen, toetsen van de eigen gevoelens onder andere van tekort gekomen en tekort gedaan zijn, is overduidelijk. De tien weekends, waarvan er enkele zelfs herhaald moesten worden, zijn al maanden tevoren ver overtekend. Opmerkelijk is, dat er niet een bepaald “soort” vrouwen komen. Zowel opleiding, maatschappelijke status en leeftijd variëren sterk, des ondanks is er in het bezig zijn met het doorbreken van haar als onvrij ervaren leefsituatie, een grote eenswillendheid.

Een vervolg komt

Naar aanleiding van het juli/augustus nummer van het maandblad ‘Wending’, dat als thema had “Geloven in vrouwen” hield “Kerk en Wereld” een weekend alleen bestemd voor vrouwen. Op 27 en 28 oktober komt er een vervolg, waar ook mannen welkom zijn. Artikelen over feministische theologie, “ervaring en reflectie” van de Nijmeegse theologe Catharine Halkes, “Zing voor de Heer in een vreemd land” van Maria ter Steeg en “De roeping van Martha” van Maria de Groot werden besproken en aan eigen ervaringen en gevoelens getoetst. Tenslotte was mevrouw S. Strikwerda-van Klinken aanwezig om toelichting te geven en vragen te beantwoorden op het door haar geschreven artikel “Wat heeft het nu allemaal uitgehaald?”. Zij wees op de noodzaak, om de vrouwelijke inperkingen in de samenleving te politiseren, omdat alleen op die manier een einde gemaakt kan worden aan de discriminatie van de vrouw.

Ervaringen en gevoelens, twee woorden die tijdens de gesprekken steeds weer opdoken. Het bleek moeilijk om zich precies te houden aan het discussiestuk. Te veel opgekropte onlust borrelde op. Het is duidelijk, dat nu, anderhalf jaar na de eerste kennismaking met de feministische theologie in Nederland, vrouwen nog zitten in de fase van wakker worden of,

zoals Catharine Halkes het uitdrukt: ingeperkte mensen bevestigen hun eigen zijn met een schreeuw: “ik ben er zelf, ik neem mijn bestaan op mij”. Vandaar dat de onderlinge uitwisseling een belangrijk onderdeel van het weekend vormde, in de grote kring en in de kleine praatgroepjes. Er was aandacht voor elkaar en het luisteren gebeurde gretig en intensief.

Verhalen

Er was het verhaal van een 63-jarige vrouw, voor wie het Jaar van de Vrouw een hele gebeurtenis was. Afkomstig uit een gereformeerd gezin “met zeven kinderen en een huisorgel”, had ze zich als oudste op moeten offeren, om voor de jongere broertjes mee het studiegeld te verdienen. “Ik heb het toen met hart en ziel gedaan en was me nergens van bewust”. Kerkelijk was de ontnuchtering al veel eerder begonnen. “Ik heb zoveel af moeten schaffen”. Daar was ook de kerk bij. “En dan kom je tot de ontdekking, dat je ook als vrouw iets waard bent voor God; dat godsdienst niet alleen uit zonde bestaat en daar boven niet zo’n strenge man zit die God heet.” De feministische theologie, die voor haar gestalte heeft gekregen ook binnen de Ekklesia Den Haag heeft haar “van binnen weer helemaal warm gemaakt”. En andere verhalen: “Ik heb me 28 jaar lang zorgen gemaakt over man en kinderen. Mijn man moest altijd nodig weg, van de kinderen moest de één tennissen, de ander op excursie; soms kookte ik drie keer per dag. Ik heb het steeds heel gewoon gevonden. Deze feministische beweging brengt je tot jezelf. Nu moet ik eindelijk eens zoeken naar mijn eigen Identiteit.”

Geen nameten hier van elkaars kerkelijke afkomst met eventuele daaraan verbonden tekortkomingen. Soms als het ter verduidelijking van het verhaal noodzakelijk is de vraag: “Kom Je uit Rome? Née, Genève”. De vrijzinnige kant van de hervormde kerk heeft haar vrouwelijke leden nog niet zo de stuipen op het lijf gejaagd, want daar is meer over Jezus gesproken, niet zo over God, de Almachtige. De hulp, die deze vrouwen van de feministische theologie krijgen is, dat zij eindelijk leren benóemen de gevoelens van onvrede, het niet geteld, het onnut, onbelangrijk zijn, kortom het niet ernstig genomen worden in de kerk of zoals één het typeerde “onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad.”

Dienstbaarheid

Er was de lach van herkenning, héél vaak, als de humor het won. Maar verbittering ontbreekt niet na de ontdekking, zoveel kostbare jaren te laat. Een kerk die onterecht het leven van de helft van haar leden heeft ingeperkt en een van de grootste barrières is geworden in de vrijwording van de vrouw.

Vrouwen die eeuwenlang is aangepraat dat dienstbaarheid een christelijke deugd is, die kennelijk alleen de vrouwen sierde, een christendom, dat haar een schuldgevoel heeft bezorgd, omdat Eva de oorzaak was van het menselijk ongeluk. Tenslotte deed Kuyper als christelijk staatsman nog een duit in het zakje met: “Uw huishoudelijke plicht is een schier heilige taak.” Vrouwen zijn de eeuwen door de rommel-opruimsters-in-dienende-liefde geweest. Dienen in liefde, ja, maar niet vanuit een verkreukelde persoonlijkheid. Zelf een keuze maken met een eigen verantwoordelijkheid. Geen dienstbaarheid opgelegd krijgen. Vrouwen zullen zich niet blijven aanpassen met miskenning van haar eigenwaarden.

Spanning

In het samenzijn was een enorme spanning te bespeuren, een ingehouden dynamiek! Het gaat hier niet om een eng feminisme, het even inhalen van de man en hem opzij zetten. Die houding past niet bij de feministische theologie. Het gaat er om, dat de vrouwelijke waarden ópgewaardeerd worden, zodat ze, die waarden welteverstaan, ook voor mannen aantrekkelijk worden Gelijkwaardig worden aan mannen, die nu nog zo hard bezig zijn carrière te maken.

En waarvoor? En dan komt ook binnen het gezichtsveld, dat het niet alleen maar gaat om de gelijkwaardigheid, dat er een aandeel geleverd, dat er bijgedragen wil worden aan een ander wereldbeeld. Een wereld die een incompleet gezicht heeft gekregen, omdat de vrouwelijke inbreng onvoldoende kans heeft gekregen.

Oecumenisch

In leeftijd varieerden de deelnemers van net twintig tot ruim zestig, met als grootste groep de 35- tot 54-jarigen. Er bleek ook een grote verscheidenheid in kerkelijke afkomst. Misschien is het wel één van de meest hoopvolle aspecten van deze beweging, dat er een grote oecumenische gezindheid is en dat de kerkelijke afkomst überhaupt niet Im Frage komt. Het gelóóf, de bevrijding die dit biedt in de persoon van Jezus is doorslaggevend. Het is een herademing voor wie het gescheiden opgaan als een achterhaalde en strijdig met de geboden éénheid acht.

Opmerkelijk was ook, dat zeker één derde van de vrouwen behoorde bij een basisbeweging of kritische gemeente. Maar wie mocht denken, dat de vrouw daar beter aan haar trekken komt dan in de kerk vergist zich. Een voorbeeld uit de Ekklesia in Den Haag, waar mannen zoals altijd meenden het beste het woord te kunnen voeren, totdat een groep vrouwen zelf een dienst in elkaar zette. Mét vrouwelijke uitleg en vrouwelijke béélden, want een vrouw heeft immers ook het recht om zélf aangesproken te worden. Na de dienst was de boot aan. Reactie van de mannen: “Sorry, de vrouwen mogen best wat, maar we voelen ons niet aangesproken.” Antwoord van een vrouw: “Dat komt dan goed uit, want wij vrouwen hebben dat eeuwen lang gehad.”

Basisbeweging

Toch zijn er veranderingen in gang gezet. Er zijn praatgroepen vanuit de basisbeweging. Vrouwengroepen, maar ook samen met mannen. Van één zo’n groep was te melden, dat gesprekken er toe geleld hadden, dat mannen hun banen inleverden of een leidende functie opgaven, om ook de vrouw aan haar trekken te laten komen. Herverdeling dus van de taken binnens- en buitenshuis. Het kan een aanzet zijn tot de vorming van een andere maatschappij. Het doorbreken, te beginnen in de gezinnen, van statische leefsituaties.

Hoe verder?

Tenslotte de vraag aan Sienie Strikwerda, lid van de Emancipatiecommissie: Hoe gaan we verder en wat kunnen we zelf doen? Haar antwoord: “We zijn nog maar net op weg.” Zeker is wel, dat het feminisme binnen en buiten de kerk onverbreekbaar met elkaar verbonden is. Ieder zal op haar eigen plaats moeten werken met de kansen die ze heeft gekregen.

Er is zo langzamerhand een enorme behoefte gekomen aan achtergrond informatie, culturele aspecten vanuit de bijbel. En daarom wil ik jullie aanraden: ga studeren op de vragen die er zijn op theologisch terrein, maar evenzeer in de dagelijkse praktijk.

De opstand is begonnen. In de maatschappij al enkele jaren terug. De kerk volgt, zoals gewoonlijk, een paar jaar later. Maar daar zou de reactie wel eens erg hard aan kunnen komen. Uit de maatschappij kun je niet weglopen. Uit de kerk wél. En de vrouwen doen het. Ze gaan en nemen haar kinderen mee. Een grote verantwoordelijkheid! Ja, zeggen ze, maar als we blijven waar lever je ze dan aan uit? Aan een halve waarheid, een half mensbeeld.

Wel is het zo, dat oudere vrouwen, die de kerk al jaren geleden de rug toekeerden, hun gelóóf door deze bevrijdingstheologie weer terug vinden. Maar ze keren niet terug naar de kerk. En de kerken zelf, hebben ze in de gaten wat er aan de hand is? Of gaan ze door in hun mannelijke eenzijdigheid tot ze ontdekken, dat ze alleen in het instituut, dat kerk heet achtergebleven zijn? Zonder vrouwen, die elders bezig zijn aan de heelheid van de mens mee te werken.

Feministische theologie (1978)

Sieth Delhaas

Kerkleven in Oost-Gelderland, 26 oktober 1978

Inleiding

In januari 1977 hebben een aantal vrouwelijke theologen van verschillende kerken in Nederland een brief rondgestuurd aan allerlei kerkelijke instanties waarin ze meedeelden, dat er een werkgroep was opgericht van vrouwelijke theologen. De leden van deze “Werkgroep Feministische Theologen” zagen als hun opdracht, samen met hun niet vakmatig opgeleide zusters, vrouwelijke geloofservaring en vrouwelijk geloofshandelen onder woorden te brengen. Bovendien willen zij theologie beleven in solidariteit met de feministische beweging en haar doelstellingen.

Wereldraad

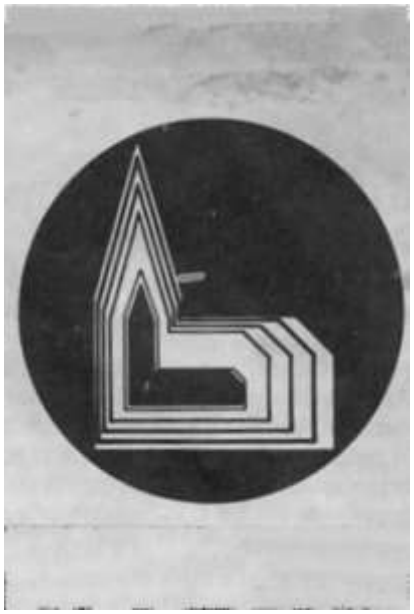

Natuurlijk kwam die werkgroep niet zo maar uit de lucht vallen. Sinds het eind van de jaren zestig zijn allerlei vrouwengroepen gaan protesteren tegen de onderdrukte positie van de vrouw in diverse samenlevingsvormen. Ook tijdens de laatste vergadering van de Wereldraad van Kerken, die de Vergadering van de Mensenrechten als bijnaam heeft gekregen, is de positie van de vrouw uitgebreid aan de orde gekomen. Over haar positie in de maatschappij, maar ook in de kerken zijn bepaalde besluiten genomen waaraan de kerken in de tussenliggende zeven jaar, dus tot de volgende vergadering, zullen moeten werken. En als straks in 1984 die vergadering wordt gehouden, zullen de kerken moeten rapporteren wat er ten aanzien van die positie van de vrouw is veranderd, of liever gezegd, verbéterd.

Leefruimte

Waarom pakken die vrouwelijke theologen de draad van hun zusters op, die in de maatschappij met veranderingsprocessen bezig zijn? Wel, juist de kerkelijke tradities hebben de beperking van de leefruimte van de vrouw aangemoedigd en benadrukt. De kerk is juist één van de grootste versperringen gebleken in de vrijwording van de vrouw. Door de uitleg van bepaalde bijbelteksten, waarvoor in het bijzonder uitspraken van Paulus onterecht zijn gebruikt, lijkt de achterstelling van de vrouw verbonden met het Christelijk geloof. Het is ons Christenen als het ware met de paplepel ingegoten, dat vrouwen ondergeschikt zijn aan de man en dat heeft in onze kringen ertoe geleid, dat de meeste vrouwen een erg negatief beeld van zichzelf hebben. Daarom hebben vrouwen zich de eeuwen door geschikt in hun onderworpenheid.

Wat de werkgroep Feministische Theologen voor ogen staat is dit negatieve zelfbeeld bij de vrouwen te doorbreken met het oogmerk door een gelijkwaardige inbreng van de vrouwelijke

gelovigen te komen tot een andere kerk. Konkreet wordt hierbij gedacht aan een nieuwe bezinning op het verstaan van bijbelse teksten ten aanzien van de rol van de vrouw in het verhaal van de schepping, zonde en verlossing.

Het blijkt ook steeds duidelijker, dat vrouwen zich minder thuis voelen in de huidige kerkvormen, omdat liturgie, woordbediening en belevingsvormen een te sterk mannelijk karakter dragen. Het is jammer maar waar, dat vrouwen die met deze vorm van theologie in aanraking komen al lang buitenkerkelijk zijn, omdat ze zich niet meer “veilig” voelden in het instituut of juist nu die kerk verlaten, omdat ze door hun bewustwording hun onderdrukking binnen de kerk herkennen. Hoewel velen, ook vrouwen, denken, dat door het toelaten van de vrouw in het kerkelijk ambt de achterstelling van haar is opgeheven, is dat zeker niet het geval.

Lange weg

De vrouwelijke theologen zeggen in hun “motivatie en doelstelling” van vorig jaar zelfs weinig hoopvol: “Wij zien een lange weg voor ons om ook maar enigszins op gang te brengen wat ons aan gerechtigheid voor ogen staat. De tekens van tegenstand zijn vele. De verdichting van de mannelijke gelederen in samenwerking van kerken (door het gemis aan gelijkwaardige inbreng van vrouwen onterecht “oecumene” genoemd), maar ook de vicieuze cirkel van de macht, die verontschuldigend (“er zijn geen vrouwen voor deze belangrijke posten”) de kerkelijke strukturen in stand houdt, bemoedigen ons niet.”

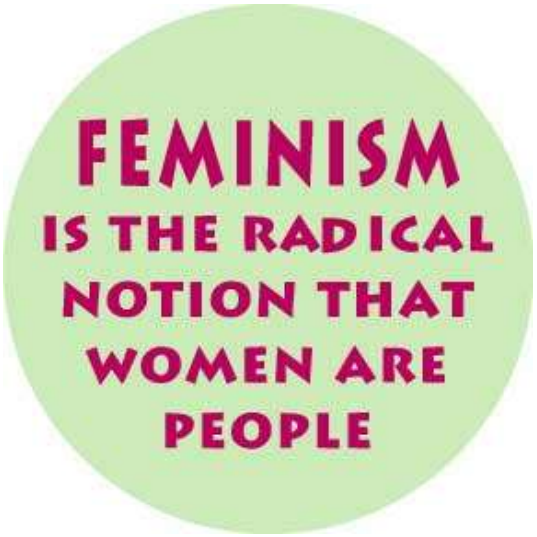

Tijdens de anderhalf jaar dat de werkgroep van vrouwelijke theologen in Nederland werkt is er al heel wat op gang gekomen. Zij heeft zich naar de kerken toe gepresenteerd als een onafhankelijke werkgroep die bereid is in en met de kerken een handreiking te doen tot verwerkelijking van een menselijke kerk: een gemeenschap van mannen en vrouwen die elkaar als gelijken ontmoeten en gelijkelijk dienstbaar zijn.

Eenheid

Het is een beweging van vrouwen die probeert de verhouding tussen mannen en vrouwen weer zo te maken zoals die eens door God is bedoeld. Man én vrouw schiep Hij hen, naar Gods beeld. Als een éénheid. En dat woord éénheid moeten we niet alleen maar toepassen op het huwelijk, maar éénheid in de zin van het aanvullen van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen aan elkaar, zodat er dan pas sprake is van een volwaardig mensbeeld. Pas dan komt God tot Zijn recht in de schepping.

Vrouwen vragen nu de mannen in de kerk ruimte te maken voor hen omdat ze récht hebben op die plaats en ze zijn vast van plan die plaats in de toekomst in te nemen ook als mannen uit zich zelf niet op willen schikken. Het gaat er immers om, dat Gods Koninkrijk gestalte krijgt in de mens die God schiep, man én vrouw beiden.

1e Ingezonden reactie van de heer G.H. Ligterink

Op dit artikel In ‘Kerkleven in Oost-Gelderland reageerde de heer Ligterink uit Vorden. Helaas ontdekte ik – auteur Sieth Delhaas – bij het digitaliseren van mijn archief, nu 39 jaar na dato, dat dit artikel niet bewaard is gebleven. Excuus voor deze nalatigheid.

Hieronder volgt wel mijn eigen reactie van destijds op dit verloren gegane stuk van de heer Ligterink. En daaronder vindt u zijn reactie weer op de mijne.

Feminisme en theologie (1979)

Sieth Delhaas

Classicale Kerkbode van de Gereformeerde Kerken, Classis Zutphen, 12.1.1979

Inleiding

“Het is heel begrijpelijk, dat Gods Kind bij zijn menswording man werd en geen vrouw. Toen Jezus zich vernederde wilde Hij de menselijke natuur in zijn meest verdorven staat aanvaarden; vandaar dat Hij man werd. Het menselijk geslacht heeft veel meer kwaad bedreven door middel van de man dan door de vrouw”. Dit is een uitspraak van Agrippa von Nettesheym, (1486-1535), theoloog en filosoof, onder andere, fel tegenstander van de heksenvervolgingen die in zijn tijd en nog lang daarna in de christelijke West-Europese landen plaats vonden.

Ik begin mijn antwoord op het artikel van de heer Ligterink in het kerkblad van vorige week met opzet hiermee, omdat deze krasse uitspraak mannen wellicht even onaangenaam zal treffen als de vrouwen, die ook in onze tijd nog de misstap van Eva in het Paradijs krijgen aangewreven. En daaronder, lijkt het wel, tot aan het eind der tijden zullen moeten lijden. Ik laat de uitspraak van Von Nettesheym voor wat hij is. Zeker waard om over na te denken!

Jammer vind ik wel, dat de heer Ligterink reageert op mijn artikel in hervormd “Kerkleven”, omdat u als lezers van de Classicale Gereformeerde Kerkbode nu niet precies weet wat daarin staat. Met de verkorte inhoud van de heer Ligterink ben ik het niet eens. Ter verduidelijking wil ik de kern van mijn verhaal hier toch doorgeven:

“Wat de werkgroep feminisme en theologie voor ogen staat is dit negatieve zelfbeeld bij de vrouwen te doorbreken met het oogmerk door een gelijkwaardige inbreng van de vrouwelijke gelovigen te komen tot een andere kerk. Concreet wordt hierbij gedacht aan een nieuwe bezinning op het verstaan van bijbelteksten ten aanzien van de rol van de vrouw in het verhaal van de schepping, zonde en verlossing.

Het is een beweging van vrouwen die probeert de verhouding tussen mannen en vrouwen weer zo te maken zoals die eens door God is bedoeld. Man én vrouw schiep Hij hen, naar Gods beeld. Als een éénheid. En dat woord éénheid moeten we niet maar alleen toepassen op het

huwelijk, maar eenheid in de zin van het aanvullen van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen aan elkaar, zodat er dan pas sprake is van een volwaardig mensbeeld. Pas dan komt God tot Zijn recht in de schepping."

Met deze laatste alinea hoop ik de slotconclusie van de heer Ligterink weerlegd te hebben, dat het hier om "hardgekookte feministen" gaat, die de vrouw "in concurrentiepositie tegenover de man plaatst". Nee, vrouwen vragen niets meer en niets minder de plaats naast de man, met haar eigen specifieke eigenschappen, net zoals de man deze heeft, en die elkaar ook overlappen. Pas dan is er sprake van een méns.

Relatie feminisme - theologie

Ik moet mij vanwege de ruimte beperken tot de relatie feminisme en theologie. Vrouwen uit de kerk hebben wel de draad opgepakt, die door de feministische beweging in de samenleving in gang is gezet met name door de veranderingen aan het eind van de jaren zestig. Begrijpelijk. Vrouwen staan met beide benen in het dagelijkse leven en kunnen geloof en leven niet scheiden. Maar waarom haalt de heer Ligterink in zijn verhaal Man-vrouw-maatschappij-oprichtster Joke Kool-Smit aan? Zij heeft niets te maken met Feminisme en Theologie. Waarom geen vrouwen als Sinie Strikwerda-van Klinken, de R.K.-theologe Catharine Halkes of drs. Maria de Groot? Hij scheert emancipatie en feminisme over één kam en er is wel degelijk verschil. In "Als vrouwen aan het Woord komen" (uitg. Kok - Kampen) geeft Catharine Halkes deze uiteenzetting: "Emancipatie (van de vrouw) is een eerste stap op weg naar bevrijding, want emancipatie betekent immers: de ontvoogding van machten die bewegingsvrijheid inperken en die je beletten in vrijheid uit te groeien tot een mens zoals jij persoonlijk kan worden. Tot emancipatie behoort dus dat meisjes voor hun eigen toekomst plannen kunnen maken, dat er gelijke mogelijkheden zijn voor mannen en vrouwen. Kortom: dat je in je keuze niet wordt beperkt op grond van je sekse. Feminisme evenwel gaat een stap verder. Feminisme veronderstelt een kritische houding bij vrouwen, zodat zij zich gaan afvragen: moet ik wel en wil ik wel als geëmancipeerde vrouw, me zomaar inschakelen in de bestaande patronen en structuren?"

Vrouwen die vanuit haar geloof over deze zaken gaan nadenken hérontdekken in de Bijbel waarheden die haar onthouden zijn, omdat er in de kerken door de eeuwen heen door mannen de dienst is uitgemaakt. Het Woord is opgeschreven en vertaald door mannen, die vrouwen als tweederangs wezens zagen. Nooit heeft de vrouw kans gekregen haar eigen inbreng met haar vrouwelijke eigenschappen in de kerk te hebben. Vrouwen, die vanuit dit perspectief de bijbel gaan lezen zullen als vanzelfsprekend constateren, dat deze samenleving een heilloze weg volgt. De waanzin van bewapening, economie en consumptie, carrièrejacht etc. Zaken die indruisen tegen alles wat het leven waard maakt om geleefd te worden. En dan kom je tot de ontdekking, dat de kerk sinds Constantijn de Grote (plusminus 325) meegehold heeft. Reikend naar macht en nog altijd niet is teruggekeerd tot haar basis. Daarom voelen vrouwen zich steeds minder thuis in de kerk. Je hoort het ze zeggen waar ze met elkaar over deze dingen praten, ze gaan weg uit de kerk omdat ze geen gehoor vinden. Volgende week gaan ook de Duitse bisschoppen zich beraden over het feit, dat vrouwen de kerk de rug toekeren. En in dat land was het al jaren zo, dat alleen nog maar vrouwen en bejaarden de kerk bevolkten.

Rib van Adam

Eerlijk gezegd maakt het verhaal van de schuttingschilders in Deventer niet zo'n indruk op mij. Het is wellicht een opluchting geweest voor de heer Ligterink te ontdekken, dat de jeugd-van-nu niet helemaal ontkerstend is en teruggrijpt naar het joods-christelijke scheppingsverhaal. Het is voor mij geen ergernis die rib van Adam. Wél is het ergerlijk, dat de meeste mannen niet verder komen dan die rib. Dat ze vergeten Genesis 2:22 verder te lezen. Dat God die rib tot een vrouw bouwde. Een vrouw met een eigen hart, met eigen hersens, een eigen gevoel en een eigen waarde. Dat hebben mannen over het hoofd gezien. Leest u er het boek van de gereformeerde kerkhistoricus Auke Jelsma "Tussen heilige en helleveeg" maar eens op na. Hij heeft op voortreffelijke manier de lijdensweg van de vrouw in de kerken beschreven. Onze kerkvaders en geëerde reformators hebben er het hunne toe bijgedragen.

En als we toch met bijbelteksten bezig zijn: in een kerstboodschap kwam in de tekst tegen uit Gen. 3:15. "en haar zaad; dit zal u de kop vermorzelen". Al in het volgende hoofdstuk mag de vrouw van God nog steeds meedoen!

Zegt u nu niet. dat sinds de tijd, dat alle ambten voor de vrouw open staan de achterstelling van de vrouw in de kerk voorbij is. Dat is maar gezichtsbedrog. Jelsma meent dat de vrouw eindelijk de kans krijgt omdat het ambt van ouderling zijn autoriteit heeft verloren. Sinds die tijd schijnen er minder mannen voor dit ambt te vinden te zijn!! en vrouwelijke predikanten worden nog maar weinig beroepen, omdat een vrouwelijke kerkenraadvoorzitter niet zó licht verteerbaar is.

Paulus

"Die eeuwige Paulus" is de titel van een boekje. Het schoot me door het hoofd toen ik al die uitspraken van Paulus weer kreeg voorgeschoteld. Waarom is en wordt er nooit bij verteld wat die achtergronden zijn? Paulus kwam op zijn reizen immers vrouwen tegen die toen zij nog "heidinnen" waren behoorlijk geëmancipeerd waren en eenmaal Christin moesten samenwerken in gemeenten waarin ook bekeerde Jodinnen zaten, die in hun Joodse gemeenschap nog niet veel te vertellen hadden. Vandaar dat dit nogal eens strubbelingen gaf. Zo komt Paulus tot zijn vermaning over het zwijgen van de vrouw in de gemeente. Om de lieve vrede wil!

Waarom wordt Jezus toch altijd overgeslagen? Vier evangeliën lang kunnen wij Zijn optreden gadeslaan. Hartveroverend zoals Hij met mensen omgaat. Mannen, vrouwen, kinderen, zonder onderscheid. En dan moet er óók gekeken worden naar de culturele achtergronden. Hoogst ongewoon dat een man met een vrouw praatte en discussieerde. Maar Hij dééd het. En zoals heel zijn doen en laten is ook dit niet zonder betekenis geweest.

Maar gelukkig zijn er vrouwelijke theologen opnieuw aan de gang gegaan om de bijbel met de ogen van een vrouw te lezen. En het is hoopgevend om ze daarin te volgen.

Het zal ook voor mannen, misschien nog wat onwennig, zeker de moeite waard zijn de ontwikkeling van de theologie in feministisch perspectief te volgen. Immers, door het eenzijdig benoemen van God als Vader, dus als man, is een heel belangrijk theologisch gebied afgesloten en onontgonnen blijven liggen, meent drs. J.C. Oostra-van Moosel.

Het zal echter in de eerste plaats een verkenning worden door vrouwelijke theologen, die zich bewust geworden zijn van haar eigen vrouwelijk mens-zijn.

Wellicht dat er dan aan het eind van die verkenningstocht ruimte is geschapen voor een heel mensbeeld: van man én vrouw.

2e Ingezonden reactie op Feministische theologie van G.H. Ligterink

Classicale Kerkbode voor de Gereformeerde Kerken, classis Zutphen, 9 februari 1979

De intussen al weer vier weken oude reactie van mevrouw Delhaas op mijn rib-verhaal (5 jan. 1979) vraagt (na wat wikken en-wegen) toch wel om een kort wederwoord. Wat ik schreef kon m.i. moeilijk worden uitgelegd als een aanval op de heersende emancipatiedrang van de vrouw in elke vorm. Het streven is trouwens inmiddels door de 46 miljoen van Kraayveld-Wouters, staatssecr. voor Emancipatie van C en M volledig gelegaliseerd. Het geladen antwoord van Mevrouw D. heeft me dan ook noga! verbaasd. Naar ik hoor niet alleen mij en niet alleen manlijke lezers. Ze brengt geschut van zwaar kaliber in stelling en vurend op een kolonne mannen die er nog steeds op uit schijnt om vrouwen te muilkorven, word ik meteen maar overhoop geschoten. Laat ik beginnen met een beetje ‘sneeuwruimen’.

Het is een groot misverstand dat ik in mijn slotopmerking feministische theologen vereenzelvigd zou hebben met feministen van het hardgekookte type. Die opmerking sloeg werkelijk niet op de bona fide dames die de schrijfster op ‘t oog heeft, maar op de radikale groep die metterdaad voor het concurrentiemodel kiest, wat leidt tot een opsplitsing van het mensengeslacht in louter individuen, met alle catastrofale gevolgen van dien. In dit verband noemde ik de naam van Joke Smit.

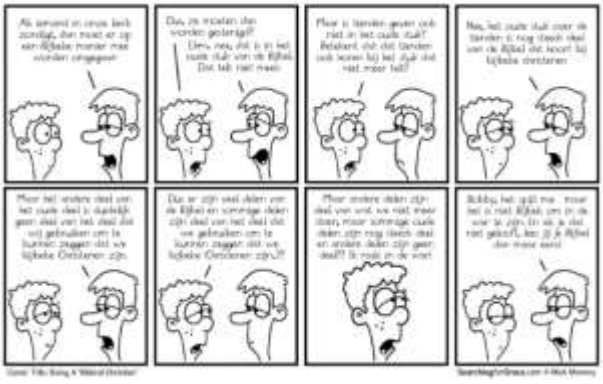

Verder zij toegegeven dat ik nauwelijks ben ingegaan op het verschijnsel ‘feministische theologie’ waarover mevr. D. in Kerkleven schreef. Om het verhaal niet te lang te maken heb ik er maar summier aandacht aan geschonken. In deze theologische zijscheut gaat het blijkbaar in de eerste plaats om een andere bijbeluitleg. Laat ik dadelijk maar eerlijk bekennen dat ik weinig vertrouwen heb in deze feministische bezigheid, evenmin trouwens als in die van hardgekookte masculinisten, d.w.z. van mannen die het monopolie van bijbeluitleg uitsluitend voor zichzelf opeisen. De bijbel staat bestendig bloot aan het gevaar dat mensen zich van zijn inhoud meester make., ‘t Is wel waar wat Barth zegt: de bijbelexegese moet naar alle kanten vrijgelaten worden. Niet ter wille van het vrije denken maar wel ter wille van de vrije bijbel en het niet gebonden of te binden Woord Gods. Dat moet echter onze ogen niet sluiten voor

het gevaar dat de kerk bij haar exegese ook bezig kan zijn een gesprek met zichzelf te voeren. Al die opkomende specialiteiten van feministische, zwarte, marxistische theologie, vrijheids- en revolutionaire theologie verraden door de bijvoeglijke naamwoorden al het gevaar van een tendentieuze exegese en hun manco aan eerlijke onbevangenheid. Aan de faculteiten is de situatie intussen wel zó, dat er geen Oud- of Nieuwtestamenticus is, die, gehoord het vrouwelijke appèl, niet bereid is een bekritiseerde bijbeluitleg te herzien, als daar werkelijk reden voor is.

Historisch besef

ik heb me afgevraagd waarom in zo'n proclamatie voor vrouwenrechten de kerk uit het verleden altijd weer voor het tribunaal van onze hedendaagse - verlichte! - rechters moet worden gesleept. Mankeert het ons langzamerhand aan elk historisch besef? Aan het besef dat alle dingen, ook het menselijk denken aan een ontwikkeling onderworpen zijn? Helaas niet altijd een evolutie ten goede (Milieu, wapentuig). De slaven, arbeiders, horige boeren, hun vrouwen en kinderen zijn langs de weg van 'n langzaam proces tot bevrijding gekomen. De kerk heeft evenzo met vallen en opstaan 'n beter zicht gekregen op de wijze van verkondiging, op de betekenis van het heil voor dit leven en deze wereld. Waarom zou ik haar doodverven met doorlopend te herinneren aan haar zwakheden van vroeger? De vraag is maar wat wij vandaag met de ons gegeven mogelijkheden en beperkingen daadwerkelijk doen. Wal voor oordeel wordt er anno 2000 na Chr. over onze kreten en daden uitgesproken? "Historisch moeten we ons hoeden het menselijkheidsideaal van ons tegenwoordig beschavingspeil te gebruiken als oordelende en veroordelende maatstaf van een vroegere cultuurperiode" (Dippel). De kerk - ze is mijn moeder (en welk een !) ondanks haar rafelig kleed en ik vraag me af waar we staan als we het pijnloos verdragen dat - niet zonder welbehagen naar 't lijkt - haar gebreken van voorheen worden uitgemeten. Er staat veel in hel artikel van Mevr. D. waar ik van harte mee instem. Niet zonder spijt echter, dat ze met zo weinig waardering schrijft over mijn inleidend praatje over de schuttingschilders. maar dat zal wel komen van de te grote dosis ernst in haar ransel waarmede ze te velde trekt (vergeef me het beeld - ik ben geen militarist!).

Bepaald storend en onaanvaardbaar lijkt me wat ze schrijft over de her(?)-ontdekking door vrouwen van bijbelse waarheden die haar door mannen (met opzet dus) zouden zijn onthouden. Waarom en hoe kon dit gebeuren?

"Omdat in de kerken door de eeuwen heen door de mannen de dienst is uitgemaakt. Het Woord is opgeschreven en vertaald door mannen, die vrouwen als tweederangs wezens zagen". Einde citaat. We vragen ons af: aan wat voor noodlot zijn we toch uitgeleverd geweest? Mannen schreven de bijbelboeken en we weten niet aan welke falsificaties ze zich hebben schuldig gemaakt! We kunnen echter onze onrust daarover wel vergeten, want Mevr. D. schrijft over vrouwen die vanuit hun geloof ontdekkingen doen. En dat geloof, laten we wel zijn, wordt gewekt en gevoed door het Woord van de bijbel, ondanks het feit dat die door mannen is geschreven.

Ontwikkelingssamenwerking (1977)

Sieth Delhaas

Gereformeerd Kerkblad 1977, Werkgroep Werelddiakonaat

Inleiding

Ontwikkelingssamenwerking, door de kerken vertaald met Werelddiakonaat, heeft een sterk politiek karakter gekregen. En dat is goed. We kunnen het ons als rijke landen, zelfs als westerse kerken, niet meer permitteren om alleen maar geld te geven om ergens in de wereld een stuk nood te verminderen of weg te nemen. Geld geven is onverbrekelijk verbonden met een kritische instelling ten opzichte van de verhouding tussen rijke en arme landen, waar het recht van de sterkste, de machtigste, in dit geval de rijken, altijd domineert. Daarbij zullen kerkmensen ook kritisch móéten toezien, hun mening over naastenliefde en délen moeten omzetten in een politieke keuze.

Eeuwenoude tradities

Betere situaties scheppen in Derdewereldlanden houdt voor ons meestal in daar een ontwikkeling op gang brengen, die de produktiviteit in landbouw en industrie verhoogt en daarbij is, menen wij, onze technische kennis onmisbaar. We denken dan vanuit onze westerse cultuur. We vergeten door onze haast, dat er factoren zijn in die landen, waardoor onze manier van werken een vernielende invloed kan hebben op eeuwenoude tradities. Er mag dan eten en werk komen, maar een nevenverschijnsel is vaak een los slaan van de eigen wortels.

Twee jaar geleden heeft Pater Meddens, die nu in Limburg woont, maar nog regelmatig naar het Sahel-gebied reist, voor de CJV in Huppel iets verteld over de samenhang tussen het geestelijk leven van de bewoners in het noorden van Ghana en de ontwikkelingshulp. Pater Meddens heeft daar van 1966 tot 1976 gewerkt. De eerst vijf jaar als godsdienstleraar op een middelbare school en de laatste vijf jaar als een soort ontwikkelingswerker. Hij heeft waterputten gegraven, zich beziggehouden met landbouwmethoden en veeteelt, bomen geplant, enzovoort.

Pater Meddens is, jammer genoeg, verhinderd hier zelf in deze kerkdienst te komen vertellen, maar met behulp van wat telefoongesprekken heb ik enkele van zijn ervaringen op papier kunnen zetten. Ze zijn belangrijk genoeg om te overdenken en in te passen in de manier waarop wij hulp verlenen.

We moeten ons steeds weer afvragen: doen we het wel goed?

Bij iedere stap die we met ontwikkeling daar vooruit doen, zouden we twee stappen terug moeten gaan om te zien wat we aanrichten. Als we kijken naar het geestelijk leven van deze

mensen, dan zien we dat hun geloof in het Opperwezen en hun dagelijkse leven onverbrekelijk met elkaar verbonden zijn. Hun geloof beleven ze via hun voorouders. Het Opperwezen is zo hoog verheven, dat ze hun voorouders als tussenschakel, om in onze termen te spreken, als middelaars, zien. Het belangrijkste verschil is, dat als wij aan onze gestorven ouders of grootouders denken, wij die achter ons, in het verleden zien. Deze Afrikanen zien hun voorouders ver voor zich uit, in een onafzienbare processie onderweg naar de wereld van het Opperwezen. Wij zijn nog maar klein en onwetend, menen de levenden, maar onze voorouders lopen frank en vrij voorop.

Nauwelijks bekering

Missie of zending bedrijven onder deze stammen is moeilijk, omdat mensen die Christen worden uittreden uit die lange stoet; de mensen om je heen, je familie, je clan, stoot je uit. Je bent als het ware zielloos geworden. Het komt dan ook niet zo vaak voor dat ouderen zich tot het Christendom bekeren. Toen de missie daar veertig jaar geleden haar werk begon, waren er vooral veel jongeren die Christen werden. En uit hun verhalen die ze Pater Meddens verteld hebben, blijkt dat ze vaak op een wonderlijke manier gedreven werden. Ondanks uitstoting en verzet van de familie toch doorzetten. Een teken dat God daar bezig is.

Aan de andere kant redeneren deze mensen ook zo, dat als de voorouders het met een bekering tot het Christendom niet eens zouden zijn, er met zo'n bekeerling wel iets moet gebeuren, dat het noodlot hem of haar zal treffen. Gebeurt dat niet dan accepteren ze het als iets, dat de voorouders, dus het Opperwezen, goed vindt.

Als wij ervan uit gaan dat deze Ghanezen de Bijbel niet hebben, Gods boodschap niet zwart-op-wit hebben zoals wij, dan moet je wel erkennen, dat God daar andere wegen gaat. De schrijver van de Hebreeënbrief zegt het zo: 'Nadat God eertijds vele malen en op velerlei wijze tot de vaderen gesproken had, heeft Hij nu in het laatst der dagen tot ons gesproken in de Zoon.'

Pater Meddens heeft tijdens zijn jarenlang verblijf geleerd zich niet meer te verwonderen over de manier hoe mensen hun god vereren, hoe gek of vreemd dat ook lijkt, want God werkt ook in Afrika.

Zo ervaren deze Afrikanen ook alle modernisering op landbouwgebied als een inbreuk op de manier waarop de voorouders het hen voorgedaan hebben, dus een inbreuk op hun godsdienst. Hun voorouders hebben op hun manier het land bewerkt, op hun eigen manier geleefd. Zouden zij het anders dan doen, dan zouden zij dus wijzer willen zijn dan hun voorouders. Een breuk met hen betekent tegelijk een breuk met het Opperwezen.

Wij westerlingen hebben de neiging om dit gedrag in hun denk- en leefwijze als luiheid en domheid uit te leggen. Maar als we de moeite nemen om ons te verdiepen in hun denk- en leefwijze dan zullen wij onze manier van helpen daaraan moeten aanpassen.

Na parachutesprong aan Duitsers ontkomen (1972)

Amerikaanse officier zocht hier 'zijn' oorlogsverhaal

Sieth Delhaas

Weekblad Het Zuiden, maart 1972

Inleiding

Van wat er die dag, woensdag 8 maart 1944, in de Alblasserwaard en Hendrik-Ido-Ambacht gebeurde, weten zij, die zich het neerstorten van de viermotorige 'Liberator'-bommenwerper nog herinneren, slechts dat wat ze er persoonlijk van zagen of hoorden. Voor hen was het een incident. Een voorval misschien, waarover nog lang werd nagepraat, maar het had nauwelijks een vervolg.

Voor James H. Keeffe, tweede luitenant, en op drie dagen na 21 jaar, die als enige van elf bemanningsleden wist te ontkomen, dankzij de hulp van Papendrechtse burgers, was die dag het begin van een geschiedenis, die ook nu nog een deel van zijn leven beheerst.

Dankbaarheid

Van het jaar 1950 tot nu, enige weken geleden, bracht James Keeffe regelmatig bezoeken aan Nederland, waar hij vooral in H.I. Ambacht, Papendrecht en Oud-Alblas al die mensen opspoorde die die achtste maart 1944 een meer of minder belangrijke rol in het gebeurde speelden. Zo heeft hij langzamerhand alle schakels aaneen weten te rijgen tot een historie, die het thema zou kunnen vormen van een spannende documentaire, waarin haat- en sympathiegevoelens van dorpelingen onderling en ten opzichte van de toenmalige vijand vaak het uitgangspunt waren van hun optreden tegenover de Amerikaanse officier.

Nu hij naar zijn eigen mening praktisch aan het eind is gekomen van zijn nasporingen wil hij graag zijn verhaal vertellen. Maar het belangrijkste dat hij wil uitspreken is zijn dankbaarheid. Dankbaarheid tegenover alle mensen die hem hielpen om uit handen van de Duitsers te blijven toen hij met zijn parachute neerkwam in Papendrecht. Dank ook aan de dokter die twee gewonde bemanningsleden, met hun parachute neergekomen bij Oud-Alblas, verzorgde. Bijzonder dankbaar is hij al die mensen – het moeten er enkele honderden zijn geweest – die op de tiende maart de begrafenis op de Ambachtse begraafplaats aan de Kerkstraat bijwoonden van één der schutters die dood aangetroffen werd in het vliegtuig, dat in een boomgaard aan de Vrouw Gelenweg te H.I. Ambacht neerstortte, Zo'n aantal mensen bijeen voor de begrafenis van een Amerikaanse militair kon door de Duitsers als een provocatie worden opgevat en was beslist niet zonder gevaar.

‘Ik wil’, zegt James Keeffe met nadruk, ‘dat de mensen hier weten dat er aan de overkant van de oceaan een man leeft, die dankbaar is voor datgene wat velen hier voor hem en zijn bemanning hebben gedaan.’

Een vliegtuig stort neer

In de vroege ochtenduren, als de achtste maart nog maar nauwelijks is begonnen, stijgt een groot aantal bommenwerpers op uit Norwich (Engeland) om een laatste van vier missies te vervullen en hun bommenlast uit te werpen boven Berlijn. Speciaal doel is een fabriek van vliegtuigonderdelen. Deze week zou de geschiedenis ingaan als de ‘big week’, waarin een beslissende slag zou worden toegebracht aan de Duitse Luftwaffe, De tol die daarvoor moest worden betaald was, dat slechts 60 procent van de vliegtuigbemanningen, die deze vier missies uitvoerden, levend op hun basis terugkeerden.

Het vliegtuig van luitenant Keeffe raakt op de terugweg achter bij de groep omdat één van de vier motoren is uitgevallen. Boven Osnabrück zien twee Duitse Fockewulf 190 jachtvliegtuigen hun kans schoon en vallen die moeilijk wendbare machine aan. Desondanks worden de aanvallers neergeschoten. De grote vogel vervolgt moeizaam zijn weg met een tweede uitgevallen motor en doorzeefd met zo’n driehonderd kogels. Inmiddels is duidelijk geworden, dat Engeland niet meer kan worden bereikt. Een eerste plan om te landen in de Noordzee moet al spoedig worden opgegeven omdat ook de afstand daarheen te groot blijkt voor de steeds trager vliegende machine. Boven het IJsselmeer wordt besloten een zuidelijke koers te vliegen en te trachten ‘ergens in de polder’ te landen. In ons waterrijke land is dit voor zo’n machine geen gemakkelijke opgave en als blijkt dat hen nog slechts luttele minuten resten voordat het vliegtuig neer zal storten, besluiten de officieren opdracht te geven aan de bemanning het vliegtuig per parachute te verlaten. Tijdens het gevecht boven Osnabrück is het telefonisch contact met de staart, waar zich nog vier schutters bevinden, verbroken. James Keeffe neemt op zich deze mensen te gaan waarschuwen. Zelf bloedend uit een wond in voor- en achterhoofd bereikt hij de eerste schutter aan de linkerzijde van de romp. Deze zit dood in zijn stoel. Getroffen door één der kogels van de jagers, met afgeschoten handen en deerlijk verminkt, omdat zijn kruitmagazijn explodeerde. Keeffe gaat naar de rechter schutter en treft deze bewusteloos maar ongedeerd aan. Hij rukt zijn parachute los en werpt de bewusteloze uit het vliegtuig, biddend dat de man goed terecht zal komen. Ook de anderen in de staart springen. Het is dan vier uur in de middag.

Gevlucht

De bommenwerper heeft nog een hoogte van 2000 meter als Keeffe springt. Wetend dat de Duitsers niet schromen te schieten op mannen die weerloos hangen aan hun parachute, laat hij zich langzaam draaiend om zijn eigen as ruim 1800 meter vallen. Pas dan opent hij zijn parachute. Terwijl hij vliegtuig lager en lager ziet vliegen, zweeft James Keeffe over de rivier de Noord en raakt met zijn parachute verward in een fruitboom aan de Noordhoek te Papendrecht.

Reeds hebben zich een flink aantal mensen om hem heen verzameld. Zijn instructies volgend om nooit hulp te vragen aan een groep mensen, bevrijdt hij zich zo vlug mogelijk van zijn parachute en vest. Hij heeft geen gelegenheid alles te ontwarren en de tekenen van zijn

aanwezigheid te verbergen en vlucht met achterlating van zijn parachute over de schuttingen aan de achterzijde van de huizen langs de dijk.

De Duitsers zijn nu in aantocht. De mensen verdwijnen in hun huizen. Waar is de Amerikaanse officier gebleven? Vluchtend door de tuinen heeft hij zijn pistool verborgen naast een schutting. Wetend dat als hij gewapend aangetroffen wordt, voor hem geen pardon zal gelden. Een kleine jongen van een jaar of acht ziet het echter, graaft het wapen op en gaat er mee naar zijn vader. De vluchteling kan niet ver zijn! Het steeds naderbij komend geschreeuw van Duitse soldaten noopt hem zich nu snel te verbergen om nog enige kans op ontkomen te hebben. Hij schiet één van de kelders aan de achterzijde van een dijkwoning binnen en kruipt onder een konijnenhok, dat op een tafel staat. Haastig trekt hij een zak ervoor, Gespannen wacht hij. In zijn handen een mes, zijn laatste verdedigingsmiddel.

Vriend of vijand

Het geluid van ruwe schreeuwende stemmen nadert. De kelderdeur wordt opengeworpen. Vanonder de zak gluren twee angstig gespannen ogen. Zij zien een laars met daarboven een bollende groene broekspijp, een grijs gehandschoende vuist, met daarin geklemd een revolver, die zoekend wordt gericht. En dan…'nichts'. Het is voorbij. Dreunende laarzen verwijderen zich. Is Keeffe nu veilig? Lang wacht hij. Dan gaat weer de deur open en een sjofel geklede man op klompen komt de kelder binnen. De handen vol wortels. De konijnen krijgen hun voer voor de nacht.

Als hij het knagende geluid hoort van de konijnentanden wordt hij er zich van bewust dat hij niet meer gegeten heeft na zijn vertrek uit Norwich. Voorzichtig komt hij uit zijn schuilplaats en trekt de man die met zijn rug naar hem, toegekeerd staat, aan zijn jasje. De aanblik van Keeffe met zijn bebloede gezicht moet bij de man een hevige schrik veroorzaakt hebben. Maar kon hij niet terstond raden wie hij voor zich zag? Wijzend op de wortels duidt Keeffe dat hij honger heeft. Gretig knauwt hij een wortel naar binnen. Verstaan kunnen de twee mannen elkaar niet. Dan neemt Keeffe een spijker van de grond en krast daarmee, wijzend op zichzelf zijn leeftijd in de muur. 20! Begrijpend krast de man de zijne eronder, 52! Er is contact.

Dan beduidt de man dat hij weggaat en terug zal komen. De vluchteling in spanning achterlatend. Heeft hij met een vriend of een vijand te doen? Zal hij de Duitsers waarschuwen? De spanning duurt niet lang. Zijn gastheer komt terug met een boterham en twee stukjes kandij. Daarna verdwijnt hij weer. Ditmaal om de Papendrechtse ondergrondse te waarschuwen. Daar moet hij wel verteld hebben dat er een reus in zijn kelder zit, want de mannen die hij mee terugbrengt, hebben een overall bij zich waarin de waarachtig niet kleine Keeffe bijna verdrinkt. De mannen van de ondergrondse brengen hem nog diezelfde nacht met een bootje naar Dordrecht waar hij enkele dagen blijft. Vandaar fietst hij naar Rotterdam, waar hij vijf maanden lang gastvrijheid geniet bij het echtpaar Alberts (tandarts), dat ook nog vijf joden in hun huis verborgen houdt. Keeffe kan zich daar vrij bewegen en brengt op zijn tochten door Rotterdam de hele stad in kaart, die hij later naar de geallieerden smokkelt. Op 21 juli 1944 wordt hij door verraad in Antwerpen gevangen genomen, terwijl hij naar Antwerpen was vertrokken om van daaruit naar Engeland te gaan. Hij wordt naar een krijgsgevangenkamp in Sagan (Duitsland) gestuurd. Januari 1945 wordt hij met nog 15.000 medegevangenen overgebracht naar een kamp in Moosburg, waar hij op 29 april wordt bevrijd. Op 4 juni van dat jaar keert hij terug naar de Verenigde Staten.

Begrafenis in Ambacht

Terwijl Keeffe neerkomt in Papendrecht, vliegt de bommenwerper op zijn automatische piloot steeds lager over het land om tenslotte, scherend over een boomgaard en boomtakken afrukkend, neer te komen in een land aan de Vrouw Geelenweg te H.I. Ambacht. Wonder boven wonder vliegt het niet in brand. Ambachters verschaffen zich toegang tot de machine en vinden de dode Kenneth Miller (26 jaar).

De Duitse bezetter wil in eerste instantie het lichaam van deze doden sergeant niet vrijgeven, maar op 8 maart ontvangt de heer Bax, begrafenisondernemer, van het gemeentebestuur de opdracht voorbereidingen te treffen voor de begrafenis.

De volgende dag wordt de Amerikaan onder overweldigende belangstelling op het kerkhof aan de Kerkstraat begraven. Onder de aanwezigen zijn de burgemeester en de gemeentesecretaris, de heer Plaisier. Dominee Roskott bidt het Onze Vader. Als de oorlog is afgelopen schrijft de heet Bax, vader van de huidige wethouder, de ouders van Kenneth Miller en vertelt hen op welke wijze hun zoon begraven is. Op 1 november 1945 ontvangt hij een brief van de dankbare ouders terug: ‘words can not express our deep gratitude and thanks to you and all those kind people that took part and attended this sorrowful occasion.’
Later wordt het lichaam van Kenneth Miller overgebracht naar Margraten.

Gevangen

De andere bemanningsleden zijn met hun parachutes meer of minder gelukkig terechtgekomen in de Alblasserwaard. James Keeffe heeft alle plaatsen nauwkeurige terug kunnen vinden op zijn speurtochten in Nederland, daarbij onder andere geholpen door dokter Lemoine, die twee gewonden verzorgde en ze naar een ziekenhuis liet brengen. Alle anderen werden nog diezelfde dag door de Duitsers gevangengenomen en in Dordrecht bijeengebracht. Daar kregen zij te horen dat James Keeffe in een vuurgevecht met de politie zou zijn gedood.

Fockewulf 190 vliegtuig

Machinefabriek en scheepswerf van P. Smit jr. N.V. bestaat 100 jaar - 1871-1971 - (1971)

Sieth Delhaas

Het Zuiden, 16 december 1971

Inleiding

Geen dure recepties of feestelijkheden ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van Machinefabriek en Scheepswerf van P. Smit Jr. NV aan de Stadionweg te Rotterdam. Slechts een persoonlijk schrijven aan alle personeelsleden (ca. 1200), gepensioneerden en weduwen van gepensioneerden (± 700) met de mededeling, dat zij ter gelegenheid van dit eeuwfeest *f* 150 zullen krijgen.

“Ik vond dit veel leuker. Houd je recepties, dan gaat alles in één klap op. Ik zie het ook als een blijk van waardering voor het personeel, maar ook voor de gepensioneerden. Het lijkt me, dat die zo’n extraatje best kunnen gebruiken. Ik heb er bijzonder op aangedrongen, dat vooral ook de weduwen van gepensioneerden er in zullen delen. Het is geloof ik, heel goed aangeslagen”, constateert ir. J.J. Trouw, sinds 1964 directeur van het bedrijf, vergenoegd. “We krijgen een stroom van brieven binnen.”

De heer Trouw vertelt van een met forse hand geschreven brief van een 88-jarige: “Ik ben in 1895 met 12 jaar op de werf gekomen en op mijn dertiende jaar heb ik het 25-jarig jubileum van Piet Smit meegevierd.” Een leuke reactie van de, voor zover bekend, oudste nog in leven zijnde werknemer.

De eeuwfeestcommissie, die anderhalf jaar geleden werd benoemd heeft dus niet zo veel werk behoeven te verrichten. In die tijd legde juist de ons nog vers in het geheugen liggende staking heel Rotterdam lam. Geen tijd. meende men, om zich te gaan voorbereiden op feestelijkheden.

Historisch overzicht

Wél is er gelegenheid van dit gedenken een “Extra Contact” (personeelsblad van het bedrijf) verschenen in een fel oranje omslag. De inhoud geeft een historisch overzicht van de onderneming. Geen werk waarmee de feestcommissie zich anderhalf jaar lang heeft moeten aftobben om hals over kop allerlei oude paperassen na te snuffelen naar juiste data en gegevens. Er is één man in het bedrijf, die zo niet alles, maar dan toch onnoemelijk veel weet van “Piet Smit”, zoals de werf in de volksmond heet. Deze hobbyist is de heer S.G. Steenwijk, reeds 21 jaar hier werkzaam. Toevalligerwijs las hij circa dertien jaar geleden een artikel over “De familie der Smitten”, wat de aanleiding werd voor zijn verzamelwoede. Negen dikke folioboeken bevatten alle mogelijke gegevens. De stamboom van Piet Smit heeft hij tot 1600 kunnen uitknobbelen. Of hij het daarbij zal laten? Dat deze man op dit punt hardnekkig is, blijkt wel duidelijk uit de zekerheid die hij nog slechts kort geleden heeft kunnen verschaffen over de juiste stichtingsdatum. Jarenlang was dit een duister punt. Eén datum, als eerste genoemd, was afkomstig van een opdracht uit een oud orderboek, namelijk 30 september 1871. Een andere, 2 januari 1872 was afkomstig uit een advertentie in de NRC van die datum, waarin werd aangekondigd dat op die dag P. Smit de werf van zijn oom Joost Pot te

Slikkerveer had overgenomen. Tot plotseling de heer Steenwijk, die met zijn hobby niet aan de weg timmert, met de enig juiste datum kwam aandragen: 31 augustus 1871. “Jarenlang heb ik zitten snuffelen. Ik wist, dat het in de tweede helft van 1871 geweest moest zijn, maar de exacte datum rolde er niet uit”, vertelt de heer Steenwijk van zijn moeizame naspeuren.

De oprichter van de werf, de heer P Smit jr., die leefde van 1848 tot 1913

”Ik informeerde bij Kamers van Koophandel, maar niemand kon mij een tip geven. Eindelijk gaf ik de moed op”. Toch liet het hem niet met rust, dat hij juist het belangrijkste, de stichtingsdatum, niet wist. Met het eeuwfeest in zicht heeft hij waarschijnlijk toch weer nieuwe moed gevat, want na hernieuwde pogingen belandde hij onlangs bij ‘s Rijks belastingen, Hypotheken en Kadaster, te Dordrecht, waar hij zijn grote ontdekking deed. Uit dit lang gezochte document bleek, dat op “den eenendertigsten Augustus achttienhonderd éénenzeventig de Heer Joost Pot verklaarde te hebben verkocht aan den heer Pieter Smit Pieterszoon eenen scheepstimmerwerf bestaande in schuur, tuin, kade, balkgaten, erf en water, alles staande en gelegen te Ridderkerk aan den Eenigendijk nabij het Slikkerveer”.

Zo kon het gebeuren, dat binnen 14 dagen uit deze “voor het grijpen liggende” gegevens een extra jubileumnummer kon worden klaar gestoomd, dat nu niet slechts naar werknemers en gepensioneerden wordt gestuurd, maar ook naar vele tientallen relaties.

Piet Smit

De vele positieve eigenschappen, die ir. Trouw schildert in het voorwoord van het historisch overzicht, waarmee de man Piet Smit begiftigd was, zoals een grote praktische en theoretische kennis van de scheepsbouw en een uitstekend zakelijk inzicht,, moeten wel de oorzaak zijn geweest van zijn slagen als één der grootste scheepsbouwers van die tijd. Hij stichtte een bedrijf, dat ondanks twee wereldoorlogen en een malaiseperiode rond de dertiger jaren, waarin veel werven voor goed verdwenen, ook nu nog alle voorwaarden in zich heeft voor een langdurig voortbestaan. “Onder zijn bekwame leiding groeide de oprichter van de werf voorspoedig. Hij had een zintuig voor het vroegtijdig signaleren van nieuwe ontwikkelingen en stond daar steeds open voor de toepassing hiervan in zijn bedrijf. Het élan, dat hij ten toon spreidde en waarin vele anekdotes hun oorsprong vonden, wist hij op zijn personeel en later zijn opvolgers over te dragen’, aldus het voorwoord van de heer Trouw. Anecdotes, die nog voortleven rond de figuur van Piet Smit. De “kapitalistische eigenaar” placht op zijn werf te arriveren per rijtuig of stoomjacht. Het personeel had met de schipper afgesproken. “Als de baas aan boord is, wordt de vlag gehesen, dan werken we allemaal als hij arriveert”. Op een goede dag kreeg de grote baas argwaan en beval de vlag te strijken. De schipper, die moeilijkheden rook, protesteerde, dat dit niet stond als ‘mijnheer’ aan boord was. “Neer die vlag”, klonk het bevel. De rest laat zich raden. Piet Smit, die op I5-jarige leeftijd reeds wees was, is ook het leed in zijn. Huwelijk met zijn nicht Johanna Smit niet bespaard gebleven. Uit dit huwelijk werden twee blinde kinderen geboren, warvan de laatste, Eva Johanna in 1954 overleed. Op de werf wist men als de knopen van zijn jas, die tot zijn kin

rijkten, tot boven toe gesloten zijn, is de stemming niet best, maar zijn de twee bovenste los, dan is de baas in een goede bui. Eens heeft hij het gepresteerd om een belastingambtenaar van de werf te laten gooien, omdat deze zonder zijn toestemming binnen was gekomen. Het proces dat daarop onvermijdelijk volgde, verloor hij glansrijk, maar hij bleef erbij, dat niemand zonder zijn toestemming op de werf iets te maken had.

Naamsveranderingen

'Etablissementen voor Scheepsbouw en Stoomwerktuigen', zoals Piet Smit jr. zijn jonge bedrijf genoemd had, werd in 1890 omgezet in een naamloze vennootschap, genaamd "Scheepsbouw en machinefabriek de Industrie". In dat jaar, toen de langverbeide bloeiperiode van de Rotterdamse zeevaart aanbrak, besloot hij zijn bedrijf van Slikkerveer naar Rotterdam te verplaatsen en in 1891 kocht hij de uiterwaarden onder de gemeente IJsselmonde, waar hij een jaar later toestemming kreeg tot het graven van een haven. In 1906 werd de naam van de werf gewijzigd in "Machinefabriek en Scheepswerf van P. Smit Jr."

In 1875 had Piet Smit ook een sleepboot op de rivier voor Rotterdam in de vaart gebracht. In verband met de goede uitkomsten van deze boot besloot hij tot de bouw van vier sleepboten en stichtte hij op 9 juli 1877 de "Slikkerveersche Sleepdienst", waarvan de naam, tegelijkertijd met die van de werf in 1901 werd veranderd in "N.V. Nederlandsche Stoomsleepdienst".

De "Cunard Adventurer", gebouwd bij de R.D.M., krijgt een zusterschip, dat momenteel op de helling van Piet Smit staat met het bouwnummer 666.

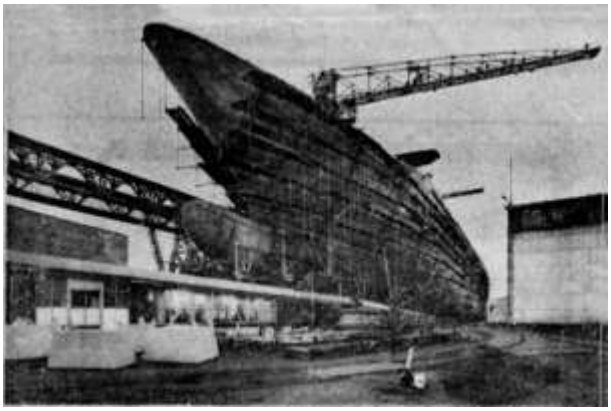

Eind 1912 besloot Piet Smit Jr., bij gebrek aan opvolgers van zichzelf, zijn levenswerk, de machinefabriek en scheepswerf en de sleepdienst te verkopen. Als koper trad op een naamloze vennootschap onder voorzitterschap van de heer D.G. van Beuningen, directeur van het Rotterdamse filiaal van de Steenkolen Handels Vereeniging. De roep, die van beide ondernemingen uitging heeft ervoor gezorgd, dat na de verkoop géén veranderingen in de namen werden aangebracht. Ruim een half jaar, nadat hij zijn bedrijf had verkocht, in juli 1913, overleed Piet Smit Jr. op 64-jarige leeftijd. Tot aan haar dood in 1928 werd elk jaar op de verjaardag van mevrouw Johanna Smit, als huldeblijk aan de stichter, op één der hellingkranen de vlag gehesen.

Tijdens de eerste wereldoorlog werd er op de werf, die in 1913 een belangrijke uitbreiding had ondergaan niet meer voor Nederlandse rekening gebouwd. De werven van de oorlogvoerende landen waren overbelast. De vraag naar scheepsruimte was vooral in de jaren na 1914-1918 zo groot, dat alle Nederlandse werven volgeboekt raakten. Het arbeidersbestand dat in 1916 800 man bedroeg liep in 1921 op tot zelfs 1600 man. In dat jaar echter sloeg de conjunctuur plotseling om, maar dit was slechts van tijdelijke aard. En zoals de heer Steenwijk in zijn overzicht vermeldt, konden de jaren 1925 tot 1929 'normale jaren' worden genoemd.

Die verbetering van de conjunctuur in 1925 lag voor de werf van Piet Smit wel in het verkrijgen van de opdracht voor de bouw van een ijsbreker voor bet Finse gouvernement, die later de “Jaakarhu” (ijsbeer) zou worden genoemd. De heer Trouw vertelt hierover: “Het directielid hier kreeg op een goede dag van het directielid, dat zich in Finland bevond voor het verwerven van de opdracht, een prentbriefkaart toegestuurd. Daarop stond een hondje, zoals ze ze in die dagen zo grappig tekenden met schrammen en pleisters op zijn snoet. Deze kaart met de handtekening van zijn medewerker erop sprak boekdelen over de manier waarop hij het contract had gekregen.”

“Een technisch drama” noemt de huidige directeur de bouw van de ijsbreker, waarmee men in dit gedeelte van Europa totaal geen ervaringen had. Het was een formidabel schip, dat in een dramatische tijd werd gebouwd, waarin stakingen en loonsverlagingen plaats hadden. Ondanks tegenslagen had men zich met de bouw van deze ijsbreker voor de zoveelste keer waar gemaakt. Resultaten hiervan waren opdrachten van vooraanstaande Nederlandse rederijen met o.a. enkele passagiersschepen.

De daarop volgende malaisetijd en de bezettingsjaren is de werf van Piet Smit, zij het niet zonder kleerscheuren, toch doorgekomen.

Japanse bedreiging

In de naoorlogse hoogconjunctuur in de Nederlandse scheepsbouw heeft Piet Smit een aanzienlijk deel gehad. Bekende Nederlandse reders verstrekten opdrachten. Het is ondoenlijk de tientallen namen te noemen van voor iedere Nederlander bekende schepen, die op oe hellingen aan de Stadionweg werden gebouwd. Als hoogtepunt in 1957 willen we toch even noemen de bouw van het motorvracht- en passagiersschip “Prins I der Nederlanden” voor rekening van de N.V. Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij. De doopplechtigheid werd verricht door H.M. Koningin Juliana, vergezeld van Z.K.H. Prins Bernhard. Maar liefst drie minister-presidenten woonden de plechtigheid bij; dr. W. Drees en de premiers van Suriname en de Nederlandse Antillen. Toen ir. J. B. Giljam aan het slot van de doopplechtigheid Hare Majesteit als herinnering een kristallen presse-papier wilde aanbieden vervolgde hij zijn toespraak, tot grote hilariteit van de omstanders: “Ik zou het u willen geven, maar het staat nog boven... Neemt u mij niet kwalijk”. Onder gelach van de toehoorders aanvaardde de koningin met een glimlach de verontschuldiging.

Japan werd voor de Nederlandse scheepsbouw tegen de zestiger jaren een gevaarlijke bedreiging. De heer Trouw ziet die dreiging nu niet meer zo hevig. Door de gestegen welvaart en hogere lonen, waaraan men ook in Japan niet kon ontkomen kan men niet meer zó scherp concurreren als in die tijd. Hij verklaart het succes van de Japanners aan hun goede organisatievermogen. “Zij zijn bereid zich in te zetten met een grote dosis activiteit. De werven zijn daar, evenals talloze andere bedrijven samengebundeld in grote industriegroepen, die daardoor alleen al goedkoper kunnen werken.”

Het gevolg van die felle Japanse concurrentie, die 50 procent van de Nederlandse scheepsbouw tot zich trok noopte ook de Nederlandse werven tot samenwerking. In 1964 raakte Piet Smit voor 50 procent betrokken bij Wilton-Feijenoord-Bronswerk N.V. en door de oprichting in 1966 van de Rijn-Schelde Machinefabrieken en Scheepswerven N.V. voor de andere 50 procent in dit nieuwe concern. Verolme is sinds 1 januari van dit jaar officieel bij de samenwerkende groep gekomen. Dat het personeel niet altijd even enthousiast reageerde

op fusies en opgaan in andere NV's is begrijpelijk. "Men heeft wel angst gehad", bevestigt ir. Trouw, "maar langzamerhand heeft men leren inzien, dat het leven in een bepaalde groep veiliger is en voordelen heeft. We moeten zeker op dit terrein in groter verband denken. Samen als Nederlandse werven concurreren tegen een nog machtig Japan, een technologisch zeer goed Spanje en een altijd geducht Noorwegen.

Jeugdige honderdjarige

De toekomst wordt door de jubilerende werf met vertrouwen tegemoet gezien. Vanuit het directiekantoor kijkt de heer Trouw met oprechte trots op naar de gigantische kolos, die sinds juli vorig jaar op de helling is verrezen. Hoog torent hij uit boven de gebouwen op de werf. Zwermen dwergachtige figuurtjes gonzen er bedrijvig omheen. Uit de Stalen wand schieten geelrode vonken van een lasser, die ergens tegen de wand aangeplakt lijkt te zitten. Alle bedrijvigheid op de werf is geconcentreerd rond dit metalen karkas, dat uit moet groeien tot een luxueus cruiseschip, dat eind maart statig van de helling zal glijden om voor de wal nog eens maandenlang te wachten op de uiteindelijke voltooiing. Zevenhonderd passagiers zullen dan aan boord van een schip kunnen gaan, waaraan ruim twee jaar lang honderden mensen hebben gearbeid om iedere hut tot dat te maken, wat de veeleisende passagier voor zijn dure geld verwacht. Geen snippertje hout zal men meer vinden in dit luxueuze hotelbedrijf anno 1971. Brandveiligheidsvoorschriften verbieden dat. De wanden zijn niet meer met hout bekleed zoals op de vroegere stijlvolle passagiersschepen, marinite is nu het vervangend materiaal en de meubelen bestaan grotendeels uit metaal.

Wie werkelijk geïnteresseerd is in de lange en zeker roemvolle historie van deze Rotterdamse werf zouden we willen adviseren het 'Contact Extra' zien te bemachtigen. Na lezing kan men in zijn binnenste dan toch iets bespeuren van die heden ten dage bijna verboden en verguisde 'nationale trots'.